

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2001 2(10)

Бункер-штаб банда группы „Железный волк“

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2001 2 (10)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2001

Redakcijos kolegija:

Vyriausioji redaktorė
DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius
ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Vytauto Didžiojo universitetas)

VYTAUTAS TININIS (Karo akademija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

LIUDAS TRUSKA (Vytauto Didžiojo universitetas, Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Natalija Lebedeva

- Lenkijos ir Baltijos šalių gyventojų trėmimas į SSRS 1939–1941 m.: panašumai ir skirtumai 7
- The Deportation of the Polish and Baltic Population to the USSR in 1939–1941: its Regional Specifics 16

Petras Stankeras

- Aukščiausioji vokiečių SS ir policijos vadovybė Lietuvos generalinėje srityje 1941–1944 m. 17
- The Highest German SS and Police Authorities in the Lithuanian General Region in 1941–1944 30

Arūnas Bubnys

- Lietuvių policijos batalionai Pskovo srityje ir Kurše: 13-asis ir 10(256)-asis batalionai (1942–1945) 31
- Lithuanian Police Battalions in Pskov Region and in Kuršas: the 13th and 10(256)th (1942–1945) 43

Rimantas Zizas

- Vietinė savisauga (savigyna) Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais (1941–1944) 44
- Local Defence (Self-Defence) in Lithuania during the Nazi German Occupation (1941–1944) 61

Juozapas Romualdas Bagušauskas

- Užsienio radijo laidos tautos kovoje dėl laisvės sovietinio režimo metais 62
- The Contribution of Foreign Radio Stations to Nation's Struggle for Freedom during the Years of Soviet Regime 91

Laurynas Jonušauskas

- Lietuvos diplomatinis atstovavimas Prancūzijoje septintajame dešimtmetyje. Krizė .. 92
- Diplomatic Representation of Lithuania in France in the 1970. The Crisis 101

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

- Seminaras-diskusija „Terminija naujausiųjų laikų istorijoje“ 102

Arvydas Anušauskas

- „Genocido“ sąvoka Lietuvos istorijoje 105

<i>Justinas Žilinskas</i>	
„Genocidas“ – sąvokos traktuotė Lietuvoje ir užsienyje	109
<i>Vytautas Berenis</i>	
Holokausto problema: funkcionalistų ir intencionalistų mokyklos	115
<i>Algirdas Jakubčionis</i>	
Antroji okupacija – reokupacija	119
<i>Česlovas Bauža</i>	
Politinių terminų ir sąvokų konvekcionalumo prielaidos tiriant komunistinio režimo Lietuvoje istoriją.....	122
Trumpas sąvokų žodynas	126
 STUDENTŲ STUDIJOS – STUDENT’S RESEARCH	
<i>Agnė Fabijonavičiūtė</i>	
Lietuvių gyventojų pabėgimai ir mėginimai ištrūkti iš Sovietų Sąjungos	130
Cases and Efforts to Escape from the Soviet Union by Lithuanians	160
 RECENZIJOS – REVIEWS	
1941 m. Birželio sukilėliai – tautos didvyriai ar nacių agentai? (1941 m. Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys. Sudarė Valentinas Brandišauskas. Lietuvos gyventojų genocido rezistencijos tyrimo centras, Vilnius, 2000, 380 p.). Liudas Truska	
	161
2-asis savisaugos batalionas. Faktai ir šmeižtai (Arūnas Bubnys, „Lietuvių policijos 2-asis (Vilniaus) ir 252-asis batalionai (1941–1944)“, <i>Genocidas ir rezistencija</i>, 2000, Nr. 2(8)). Henrikas Kudreikis	
	174
Atsakymas ponui H. Kudreikiui. Arūnas Bubnys	
	176
 KONKURSO „LIETUVOS KOVŲ UŽ LAISVĘ, KARIUOMENĖS BEI NETEKČIŲ ISTORIJOS“ NUGALĖTOJŲ RAŠINIAI	
<i>Agnė Petrauskaitė</i>	
Priesaika gyventi laisvai	179
<i>Kristina Garalevičiūtė</i>	
Vėliava	195
<i>Milda Navickaitė</i>	
Mano gyvenimo žvaigždė	199
 KRONIKA – CRONICALS	
	201
 MŪSŲ AUTORAI – OUR AUTHORS	
	207

Natalija Lebedeva

Lenkijos ir Baltijos šalių gyventojų trėmimas į SSRS 1939–1941 m.: panašumai ir skirtumai

Dalis Lenkijos, Latvijos, Lietuvos ir Estijos gyventojų buvo ištremti iš Sovietų Sąjungos aneksuotų teritorijų 1939 m. rugsėjį ir 1940 m. rugpjūtį vadovaujantis Josifo Stalino strategija sužlugdyti Lenkijos ir Baltijos šalių valstybingumą. Paskui vyko tolesnis Lietuvos, Latvijos, Estijos bei vakarinių Ukrainos ir Baltarusijos rajonų sovietizavimas.

Naujai pažvelgti į šią problemą atsirado galimybių, kai tapo prieinamesni kai kurie archyvai, taip pat SSKP Centro komiteto, Liaudies komisarų tarybos, NKVD ir jos Karo belaisvių valdybos archyvai.

Šio darbo tikslas – palyginti J. Stalino režimo represijų politiką tuo metu, kai aneksuotos teritorijos buvo sovietizuojamos.

Stiprus politinis ir karinis pasirengimas rytinių Lenkijos teritorijų ir Baltijos šalių inkorporavimui į SSRS buvo paremtas komunistų partijos Politinio biuro nutarimais. 1939 m. rugsėjo 9 d. gynybos komisaras Klimentas Vorošilovas ir Generalinio štabo vadas Borisas Šapošnikovas pasirašė įsakymą Sovietų kariniams daliniams tų metų rugsėjo 13 d. naktį pereiti Sovietų Sąjungos–Lenkijos sieną¹. Vis dėlto žinios, kad Varšuva dar priešinasi, atrodo, privertė Sovietų vadovus atidėti invaziją iki rugsėjo 17 d. ryto.

Rugsėjo 8 d. Lavrentijus Berija įsakė sudaryti ypatingąsias čekistų grupes kiekvie-

noje iš devynių armijų, sudarančių Ukrainos ir Baltarusijos „frontus“. Jų užduotis buvo užimti kalėjimus, paštus, bankus, spaustuves ir leidyklas. Jie taip pat privalėjo sukurti laikinus valdžios organus, sulaikyti žinomus valstybės veikėjus, politinių partijų lyderius ir t. t. Rugsėjo 17 d., įžengę į Lenkijos teritoriją kartu su Raudonosios armijos daliniais, L. Berijos žmonės masiškai suiminėjo valdžios atstovus. Pavyzdžiui, iki rugsėjo 28 d. tik viena iš devynių grupių suėmė 1923 žmones².

Spalio 1 d. Politinis biuras patvirtino okupuotų teritorijų sovietizavimo programą, kuri turėjo tapti Baltijos respublikų sovietizavimo modeliu. Po Ukrainos ir Baltarusijos „suvienijimo“ su jų vakarinėmis teritorijomis, formaliai įvykusio lapkričio 1–2 d., visas jų administracinis, ekonominis, finansinis, socialinis ir ideologinis suvienodinimas su Sovietų Sąjunga tapo pagrindiniu stalininės vadovybės rūpesčiu, kuri tuo pat metu darė viską, kad izoliuotų proceso priešininkus³.

Iki rugsėjo pabaigos Raudonoji armija paėmė nelaisvėn daugiau kaip 240 tūkst. lenkų kariškių, iš jų 124 tūkst. buvo išgabenti į SSRS. Tačiau NKVD karo belaisvių stovyklos nebuvo pritaikytos jiems apgyvendinti ir maitinti, todėl spalio 3 d. Politinis biuras nutarė išlaisvinti 42 400 buvusios lenkų

armijos eilinių kareivių ir žemesnius laipsnius turinčių karininkų, anksčiau gyvenusių aneksuotoje teritorijoje. Po kurio laiko tarp SSRS ir Vokietijos buvo pasiektas susitarimas keisti lenkų karo belaisvius. Sovietų Sąjunga gavo 13 757 ir perdavė 42 492 puskarininkius ir kareivius. Tuo pat metu Politinis biuras nukreipė 25 tūkst. nelaisvėn paimtų lenkų kariškių į statybos darbus Novgorodo–Volynsko–Lvovo magistralėje. Netrukus dalis jų buvo perkelti į šachtas Krivoj Rogo ir Donecko baseinuose. Vėliau, 1939 m. lapkričio 1 d., buvo įsteigtos trys specialios stovyklos, dvi iš jų – Kozelske ir Starobelske – skirtos 8500 kariškių ir viena – Ostaškove – skirta 6500 policininkų, žandarų ir pasieniečių. Buvo įkurtos keturios stovyklos 25 tūkst. karo belaisvių⁴.

Be to, nuo 1939 m. rugsėjo iki 1941 m. birželio vakarinėse Ukrainos ir Baltarusijos teritorijose buvo suimta 108 tūkst. piliečių⁵.

Lenkų trėmimas buvo masiškiausias. Jis vyko trimis ryškiais etapais ir apėmė daugiau nei 320 tūkst. žmonių. Šis būdas buvo tik vienas iš daugelio, kuriuos naudojo Sovietų vadovybė siekdama sovietizuoti aneksuotą teritoriją.

1939 m. gruodžio 3 d. Politinis biuras nutarė suimti visus į sąrašus įtrauktus buvusios lenkų armijos karininkus. Taip per vieną savaitę, nuo gruodžio 3 iki 10 d., buvo suimti 1057 karininkai.

Gruodžio 4 d. nutarta 30 tūkst. pabėgėlių siųsti į priverčiamuosius darbus. 10 tūkst. išsiųsti į statybas, tiek pat – į Miškų komisariato įmones, 6 tūkst. – į kolūkius ir 7 tūkst. – į kitas pramonės šakas⁶.

Gruodžio 5 d. Politinis biuras priėmė nutarimą organizuoti pirmąjį lenkų trėmimą į Sovietų Tolimąją Šiaurę ir Sibirą. Pirmaisiais tapo 21 tūkst. lenkų „osadnikų“ šeimų – karo kolonistų, armijos veteranų, gavusių žemės provincijose, inkorporuotose į Lenkiją pagal 1921 m. Rygos sutartį. Sovietų komunistų partijos direktyvose buvo nu-

rodyta, kad šiems nelaimėliams turi būti įkurtos specialios 100–150 šeimų gyvenvietės. Suaugę gyventojai privalėjo dirbti miško kirtimo darbus ir neturėjo teisės palikti gyvenamosios vietos ilgiau nei 24 valandas. Trėmimas turėjo būti vykdomas 1940 m. vasario pradžioje, šalčiausiu metu⁷.

Gruodžio 21 d. Politinis biuras pritarė Ukrainos ir Baltarusijos komunistų partijų pasiūlymui dėl nuosavybės, priklausančios karo kolonistams, naudojimo. Kolonistų žemė, arkliai, galvijai, žemės ūkio padargai turėjo būti išdalyti valstybei ir kolūkiams. Jų namai turėjo atitekti mokykloms, ligoninėms, taryboms, kolūkių valdymo organams ir kaip gyvenamosios patalpos – mokytojams bei gydytojams. Tarp ištremtųjų buvo ir vadinamųjų „miškininkų“ – specialiųjų būrių narių, kurie prižiūrėjo miškus. Taigi trėmimo tikslas buvo ne tik pašalinti iš vakarinės Ukrainos ir Baltarusijos aktyvią dalį lenkų gyventojų, mokančių naudotis ginklais, bet ir sukurti materialinę bazę šių regionų sovietizavimui ir kolektyvizavimui⁸.

Gruodžio 29 d. Politinis biuras nutarė „priimti NKVD siūlymą dėl karo kolonistų, kuris buvo parengtas Draugo Višinskio“. Įsakymo priede buvo nurodymai, išleisti L. Berijos, ir „Ypatingųjų naujakurių nuostatai“; jais remiantis trėmimas galėjo būti vykdomas tuo pačiu metu Ukrainos ir Baltarusijos respublikose NKVD nurodytą dieną. Visa karo kolonistų nuosavybė turėjo būti perduota vietos valdžios organams. Naujakuriai su savimi galėjo pasiimti tik drabužių, baltinių, avalynės, patalynės, valgymo įrankių, indų, kibirų, metalo dirbinių, pinigų, brangenybių, lagaminų ir maisto atsargų mėnesiui. Visų šių daiktų bendras svoris negalėjo viršyti 500 kg šeimai⁹.

1940 m. gruodžio 14 d. Liaudies komisarų taryba ir komunistų partijos Centro komitetas paskelbė bendrą rezoliuciją „Dėl papildomo karo kolonistų naujakurių paskirstymo“. Tai lėmė, kad ištremtų šeimų

padaugėjo 5 tūkst., o priverčiamasis darbas apėmė darbą šachtose ir Brangiųjų metalų komisariato įmonėse¹⁰.

Remdamasis šiais sprendimais, NKVD 1940 m. vasario 10 d. ištrėmė 139 590 lenkų piliečių. Jie buvo išskirstyti į 21 sritį bei kraštą ir įkurdinti 115 kaimų. Daugiausia šeimų išsiųsta į Archangelsko (8084), Irkutsko (3114), Sverdlovsko (2809) sritis, Krasnojarsko kraštą (3279) ir Komijos Autonominę Respubliką (2191). Iš viso šios kampanijos metu ištremta 28 612 šeimų¹¹.

Trėmimas įvyko per vieną dieną, remiantis iš anksto sudarytu NKVD sąrašu. Kiekvienam operatyviniam būriui vadovavo trijų atsakingų asmenų grupė. Maršrutai į priėmimo vietas buvo iš anksto numatyti; operatyvinės grupės surinktos trėmimo išvakarėse. Niekam nebuvo leidžiama nė minutei palikti būstinę. Grupės vadas patikrindavo kiekvienos iš dviejų ar trijų jam priskirtų karo kolonistų šeimų sudėtį, siūlymus dėl namų ir žvalgybos pranešimus. Operacija turėjo prasidėti auštant, kad būtų išvengta „nereikalingo triukšmo ir panikos“. Geležinkelio stotis privalėjo būti apsupta apsaugos dalinių.

Žmonės buvo vežami blogai šildomuose vagonuose, o temperatūra siekė 25–30 laipsnių žemiau nulio. Tremtiniai pradėjo mirti kelyje. Jų priimti nebuvo ruošiamasi. Dažnai atvykę žmonės negalėjo rasti pastogės ir maisto. Visa tai lėmė didelį mirtingumą. Iš visų 139 590 tremtinių buvo tik 33 tūkst. vyrų, vyresnių nei 18 metų. Iki 1941 m. rugpjūčio gyvi liko tik 131 938¹².

1940 m. kovo 2 d. Politinis biuras nutarė „sustiprinti pasienio zonos saugumą“ ir 22–25 tūkst. paimtų į nelaisvę lenkų karininkų ir policininkų šeimų narių kartu su Lenkijos kalėjimų kaliniais, buvusiais aneksuotoje teritorijoje, buvo ištremti į Kazachstaną dešimčiai metų¹³.

Kovo 5 d. nutarta sušaudyti 14 700 karo belaisvių, karininkų ir policininkų kartu su 11 tūkst. kalinių, esančių vakarinėse Ukrai-

nos ir Baltarusijos dalyse¹⁴. Priėmus tokį nutarimą, iš karto pradėta intensyviai ruošti karo belaisvių egzekucijai ir jų šeimų ištrėmimui. L. Berija įsakė sudaryti šeimų narių ir jų gyvenamųjų vietų sąrašus, remiantis specialiomis anketomis, kurios buvo duotos sulaikytiems karininkams ir policininkams. Kovo 7 d. L. Berija išsiuntė Ukrainos ir Baltarusijos vidaus reikalų komisarams Ivanui Serovui ir L. Canavai įsakymą dėl karininkų, policininkų, valdininkų, žemės savininkų ir pramonininkų, kurie buvo apgyvendinti karo belaisvių stovyklose aneksuotoje teritorijoje, šeimų ištrėmimo¹⁵. Remiantis Politinio biuro 1940 m. kovo 5 d. nutarimu, balandžio–gegužės mėn. 15 131 karininkas ir policininkas ir 7305 kaliniai buvo sušaudyti, o jų šeimos (66 tūkst. žmonių) balandžio 13 d. ištremtos į Kazachstaną¹⁶.

Birželio 29 d. nusirito dar viena masinių trėmimų banga. 76 382 žmonės (25 682 šeimos) buvo išsklaidyti po keturiolika SSRS rajonų ir respublikų¹⁷. Daugiausia tai buvo iš centrinių Lenkijos rajonų pasitraukę žmonės – pabėgėliai, gelbstintys savo gyvybes ir bėgantys nuo vokiečių.

Paskutinis masinis taikių lenkų, ukrainiečių ir baltarusių (36–40 tūkst. žmonių) trėmimas vyko Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo išvakarėse, tuo pačiu metu kaip ir trėmimas iš Baltijos šalių ir Moldavijos.

Tai buvo inicijuota 1941 m. balandžio 15 d. Ukrainos valstybės saugumo komisaro P. Mešiko, kai jis kreipėsi į Ukrainos partinį vadovą Nikitą Chruščiovą siūlydamas suaktyvinti kovą su Ukrainos nacionalistų organizacija (UNO). Jis taip pat paprašė komunistų partijos Centro komitete ir Liaudies komisarų taryboje iškelti klausimą dėl valstybės išdavikų įstatymo taikymo visiems aktyviems Vakarų Ukrainos pogrindžio veikėjams ir jų šeimų nariams bei suimtų UNO narių šeimoms ir buožėms. Buvo pasiūlyta visus juos ištremti į nuošalius SSRS rajonus¹⁸.

Balandžio 24 d. valstybės saugumo komisaras Vsevolodas Merkulovas pasirašė nurodymus, kuriais nustatyta visų pagrindyje besislapstančių ir nuteistų už dalyvavimą kontrrevoliucinėse Ukrainos, Baltarusijos ir Lenkijos nacionalistų organizacijose asmenų šeimų ištrėmimo tvarka. Jos turėjo būti ištrėmtos į nuošalius SSRS rajonus 5–8 metams¹⁹.

1941 m. gegužės 14 d. Politinis biuras patvirtino komunistų partijos Centro komiteto ir Liaudies komisarų tarybos parengtą rezoliuciją. Ji skelbė: „1. Įpareigoti Ukrainos vidaus reikalų komisariatą ir valstybės saugumą tęsti kontrrevoliucinės UNO narių išaiškinimą. Suimti ir ištrėmti 20 (!) metų konfiskuojant turtą: a) šeimos narius asmenų, dalyvaujančių kontrrevoliucinėse ukrainiečių ir lenkų nacionalistų organizacijose, tuo atveju, jeigu šie asmenys slapstosi pagrindyje nuo valdžios organų; b) šeimos narius asmenų, dalyvaujančių minėtose organizacijose, tuo atveju, jeigu šie asmenys yra nuteisti mirties bausme“. Vidaus reikalų taryba ir Valstybės saugumo komisariatas kartu su Baltarusijos komunistų partijos lyderiu Ponomarenka buvo įgalioti „imtis panašių priemonių Vakarų Baltarusijos atžvilgiu“²⁰. Represuotų ir pagrindyje besislapstančių asmenų šeimų trėmimas Vakarų Ukrainoje vyko gegužės 22 d., o Baltarusijoje – birželio 20-osios naktį. Iš Ukrainos buvo ištrėmti 11 329 žmonės, iš Baltarusijos – daugiau kaip 21 tūkst²¹.

Šių trėmimų tikslas buvo ne tik nekludomai depolonizuoti ir sovietizuoti į Sovietų Sąjungą inkorporuotą teritoriją, bet ir ap rūpinti materialiniais ištekliais naujai kuriamus kolektyvinius ir valstybinius ūkius. Ūkiai gavo žemės, pastatų, galvijų, technikos ir t. t. Konfiskuotuose namuose ir butuose buvo apgyvendinti Sovietų valstybės ir partijos valdininkai, Raudonosios armijos vadai, gydytojai ir mokytojai.

Prievartinė Baltijos šalių inkorporacija į SSRS skyrėsi nuo rytinių Lenkijos regionų

aneksijos. Tai buvo apgalvota ir daugiapakopė akcija. Faktas, kad Trečiasis reichas pripažino Lietuvą, Latviją ir Estiją Sovietų interesų Europoje sfera, leido J. Stalino vadovybei primesti šiems šalims „savitarpio pagalbos sutartis“ ir įkurdinti Raudonosios armijos dalinius jų teritorijose. Taip buvo sustiprinta įtaka Baltijos regione. Didžioji Britanija ir Prancūzija buvo linkusios vertinti tai kaip mažesnę blogybę negu galimą vokiečių okupaciją. Prancūzijos pralaimėjimas ir Didžiosios Britanijos ekspedicinių pajėgų pasitraukimas iš žemyno atvėrė kelią aneksijai.

Stiprus diplomatinis spaudimas, kuris prasidėjo 1940 m. gegužę ir buvo lydimas invazijos grasinimų (šiuo atžvilgiu imtasi griežtų priemonių), virto sunkiu išbandymu Baltijos šalių vyriausybėms: kovoti ar pasiduoti. Vyriausybės aiškiai suvokė, kad, esant tarptautinei izoliacijai, priešintis beviltiška ir, neturėdamos kitų galimybių, priėmė Kremliaus sąlygas. Birželio 15 d. 8-oji sovietų armija įsiveržė į Lietuvą, o to paties mėnesio 17 d. buvo užimtos Latvija ir Estija. Taip prasidėjo priverstinio Baltijos šalių inkorporavimo į SSRS procesas, kuris baigėsi 1940 m. rugpjūtį.

Jau pirmoje birželio pusėje imtasi priemonių ne tik invazijai į šalis, bet ir tam, kad būtų suimta ir ištrėmta į Sovietų Sąjungos gilumą didesnė dalis kariškių ir policijos. Ant valstybinių sienų buvo įsteigta 10 priėmimo punktų, kurių kiekvienas skirtas 5 tūkst. žmonių. NKVD karo belaisvių valdybos komisaras S. Nechoroševs išvyko į Gardiną vadovauti stovyklai. Ankstesni karo belaisvių stovyklų Krivoj Rogo baseine komendantai Reviakinas, Vtorovas, Vasiljevas, Kabanovas išvyko į Ostrovo, Sony, Kingisepo ir Pskovo miestus, o GULAG'o darbuotojai Svečnikovas ir Filinas – į Svonučiną ir Sebežą. Karo belaisvių valdybos įgaliotinis Bunakovas išvyko į Bigosovą. Šios valdybos viršininko pavaduotojas I. Chochlovas (jis buvo pagrindinis asmuo sušaudant

lenkų kariškius ir policininkus 1940 m. balandžio–gegužės mėn.) turėjo vadovauti darbui, susijusiam su karo belaisvių priėmimu²².

Klausimai, susiję su tremtinių priėmimo vietų (stovyklų) apsauga ir traukinių lydėjimu iki paskyrimo vietos, taip pat buvo kruopščiai apgalvoti. Birželio 9 d. V. Černyševs pranešė savo vadovybei, kad apsaugos daliniai pasirengę saugoti šias stovyklas: Ostaškovo (8 tūkst. žmonių); Kozelsko, Starobelsko, Juchново, Oransko (po 5 tūkst. žm. kiekviena); Karagandos (4 tūkst.); Temnikovo (2 tūkst.) ir Belomoro-Baltijsko (20 tūkst.), taigi iš viso 56 tūkst. žmonių. Po kelių dienų Karo belaisvių valdybos vadovas P. Soprunenka pateikė pažymą, kurioje nurodyti didesni skaičiai: 9 tūkst. Ostaškovo stovykloje, po 8500 – Kozelsko, Starobelsko, Juchново stovyklose, 6 tūkst. – Karagandos ir Putivlio, 3 tūkst. – Oransko ir Temnikovo, 2 tūkst. – Velikij Ustiugo, 8 tūkst. – GULAG'o stovyklose, t. y. iš viso 64 tūkst. karo belaisvių²³. Tuo metu bendros visų trijų Baltijos armijų pajėgos sudarė tik kiek daugiau nei 70 tūkst. žmonių.

Visos stovyklos buvo įspėtos apie atvykstančias grupes. Ten buvo siunčiama papildoma apsauga, taip pat NKVD aukštosios mokyklos kursantai. Karo belaisvių iš Baltijos šalių atvykimo klausimas vis dar buvo aktualus po to, kai buvo įvesti papildomi Raudonosios armijos daliniai ir teritorija pradėta visiškai kontroliuoti. Birželio 17 d. gynybos komisaras Semionas Timošenka nusiuntė J. Stalinui ir Viačeslavui Molotovui memorandumą, kuriame, be kita ko, rašė: „3. Kuo skubiau išspręsti okupuotų respublikų „vyriausybių“ klausimą. 4. Pradėti okupuotų teritorijų armijų nuginklavimą ir išformavimą. Nuginkluoti gyventojus, policijos pajėgas ir veikiančias sukarintas organizacijas. 5. Pavesti mūsų daliniams ginti ir saugoti objektus. 6. Ryžtingai pradėti okupuotų rajonų sovietizavimą. 7. Okupuotų respublikų teritorijoje įsteigti Pabaltijo karinę apygardą...“²⁴ Tokia apygarda įsteigta

remiantis Politinio biuro liepos 10 d. nutarimu. Remiantis Politinio biuro rugpjūčio 14 d. rezoliucija ir gynybos komisaro rugpjūčio 17 d. įsakymu, Baltijos šalių armijos įtrauktos į Raudonosios armijos sudėtį kaip atskiri teritoriniai korpusai. Liepos pradžioje atšaukta stovyklų, kuriose turėjo būti apgyvendinti Baltijos šalių karo belaisviai, sustiprinta apsauga²⁵.

Atsisakiusi pirminių planų ištremti Baltijos šalių kariškius į nuošalius SSRS rajonus, NKVD vis dėlto paskubėjo sulaikyti ir išsiųsti į Sovietų Sąjungą lenkus, internuotus Lietuvoje ir Latvijoje nuo 1939 m. Remiantis L. Berijos 1940 m. liepos 6 d. įsakymu, iš Lietuvos į Kozelską ir Juchnovą greit išsiųsti 4676 žmonės, tarp jų 2357 karininkai ir policininkai. Jie buvo išsklaidyti po visą Lietuvos teritoriją, todėl vietos valdžios atstovai gavo nurodymus registruoti internuotus asmenis ir sulaikyti visus atvykstančiuosius. Rugsėjo pradžioje į Kozelską ir Juchnovą atvežta 811 lenkų iš Latvijos. Kai kurie perkelti į centrinus, respublikinius ir rajoninius NKVD padalinius ir dingo be pėdsakų. 1941 m. rugsėjį dauguma lenkų perduoti lenkų armijai Sovietų teritorijoje suformuoti (Anderso armija)²⁶.

Mintis sulaikyti ir ištremti lietuvių, latvių ir estų kariškius atgijo tik 1941 m. pavasarį ir buvo įgyvendinta tų pačių metų birželio 13-osios naktį į 14-ąją. Tačiau daugelis trijų aneksuotų šalių vadų ir karininkų jau buvo suimti ir ištremti pirmuoju sovietizavimo etapu. 1940 m. liepos 19 d. savo namuose buvo suimtas ir ištremtas į SSRS vyriausiasis Estijos armijos vadas Johanas Laidoneris su žmona²⁷. Tuo metu buvo ištremti 25 iš 28 tarnaujančių ir esančių atsargoje Estijos generolų, taip pat daugelis Estijos karininkų, kurie atsisakė tarnauti sovietų valdžiai ar nebuvo priimti į teritorinius korpusus specialios Pabaltijo karinės apygardos komisijos.

Net prieš formalų Baltijos šalių inkorporavimą į SSRS NKVD emisarai pradėjo su-

iminėti armijos ir policijos karininkus, vadovaujančiuosius politinių ir visuomeninių organizacijų atstovus. Antai 1940 m. liepos 22 d., remiantis Andrejaus Višinskio įsakyму, Rygos pilyje (oficialioje rezidencijoje) buvo suimtas ir išgabentas į SSRS Latvijos prezidentas Karlis Ulmanis, kuris 1942 m. mirė kalėjime. Užsienio reikalų ministras Vilhelmas Muntersas ir daugelis kitų Kabineto narių taip pat buvo ten suimti ir vėliau ištremti. Liepos 30 d. A. Višinskis telegrafavo V. Molotovui: „Norėčiau Jus informuoti apie klausimą, kurį aptarėme vakar. Aš manau, kad iš Latvijos į SSRS reikia išsiųsti šiuos asmenis: 1) generolą Balodį; 2) buvusį vidaus reikalų ministrą Viedneką; 3) buvusį gynybos ministrą Berkį. Dėl buvusio visuomeninių darbų ministro Berzinio galiu pranešti, kad pagal šiuo metu turimą informaciją jis kažkur slapstosi ir mes jo ieškome“²⁸.

Liepos 30 d. Estijos prezidentas Konstantinas Piatsas ir jo šeimos nariai, kurie buvo gavę Amerikos vizas, buvo suimti ir ištremti į SSRS. 9 iš 11 Kabineto ministrų taip pat buvo suimti kaip ir 50 iš 60 ankstesnių vyriausybės narių bei 250 iš 308 aktyvių ir buvusių Parlamento narių. 22 liuteronų kunigai buvo ištremti ir 2 nužudyti. Taip pat ištremti 2 iš 5 katalikų kunigų ir 10 stačiatikių kunigų, iš kurių 3 buvo nužudyti²⁹.

Represijų mastas smarkiai padidėjo tris Baltijos respublikas inkorporavus į SSRS. Areštai ir trėmimai dažnai buvo susiję su nuosavybės nacionalizavimu ir žemės reforma. Pavyzdžiui, Sovietų atstovas Estijoje V. Bočkarevas prašė komunistų partijos Centro komiteto sekretoriaus A. Andrejevo ištremti iš šalies žemės savininkus, kurių žemė buvo konfiskuota. 1940 m. spalio mėn. prie respublikinių partijos komitetų buvo įkurtos specialios komisijos. Per dešimt dienų jos privalėjo sudaryti tremiamų „žemvaldžių išnaudotojų“ sąrašus ir parengti įsakyką dėl iš jų konfiskuotos žemės naudojimo. Lietuvos komunistų partijos Centro komite-

tas itin stengėsi ir nutarė prašyti Maskvos leidimo ištremti visus „žemvaldžius išnaudotojus“. Vietiniam NKVD pavesta per penkias dienas atidžiau sudaryti sąrašus ir pateikti juos Lietuvos komunistų partijos Centro komitetui tvirtinti. Taigi buvo parengti ir išsiųsti į Maskvą paaiškinamieji raštai apie 587 žemės savininkų ištėmimą³⁰.

1940 m. lapkričio 6 d. Sovietų Sąjungos Aukščiausioji Taryba priėmė dekretą dėl Rusijos Federacijos baudžiamųjų, administracinių ir darbo įstatymų veikimo Lietuvos, Latvijos ir Estijos sovietinių socialistinių respublikų teritorijoje. Įstatymai turėjo būti taikomi ir veiksmams, įvykdytiems prieš šių šalių inkorporavimą į SSRS³¹.

Nuo 1941 m. Politinio biuro bausmių politika tapo dar griežtesnė. Sekretoriui A. Andrejevui buvo paskirta šio regiono kontrolė. Sausio 12 d. jis rašė J. Stalinui ir V. Molotovui: „Kitaip nei Latvijoje ir Estijoje, Lietuvoje yra daug katalikų vienuolynų, lenkų Romos katalikų bažnyčių, jėzuitų ir pranciškonų brolijų. Daugelis dvasininkų visuomenėje atvirai skleidžia antisovietinę propagandą, siekdami sužlugdyti rinkimus [į SSRS Aukščiausiąją Tarybą. – N. L.]. Tuo tarpu mūsų valdžios organai Lietuvoje kartu su Lietuvos NKVD gana nedrąsiai priešinasi jūliems katalikams“. Savo ruožtu Andrejus Ždanovas pažymėjo: „Mes sveikiname nuoširdų „buvusiųjų“ aktyvumą, bet Latvijos liaudis bus negailestinga tiems, kurie nesudėjo ginklų“³².

Regiono sovietizavimą skatino vokiečių gyventojų išvykimas iš Baltijos šalių, kuris turėjo būti baigtas iki kovo 25 d. Iki kovo 14 d. Lietuvą paliko 3773 šeimos, Estiją ir Latviją – po 163 šeimas³³.

Vasario mėn. buvo įvesta pasų sistema ir sustiprinta sienų apsauga. Respublikiniai komunistų partijos Centro komitetai nutarė iškelti iš „pirmos kategorijos miestų“ ir pasienio rajonų buvusius bankininkus, pramonininkus, žemės savininkus, buožes, prekybininkus, vyriausybės narius, policijos ka-

rininkus, ministerijų ir departamentų valdininkus, nacionalistinių, fašistinių ir vyriausybinių partijų, organizacijų ir grupių vadovus, taip pat nusikaltėlius ir prostitutes³⁴.

Iki 1941 m. balandžio 24 d. centriniai NKVD ir NKGB aparatai parengė šių asmenų perkėlimo taisykles. Iš tiesų dokumentas pakartojo masinio lenkų trėmimo iš vakarinių Ukrainos ir Baltarusijos rajonų įsakymą³⁵.

Remiantis šiais nurodymais, prieš pat vokiečių antpuolį trėmimai vyko Vakarų Ukrainoje (gegužės 22 d.), Moldavijoje (birželio 13 d.), Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje (birželio 14 d.), Vakarų Baltarusijoje (birželio 20 d.). Kitaip nei trys masinės trėmimų bangos iš vakarinių Ukrainos ir Baltarusijos regionų, ši operacija nebuvo vykdoma tuo pat metu ir apėmė ne tik lenkus, bet ir nacionalistiškai maistančius ukrainiečius, baltarusius, latvius, estus, lietuvius, moldavus ir t. t.

Visa nuo 1939 iki 1940 m. SSRS aneksuota teritorija tapo trėmimų zona. Nors paskutiniai prieškarinio trėmimai nebuvo tokie gausūs kaip 1940 m. vasarį vykę karo kolonistų ir „miškininkų“ perkėlimai, jie buvo kur kas sudėtingesni nei ankstesnieji. Jie labiausiai skyrėsi tuo, kad buvo nustatomas skirtingas represuojamų asmenų teisinis statusas. Per tris masinius trėmimus 1940 m. šių asmenų statusas buvo vienodas. Vasario mėn. ištremti karo kolonistai ir „miškininkai“ buvo laikomi ypatingais naujakuriais ir įkurdinti izoliuotose NKVD gyvenvietėse. Jie privalėjo kirsti miškus, dirbti šachtose ir t. t. Karo belaisvių ir kalinių, sušaudytų 1940 m. balandžio ir gegužės mėn., šeimos, ištremtos į Kazachstaną, buvo laikomos ištremtomis administracine tvarka. Šie žmonės buvo apgyvendinti jau esančiose gyvenvietėse ir kolūkiuose, kartais miestuose. Jiems nebuvo suteikiama nei darbo, nei pastogės.

Ištremtųjų 1941 m. birželį, ypač iš Baltijos šalių ir Moldavijos, kategorijos įvairavo. Tai atspindėjo „SSRS NKVD direktyvoje dėl socialiai priešišku elementų iš Baltijos respublikų, Vakarų Ukrainos, Vakarų Baltarusijos ir Moldavijos trėmimo“ ir „Informacijoje dėl registruotų antisovietinių socialiai priešišku elementų skaičiaus, remiantis Lietuvos, Latvijos ir Estijos sovietinių socialistinių respublikų valstybės saugumo komisariatų duomenimis“³⁶.

Gegužės 16 d. SSRS valstybės saugumo liaudies komisaras V. Merkulovas pasiūlė Politiniam biurui priimti komunistų partijos ir Sovietų vyriausybės rezoliucijos projektą suimti ir išsiųsti į darbo stovyklas nuo penkerių iki aštuonerių metų, paskui ištremti dvidešimčiai metų: 1) buvusius aktyvius „kontrrevoliucinių“ partijų ir Baltosios gvardijos narius; 2) buvusius žandarus ir policininkus; 3) kalinius, žemės savininkus, pramonininkus, buvusius aukštus pareigūnus; 4) buvusius Lenkijos, Lietuvos, Latvijos, Estijos ir baltagvardiečių armijų karininkus; 5) kriminalinius elementus. Buvo siūloma tokių asmenų šeimas ištremti į nuošalius SSRS rajonus dvidešimčiai metų. Toks pats likimas laukė ir pogrindyje besislapstančių ar sušaudytų asmenų šeimų. NKVD Ypatingasis pasitarimas tremiamųjų ir suimtųjų bylas turėjo nagrinėti *po* jų ištrėmimo į Sibirą ir Šiaurės Kazachstaną ar *po* jų įkalinimo. Atitinkamos taisyklės buvo priimtose gegužės 19 d., todėl V. Merkulovas išsiuntė nurodymus respublikiniams saugumo organams „išvalyti“ teritoriją nuo antisovietinių, socialiai pavojingų ir kriminalinių elementų³⁷.

Remiantis „veiksmų planu dėl ypatingų tremtinių iš Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Moldavijos sovietinių socialistinių respublikų transportavimo, perkėlimo ir aprūpinimo darbu“, asmenys, pakliuvę į 1–4 kategorijas, asmenys, repatrijavę iš Vokietijos, ir vokiečiai, atsisakę išvykti į Vokietiją, buvo išsiųsti į karo belaisvių stovyklas (Kozelsko,

Putivlio, Starobelsko ir Juchново). Jų šeimų nariai, pabėgėliai iš buvusios Lenkijos ir prostitutės buvo dvidešimčiai metų ištremiti kaip ypatingi naujakuriai į Kazachstaną, Komijos Respubliką, Altajaus ir Krasnojarsko kraštus, Kirovo, Omsko ir Novosibirsko sritis. Nusikaltėliai turėjo būti nugabenti tiesiai į GULAG'o darbo stovyklas, o jų bylos nagrinėjamos vėliau Ypatingojo NKVD pasitarimo³⁸. Taigi buvo nustatytos trejopos represijų sąlygos – įkalinimas karo belaisvių stovyklose, tremtis skiriant valdžios priežiūrą ir įkalinimas darbo stovyklose. Visus tremtinius jungė vienas dalykas – nė vienas nebuvo oficialiai nuteistas. Svarbu pažymėti, kad šios trys represuotų asmenų kategorijos buvo būdingos tik Baltijos respublikoms. Iš Moldavijos represuoti asmenys buvo išsiųsti į karo belaisvių stovyklas, šeimų nariai ištremiti; vakarinėse Ukrainos ir Baltarusijos dalyse taip buvo pasielgta su visomis šeimomis ir represuotųjų asmenų šeimų nariais. Dauguma antisovietinių ir nacionalistinių elementų, suimtų tose srityse, buvo įkalinti vietos kalėjimuose, o ne išsiųsti į karo belaisvių stovyklas, kaip tai buvo daroma su 1–4 kategorijų asmenimis iš Baltijos respublikų ir Moldavijos.

Kadangi į stovyklas tremiamų asmenų kategorijos buvo skirtingos, 1941 m. trėmimo operacijos tvarka taip pat skyrėsi. Apsaugos daliniams duoti nevienodi nurodymai, atsižvelgiant į regioną. Ukrainos ir Baltarusijos vakarinėse dalyse šeimų nariai nebuvo atskiriami vieni nuo kitų; galiojo „Nurodymai traukinių, gabenančių perkeliamus karo kolonistus, vadovams“ arba šiek tiek pakeisti birželio 5 d. nurodymai³⁹.

Dar dviejų tipų nurodymai buvo parengti traukinių, gabenančių gyvąjį krovinį iš Baltijos respublikų, vadovams. Juose iškelta sąlyga atskirti represuojamus asmenis nuo šeimų tremtinių telkimo stotyse. Antai

grupė A (asmenys, siunčiami į karo belaisvių stovyklas) ir grupė B (tremtiniai) buvo įsodinamos į atskirus traukinius. Jelgava ir Dvinskas (Daugpilis) buvo tremiamųjų telkimo geležinkelio stotys Latvijoje⁴⁰. Kiekviename vagone turėjo važiuoti 30 tremiamų asmenų ir jie galėjo turėti tik 100 kg bagažo vienai šeimai, o ne 500 kg, kaip buvo leidžiama lenkams 1940 m.

1941 m. birželio 17 d. V. Merkulovas nusiuntė komunistų partijos Centro komitetui ataskaitą apie birželio 14 d. trėmimą iš Baltijos respublikų. Remiantis ja, Lietuvoje buvo suimti 5664 žmonės ir 10 187 ištremiti*, Latvijoje atitinkamai 5625 ir 9546, Estijoje – 5178 ir 5978, iš viso 14 467 suimti ir 25 711 ištremitų. Iš jų 643 buvo karininkai, pasitraukę iš Baltijos šalių kariuomenių jų inkorporavimo į Raudonąją armiją metu, 933 – likę tarnauti karininkai, 1603 – buvę policininkai ir žandarai⁴¹. Suimtieji iš karto buvo išsiųsti į karo belaisvių stovyklas Starobelske, Juchnove ir Putivlyje, iš kurių prieš tai buvo išgabenti visi lenkų karo belaisviai ir pabėgėliai.

Iš Latvijos tremtiniai buvo išsiųsti į Rusijos Krasnojarsko kraštą bei Novosibirsko sritį ir Karagandos sritį Kazachstane. Karo belaisvių stovyklos sulaukė 5921 asmens, 10 396 atvyko į savo tremties vietas⁴². Galima manyti, kad kai kurie asmenys dėl kažkokių priežasčių negalėjo būti ištremiti birželio 14 d. ir buvo išsiųsti vėliau. V. Merkulovas birželio 17 d. ataskaitoje tai paminėjo.

Po to, kai Vokietija užpuolė SSRS, šie žmonės buvo ištremiti į GULAG'o stovyklas. Tremtiniai buvo nusiųsti į numatytas tremties vietas, o dauguma karo belaisvių, buvusių pakeliui į Sibirą, nukreipti į GULAG'o stovyklas. Dėl to didelė dalis iš daugiau kaip 40 tūkst. represuotų Baltijos šalių piliečių buvo pasmerkti žūti nuo bado ir nepakeliamo darbo.

* Tiek ištremita pagal NKGB parengtus sąrašus. Pagal NKVD sąrašus ištremita dar 1773 žm. (red.).

Vis dėlto šiais prieš žmones nukreiptais veiksmais Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karo išvakarėse nepavyko „nuraminti“ Baltijos šalių gyventojų. Negana to, tai suerzino liaudį ir daugelį privertė paimti ginklus ir stoti į kovą su Raudonosios armijos daliniais.

Trijų Baltijos šalių istorikai pripažįsta, kad 1940–1941 m. 124 467 asmenys buvo ištremti ar priversti pasitraukti į Rusiją arba jiems įvykdyta mirties bausmė; iš to skaičiaus – 55 732 asmenys iš Estijos, 32 250 – iš Latvijos ir 30 485 – iš Lietuvos⁴³.

Taigi trėmimų planavimas ir vykdymas vakarinėse Ukrainos ir Baltarusijos dalyse, Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje, inkorporuotose į SSRS, buvo panašūs. Visi trėmimai buvo numatyti ir vykdomi remiantis kruopščiai parengtais Sovietų Politinio biuro nutarimais ir buvo svarbūs šių teritorijų sovietizavimo politikos veiksniai. Trėmimai sudarė dalį priemonių, kuriomis siekta sužlugdyti valstybinius, teisinius, socialinius, ekonominius, nacionalinius, kultūrinius bei moralinius pagrindus ir įtvirtinti sovietų valdžią aneksuotose teritorijose. Jų organizavimo ir įgyvendinimo metodai buvo visiškai vienodi. Visi trėmimai buvo nusikaltimas žmoniškumui.

Kartu būta ir tam tikrų skirtumų. Sovietų invazijos į Baltijos šalis metu nebuvo

įvykdyta karinė operacija ir planuotas jų armijų kariškių įkalinimas, todėl nereikėjo dešimčių tūkstančių karo belaisvių gabenti į nuošalius Rusijos rajonus, kaip tai buvo daroma su lenkų armijos likučiais. Nebuvo ir tokio masinio karininkų, policininkų ir kalininių sušaudymo kaip lenkų atveju. Trėmimų mastas ir ištremtųjų skaičius nebuvo toks didelis kaip rytinėse Lenkijos teritorijose. Tai galima paaiškinti tuo, kad vykstant užgrobtų žemių depolonizavimui Sovietų vyriausybė tikėjosi Ukrainos ir Baltarusijos gyventojų, kurių padėtis buvusioje Lenkijoje buvo toli gražu nelygi, bendradarbiavimo ar bent pasyvaus požiūrio. Baltijos šalių tautos, kurios iki tol gyveno nepriklausomose valstybėse, inkorporavimą į SSRS ir tolesnį sovietizavimą priėmė kaip tautinį pažeminiimą ir reagavo jautriau negu tautos, kentėjusios lenkų ar rumunų priespaudą. Iš pradžių tai privertė SSRS stalinistinę valdžios elitą parodyti tam tikrą pagarbą vietiniams papročiams ir tradicijoms, pramonės ir bankų nacionalizavimą vykdyti lėčiau ir atsargiau (sovietinės valiutos ir bendrų kainų įvedimas buvo kelis kartus atidėtas), susilaikyti nuo kolektyvizavimo ir nevykdyti masinių trėmimų iki pat Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karo išvakarių.

Nuorodos

¹ *Катынь. Пленники необъявленной войны: Документы*. Отв. составитель Н. С. Лебедева. Отв. ред. Р. Г. Пихоя и А. Гейштор, М., 1977, с. 59–63 (toliau – *Катынь*).

² *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов*, т. 1: *Накануне*, кн. 1, М., 1995, с. 70–73, 79–81, 96–97.

³ Rusijos valstybinis socialinės politinės istorijos archyvas (toliau – RGASPI), f. 17, ap. 3, b. 1014, l. 57–72.

⁴ Н. С. Лебедева, *Катынь: преступление против человечества*, М., 1994, с. 42–134.

⁵ О. А. Горланов, А. Б. Рогинский, «Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг.», *Исторические сборники*

«Мемориала», вып. 1: *Репрессии против поляков и польских граждан*, М., 1997, с. 77–113.

⁶ RGASPI, f. 3, ap. 162, b. 26, l. 155–157.

⁷ Ibid., l. 120, 152–154.

⁸ Ibid., l. 155–157.

⁹ Ibid., l. 159, 187–190.

¹⁰ Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (toliau – GARF), f. 5446, ap. 57, b. 78, l. 1, 12.

¹¹ Ibid., f. 9479, ap. 1, b. 61, l. 120; f. 9459, ap. 57, b. 65, l. 34–36.

¹² Ibid., ap. 57, b. 65, l. 36–39; ap. 1c, b. 62, l. 67.

¹³ *Катынь*, p. 375–378.

¹⁴ Ibid., p. 384–392.

¹⁵ Ibid., p. 523–524.

¹⁶ N. S. Lebedeva, „The Deportation of the Polish Population to the USSR, 1939–1941“, *Forced Migration in Central and Eastern Europe 1939–1950*. Ed. by A. J. Rieber, L., 2000, p. 28–45.

¹⁷ Rusijos valstybinis karo archyvas (toliau – RGVA), f. 40, ap. 1, b. 70, l. 14, 28–29; GARF, f. 9479, ap. 1, b. 1, l. 47.

¹⁸ *Органы государственной безопасности...*, т. 1, кн. 2, с. 147–148.

¹⁹ GARF, f. 9401, ap. 2, b. 1, l. 284–288.

²⁰ Rusijos Federacijos prezidento archyvas, f. 93. Nutarimų rinkinys.

²¹ *Органы государственной безопасности...*, т. 1, кн. 2, с. 154–155; А. Э. Гурьянов, «Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае–июне 1941 г.», *Исторические сборники «Мемориала»*, вып. 1, с. 156–158.

²² RGVA, f. 1/p., ap. 3a, b. 1, l. 33–34.

²³ Ibid., b. 3, l. 30; b. 1, l. 67.

²⁴ RGVA, f. 4, ap. 19, b. 71, l. 238–238 a. p.; М. И. Мельтюхов, «Наращивание советского военного присутствия в Прибалтике в 1939–1941 годах», *Новая и новейшая история*, 1999, No. 4, с. 65.

²⁵ RGASPI, f. 17, ap. 3, b. 1025, l. 39; RGVA, f. 1/p., ap. 3a, b. 3, l. 5, 13.

²⁶ *Žr.*: Н. С. Лебедева, *Катынь: преступление против человечества*, с. 249–266.

²⁷ M. Raud, *Riigiehitaja Konstantin Pats*, Stockholm, 1977, Lk. 158–159.

²⁸ RGASPI, f. 82, ap. 2, b. 150, l. 14.

²⁹ *На чаше весов: Эстония и СССР. 1940 г. и его последствия*. Сост. П. Варес, О. Журьяри, Таллин, 1999, с. 419–420.

³⁰ RGASPI, f. 17, ap. 121, b. 52, l. 25–29; b. 73, l. 62–64.

³¹ М. И. Семиряга, *Тайны сталинской дипломатии 1939–1941*, М., 1992, с. 247.

³² RGASPI, f. 17, ap. 121, b. 70, l. 4–6; b. 75, l. 6.

³³ Ibid., b. 60, l. 6–7.

³⁴ RGASPI, f. 17, ap. 22, b. 1664, l. 119–120.

³⁵ GARF, f. 9401, ap. 2, b. 1, l. 284–288.

³⁶ Ibid., f. 9479, ap. 1, b. 87, l. 37–41, 189; Н. Ф. Бугай, «Выселение произвести по приказу тов. Берии...», *Revista de istorie a Moldovie*, 1991, N 1(5), s. 45–52; А. Э. Гурьянов, *op. cit.*, p. 138–139.

³⁷ *Органы государственной безопасности...*, т. 1, кн. 2, с. 144–150.

³⁸ GARF, f. 9479, ap. 1, b. 87, l. 37–41.

³⁹ RGVA, f. 40, ap. 1, b. 182, l. 26–30; b. 184, l. 49–52.

⁴⁰ Ibid., f. 18444, ap. 2, b. 264, l. 156; А. Э. Гурьянов, *op. cit.*, p. 141–142.

⁴¹ *Органы государственной безопасности...*, т. 1, кн. 2, с. 247–248.

⁴² А. Э. Гурьянов, *op. cit.*, p. 152–153.

⁴³ *The Baltic States. 1940–1972*, Stockholm, 1972, p. 53.

Gauta 2001 08 02

Rusijos mokslų akademijos
Visuotinės istorijos institutas,
Lenino pr. 32a, Maskva

Natalija Lebedeva

THE DEPORTATION OF THE POLISH AND BALTIC POPULATION TO THE USSR IN 1939–1941: ITS REGIONAL SPECIFICS

Summary

The planning and implementation of deportations from the west of Ukraine and Belorussia, Lithuania, Latvia, and Estonia incorporated into the USSR by force had much in common. All the deportations were prepared and carried out on the basis of decisions carefully worked out by the Soviet Politbiuro, and were an important element of the sovietization policy on these territories. The deportations were part of measures aimed to destroy state, judicial, social, economic, national, cultural, and moral fundamentals, and violently spread the Soviet order on the annexed territories. Methods of their organization and implementation were absolutely identical. All of deportations were the crime against humanity.

At the same time there were certain differences. No military operation was carried out and the planned capture of armies did not happen at the time of the Soviet invasion of Baltic states. Accordingly there was no need to transport tens of thousands of POWs to Russia's remote regions as it was done with remnants of the Polish Army. Also, there were no such

mass shootings of officers, policemen, and jail inmates as in the Polish Case. The scale of deportations and numbers of exiled were not as high as on the territories of eastern Poland. This could be explained by the fact that in the course of de-polonization of captured lands, the Soviet Government counted upon collaborative or, at least, passive attitude on the part of the Ukrainian and Belorussian population whose status was far from equal in former Poland. The peoples of Baltic states, which enjoyed national sovereignty before their incorporation into the USSR, considered sovietization as a national humiliation to a larger extent than the peoples who suffered under the Polish or Rumanian yoke. It forced the Stalinist ruling elite of the USSR at first to demonstrate a certain respect towards their local customs and traditions, carry out nationalization of industry and banking slowly and more cautiously (introduction of Soviet currency and unified prices was postponed several times), to refrain from collectivization and mass deportations up till the very eve of the war between the Soviet Union and Germany.

Aukščiausioji vokiečių SS ir policijos vadovybė Lietuvos generalinėje srityje 1941–1944 m.

Šiuo straipsniu siekiama nors iš dalies papildyti lietuvių istoriografiją apie vokiečių okupacijos metus Lietuvoje. Rašant šią nedidelę studiją remtasi archyviniais dokumentais, okupacijos metų spauda, Lietuvos bei užsienio autorių darbais. Tai leidžia pirmą kartą lietuvių istoriografijoje paskelbti išsamias SS ir policijos vadų Lietuvos generalinėje srityje biografijas, kurios turėtų praversti istorikams, toliau tiriantiems Lietuvos okupacinį periodą. Autorius nepretenduoja išsamiai ir visapusiškai nušviesti SS ir vokiečių policijos vadovo (SS-und Polizeiführer, toliau – SSPF) institucijos veiklą Lietuvos generalinėje srityje Antrojo pasaulinio karo metais. Bet ir tokia studija, reikia manyti, padės teisingai suprasti vokiečių okupacinio aparato struktūrą Lietuvoje ir susipažinti su SSPF asmenybėmis. Kokį vaidmenį atliko šie atėjūnai Lietuvoje, iš kur kilo jų agresyvumas ir žiaurumas? Kur jų patologijos šaknys? Gal tai lėmė baimė pakliūti į frontą ir noras gauti materialinės naudos iš užimamų pareigų? Tikėsimės, kad čia keliami klausimai paskatins kitus tyrinėtojus labiau gilintis į šią problemą.

Trečiojo reicho vadovo Adolfo Hitlerio bei jo aplinkos kadro politiką Antrojo pasaulinio karo metais okupuotų kraštų atžvilgiu iki šiol nėra pakankamai išnagrinėta. Sudėtinga šios temos nušvietimo evoliucija šiek tiek pastebima okupuotos Lietuvos istoriografijoje. Pokarinėje lietuvių istoriog-

rafijoje SS ir jos vadovų vaidmuo bei veikla okupuotoje Lietuvos teritorijoje buvo aprašoma paviršutiniškai. SSPF institucijos egzistavimą okupuotoje Lietuvoje trumpai paminėti savo veikaluose J. Vicas¹, J. Bulavas², A. Rakūnas³, K. Rukšėnas⁴. Pastaraisiais metais šį klausimą savo monografijoje nagrinėjo A. Bubnys⁵. Į šiame straipsnyje aprašomą įstaigą atkreipiamas dėmesys dokumentų rinkiniuose⁶. Minėtų darbų autoriai pabrėždavo daugiausia šios institucijos veiklos rezultatus, tačiau mažai dėmesio kreipė į jos atsiradimo aplinkybes, struktūrinius bei organizacinius pertvarkymus, kadro pasikeitimus bei funkcijas. Informacijos apie vokiečių okupacines struktūras Lietuvoje, pareigų pasiskirstymą randame vermachto generolo majoro Emilio Justo parodymuose sovietų tardymo organams⁷. Apie SS ir policijos vado Lietuvoje kompetenciją bei funkcijas trumpai, kiek tai susiję su lietuvių policijos valdymu bei panaudojimu okupantų interesams, rašoma šio straipsnio autoriaus monografijoje⁸. Išbarstyta informacija apie SS ir policijos vado Lietuvos generalinėje srityje įstaigos funkcionavimą, netgi būdama vertinga, negali pakeisti plataus žvilgsnio į šios institucijos egzistavimą mūsų šalyje Antrojo pasaulinio karo metais.

Siekdamas iškelto tikslo autorius toliau gvildena šiuos klausimus:

1) trumpa SSPF institucijos atsiradimo Vokietijoje ir Lietuvoje istorija;

2) SSPF Lietuvoje biografijos;

3) SSPF Lietuvoje kompetencija ir funkcijos.

SS organizacijos vaidmuo bei įtaka Trečiojo reicho gyvenime buvo didžiulė. Jau karo pabaigoje, 1944–1945 m., „SS valstybė“ (*SS-Staat*) Vokietijoje išaugo iki keturių milijonų žmonių. Kas trečia vokiečių šeima turėjo savo atstovą šioje galingoje organizacijoje⁹. 1936 m. birželio 17 d. Vokietijos kanclerio ir Vokiečių nacionalsocialistų darbininkų partijos (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei*, toliau – NSDAP) fiurerio A. Hitlerio dekretu partinis reichsfiurerio SS (toliau – RFSS) postas buvo oficialiai sujungtas su naujai sukurta valstybine Vokietijos policijos viršininko tarnyba. Tai gi SS ir policijos vado keliami uždaviniai galėjo būti įvykdyti remiantis bendru SS ir policijos, kurios vadovybė dabar buvo sutelkta vienose rankose, t. y. Heinricho Himmlerio, veikimu. Hitlerinės Vokietijos teritorijoje ir Antrojo pasaulinio karo metais okupuotose srityse aukščiausioji vokiečių policinė institucija buvo įvairaus rango SSPF. Ši institucija buvo įsteigta bendru Reicho ir Prūsijos vidaus reikalų ministrų 1937 m. lapkričio 15 d. potvarkiu¹⁰. Ji atsirado įgyvendinant bendrą mobilizacinį planą bei rengiant SS ir policijos struktūras būsimam karui.

Vokietijos SS ir policijos vadai buvo trijų kategorijų: aukštesnysis SS ir policijos vadas (*Höherer SS- und Polizeiführer*, toliau – HSSPF), SS ir policijos vadas (SSPF) bei srities ir miesto SS ir policijos viršininkas (*SS- und Polizei Standortführer*, toliau – SSPStOF, arba *Gebietsführer*)¹¹. Pirmas pareigas dažniausiai eidavo profesionalūs esesininkai, turintys SS obergruppenfiurerio arba SS grupenfiurerio tarnybinį laipsnį, antras – SS brigadefiurerio laipsnį, o trečias – SS štandartenfiurerio tarnybinį laipsnį. 1943 m., siekiant pakelti HSSPF Ukrainoje SS obergruppenfiurerio Hanso Adolfo Prut-

zmano prestižą, jo pareigybė buvo pervadinta į aukščiausiojo SS ir policijos vado pareigybę (*Höchster SS- und Polizei Führer*, toliau – HoSSPF)¹². Panaši pareigybė dar buvo įsteigta tik Italijoje, ten šį postą užėmė RFSS asmeninio štabo viršininkas SS obergruppenfiureris Karlas Wolffas.

Pasinaudojus sudaryta kartoteka, autoriui pavyko nustatyti, kad Antrojo pasaulinio karo metais buvo įsteigtos 2 HoSSPF pareigybės, 37 HSSPF pareigybės¹³ ir 43 SSPF pareigybės. Pirmas pareigas ėjo tikrai 2 SS generolai, antras – 99 vyresnieji SS karininkai, o trečias – 101 SS karininkas. Keičiantis Trečiojo reicho pavaldumui priklausančios teritorijos dydžiui, keitėsi SS ir policijos vadovų pareigybių skaičius. Vokietijos teritorijoje SSPF reikšmė buvo nedidelė, daugiau reprezentacinė.

Įvairaus rango SS ir policijos vadovo kompetencija bei funkcijos niekada nebuvo galutinai apibrėžtos. Tai atsitiko dėl to, kad apskritai visa vokiečių policijos struktūra buvo labai sudėtinga, prieštaringa ir paini. Toks painus policinis voratinklis buvo RFSS H. Himmlerio specialiai sukurtas siekiant apsisaugoti bei pašalinti visokius galimus siekiančius valdžios konkurentus. Faktiškai HSSPF ir SSPF buvo SS reichsfiurerio ir vokiečių policijos vado (*SS-Reichsführer und Chef der Deutschen Polizei*) H. Himmlerio įgaliotiniai jiems skirtoje teritorijoje, o okupuotuose kraštuose – visateisiai jo pavaduotojai. H. Himmleris ir SSPF savo kompetencijos sritį interpretavo labai plačiai. Jų įgaliojimai smarkiai išsiplėtė karo metais. Prieš eidami šias pareigas būsimieji SSPF privalėjo Reicho vyriausiojoje saugumo valdyboje (*Reichssicherheitshauptamt*, toliau – RSHA) išklaudyti tam tikrą informacinį kursą, pasikui dalyvauti daugelyje pasitarimų. Tik po to jie tapdavo policinės teisės specialistais ir privalėjo jiems patikėtoje teritorijoje palaikyti organizacinę tvarką bei drausmę. Net-

gi rizikuodami, kad gali įsivelti į konfliktą su civiline ar karine administracija, jie privalėjo besąlygiškai vykdyti RFSS ir jo štabo nurodymus. Pasitaikius progai RFSS, pasiremdamas karo padėtimi ir tuo, jog būtina slopinti pasipriešinimą okupantams bei vykdyti specialias policijos užduotis okupuotuose kraštuose, kaip įmanydamas stengėsi sustiprinti SSPF pozicijas. Tai rodo daugybė įsakymų, potvarkių bei nurodymų, plaukiančių iš RFSS štabo SSPF įvairiausiais politinio, policinio, karinio, ekonominio bei kt. pobūdžio klausimais. Įgyvendinti patikėtas užduotis padėjo nemažos jiems pavaldžios policinės pajėgos. Visa tai didino SS ir policijos vadovo reikšmę ir vis labiau atribojo jį nuo pavaldumo karinei ar civilinei administracijai. Be to, kiekvienas SSPF savo teritorijoje buvo aukščiausia teisminė institucija (*Gerichtsherr*). Jo pavaduotoju šioje srityje dažniausiai būdavo saugumo policijos vadovas arba tvarkos policijos vadas.

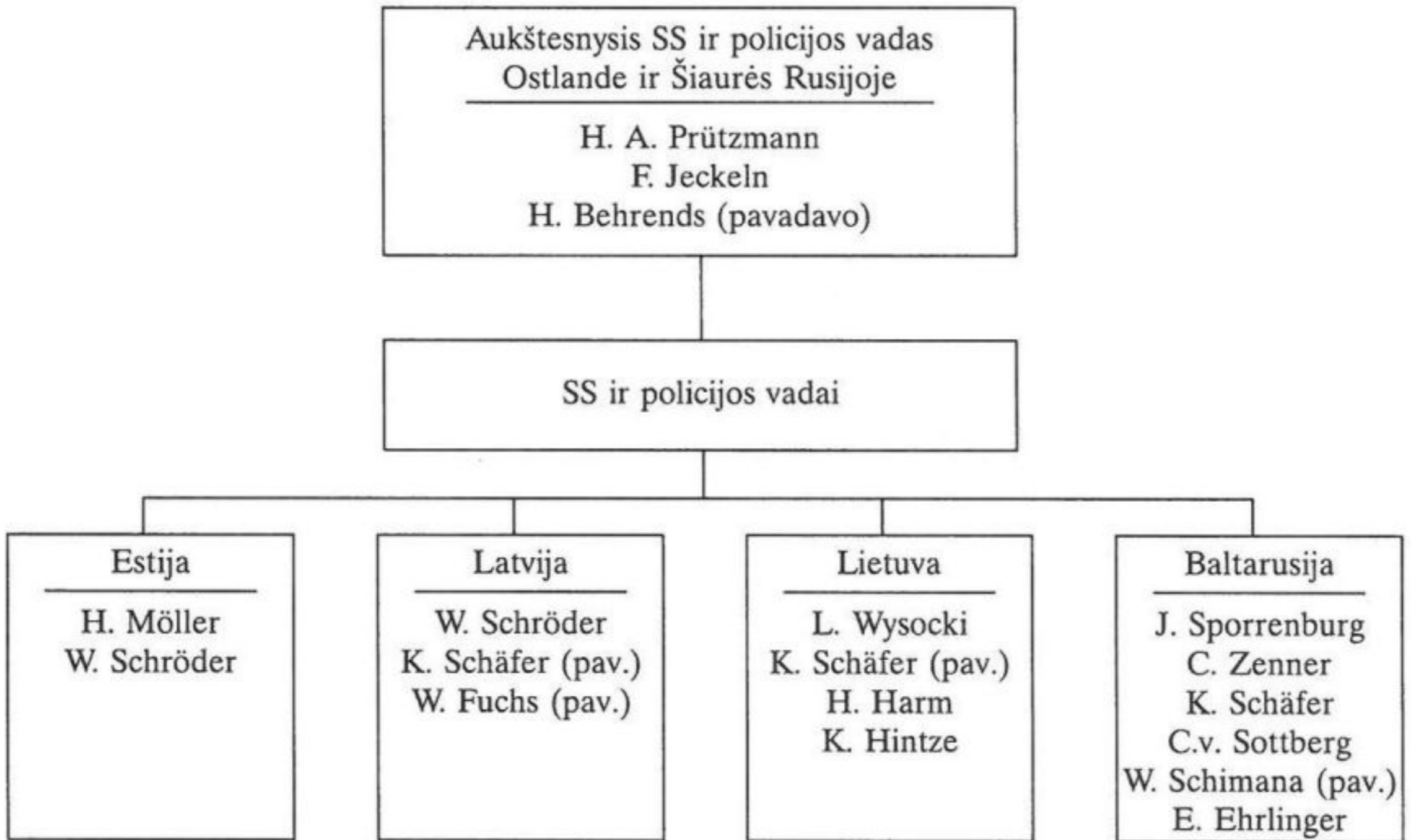
HSSPF ir SSPF vaidino labai svarbų vaidmenį įgyvendinant Trečiojo reicho politiką okupuotoje teritorijoje. RFSS nuolat palaikė tiesioginį ryšį su visais vadais ir sprendė su jais netgi tokius smulkius klausimus, kaip eilinių atostogų suteikimas, dažnai tikrindavo jų veiklą.

Prasidėjus karui su Sovietų Sąjunga ir užėmus Baltijos kraštus, buvo įkurtas Ostlando reicho komisariatas (*Reichskommissariat Ostland*, toliau – RKO), kurį sudarė keturios generalinės sritys (*Generalbezirk*): Lietuva, Latvija, Estija ir didelė Baltarusijos dalis. Ostlande aukščiausioji policinė institucija buvo HSSPF SS obergruppenfiureris ir policijos generolas Friedrichas Jeckelnas. Pagal A. Hitlerio 1941 m. liepos 17 d. administracinio valdymo dekretą Ostlando HSSPF buvo pavaldus Ostlando reicho komisarui Hinrichui Lohse'ui, generalinės srities SSPF – generaliniam komisarui, o žemesnio rango SS ir policijos vadai – apygardų komisarams.

Bet šis pavaldumas buvo savotiškas: juo siekta parodyti lyg tai administravimo vientisumą. Be to, minėtas A. Hitlerio dekretas nustatė, kad užimtų sričių policinę apsaugą laiduoja RFSS H. Himmleris, kuris savo ruožtu buvo įgaliotas tuo klausimu skirti komisarams atitinkamas užduotis. Taigi susiklostė tokia padėtis, kad SS ir policijos vadai buvo įtraukti į komisarų štabus, bet tik formaliai¹⁴. Specialūs policiniai įgaliojimai, gauti iš H. Himmlerio, vadams sudarė išpūdį, kad komisarai turi būti pavaldūs jiems, o ne atvirkščiai. Be to, HSSPF ir SSPF jo pavaldumas RFSS buvo daug svarbesnis negu formalus pavaldumas reichskomisarui ar generaliniam komisarui, panašiai kaip vokiečių policijos vado formalus pavaldumas Reicho vidaus reikalų ministrui buvo žemesnio lygio negu RFSS pavaldumas A. Hitleriui.

Taigi policinis valdymo tinklas praktiškai sukūrė antrą, nepriklausomą nuo civilinės administracijos, valdymo sistemą¹⁵. Ne išimtis buvo ir Lietuvos generalinė sritis. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad H. Himmleris ir Reicho ministras užimtoms Rytų sritims Alfredas Rosenbergas 1941 m. lapkričio 19 d. pasirašė susitarimą, pagal kurį nesant civilinės administracijos vadovo (komandiruotė, atostogos, mirtis, nušalinimas ir t. t.) jį pavadoja atitinkamos teritorijos SS ir policijos vadas. Susitarimu buvo apibrėžta HSSPF ir SSPF kompetencija Ostlande. 1942 m. lapkričio mėn. kovai su partizanais vadovauti, telkti ir koordinuoti visas vokiečių policijos ir jos pagalbininkų vietines jėgas buvo pavesta Ostlando HSSPF ir SSPF¹⁶. Be to, 1944 m. liepos 9 d. fiurerio dekretu HSSPF F. Jeckelnas gavo „diktatorinius įgaliojimus“ mobilizuoti visus materialinius išteklius ir žmones karo tarnybai bei karinių objektų statybai. Taigi civilinės administracijos įgaliojimai, dideliame reichskomisaro H. Lohse's nepasitenkinimui, tapo lygūs nuliui.

SS IR POLICIJOS VADOVYBĖ OSTLANDE 1941–1944 m.

Lietuvos generalinės srities *SS- und Polizeiführer Litauen* pareigas nuo 1941 m. rugpjūčio iki 1944 m. rugsėjo ėjo šie vokiečių SS karininkai:

1941 m. rugpjūčio 11 d.–1943 m. liepos 2 d. – SS brigadefiureris ir policijos generolas majoras Lucianas Wysockis¹⁷;

1942 m. balandžio 25 d.–gegužės 22 d. – SS oberfiureris Karlas Schäferis (pavadavo);

1943 m. liepos 2 d.–1944 m. balandžio 8 d. – SS brigadefiureris ir policijos generolas majoras Hermanas Harmas;

1944 m. balandžio 4 d.–rugsėjo 15 d. – SS brigadefiureris ir policijos generolas majoras Kurtas Hintze.

Ilgiausiai SSPF Lietuvoje pareigas ėjo L. Wysockis. Jis gimė 1899 m. sausio 18 d. nedideliame Vakarų Prūsijos miestelyje Gentomice, kunigo šeimoje. Prasidėjusį Pirmąjį pasaulinį karą sutiko su entuziazmu, bet, deja, dėl jauno amžiaus nepavyko stoti savanoriu į karinę tarnybą ir teko keletus metų dirbti anglies kasykloje. Suėjus

aštuoniolikai metų, 1917 m. balandžio mėn. buvo pašauktas atlikti karinę tarnybą pėstininkų pulke. Po trumpo mokymo buvo pasiųstas į Vakarų frontą, pasižymėjo kaip drąsus ir sumanus karys. Bet šios kario sąvybės jo neapsaugojo nuo amerikiečių karinės nelaisvės, į kurią pakliuvo 1918 m. rugsėjo mėn. Būdamas stovykloje sužinojo, kad už drąsą yra apdovanotas II klasės Geležiniu kryžiumi (*Eisernes Kreuz II. Klasse*). Iš nelaisvės L. Wysockis grįžo tik 1919 m., pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui. Versalio taika nulėmė tolesnį ne tik Vokietijos, bet ir L. Wysockio likimą. Vokietijos kariuomenė buvo sumažinta iki 100 tūkst. kareivių ir L. Wysockis, turėdamas puskarininkio laipsnį, buvo priverstas 1919 m. rudenį palikti karinę tarnybą. Jis papildė didėjančias bedarbių gretas. Pokario ekonominė krizė pavertė daugelį vokiečių vargšais ar bedarbiais, palikdama mažai vilties, kad jų naujoji demokratine vyriausybė galėtų išspręsti tautos problemas. 1920-ųjų pradžio-

je L. Wysockis vargais negalais įsidarbino akmens skaldykloje sprogdintoju.

Pokario Vokietijoje A. Hitlerio vadovaujama NSDAP daugeliui vokiečių atrodė vienintelė organizacija, galinti mesti iššūkį didėjančiai ekonominei krizei, nedarbui ir galimai, iš Maskvos vadovaujama Vokietijos komunistų partijai. Į A. Hitlerio partiją nukrypo ir L. Wysockio žvilgsnis. 1929 m. vasario 1 d. jis įstojo į NSDAP smogiamuosius būrius SA (*Die Sturmabteilungen der NSDAP*), o gegužės 1 d. tapo šios partijos tikruoju nariu (bilieto Nr. 132988). Tai užtikrino jam kilimą karjeros laiptais. Tą pačią dieną buvo pakeltas SA šarfiureriu (jaunesniuoju seržantu). 1930 m. rugsėjo mėn. tapo SA trupfiureriu (vyresniuoju seržantu). Po metų, 1931 m. spalio mėn., gavo pirmą SA karininko laipsnį – SA šturmfireris (leitenantas) – ir buvo paskirtas SA bataliono (*SA Sturmbann*) vadu Esene. Šias pareigas sėkmingai ėjo iki 1933 m. rugpjūčio. 1932 m. sausio mėn. jam suteiktas SA šturmbanfiurerio (majoro), o 1933 m. rugpjūčio mėn. – SA oberšturmbanfiurerio (pulkininko leitenanto) laipsniai. Nuo 1932 m. liepos iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos buvo Vokietijos reichstago deputatu – atstovavo Kelno ir Acheno rinkiminei apygardai. Nuo 1933 m. rugpjūčio vidurio iki 1934 m. rugpjūčio Duisburge vadovavo SA 138-ajam pulkui (*SA Standarte*). 1933 m. lapkričio 9 d. Trečiojo reicho nacionalinės šventės proga anksčiau nustatyto laiko L. Wysockiui suteiktas SA štandartenfiurerio (pulkininko) laipsnis. Vėliau iki 1937 m. sausio Vupertalyje jis vadovavo SA 171-ajam pulkui. Nuo 1937 m. sausio iki 1940 m. gegužės – SA 73-iosios brigados (*SA Brigade*) vadas Esene. Tuo pačiu metu, nuo 1937 m. spalio iki 1939 m. lapkričio jis ėjo policijos prezidento (viršininko) pareigas Oberhausene, o iki 1941 m. rugpjūčio – Duisburge. 1937 m. gegužės mėn. gavo SA oberfiurerio laipsnį (tarpinis laipsnis tarp pulkininko ir generolo majo-

ro), o 1939 m. sausio 30 d. A. Hitlerio atėjimo į valdžią dienos proga – SA brigadefiurerio (generolo majoro) laipsnį. Tuo jo tarnyba SA organizacijoje pasibaigė. Kaip ištikimas partijos narys, organizatorius bei vadovas, 1940 m. birželio 21 d. L. Wysockis įstojo į SS (*Die Schutzstaffeln der NSDAP*) organizacijos bendrųjų SS (*Allgemeine-SS*) struktūras. Čia jam buvo suteiktas SS Nr. 365199 ir SS brigadefiurerio laipsnis. Jo už savo pinigus nusipirktą 27 reikmenų juodos spalvos esesininko uniformą papuošė „SS“ – sudvejinto žaibo – valdžios, griovimo ir sėkmės mūšyje simbolis. Elektroninio vibratoriaus adata jam po kairiaja pažastimi išstatuiravo gotišką raidę („A“, „B“ arba „Q“), žyminčią kraujo grupę. SS Vyriausiosios personalo valdybos leidžiamame SS karininkų sąrašė užėmė 239 vietą¹⁸. Vadovaudamas Duisburgo policijai, nuo 1940 m. sausio iki 1941 m. birželio buvo Duisburgo kriminalinės policijos (*Kriminalpolizei – Kripo*) tituluotas vadovas. 1940 m. rugsėjo 27 d. jam suteiktas policijos generolo majoro laipsnis.

1941 m. liepos pradžioje SS brigadefiureris ir policijos generolas majoras L. Wysockis buvo komandiruotas į vokiečių užimtą Lietuvą ir paskirtas Vilniaus SS ir policijos vadu. Įsteigus Lietuvos generalinę sritį bei jos SSPF pareigybę, 1941 m. rugpjūčio 11 d. į šį postą buvo paskirtas L. Wysockis. Šias pareigas jis ėjo vienerius metus dešimt mėnesių ir dvidešimt vieną dieną, kas mėnesį gavo atlyginimo nuo 1300 iki 1800 RM. Be savo štabo, kuris buvo analogiškas HSSPF štabui Rygoje, SSPF Lietuvoje turėjo savo atstovus miestuose – SSPStOF Wilna¹⁹ ir SSPStOF Kauen. Antrą postą per visą karą užėmė pats SSPF. Kaimo vietovėse jo atstovai vadinosi *SS- und Polizeigebietsführer*. L. Wysockio buvimo valdžioje laikotarpis koviniu atžvilgiu buvo gana ramus: bolševikų partizanų ir lenkų Armijos krajobos veikla dar neįga-

vo tokio masto kaip paskesniais metais. 1941 m. rugsėjo 25 d. L. Wysockis išleido potvarkį, kad visa lietuvių policija drausmės, valdymo bei komplektavimo atžvilgiais, išskyrus ūkio reikalus, yra išskiriama iš apskričių viršininkų pavaldumo ir pereina SSPF žinion²⁰.

Štai kaip savo atsiminimuose apibūdino L. Wysockį buvęs Lietuvos kariuomenės vadas Stasys Raštikis: „...Svečias nedarė inteligentiško įspūdžio. Jame nebuvo net tos, nors ir siauros, bet savotiškų išorinių formų inteligencijos, kuria pasižymėjo vokiečių karininkai taikos metu. Bet aš tuo nesistebėjau, nes juk tai buvo ne kariuomenės, tik policijos ir SS smogikų generolas“²¹.

1942 m. rugpjūčio 4 d. SSPF pirmą kartą inspektavo Kauno žydų getą. Inspekcijos metu apžiūrėjo geto sargybą, dirbtuves ir kitas įstaigas²². Po mėnesio, rugsėjo 7 d., dar kartą atvyko apžiūrėti geto sargybos²³.

Baigdamas savo kadenciją Lietuvoje L. Wysockis kaip įmanydamas stengėsi organizuoti lietuvių SS legioną. 1943 m. kovo pradžioje kartu su Lietuvos generalinės srities generaliniu komisaru dr. Adrianu Theodoru von Rentelnu ir Lietuvos vyriausiuoju karo lauko komendantu E. Justu spaudoje paskelbė kreipimąsi į lietuvių tautą „Lietuviai, prie ginklo“²⁴. Lietuvių SS legiono pirmojo pulko vado pareigas primygtinai siūlė pulkininkui Antanui Rėklaičiui, tačiau pulkininkas, argumentuodamas tuo, kad Lietuva yra vokiečių okupuota ir lietuviai savanoriškai į SS legioną nestos, atsisakė siūlomų pareigų. Tada L. Wysockis šias pareigas pasiūlė pulkininkui Oskarui Urbonui, bet ir jis, pasiremdamas tais pačiais argumentais, atsisakė²⁵.

Nepermaldaujamai aktyvėjant bolševikų ir lenkų partizaniniam veikimui, 1943 m. pavasarį ir vasarą SSPF Lietuvos generalinėje srityje L. Wysockis daug kartų pabrėžė, kad vis sunkiau apsaugoti Lietuvos teritorijoje tiekiamą Šiaurės frontui²⁶. Netrukus

jis buvo pašalintas iš Lietuvos, „kadangi prastai ėjo savo pareigas“²⁷.

Nuo 1943 m. liepos iki 1944 m. kovo L. Wysockis, kaip SSPF kovai su partizanais, tęsė tarnybą balandžio mėn. Baltarusijoje įsteigtoje HSSPF įstaigoje. Priartėjus fronto linijai prie jo valdomos teritorijos, jis buvo atšauktas į Vokietiją, priskirtas prie SS vyriausiosios apygardos štabo „Vakarai“ („West“) ir iki karo pabaigos vadovavo Kaselio policijai.

Už ilgametę tarnybą nacionalsocializmui kaip senas partijos narys buvo apdovanotas NSDAP auksiniu garbės ženkleliu (*Goldenes Ehrenzeichen der NSDAP*) ir NSDAP sidabriniu garbės ženklu už išstarnautus metus partijoje (*NSDAP-Dienstauszeichnung*). Be to, už dalyvavimą Pirmojo pasaulinio karo kovose jam buvo įteiktas Fronto kovotojų garbės kryžius (*Ehrenkreuz für Frontkämpfer*). Už ištikimybę Juodojo korpuso dvasiai L. Wysockis apdovanotas RFSS Garbės kardu (*Ehrendegen des Reichsführers-SS*) bei Mirties kaukolės SS žiedu (*Totenkopfring der SS*). Aštriai išgalastas kardas buvo pagamintas iš pirmarūšio plieno, o rankena papuošta svastika ir kaukole. Vienoje kardo ašmenų pusėje buvo juodai išgraviruotas esesininkų šūkis „Mano garbė yra ištikimybė“ („*Meine Ehre heisst Treue*“), kitoje – „*Meine lieben Lucian Wysocki den H. Himmler Reichsführer SS*“. Kitų apdovanojimų Trečiojo reicho laikais jis negavo.

Kaip pavyzdingas esesininkas L. Wysockis gerai prisiminė RFSS H. Himmlerio 1932 m. sausio 1 d. įsakymą, kuriuo H. Himmleris kiekvieną esesininką įpareigojo turėti mažiausiai keturis sveikus vaikus. L. Wysockis uoliai vykdė įsakymą: buvo du kartus vedęs ir susilaukė penkių vaikų. Tuo metu, kai jis tarnavo Lietuvoje, jo žmona buvo Gerda (1908 m. birželio 15 d. gimimo) ir jie turėjo du sūnus: Wolfgangą Georgą (gimęs 1938 m. kovo 15 d.) ir Burkhardą Ulrichą

(gimęs 1940 m. rugsėjo 18 d.). Po karo L. Wysockis gyveno Duisburge. Mirė Reinhausene 1964 m. gruodžio 13 d.

Yra žinoma, kad 1942 m. pavasarį SSPF Lietuvoje L. Wysockį dėl šeimyninių aplinkybių dvidešimt septynias dienas pavadavo SS oberfiureris K. Schäferis – septyneriais metais už jį vyresnis senas partijos bei SS narys. K. Schäferis gimė 1892 m. birželio 17 d. Puikiai mokėdamas anglų, prancūzų ir danų kalbas, nuo 1911 iki 1914 m. dirbo vertėju Afrikoje. Pirmojo pasaulinio karo metais tarnavo imperatoriniame oro laivyne, buvo apdovanotas II ir I klasės Geležiniais kryžiais. Į NSDAP stojo du kartus: pirmą kartą 1922 m., po 1923 m. pučo pasitraukė, antrą kartą – 1930 m. balandžio mėn. (bilieto Nr. 419439). 1931 m. spalio mėn. įstojo į SS (bilieto Nr. 20865) ir gana greitai pradėjo kilti karjeros laiptais: 1936 m. rugsėjo 13 d. tapo SS oberfiureriu. Prieš atvykdamas į Lietuvą trumpai ėjo SSPF pareigas Latvijoje. Vėliau šias pareigas ėjo Baltarusijoje. 1942 m. spalio mėn. tapo Dnepropetrovsko–Krivoj Rogo SSPF. 1943 m. birželio 21 d. jam suteiktas SS brigadefiurerio laipsnis. Tų pačių metų lapkričio 2 d. žuvo vykdydamas tarnybines pareigas.

L. Wysockį Lietuvos generalinės srities SSPF poste pakeitė „Ukrainos Dnepropetrovske savo griežtumu ir beatodairiškumu pagarsėjęs“²⁸ SS brigadefiureris ir policijos generolas majoras H. Harmas. Šias pareigas jis ėjo devynis mėnesius ir šešias dienas.

H. Harmas gimė 1894 m. rugsėjo 30 d. geležinkelių inspektoriaus šeimoje. Iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios studijavo elektroniką. Karo metais tarnavo artilerijoje, už drąsą apdovanotas abiejų klasių Geležiniais kryžiais, gavo atsargos leitenanto laipsnį ir 1919 m. paliko karinę tarnybą. Po demobilizacijos dirbo žemės ūkyje. 1930 m. vasario 1 d. įstojo į NSDAP (bilieto Nr. 204385), o rugpjūčio 1 d. – į SA. 1931 m. gruodžio mėn. perėjo į SS (bilieto

Nr. 21342) ir kitų metų vasario 1 d. jam buvo suteiktas SS untersturmfürerio (jaunesniojo leitenanto) laipsnis. Po dviejų mėnesių, balandžio 5 d., peršokęs vyresniojo leitenanto laipsnį, tapo SS hauptsturmfüreriu (kapitonu). Nuo 1932 m. vasario iki gruodžio mėn. sėkmingai vadovavo SS 40-ajam pulkui, už tai gruodžio 24 d. jam buvo suteiktas SS šturmbanfiurerio (majoro) laipsnis. Netrukus buvo perkeltas vadovauti SS 4-ajam pulkui, jame tarnybą atliko iki 1933 m. birželio 10 d. Tuo pačiu metu nuo 1933 m. kovo 20 iki gruodžio 2 d. ėjo štabo viršininko pareigas SS apygardoje „Šiaurė“. Birželio 23 d. jam suteiktas eilinis SS obersturmbanfiurerio (pulkininko leitenanto) laipsnis, o po keturių mėnesių, lapkričio 30 d. – SS štandartenfiurerio (pulkininko) laipsnis. 1933 m. gruodžio 15 d.–1935 m. kovo 20 d. vadovavo SS XIV apygardai. 1934 m. balandžio 20 d. A. Hitlerio gimimo dienos proga jam suteiktas SS oberfiurerio laipsnis. Nuo 1935 m. iki 1937 m. balandžio ėjo štabo viršininko pareigas rasės ir kolonizavimo vyriausiojoje valdyboje (*Rasse- und Siedlungshauptamt, RuSHA*). Ten dirbdamas gavo pirmą ir paskutinį SS generolo laipsnį: 1936 m. rugsėjo 13 d. tapo SS brigadefiureriu. Nuo 1937 m. balandžio iki 1938 m. birželio buvo SS teismo vyriausiosios valdybos vadovo pavaduotoju. 1939 m. gegužės 15 d. paskirtas SS vyriausiosios apygardos „Šiaurė“ štabo viršininku ir šias pareigas ėjo iki 1942 m. liepos 1 d. Perkeltas tęsti tarnybą į okupuotą Sovietų Sąjungos teritoriją, iš pradžių kaip SSPF buvo pavaldus HSSPF „Rusija–Pietūs“, o nuo 1942 m. rugpjūčio 1 d. iki spalio 4 d. ėjo Dnepropetrovsko–Krivoj Rogo SSPF pareigas. Tuo metu, 1942 m. rugsėjo 16 d., gavo policijos generolo majoro laipsnį. Vėliau ėjo SSPF specialioms pavedimams pareigas.

1943 m. liepos 2 d. H. Harmas atvyko į Lietuvą ir buvo paskirtas SSPF. Šias pareigas ėjo iki 1944 m. balandžio 8 d. Lietuvos

generalinėje srityje jis padidino SS ir policijos dalinių skaičių: Lietuvoje buvo dislokuoti latvių ir estų SS junginiai. Jam vadovaujant policinėms pajėgoms Lietuvoje, 1944 m. pradžioje vokiečių leidimu kovai su sovietiniais partizanais ir kitoms policinėms funkcijoms Lietuvos teritorijoje vykdyti buvo pradėta organizuoti Lietuvos vietinė rinktinė (toliau – LVR; *Litauische Sonderverbände*). 1944 m. vasario 13 d. Ostlando HSSPF F. Jeckelno štabe Rygoje, dalyvaujant generolui Povilui Plechavičiui ir H. Harmui, buvo paskelbtas jų susitarimas organizuoti LVR. Vokiečiai norėjo, kad LVR vadas generolas P. Plechavičius įeitų į SSPF štabo Kaune sudėtį ir būtų jam pavaldus²⁹. H. Harmas buvo parengęs LVR karių priešaikos tekstą, skirtingą negu siūlė LVR štabo viršininkas pulkininkas O. Urbonas, ir kategoriškai reikalavo, kad rinktinės kariai prisiektų ištikimybę A. Hitleriui.

Iš Lietuvos H. Harmas iki 1944 m. lapkričio buvo komandiruotas HSSPF Ukrainoje žinion. Nuo 1944 m. lapkričio 1 d. iki 1945 m. gegužės laikinai pavadavo SS vyriausiosios apygardos „*Alpenland*“ HSSPF.

Per visą Trečiojo reicho gyvavimo laikotarpį H. Harmas buvo apdovanotas šiais pasižymėjimo ženklais: RFSS Garbės kardū bei Mirties kaukolės SS žiedu, 1942 m. balandžio 20 d. – II klasės Karo kryžiumi už nuopelnus be kalavijų (*Kriegsverdienstkreuz II. Klasse ohne Schwerter*), 1943 m. sausio 30 d. – tuo pačiu pirmos klasės apdovanojimu ir NSDAP sidabrinio garbės ženklu už ištarnautus partijoje metus.

H. Harmas buvo vedęs, bet susilaukė tik vienos dukters. Buvęs SSPF Lietuvoje mirė Hartenholme 1985 m. lapkričio 28 d.

Paskutinis Lietuvos generalinės srities SSPF SS brigadefiureris ir policijos generolas majoras K. Hintze šias pareigas ėjo neilgai – tik penkis mėnesius ir vienuolika dienų.

K. Hintze gimė 1901 m. spalio 8 d. Ferbeline, laikrodininko šeimoje. 1915 m. bai-

gęs mokyklą dirbo gamykloje ir fermoje. Būdamas gan brandaus amžiaus, 1928 m. rugsėjo 1 d. įstojo į NSDAP (bilieto Nr. 98200) ir SA. Buvo priskirtas prie SA 7-ojo pulko 8-osios kuopos. 1931 m. liepos 18 d. gavo SA šturmfürerio laipsnį ir paskirtas tos pačios kuopos vadu. Šias pareigas ėjo iki 1932 m. rugsėjo 9 d. ir pakilo iki SA šturmbanfiurerio. 1932 m. rugsėjo–1933 m. gruodžio mėn. vadovavo SA V./39-ajam pulkui, vėliau iki 1934 m. rugsėjo mėn. – Reicho vadų mokyklos Miunchene padaliniui. Nuo 1934 m. lapkričio iki 1936 m. lapkričio – SA 7-osios brigados vadas. Per tuos dvejus metus net tris kartus paaukštintas laipsniu: 1934 m. lapkričio 9 d. tapo SA oberšturmbanfiureriu, 1935 m. balandžio 20 d. – SA štandartenfiureriu, o 1935 m. lapkričio 9 d. – SA oberfiureriu. A. Hitlerio įsakymu buvo atleistas iš brigados vado pareigų ir komandiruotas Vokiečių darbo fronto (*Deutsche Arbeitsfront, DAF*) žinion, paliekant turėtą SA laipsnį. Nuo 1932 m. balandžio iki 1934 m. lapkričio – Reichstago deputatas, atstovavęs Kelno ir Acheno apygardai. 1937 m. liepos 1 d. paliko SA ir perėjo į SS (bilieto Nr. 282066), gavo SS oberfiurerio laipsnį. Po trijų mėnesių SS vyriausioji valdyba paskyrė jį vadovauti SS XI apygardai. Šias pareigas ėjo 1937 m. rugsėjo 22 d.–1940 m. vasario 1 d. Nuo 1939 m. lapkričio komandiruotas į Lenkiją kaip SS ir savisaugos (*Selbstschutz*) vadas, vėliau iki 1941 m. sausio 13 d. vadovavo SS XXXXI apygardai. 1940 m. rugsėjo 5 d. savanoriu užsirašė į *Waffen-SS* (SS kovinius dalinius), ten jam buvo suteiktas SS unteršturmfürerio d. R. (SS rezervo jaunesniojo leitenanto) laipsnis. Sėkmingai vadovavo tiekimo vilkstinei ir 1940 m. lapkričio 1 d. jam buvo suteiktas SS oberšturmfürerio d. R. (SS rezervo vyresniojo leitenanto) laipsnis. Netrukus paliko tarnybą *Waffen-SS* daliniuose ir nuo 1941 m. sausio iki 1943 m. spalio dirbo Vokiečių valstybingumo stiprinimo Reicho komisaria-

te (*Reichskommissariat für die Festigung des Deutschen Volkstums, RKFDV*) skyriaus vadovu. 1942 m. sausio 30 d. jam suteiktas SS brigadefiurerio laipsnis. Kaip specialusis RFSS H. Himmlerio atstovas, nuo 1943 m. spalio iki 1944 m. vasario buvo priskirtas prie SS kariuomenės mokymo centro (*SS-Truppenübungsplatz*) „Kurmark“. 1944 m. vasario 21 d. jam suteiktas policijos generolo majoro laipsnis. 1944 m. vasario mėn. paskirtas SS obergruppenfiurerio F. Jeckelno žinion, trumpą laiką jį net pavadavo. 1944 m. balandžio 4–rugsėjo 15 d. K. Hintze ėjo Lietuvos generalinės srities SSPF pareigas.

H. Harmas kaip įmanydamas stengėsi organizuoti LVR, o likimas lėmė K. Hintze'i ją panaikinti. 1944 m. gegužės 5 d. jis pasirašė draudimą lietuvių policijos pareigūnams stoti į LVR³⁰. Gegužės 15 d. SSPF būstinėje, dalyvaujant Ostlando HSSPF F. Jeckelniui, suėmė LVR vadovą generolą P. Plechavičių ir štabo viršininką pulkininką O. Urboną³¹. Būtent jis paskelbė šmeižikišką straipsnį „Teisybė apie Vietinę rinktinę“³². Paskutinėmis buvimo Lietuvoje dienomis K. Hintze išleido labai griežtą įsakymą prieš lietuvius partizanus. Įsakyme reikalaujama šaudyti vietoje kiekvieną sutiktą ginkluotą lietuvių³³.

Raudonajai armijai slenkant vis toliau į Vakarus, SSPF Lietuvoje pavaldi teritorija vis mažėjo, kol galiausiai RFSS H. Himmleris šią SSPF pareigybę panaikino. Nepraėjus nė mėnesiui, 1944 m. lapkričio 10 d. A. Hitlerio dekretu buvo panaikintas Ostlando reichskomisariatas³⁴.

Išvykęs iš Lietuvos, K. Hintze buvo paskirtas Katovicų (Aukštutinė Silezija) tvirtovės įgulos Reicho komisaru. 1944 m. lapkričio 13 d. žuvo sovietinės aviacijos antskrydžio metu.

K. Hintze 1934 m. kovo 3 d. buvo apdovanotas NSDAP auksiniu garbės ženkleliu, I ir II klasės Karo kryžiumi už nuopelnus su

kalavijais (*Kriegsverdienstkreuz mit Schwertern*), SA sporto auksiniu ženkleliu (*SA-Sportabzeichen in Gold*), Vokiečių socialinės gerovės III klasės kryžiumi, RFSS Garbės kardų bei Mirties kaukolės SS žiedu.

Kai kuriuose leidiniuose minimas SSPF Lietuvoje brigadefiureris Arnsas. Pirmą kartą ši pavardė nuskambėjo 1946 m. sausio 26–vasario 2 d. Rygoje vykusiame teismo procese, kuriame buvo nagrinėjama byla dėl vokiečių okupantų piktadarybių Estijos, Latvijos ir Lietuvos teritorijoje. Sausio 28 d. teismui davė parodymus vyriausiasis Lietuvos karo komendantas (*Oberfeldkommandant*) generolas majoras E. Justas. Pasakodamas apie vieną pasitarimą, vykusį pas Ostlando reichskomisarą H. Lohse, E. Justas teigė, kad tame pasitarime dalyvavo „Lietuvos SS ir policijos vadovas brigadefiureris Arnsas“³⁵. Tais pačiais metais šią pavardę paminėjo Augsburgėje (Vokietija) leidžiamas lietuvių savaitraštis „Žiburiai“³⁶. Arnso pavardė taip pat minima ir po dešimties metų Lietuvoje išleistoje brošiūroje³⁷. Šią pavardę savo knygoje pamini ir Albinas Gražiūnas³⁸. Tuo tarpu sovietinės „Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadaryboms nustatyti ir iširti“ sudarytame „baisingų nusikaltimų, įvykdytų Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos teritorijoje“ kaltinamųjų sąrašė Arnso pavardės nėra³⁹. Nėra šios pavardės ir autoriaus sudarytoje kartotekoje bei Vyriausiosios Reicho personalo valdybos leidžiamuose oficialiuose SS karininkų sąrašuose⁴⁰. Tikrųjų SS ir policijos vadovų Lietuvoje pavardės Rygos teismo procese nebuvo netgi paminėtos – gal dėl to, kad teismo procesui buvo nepakankamai pasirengta ir jis vyko gana skubotai (teismo trukmė – septynios dienos ir septyni kaltinamieji), o gal buvo kita priežastis neminėti jų pavardžių.

Antrojo pasaulinio karo metais vokiečių SS ir policija Lietuvos generalinėje srityje

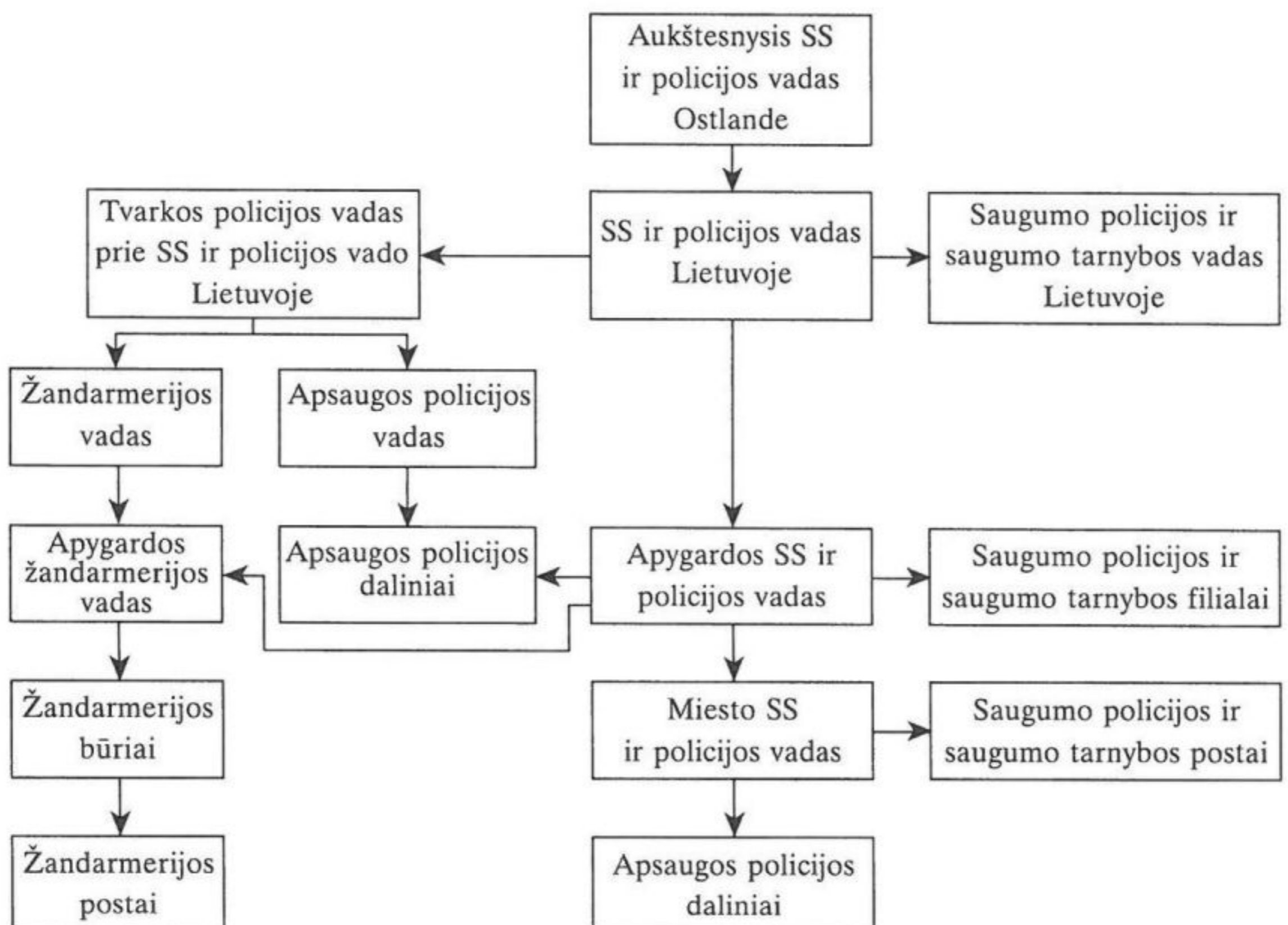
buvo organizuota taip kaip ir Trečiajame reiche. Skirtumas tik toks, kad į ją buvo įtrauktos lietuvių policijos pajėgos. Be to, Lietuvoje SS ir policija vykdė tokias funkcijas, kurios nebuvo būdingos Vokietijos teritorijoje veikusiai policijai. SSPF tarnyba Lietuvoje buvo prilyginama tarnybai Rytų fronte.

Paskirtas pirmasis Lietuvos generalinės srities SSPF iš pradžių su savo štabu (tik 12 žmonių) apsistojo Vilniuje. Vėliau labai išaugusi SSPF įstaiga persikėlė į Kauną ir apsistojo „Pieno centro“ pastate Laisvės alėjos ir S. Daukanto gatvių kampe⁴¹. Prie SSPF buvo priskirtas lietuvių ryšių karininkas majoras Genrichas Songinas.

SSPF Lietuvos generalinėje srityje, kurio įgaliojimai karo metu nebuvo galutinai apibrėžti, turėjo dvigubą priklausomybę –

Ostlando ir Šiaurės Rusijos HSSPF bei Lietuvos generaliniam komisariui dr. A. T. von Rentelniui. Po dr. A. T. von Rentelno SSPF buvo antras pagal tarnybinę hierarchiją pareigūnas okupuotoje Lietuvoje ir faktiškai vykdė policijos ministro funkcijas. Tačiau SSPF buvo suteikta teisė leisti visuotinai privalomus įsakymus bei potvarkius, kurie išties buvo priskirtini civilinės administracijos kompetencijai. Tiek vokiečių, tiek vietinei policijai SSPF vadovavo leisdami įvairaus pobūdžio įsakymus, dalyvaudami inspekcinėse kelionėse bei įvairiuose civilinės administracijos organizuojamuose pasitarimuose ir seminaruose. Patys organizuodavo pasitarimus su jiems pavaldžiais SS, policijos ir kitų jėgos struktūrų vadovais, kurie turėjo vadovautis gautomis direktyvomis. SSPF nuolat gaudavo informaciją apie

SS IR POLICIJOS VADOVYBĖ IR JAI PAVALDŽIOS STRUKTŪROS LIETUVOS GENERALINĖJE SRITYJE 1941–1944 m.

svarbiausius įvykius jiems pavaldžioje teritorijoje. Netgi tada, kai informaciniai pranešimai būdavo adresuojami civilinės administracijos įstaigoms, jie gaudavo juos susipažinti. SSPF kompetencijai priklausė daugybė klausimų: policijos reorganizavimas, personalo politika, aprūpinimas ir kt. Be to, SSPF buvo atsakingas už tam tinkamų lietuvių germanizavimą.

Pagal A. Hitlerio įsakymą SSPF buvo neleidžiama reikalauti iš *vermacht* (karo komendantų) karinių dalinių kovai su partizanais. Jis neturėjo teisės įsakinėti *Waffen-SS* daliniams, vykdė tik valstybines policines funkcijas⁴². Jam operatyviai buvo pavaldi vokiečių saugumo policija ir saugumo tarnyba (*Deutsche Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst*), o operatyviniu-koviniu atžvilgiu – vokiečių tvarkos policija (*Deutsche Ordnungspolizei*).

Vykdamas bendrą susitarimą tarp vyriausiojo ginkluotųjų pajėgų vado Ostlande kavalerijos generolo Walterio Braemerio ir HSSPF, SSPF Lietuvoje bei Lietuvos vyriausiasis karo lauko komendantas generolas majoras E. Justas, įvykus ypatingam atsitikimui, pagal savo tarnybos kompetenciją privalėjo vienas kitą informuoti. Kol SSPF buvo L. Wysockis, šio susitarimo reguliariai laikytasi. Padėtis pasikeitė, kai SSPF tapo H. Harmas, kuris buvo nuteiktas prieš E. Justą savo viršininko F. Jeckelno. Generolo E. Justo teigimu, HSSPF F. Jeckelnas iš valdinių reikalaujo, kad po kiekvienos užduoties ar kiekvieno pokalbio su savo generaliniu komisaru ar apygardos komisaru tuojau pat apie tai informuotų jį telefonu ir tik su jo sutikimu imtųsi vykdyti užduotį⁴³. Taigi HSSPF, remdamasis RFSS, skatino SSPF generalinio bei apygardų komisarų nurodymus iš dalies ignoruoti.

Svarbų vaidmenį kovojant dėl įtakos valdomoje teritorijoje atliko pozicija SS bei NSDAP organizacijose: reichskomisaras ar generalinis komisaras iš vienos pusės bei

„asmeniškai ir betarpiškai“ jam pavaldus HSSPF ir SSPF iš kitos pusės. Generalinis komisaras dr. T. A. von Rentelnas įtakingai Trečiojo reicho SS organizacijai nepriklausė, neturėjo netgi SS garbės laipsnio. Kilus nesutarimams su SS vadais jį gelbėjo sena – nuo 1928 m. – priklausomybė NSDAP. Atkreiptinas dėmesys dar į tai, kad du jam pavaldūs apygardų komisarai – Vilniaus apygardos Horstas Wulffas ir Panevėžio apygardos Walteris Neumas – buvo SS nariai ir turėjo SS šturmbanfiurerio (majoro) laipsnius.

Ypač priešiška HSSPF ir SSPF atžvilgiu bei prieš jų galybės augimą buvo nusiostatę Rytų Prūsijos gauleiteris bei prezidentas Erichas Kochas ir Ostlando reichskomisaras H. Lohse. 1942–1943 m. nesutarimai peraugo į atvirą priešišumą. Abu nepasitikėjo SS organais, bet kartu ir bijojo jų. Konfliktas tarp partinės civilinės administracijos bei SS ir policijos vadovybės neišsilypsnojo, nes vykdyti terorą, kolonizuoti ir maksimaliai panaudoti užimtas teritorijas buvo įmanoma tik su vokiečių SS ir policijos struktūrų pagalba.

Tuo pat metu vyravo nematoma įtampa ir pačioje SS organizacijoje – tarp HSSPF ir SSPF iš vienos pusės ir saugumo policijos, t. y. RSHA bei jos vadovo Reinhardo Heydricho, iš kitos pusės. Pagal oficialiai patvirtintą struktūrą tarp RSHA ir jai pavaldžios saugumo policijos Ostlande egzistavo tiesioginis tarnybinis ryšys. Apie tuo keliu einančius įsakymus HSSPF ir SSPF buvo informuojami, kartais galėjo juos netgi pakeisti arba kreiptis tuo klausimu tiesiogiai į RFSS. Be to, jiems priklausė galutinio sprendimo teisė akcijose, turinčiose ypatingą politinę reikšmę.

Generolas E. Justas 1946 m. sausio 26–vasario 2 d. Rygoje vykusiame teismo procese liudijo, kad HSSPF F. Jeckelnas buvo plačiai žinomas savo žiaurumu⁴⁴ ir pašalindavo iš pareigų tuos valdinius, kurie neįvykdavo jo reikalavimų būti žiaurūs ir negai-

lestingi susidorojant su besipriešinančiais jiems patikėtos teritorijos gyventojais. Antai „per pustrėčių metų liudytojo akivaizdoje dėl šių priežasčių buvo pašalinti trys Lietuvos generalinės srities SS ir policijos vadovai, nors jiems vadovaujant buvo sunaikinta ir išvaryta į Vokietiją labai daug tautinių gyventojų“⁴⁵. Iš trijų Baltijos kraštų SSPF kadru kaita didžiausia buvo Lietuvoje (Estijoje buvo du, o Latvijoje – vienas SSPF).

Profesorius Č. Madajczyk teigia, kad esesininkų brutalumą ir žiaurumą lėmė įvairūs motyvai: tautinis, rasinis ir idėjinis šovinizmas, nebaudžiamo banditizmo psichozė, sadizmas, materialinis suinteresuotumas⁴⁶. RFSS H. Himmleris savo kalboje 1943 m. spalio 4 d. grupei SS vadų teigė: „Tik vienas principas besąlygiškai galioja SS nariui: dori, mandagūs, ištikimi ir draugiški mes turime būti su mūsų pačių kraujo žmonėmis ir su niekuo kitu. Ar kitos tautos gyvena pasiturimai, ar jos dvesia badu, man rūpi tik tiek, kiek jos mums reikalingos kaip vergai mūsų kultūrai, kitu požiūriu man tas nerūpi...“⁴⁷

Labai sudėtinga išanalizuoti SSPF Lietuvoje, šių skirtingų žmonių,ėjusių vienas pareigas, veiklą. Visi jie priklausė Trečiojo reicho nacionalsocialistinei partijai, su kuria juos siejo abipusės priklausomybės saitai. Jų socialinė kilmė kažin ar turėjo įtakos formuojant SS „ąžuoliukų“⁴⁸ korpusą. Jie nelabai stengėsi viešai afišuotis, vengė fotoaparatus objektyvų, todėl dabar istorikams gana sunku gauti jų nuotraukų. Gaila, kad nei L. Wysockis, nei H. Harms neparašė atsiminimų.

Totalitarinėse ir autokratinėse santvarkose pirmenybė buvo teikiama jėgai, o ne protui. Žmogus buvo verčiamas priimti jėga skiepijamą pasaulėžiūrą, negalėjo susidaryti jos savo pastangomis, laisvai. SSPF Lietuvos generalinėje srityje pareigas ėjo įvairaus charakterio bei temperamento

žmonės, bet visi jie priklausė hitlerininkų senajai gvardijai („*Alte Kampfer*“). Kai kurie pradėjo karjerą nuo seržanto, kiti buvo rezervo karininkai, bet visi oportunistiniais sumetimais nuėjo tarnauti hitlerininkams. Apskritai SSPF buvo gana riboti ir kietos rankos šalininkai. Visi jie buvo pedantiški biurokratai. Jiems vado valia buvo šventas reikalas, ją privalėjo be kompromisų vykdyti, miesčioniška moralė buvo smerkiama. SSPF vadovavosi dar 1934 m. įteisintu principu, kad teisė yra tai, kas naudinga vokiečių visuomenei, o beteisiškumas – tai, kas jai kenkia. Jie savotiškai simbolizavo SS pergalę prieš civilinę administraciją ir buvo dėkingi už turimą padėtį nacistų partijai.

Šiame straipsnyje nagrinėjamos temos pabaigai tiktų vieno anglo atsiliepimas apie Vokietiją bei vokiečius, kurį savo atsiminimuose cituoja gen. S. Raštikis: „...Jie esą inteligentiški, garbingi ir nacionalsocialistai. Tik esą gaila, [...] kad atskiri vokiečiai turi dažniausiai tik dvi šių trijų savybių. Jie esą arba inteligentiški ir garbingi, bet tada jie nesą nacionalsocialistai. Arba jie esą inteligentiški ir nacionalsocialistai, bet tada jie negarbingi. Tačiau jei jie esą ir garbingi, ir nacionalsocialistai, tada jiems tikriausiai trūksta inteligencijos“⁴⁹.

IŠVADOS

1. HSSPF ir SSPF vaidino labai svarbų vaidmenį įgyvendinant Trečiojo reicho politiką ir faktiškai buvo aukščiausia vokiečių okupantų valdžia užimtoje teritorijoje.

2. Okupuotoje Lietuvoje visa valdžia buvo sutelkta SSPF rankose. Jiems buvo pavaldžios nemažos karinės ir policinės pajėgos.

3. SSPF per HSSPF buvo pavaldūs RFSS ir nuo jų priklausė vietos gyventojų gyvybė ir mirtis.

4. Norint gauti SSPF pareigas Lietuvoje nebūtinai reikėjo turėti ypatingą kvalifikaciją, inteligenciją, individualybę; geriausiai tiko robotas antžmogis, akiai klausęs savo viršininkų.

Nuorodos

- ¹ J. Vicas, *SS tarnyboje*, Vilnius, 1961.
- ² J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944 m.)*, Vilnius, 1969.
- ³ A. Rakūnas, *Lietuvių liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją*, Vilnius, 1970.
- ⁴ K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 m.“ (1970 m. rankraštis), Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, Rankraščių skyrius, F. 26-1475.
- ⁵ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998.
- ⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, 1 d., Vilnius, 1965; *Nacionalistų talka hitlerininkams*, Vilnius, 1970.
- ⁷ *Laisvės kovų archyvas* (toliau – LKA), t. 9, 10, Kaunas, 1993, 1994.
- ⁸ P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, Vilnius, 1998.
- ⁹ M. Cyganski, *SS w ruchu narodowosocjalistycznym i w III Rzeszy 1925–1945*, Poznan, 1978, s. 365–366.
- ¹⁰ K. Grünberg, *SS gwardia Hitlera*, Warszawa, 1994, s. 199; M. Cyganski, op. cit., p. 231 ir 379 nurodo lapkričio 13 d. Šią datą patvirtina ir Markas C. Yergeris, žr.: M. C. Yerger, *Allgemeine-SS. The Commands, units and leaders of the general SS*, USA, 1997, s. 22.
- ¹¹ Kai kur šios pareigos vadinosi *SS- und Polizeigebietskommandeur*.
- ¹² R. Majewski, *Waffen SS – mity i rzeczywistosc*, Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk, 1977, s. 94.
- ¹³ Sovietų Sąjungos istorikas M. Semiriaga, remdamasis vokiečių autoriaus R. B. Birno knyga, teigia, kad karo metais HSSPF buvo paskirti 47 asmenys. Žr.: M. И. Семиряга, *Тюремная империя нацизма и ее крах*, Москва, 1991, стр. 137.
- ¹⁴ J. Turonek, *Bialorus pod okupacją niemiecką*, Warszawa, 1993, s. 87–88.
- ¹⁵ P. Stankeras, op. cit., p. 32.
- ¹⁶ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-680, ap. 2, b. 10, l. 83.
- ¹⁷ K. Stangas nurodo du Wysockio vardus – Lucian Damianus. Žr.: K. Stang, *Kollaboration und Massenmord: die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*, Frankfurt am Main, 1996, s. 59.
- ¹⁸ Dienstaltersliste der Schutzstaffel der NSDAP (SS-Oberstgruppenführer – SS-Standartenführer), Stand vom 9. November 1944, Berlin, 1944, S. 16.
- ¹⁹ Šias pareigas ėjo SS štandartenfiureris Paulas Reinhardas Bernhardas Kriegas.
- ²⁰ LCVA, f. R-685, ap. 5, b. 1, l. 159–160.
- ²¹ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, 2 d., Vilnius, 1990, p. 322.
- ²² A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000, p. 119.
- ²³ Ibid., p. 131.
- ²⁴ *Karys*, 1943, kovo 6, Nr. 10(1172).
- ²⁵ A. Rėklaitis, „Vokiečių pastangos suorganizuoti lietuvių SS legioną nuėjo niekais“, *Karys*, 1976, Nr. 9, p. 345–346.
- ²⁶ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 54, l. 3–7.
- ²⁷ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse, 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 360.
- ²⁸ A. Gražiūnas, op. cit., p. 360.
- ²⁹ *Karys*, 1987, Nr. 3, p. 110.
- ³⁰ LCVA, f. R-409, ap. 1, b. 23, l. 137.
- ³¹ S. Raštikis, op. cit., p. 346.
- ³² *Ateitis*, 1944, birželio 24.
- ³³ S. Raštikis, op. cit., p. 351.
- ³⁴ P. Stankeras, op. cit., p. 29.
- ³⁵ Судебный процесс по делу о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков на территории Латвийской, Литовской и Эстонской ССР, Рига, 1946, стр. 71.
- ³⁶ „Jekelno teismas Rygoje“, *Žiburiai*, 1946, kovo 30, Nr. 13(25), p. 7.
- ³⁷ *Hitlerininkų piktadarybės Lietuvoje*, Vilnius, 1957, p. 73.
- ³⁸ A. Gražiūnas, op. cit., p. 358.
- ³⁹ *Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti pranešimas apie hitlerinių grobikų nusi-kaltimus Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje*, Vilnius, 1957, p. 22–24.
- ⁴⁰ Dienstaltersliste der Schutzstaffel der NSDAP (SS-Oberstgruppenführer – SS-Standartenführer), Stand vom 9. November 1944, Berlin, 1944.
- ⁴¹ Z. Raulinaitis savo sudarytoje knygoje nurodo, kad SSPF įstaiga buvo įsikūrusi Laisvės alėjoje Pažangos rūmuose. Žr.: *Dokumentai Lietuvos vietinės rinktinės istorijai*, Chicago, 1990, p. 253. Tą patį patvirtina ir S. Raštikis. Žr.: S. Raštikis, op. cit., p. 346.

⁴² *Нюрнбергский процесс*, т. 6, Москва, 1960, стр. 452.

⁴³ *LKA*, 1994, Nr. 10, p. 187.

⁴⁴ Ypatingą F. Jeckelno žiaurumą pažymi ir lenkų istorikas M. Cyganskis. Op. cit., p. 365.

⁴⁵ *Hitlerininkų piktadarybės Lietuvoje*, p. 73.

⁴⁶ Cz. Madajczyk, *Faszizm i okupacje: 1938–1945. Wykonanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 2, Poznan, 1984, s. 145.

⁴⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, 1 d., p. 42.

⁴⁸ Taip buvo vadinami SS karininkai nuo SS štandartenfiurerio laipsnio aukšty, kadangi jų uniformos apykaklę kaip laipsnio skiriamasis ženklas puošė ažuolo lapas.

⁴⁹ S. Raštikis, op. cit., p. 337.

Gauta 2001 05 15
Lietuvos Respublikos
vidaus reikalų ministerija,
Šventaragio g. 2, Vilnius

Petras Stankeras

THE HIGHEST GERMAN SS AND POLICE AUTHORITIES IN THE LITHUANIAN GENERAL REGION IN 1941–1944

Summary

The cadre policy of the Third Reich leader Adolph Hitler and his surrounding during the World War II with regard to occupied territories is not yet thoroughly investigated. The author, referring to the scarce historiographic data, published sources, memoirs, documents found in the Lithuanian Central archive, investigates and tries to elucidate the role of the SS and Police commandant institution in Lithuania. For the purpose the author, first, presents brief history of the SS and Police commandant institution in Germany and in Lithuania as well as biographies of four SS and Police commandants for the Lithuanian general region: Lucian Wysocki, Karl Schafer, Herman Harm, and Kurt Hintze. Besides, the competence and functions of their institutions on the territory of Lithuania are also examined. According to the Third Reich Officer index data, it has been estimated that during the years of war there had been established 2 superior SS and Police Commandant posts; 37 Senior Commandant posts; and 43 SS and Police Commandant posts. Accordingly, the first position had been occupied by two SS Generals only: the second – by 99 Senior SS Officers; and the third one – by 101 SS Officers. As the size of the territory belonging to the Third Reich changed, so did the number of posts of the SS and Police commandants. On the territory of Germany the position of the SS and Police commandant was not significant and bore a representative character. German SS and Police in Lithuanian general region were organised under the pattern of the Third Reich, except that it included Lithuanian police forces.

Besides, those organs performed functions that were not characteristic for the police of the Third Reich. The service in SS and Police in Lithuania was equalled to the service in the East Front. The responsibilities of the SS and Police commandant in Lithuania were not completely defined. They had double subordination – to the higher SS and Police commandant for Ostland and North Russia, and to the General Commissar of Lithuania Dr. Adrian Theodore Von Renteln. Lower in rank to Dr. A. T. Von Renteln was the SS and Police commandant, who was second in the official hierarchy in Lithuania, and actually executed the functions of the Minister of Police. Therefore, the SS and Police commandant had the right to issue obligatory orders and decrees, which, as a matter of fact, belonged to the competence of civil administration. Police governing bodies had actually formed an independent from civil administration, ruling system. The conflict between the civil administration of the Party and the SS and Police authorities demonstrated the short-sighted Nazi occupational policy, because execution of terror, colonisation and maximum exploit of occupied territories was not possible without the SS and Police structures. The author concludes that the SS and Police commandants played an important role implementing the policy of the Third Reich and were the highest authority in an occupied territory. In Lithuania, in fact, all power was concentrated in their hands, as they were in charge of large military and police forces.

Lietuvių policijos batalionai Pskovo srityje ir Kurše: 13-asis ir 10(256)-asis batalionai (1942–1945)

IVADAS

Šiame straipsnyje siekiama atkurti dviejų lietuvių policijos batalionų – 13-ojo ir 10(256)-ojo istoriją. Kodėl pasirinkta tyrinėti būtent šių batalionų veiklą? Praeitame žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ numeryje buvo paskelbtas autoriaus straipsnis apie lietuvių policijos 5-ąjį batalioną. Minėtą batalioną su 13-uoju ir 10(256)-uoju sieja tai, kad visi šie trys batalionai 1944 m. antroje pusėje pateko į Kuršo apsuptį ir čia išbuvo (išskyrus 5-ąjį) iki pat Vokietijos kapituliacijos. Taigi šis straipsnis yra natūrali anksčiau paskelbto straipsnio tęsia.*

Lietuvos ir užsienio šalių istoriografijoje 13-ojo ir 10(256)-ojo lietuvių policijos batalionų veikla 1942–1945 m. mažai nagrinėta. Daugiau rašyta apie 1(13)-ojo bataliono veiklą Kaune 1941 m. Ši veikla dažniausiai siejama su 1-ojo (Tautos darbo apsaugos) bataliono vykdytomis žydų žudynėmis Lietuvoje. Sovietiniais laikais apie tai yra rašęs Jakovas Vicas¹, pastaruoju metu – Vokietijos istorikas Knutas Stangas², JAV istorikas Henry L. Gaidis³ ir kariuomenės istorikas Stasys Knezys⁴.

13-ojo bataliono veiklos fragmentų paskelbta buvusių savisaugos dalinių kareivių prisiminimų knygelėje „Rytų fronte – atkak-

lūs mūšiai“⁵ ir Janinos Semaškaitės knygoje apie buvusį 13-ojo bataliono vadą mjr. Joną Semašką⁶.

J. Vico studijoje 1(13)-ojo bataliono veikla nėra nuodugnai išnagrinėta. Atskiri faktai apie žydų žudynes ir bataliono veiklą Rusijoje išmėtyti po visą knygą ir pasimeta tarp kitų batalionų veiklos fragmentų. Apie bataliono veiklą Kurše J. Vicas beveik nieko nerašo. K. Stango ir S. Knezio darbuose daugiausia nagrinėjama 1(13)-ojo bataliono veikla 1941 m. S. Knezio straipsnyje, be to, glaustai išdėstyta bataliono veikla ir 1942–1945 m. L. Gaidžio knygoje taip pat yra faktų apie 13-ojo ir 256-ojo batalionų veiklą vokiečių „Šiaurės“ armijų grupės užnugaryje, tačiau šių batalionų veikla specialiai nėra nagrinėjama.

Kalbant apie 10(256)-ąjį batalioną, galima sakyti, jog šio bataliono veikla lieka „balta dėmė“ mūsų istoriografijoje, kadangi apie jį iš viso nėra nieko paskelbta.

Rašydamas šį straipsnį autorius rėmėsi Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) dokumentais. Pažymėtina, jog originalių karo meto archyvinių dokumentų apie 13-ojo ir 256-ojo batalionų veiklą nagrinėjamu laikotarpiu išliko labai nedaug. Dėl to autoriui daugiausia teko

* Žr.: A. Bubnys, „Penktasis lietuvių policijos batalionas (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1(9), p. 44–51.

remtis buvusių savisaugos batalionų kariškių baudžiamosiomis bylomis, kurios yra saugomos LYA, bei anksčiau minėtų istorikų darbais.

13-ASIS LIETUVIŲ POLICIJOS BATALIONAS. BATALIONO VEIKLA PSKOVO SRITYJE

13-asis batalionas iki 1941 m. gruodžio 20 d. buvo vadinamas 1-uoju batalionu ir dislokuoti Kaune⁷. 1941 m. vasarą ir rudenį 1-ąjį batalioną naciai naudojo masinėms žydų žudynėms Kaune ir periferijoje. Iki 1941 m. pabaigos batalionas nužudė dešimtis tūkstančių Lietuvos ir užsienio šalių (Vokietijos, Austrijos, Čekijos) žydų. Pasibaigus masinėms žydų žudynėms Lietuvoje, batalioną pradėta ruošti išsiųsti į Rusiją kovai su partizanais ir karinių objektų apsaugai.

1942 m. kovo 11 d. 13-asis batalionas (14 karininkų ir 368 kariai, vadas kpt. Norbertas Gasėnas) traukiniu išvyko į naują tarnybos vietą – Pskovo srities* Dedovičių miestelį. 13-asis batalionas privalėjo atlikti tarnybą vokiečių 16-osios armijos užnugario srityje (Korueck 584)⁸. Atskiri bataliono būriai ir skyriai buvo išdėstyti aplinkiniuose kaimuose ir gavo užduotis kovoti su sovietų partizanais. Kai kurie bataliono padaliniai saugojo geležinkelį nuo partizanų antpuolių. 1-oji bataliono kuopa buvo dislokuota Kipino kaime, 2-oji – Zapoljės kaime, 3-ioji – Dorožkino kaime. Bataliono štabas liko Dedovičiuose⁹.

Atvykęs į Dedovičius, 13-asis batalionas iš karto buvo mestas į kovą su partizanais. Dedovičiuose 13-asis batalionas buvo pavaldus vokiečių šaulių pulko Nr. 107 batalionui Nr. 960. Pastarasis turėjo aprūpinti 13-ąjį batalioną trūkstamais ginklais, šaudmenimis

ir apranga. Lietuvių batalionas buvo apginkluotas ne tik šautuvais ir pistoletais, bet ir sunkiaisiais kulkosvaidžiais, minosvaidžiais ir patrankomis.

Sovietiniai partizanai taip pat buvo gerai ginkluoti, kadangi lėktuvai jiems nuolatos nuleisdavo amunicijos ir ginklų už fronto linijos¹⁰. Pirmieji bataliono susidūrimai su rusų partizanais įvyko 1942 m. kovo 22 d. Per kautynes prie Raslovo kaimo buvo sužeistas 2-osios kuopos kareivis Stepas Budrickas. Jis buvo išvežtas į Porchovo ligoninę. Lietuvių policininkai nukovė du partizanus¹¹.

Kovo 24 d. buvo sužeistas 2-osios kuopos puskarininkis Mikas Kačiūnas. Jis taip pat buvo išvežtas į Porchovo ligoninę. Kitą dieną buvo sunkiai sužeistas 1-osios kuopos eilinis Vytautas Semaška ir lengvai sužeisti tos pačios kuopos puskarininkis Stasys Jurgaitis ir kareivis Jonas Bevilis¹². Susidūrimų su sovietų partizanais įvykdavo vos ne kasdien. Kovo 27 d. kautynėse prie Kras Stovikų kaimo buvo nušauta 12 partizanų. Lietuvių pusėje buvo sunkiai sužeisti puskarininkis Juozas Alvikas ir eilinis Juozas Juodis¹³.

Kovo 28 d. rusų partizanai puolė Zapoljės kaimą, tačiau jų puolimas buvo atremtas.

13-ojo bataliono kovos krikštas buvo gana sėkmingas. Kautynėse su partizanais batalionas veikė drąsiai ir didelių nuostolių nepatyrė. Bataliono ryšių karininkas kpt. Edelmannas pabrėžė bataliono vado kpt. N. Gasėno ryžtingumą, jo taktines žinias ir sugebėjimus¹⁴. Tačiau kpt. N. Gasėnui ilgai vadovauti batalionui neteko.

1942 m. gegužės 3-iosios naktį į 4-ąją trys sovietų partizanų būriai (Kondratjevo, Klimovo ir trečias būrys, kurio pavadinimas nežinomas) puolė Novojė ir Starojė Zapoljės bei Dorožkino kaimuose (Dedovičių rajonas) įsitvirtinusias lietuvių kuopas. Smar-

* Autorius remiasi dabartinio Rusijos teritorinio suskirstymo duomenimis.

kus mūšis truko kelias valandas. Lietuvių kuopos buvo priverstos trauktis. Pasitraukdami 13-ojo bataliono kareiviai sudegino Starojė ir Novojė Zapoljės kaimus. Mūšio metu buvo sužeista penkiolika bataliono karių, tarp jų ir bataliono vadas N. Gasėnas (jis vėliau buvo išvežtas gydyti į Vokietiją), būrio vadas jaun. ltn. Norbertas Jakubauskas. Sužeistas viršila Simas Zaleckas kitą dieną mirė ligoninėje. Sovietų partizanai taip pat patyrė nemažų nuostolių. Jų pusėje buvo nukauta keliolika žmonių. Pasibaigus mūšiui Dorožkino kaime Piotro Vasiljevo darže buvo užkasta 13 partizanų lavonų. Po N. Gasėno sužeidimo 13-ojo bataliono vadu laikinai tapo kpt. Juozas Truškauskas¹⁵, o nuo 1942 m. rugpjūčio 13 d. – gen. št. mjr. Ernestas Bliudnikas.

Maždaug tuo pat metu (1942 m. per staciatikių Velykas) sovietų partizanai puolė Kipino kaime buvusią 13-ojo bataliono 1-ąją kuopą ir bataliono štabą. Lietuvių kuopa buvo priversta pasitraukti į Sudomos stotį. Kondratjevo partizanų būryje žuvo 4 ir buvo sužeista 10 partizanų. Kitų partizanų būrių nuostoliai nežinomi. Yra žinių, jog lietuvių pusėje žuvo 13 kareivių ir 1 karininkas. Kitą dieną lietuvių kuopa sugrižo į Kipino kaimą ir sudegino ten paliktus 4 partizanų lavonus¹⁶.

Reikia pripažinti, jog būdami Dedovičių rajone 13-ojo bataliono kareiviai gana žiauriai elgėsi su vietos gyventojais. Buvo deginami gyvenamieji namai ir ūkiniai pastatai, suiminėjami, tardomi ir šaudomi civiliai gyventojai, rekvizuojami maisto produktai, ardomi kaimo gyventojų trobesiai. Kaimų gyventojams buvo uždrausta išeiti į kitus kaimus, o nakties metu – net iš savo namų. Starojė Zapoljės kaime 1942 m. pavasarį bataliono kareiviai sušaudė sulaikytą partizaną Dmitrijų Fiodorovą ir jo tėvą Nikolajų Fiodorovą bei dar tris asmenis (tarp jų vieną moterį) už ryšių palaikymą su sovietų partizanais¹⁷. „Krasnoje znamia“ kolūky-

je iš viso buvo sudeginti 47 kiemai su visais pastatais, 4 kolūkio namai ir 9 kolūkio kluonai¹⁸.

Kipino kaime bataliono kareiviai suėmė ir sušaudė kolūkio „Obščij trud“ pirmininką komunistą Marką Grigorjevą. Jis buvo sušaudytas už ryšių su partizanais palaikymą ir maisto produktų slėpimą. 1942 m. gegužės mėn. Kipino kaime bataliono kareiviai sušaudė dar du komunistus – mokytojus Aleksandrą Fedulovą ir Piotrą Kotliarą. Iš viso „Obščij trud“ kolūkyje lietuvių kareiviai sušaudė 7 rusus (tarp jų 3 moteris) ir sudegino beveik visus kolūkiečių namus ir ūkinius patatus¹⁹.

Birželio 3 d. 13-asis batalionas gavo užduotį sunaikinti Perlų ir Kolotilovo kaimų apylinkėse įsitvirtinusių sovietų partizanų. Bataliono puolimą rėmė penki vidutiniai vokiečių tankai ir greitašaudės mažo kalibro patrankos. Partizanai iš Perlų kaimo buvo išmušti. Mūšio metu sudegė beveik visas Perlų kaimas. Čia įsitvirtino bataliono 1-oji kuopa. Abiejų pusių nuostoliai nėra žinomi²⁰.

Batalionas retai kada veikdavo visos sudėties. Jis buvo išskirstytas atskiromis kuopomis ir būriais, kurių veikimo rajonai dažnai būdavo vienas nuo kito nutolę per keliasdešimt kilometrų. Dėl to toliau bataliono veiklą Rusijoje nagrinėsime apžvelgdami atskirų kuopų veiklą. Paskutiniai patikimi duomenys apie 13-ojo bataliono kiekybinę sudėtį datuojami 1942 m. rugpjūčio 26 d. Tos dienos žiniomis, batalione tarnavo 20 karininkų, 67 puskarininkiai ir 300 kareivių. Bataliono štabas buvo įsikūręs Dedovičiuose²¹.

1942 m. rudenį (maždaug rugsėjo–spalio mėn.) 13-asis batalionas buvo perkeltas į Staraja Rusos apylinkes (dabar Novgorodo sritis) ir kurį laiką bazavosi Krivičių kaime. Bataliono kareiviai kasė apkasus, statė įtvirtinimus, saugojo tiltus ir kovojo su sovietų partizanais. 1942–1943 m. žiemą batalionas buvo permestas į Loknios rajoną (dabar Pskovo sritis) ir kurį laiką disloka-

vosi Bežanicų miestelyje, vėliau buvo perkeltas į Aševo miestelio apylinkes²². Bataliono štabas iš pradžių buvo Bežanicų miestelyje, paskui iki 1943 m. rudens – Bogdanovo kaime, o nuo rugsėjo–spalio mėn. – Aševo miestelyje²³.

Maždaug 1944 m. vasario–kovo mėn. visas 13-asis batalionas persikėlė į Pskovo srities Opočkos rajoną. Bataliono štabas iš pradžių buvo Makušino kaime, vėliau persikėlė į Žukovo kaimą. Žukovo kaimo gyventojai buvo iškeldinti į netoli esantį Gavrovo kaimą²⁴.

Maždaug 1944 m. balandžio–gegužės mėn. 13-asis batalionas kartu su kitais vokiečiams pavaldžiais daliniais dalyvavo didelėje operacijoje Opočkos rajono Lipecko, Matvejevo ir Novoselsko valsčiuose. Operacijos metu apie 500 civilių gyventojų evakuota į Krasnogorodsko lagerį. Iš ten dalis sulaikytųjų buvo išvežti darbams į Vokietiją, kiti liko Krasnogorodske. Operacijos metu taip pat buvo deginami Opočkos rajono kaimai. Yra žinių, jog 13-asis batalionas sudegino Lipecko valsčiaus Artiuchų, Bulygų, Ščerbų kaimus, o jų gyventojus išvarė į Krasnogorodską. Be to, bataliono kareiviai sušaudė du paimtus į nelaisvę partizanus – Semioną Ignatovą ir Andrejų Michailovą iš Bulygų kaimo²⁵.

1944 m. birželio mėn. priartėjus frontui, batalionas iš Žukovo rajono pasitraukė Krasnogorodsko kryptimi, vėliau – į Latviją.

Toliau nagrinėsime atskirų bataliono kuopų veiklą.

Atvykusi į Dedovičių rajoną, 13-ojo bataliono 1-oji kuopa iš pradžių dislokavosi Kipino kaime, o 1942 m. spalio mėn. kartu su batalionu buvo perkelta į Krivičių kaimą. 1943 m. rugsėjo–spalio mėn. 1-oji kuopa kartu su batalionu buvo perkelta į Aševo rajoną. Lapkričio pabaigoje prie 1-osios kuopos buvo suformuotas specialus kovos su partizanais būrys – jagdkomanda (vok. *Jagdkommando*). Į šį būrį buvo pri-

imami fiziškai stiprūs ir narsūs vyrai. Būryje buvo 48 geriausi bataliono kariai. Būriui 1943–1944 m. žiemą vadovavo 1-osios kuopos viršila Kazys Tendzegolskis. Jagdkomanda buvo pavaldi 13-ojo bataliono vadui J. Semaškai ir jo adjutantui lt. Stepui Januševičiui²⁶. 1943–1944 m. žiemą jagdkomanda aktyviai kovojo su sovietų partizanais. Apie jos kovos metodus tardymo metu papasakojo puskarininkis Eduardas Dambrauskas: „[...] 1. Pagal Semaškos ir Januševičiaus turimus duomenis išvykdavo į tas vietas, kur būdavo partizanų ar parašiutininkų, apsupdavo juos ir kaudavosi.

2. Jagdkomandos kariai slapta nakties metu išeidavo į kaimus ir surengdavo pasalas. Apsupdavo tą ar kitą kaimą, nieko neišleisdami iš jo, o visus ateinančius sulaikydavo. Aš juos kračiau, tikrinau dokumentus, klausinėčiau, pas ką ir iš kur jie ėjo, kokių reikalų, sulaikytųjų asmenybę tikrinau per kaimo seniūną, o „įtartinus“ pristatydavau bataliono štabui.

3. Pasirodžius partizanams arba jiems įvykdžius kokio karinio objekto užpuolimą, jagdkomanda persekiavo juos.

4. Turėdami tikslą išaiškinti partizanų stovyklos vietą, kur yra parašiutininkai ir kas palaiko su jais ryšį, iš jagdkomandos sudėties buvo parinkta grupė žmonių, pakankamai gerai mokančių rusiškai. Šie žmonės dažniausiai, Aniceto Armono vadovaujami, eidavo po kaimus kaip „tarybiniai partizanai“. Būrio dalyviai užeidavo pas vietos gyventojus, teiraudavosi apie vokiečius ir policininkus ir apie žmones, palaikančius ryšį su jais ir su tarybiniais partizanais, o su pastaraisiais sakėsi norėtų susirišti.

Kartais tokiam būriui buvo konkrečiai nurodoma, ką jis turės aplankyti.

Taip veikdami mes, būrio dalyviai, sužinodavome apie žmones, palaikančius ryšį su partizanais, ir partizanų stovyklų vietą. Apie tai kuo skubiausiai pranešdavome bataliono vadui Semaškai arba jo adjutantui Januševi-

čiui, partizanų ryšininkus suimdavo ir priversdavo rodyti kelią į partizanų stovyklą²⁷.

Vokiečių vadovybės reikalavimu batalionas privalėjo represuoti tų kaimų gyventojus, kurie aktyviai rėmė sovietų partizanus, todėl jagdkomanda dažnai rengė baudžiamąsias operacijas prieš partizanus ir jų rėmėjus. 1944 m. vasario mėn. 13-asis batalionas kartu su vokiečių, latvių, estų ir vlašovininkų daliniais sudegino keliolika Aševo rajono Dvorcovo apylinkės kaimų. Sunaikintų kaimų gyventojai būdavo išvaromi į kitas gyvenvietes arba vežami prievartos darbams į Vokietiją²⁸.

1943–1944 m. sandūroje bataliono vado adjutanto S. Januševičiaus nurodymu jagdkomanda sudegino Aševo rajono Lipnicos kaimą. Šis kaimas buvo sunaikintas dėl to, kad jame buvo sužeistas jagdkomandos kareivis Bieliauskas. Kaimo gyventojai buvo išvaryti iš namų, pastatai sudeginti. Vienas kaimo gyventojas buvo nušautas, visi likusieji nuvaryti į Aševą²⁹.

1943 m. prieš Kalėdas jagdkomanda važiavo pro kaimą, esantį apie 2–3 km nuo Aševo miestelio. Skyriaus vadas Pranas Jonika viename name pastebėjo degantį žiburėlį ir nuėjo pažiūrėti, kas ten darosi. Name buvo apsistoję partizanai. Prasidėjo šaudymas. Jagdkomandos kareiviai padegė trobą, nuo kurios užsidegė dar keli namai. Dviem partizanams pavyko pabėgti³⁰.

Tą pačią dieną kitame kaime jagdkomandos kareiviai mūšio metu paėmė į nelaisvę du sužeistus partizanus. Sužeisti partizanai rogemis buvo vežami į bataliono štabą. Pakeliui vieną mirštantį partizaną nušovė kareivis Vytautas Kybartas³¹.

1944 m. sausio mėn. jagdkomanda netoli Staryj Dvor kaimo susidūrė su dideliu partizanų būriu. Kautynių metu buvo sužeisti septyni jagdkomandos kariai³².

Jagdkomandos būrio vadą viršilą K. Tenzegolskį 1944 m. balandžio mėn. vokiečiai apdovanojo II klasės Geležiniu kryžiumi³³.

Traukdamiesi iš okupuotų Rusijos sričių vokiečiai dažnai laikydavosi „išdegintos žemės“ taktikos. Prieš pasitraukimą buvo sprogdinamos pramonės įmonės, tiltai, svarbiausi pastatai, deginami kaimai. Naikinamų vietovių gyventojai išvežami į Vokietiją arba kitus nacių okupuotus kraštus. Po karo nacių nusikaltimus tyrusi sovietų ypatingoji komisija nustatė, kad vokiečių okupacijos metais Pskovo srities Aševo rajone hitlerininkai nužudė 471 žmogų ir išvežė į Vokietiją 144 žmones³⁴. Kiek Aševo rajone partizanų bei civilių gyventojų nušovė 13-ojo bataliono kareiviai, nėra žinoma. Nežinomas taip pat tikslus 13-ojo bataliono sudegintų kaimų skaičius.

1944 m. kovo mėn. 1-oji kuopa kartu su batalionu atvyko į Opočkos rajoną. Bataliono štabas įsikūrė Žukovo kaime, o 1-oji kuopa – Podubnovo kaime. Iki pasitraukimo į Latviją kuopa saugojo kelio atkarpą tarp Opočkos ir Krasnojės miestų. Didelių kautynių su partizanais šiuo laikotarpiu nebuvo³⁵. 1944 m. birželio 1–10 d. 13-asis batalionas dalyvavo didelėje antipartizaninėje operacijoje Dysnos–Drisos rajone (Baltarusija). Prieš partizanus buvo mesta apie 40 vokiečių ir kitų tautybių batalionų. Tačiau 13-ojo bataliono sektoriuje partizanai nebuvo užklupti. Jie pasitraukė į pelkes palikę batalionui apie 40 arklių³⁶.

13-ojo bataliono 2-oji kuopa, atvykusi į Dedovičių rajoną, iš pradžių dislokavosi Zapoljės ir Dorožkino kaimuose. Gegužės pirmomis dienomis 2-osios kuopos kareiviai porą kartų susikovė su rusų partizanais. Per kautynes buvo nušauti trys ir sužeisti septyni kuopos kareiviai. Mūšio metu sudegė Dorožkino kaimas. Po kautynių su partizanais 2-oji kuopa buvo perkelta į Točkų kaimą prie Šelonės upės. Kitame upės krante esančiuose kaimuose bazavosi dideli partizanų būriai, tačiau jie kuopos nebandė pulti. Točkų kaime 2-oji kuopa išbuvo iki 1942 m. spalio mėn., paskui buvo perkelta į Krivičių

kaimą (apie 30 km nuo Dno miesto). Čia kuopa bazavosi iki 1943 m. balandžio mėn. Ji saugojo kaimą nuo partizanų ir vykdė žvalgybą 10 km spinduliu, tačiau didesnių susidūrimų su partizanais neturėjo³⁷.

1943 m. viduryje kuopa buvo perkelta į Bežanicų rajoną. 1943–1944 m. žiemą 2-oji kuopa dislokavosi Udos kaime. Bataliono štabas tuo metu buvo įsikūręs Aševo miestelyje. Kuopos kareiviai saugojo sandėlius ir geležinkelius nuo partizanų užpuolimų. 1944 m. kovo mėn. visas batalionas atsitraukė į Opočkos rajoną. Bataliono štabas dislokavosi Žukovo kaime, 2-oji kuopa – Listvenkos* kaime. Kai 1944 m. liepos pradžioje batalionas ėmė trauktis į Latviją, 2-oji kuopa pasitraukdama sudegino Listvenkos kaimą, o jo gyventojus išvarė į Žukovo kaimą³⁸.

Opočkos rajone kuopos kareiviai lydėdavo vokiečių karines grupuotes, vykstančias per mišką Opočkos kryptimi.

Yra žinių, kad 1944 m. pavasarį 2-oji kuopa buvo sujungta su 1-ąja kuopa, buvusi 3-ioji kuopa pavadinta 2-ąja kuopa, o 3-iaja tapo lt. Petro Mikelsko vadovaujama kuopa. Sovietų kariuomenei pralaužus vokiečių gynybos liniją, batalionas ėmė trauktis į vakarus. Latvijos teritorijoje 2-oji kuopa buvo atkirsta nuo bataliono ir didesnė jos dalis 1944 m. liepos 17 d. dezertyravo. Likę kuopos kareiviai, vadovaujami lt. Juliaus Šimaičio, traukėsi Telšių kryptimi. Rugsėjo 8 d. keliasdešimt kuopos vyrų buvo priimti į Tėvynės apsaugos rinktinę ir paskirti į 2-ąją pulką³⁹.

1942 m. gegužės mėn. prie 13-ojo bataliono buvo prijungta 1-ojo bataliono (Vilniaus) lt. Petro Mikelsko vadovaujama kuopa. Ši kuopa 1942 m. sausio mėn. buvo pasiųsta į Pskovo sritį saugoti karinės reikšmės objektų. Iš pradžių lt. P. Mikelsko kuopa

paėjo tarnybą Porchovo mieste, o 1942 m. gegužės mėn. perkelta į Dedovičius ir įtraukta į 13-ąjį batalioną kaip šio bataliono 4-oji kuopa. Bazavosi apie 20 km į pietryčius nuo Dedovičių prie Šelonės upės Gornaja kaime. Čia 4-oji kuopa išbuvo iki 1942 m. rugsėjo pabaigos⁴⁰.

Praėjus kelioms dienoms po atvykimo į Gornaja kaimą, kuopa gavo užduotį persikelti per Šelonės upę ir sunaikinti miške esantį partizanų būrį. Kuopa naktį plaustais persikėlė per upę ir lėtai judėjo mišku. Partizaniui kuopos gurguolę apšaudė partizanai. Susišaudymas truko apie 15 minučių. Kuopa kovine rikiuote judėjo toliau. Nuėjus porą kilometrų, kuopą vėl užpuolė partizanai. Iš karto žuvo keturi kariai. Mūšis truko kelias valandas. Kuopa buvo priversta trauktis atgal į Gornaja kaimą. Mūšyje iš viso žuvo 11 kuopos karių. Partizanų nuostoliai nežinomi⁴¹.

1942 m. rugsėjo pabaigoje vokiečių karo komendanto įsakymu lt. P. Mikelsko kuopa (jau pavadinta 3-iaja kuopa) buvo pasiųsta į Dedovičių rajono Bolšoj Krutec kaimą (18 km į šiaurės rytus nuo Dedovičių). Kuopa gavo užduotį saugoti apie 5 km ilgio ir 5 km pločio teritoriją nuo partizanų antpuolių. 1943 m. kovo mėn. 3-ioji kuopa buvo perkelta į Vyšegorodo rajoną (apie 20 km nuo Dedovičių).

1943 m. pradžioje (sausio arba vasario mėn.) į Bolšoj Krutec kaimą atvyko Ostraja Lukos kaimo seniūnas Vasilijus Vorobjovas; jis 3-iosios kuopos vadovybei pranešė, kad į jų kaimą užėjo 26 partizanai ir apsisusto trijuose kaimo namuose. Anksti ryte kuopos kareiviai išvyko į tą kaimą. Mūšio metu buvo padegti namai, kuriuose slėpėsi partizanai. Buvo nušauta per 20 partizanų ir į nelaisvę paimti 2 su partizanais buvę pa-

* Kai kurių bataliono karių liudijimu, 2-oji kuopa dislokavosi Laskino kaime.

augliai. Jie buvo atvežti į kuopos būstinę Bolšoj Krutec kaime, paskui perduoti vokiečių komendantūrai Dedovičiuose⁴².

Maždaug tuo pat metu (apie 1943 m. sausio–vasario mėn.) Beriozovo kaimo seniūnas Ivanas Jegorovas pranešė 3-iosios kuopos vadovybei, kad jų kaime pasirodė sovietinis parašiutininkas. Paieškai pasiūsti kuopos kareiviai parašiutininką sulaukė ir pristatė į kuopos štabą, paskui perdavė vokiečių komendantūrai Dedovičiuose⁴³. Daugiau susidūrimų su sovietų partizanais ir parašiutininkais Bolšoj Krutec kaimo apylinkėse nebuvo.

1943 m. kovo 14–27 d. ltn. P. Mikelsko kuopa kartu su vokiečių daliniais dalyvavo didelėje antipartizaninėje operacijoje Dedovičių, Požerevicų ir Bežanicų rajonuose. Kovo 20 d. kuopa Klimovo kaimo apylinkėse (apie 30 km į pietvakarius nuo Požerevicų) susidūrė su rusų partizanais. Mūšis truko keturias valandas. Partizanai buvo priversti trauktis palikę 23 nušautus savo būrio narius. Mūšio metu sudegė beveik visas Klimovo kaimas⁴⁴.

Tų pat metų balandžio mėn. ltn. P. Mikelsko kuopa buvo grąžinta 13-ajam batalionui ir nuo liepos iki rugsėjo mėn. dislokavosi Bežanicų rajono Zacharino kaime. Rugsėjo pabaigoje 3-ioji kuopa buvo perkelta į Aševo rajoną saugoti susisiekimo kelių nuo partizanų puolimo. Šiuo laikotarpiu kuopa bazavosi Samulichos kaime. Susidūrimų su partizanais nebuvo.

Raudonajai armijai priartėjus, 1944 m. vasario mėn. kuopa kartu su visu batalionu pasitraukė į Opočkos rajoną ir dislokavosi Arapų ir Laskino kaimuose. Opočkos apylinkėse ltn. P. Mikelsko kuopa dalyvavo operacijose prieš partizanus⁴⁵. Kuopos kareiviai nušovė vieną partizaną ir du paėmė į nelaisvę. Belaisviai buvo nusiųsti į bataliono štabą, vėliau perduoti vokiečiams. Liepos pradžioje ltn. P. Mikelsko kuopa už paramą partizanams sudegino vieną kaimą, o jo gy-

ventojus išvarė į gretimą kaimą. Liepos 10 d. 3-ioji kuopa kartu su batalionu pasitraukė į Latviją⁴⁶.

Apibendrinant 13-ojo bataliono veiklą Pskovo srityje 1942–1944 m., galima daryti išvadą, jog batalionas aktyviai dalyvavo antipartizaninėse ir baudžiamosiose operacijose. Tų operacijų metu bataliono kareiviai Dedovičių, Aševo ir Opočkos rajonuose sudegino keliolika kaimų ir nukovė arba sušaudė keliasdešimt partizanų bei jų rėmėjų. Per susidūrimus su partizanais batalionas patyrė didelių nuostolių. Buvusio bataliono felčerio Jono Kriščiūno liudijimu, 1942–1944 m. Rusijoje buvo sužeista apie 60 vien 1-osios kuopos kareivių bei karininkų ir žuvo 39 bataliono kariai⁴⁷.

Batalionui traukiantis į Latviją, 1944 m. rugpjūčio pradžioje sovietų kariuomenė prie Gulbenės miesto (Latvija) pralaužė vokiečių gynybą. Norėdami sustabdyti sovietų kariuomenės prasiveržimą, vokiečiai į frontą pasiuntė ir 13-ąjį batalioną. Maždaug rugpjūčio 2–7 d. batalionas kovėsi su puolančiais raudonarmiečių daliniais. Kautynių metu batalionas du kartus kontratakavo sovietų pozicijas ir kartu su kitais vokiečių armijos daliniais sustabdė raudonarmiečių puolimą. Mūšių metu batalionas patyrė didelių nuostolių. Mūšiuose dalyvavusio A. Audiejaičio liudijimu, prie Gulbenės žuvo daugiau kaip 100 bataliono kareivių. Patikrinti, ar šie nuostoliai tikri, nėra galimybės dėl dokumentų stokos⁴⁸.

Vėliau už mūšius prie Gulbenės vokiečių karinė vadovybė 13-ojo bataliono 3-iosios kuopos vadą ltn. P. Mikelską apdovanojo I klasės Geležiniu kryžiumi. Turimomis žiniomis, mūšiuose prie Gulbenės dalyvavo bataliono 1-oji ir 3-ioji kuopos. 1944 m. rugpjūčio 7 d. vakare vokiečių vadovybės įsakymu 13-asis batalionas buvo atitrauktas į užnugarį⁴⁹.

Po Gulbenės mūšio batalionas traukėsi į Latvijos gilumą Rygos–Tukumo–Saldaus,

vėliau Liepojos kryptimi. Prie Baltijos jūros 13-asis batalionas atvyko 1944 m. spalio mėn. 1-oji bataliono kuopa sustojo Paviluostos miestelyje prie Baltijos jūros. Kurį laiką batalionas saugojo du molus. Iš čia dalis vokiečių Kuršo grupuotės dalinių laivais buvo perkelti į Vokietiją⁵⁰.

Pagrindinės bataliono jėgos iš pradžių dislokavosi Jūrkalnės miestelyje (apie 20 km į šiaurę nuo Paviluostos)⁵¹. Kurše batalionas saugojo Baltijos jūros pakrantę nuo desantų išlaipinimo. 1945 m. karo pabaigoje jis buvo nusiųstas į priešakinę fronto liniją Nicos miestelio apylinkėse (apie 20 km į pietus nuo Liepojos). Bataliono kareiviai dažnai susišaudydavo su raudonarmiečiais, tačiau didesnių sovietų puolimų nebuvo. Kai kurių kareivių liudijimu, batalionui teko susišaudyti ir su lietuviškosios 16-osios divizijos daliniais⁵².

1944–1945 m. sandūroje į batalioną buvo priimta lietuvių karininkų, puskarininkų ir eilinių, atsiųstų iš Drezdeno. 1945 m. vasario mėn. prie 13-ojo bataliono buvo prijungta išformuoto 5-ojo policijos bataliono 3-ioji kuopa, kuri buvo pavadinta 13-ojo bataliono 4-ąja kuopa (kuopos vadas – ltn. Viktoras Prapuolenis)⁵³.

Nicos rajone 13-asis batalionas buvo iki Vokietijos besąlyginės kapituliacijos ir pasidavė sovietams į nelaisvę kartu su visa vokiečių armijos Kuršo grupuote⁵⁴. 1945 m. gegužės 8 d. vakare bataliono vadas mjr. J. Semaška įsakė batalionui palikti priešakines pozicijas ir atvykti į vokiečių pulko štabą. Kitą dieną ten buvo gautas įsakymas pasiduoti Raudonajai armijai. Bataliono vadas mjr. J. Semaška su adjutantu kpt. S. Januševičiumi ir dviem kariais pasidavimo išvakarėse slapta pasitraukė į Lietuvą⁵⁵.

Didžioji sovietų belaisviais tapusių bataliono karių dalis buvo uždaryta į filtracijos-

profilaktikos lagerį Nr. 0329. Čia jie buvo tardomi, vėliau teisiama ir siunčiami į lagerius. Kai kurie buvę bataliono kareiviai nu-teisti mirties bausme, kiti – 25 ir 10 metų lagerio⁵⁶.

10 (256)-ASIS LIETUVIŲ POLICIJOS BATALIONAS

10-asis lietuvių policijos batalionas pradėtas formuoti Kaune 1943 m. kovo mėn. Tvarkos policijos vadas Lietuvoje, remdamasis Heinricho Himmlerio 1943 m. kovo 15 d. įsaky-mu, tų pačių metų kovo 24 d. išleido įsaky-mą dėl 700 policininkų sutelkimo Kaune. Į naujai formuojamą batalioną turėjo būti siunčiami tinkami SS tarnybai policijos bata-lionų ir viešosios policijos policininkai. Nau-jai formuojamas batalionas turėjo gauti 10-ą numerį („*Litauische Schutzmannschaft-F-Bataillon Nr. 10*“)*. Batalioną turėjo suda-ryti štabas ir keturios kuopos. Į šį batalioną buvo perkelti 69 9-ojo bataliono, 86 14-ojo bataliono ir 54 1-ojo bataliono kariškiai bei įvairių Lietuvos miestų viešosios policijos policininkai. Iš viso į 10-ąjį batalioną turėjo būti atsiųsta 715 vyrų⁵⁷. Formavimo metu batalionas bazavosi Kaune, Žaliakalnio ka-reivinėse. 10-ojo bataliono vadu buvo pa-skirtas kpt. Jonas Matulis (atkeltas iš 14-ojo bataliono). 9-asis batalionas privalėjo į 10-ąjį batalioną atsiųsti 6 karininkus (2 kuopų va-dų pareigoms), 1-asis batalionas – 3 karinin-kus (vieną kuopos vado pareigoms), 14-asis batalionas – 3 karininkus (vieną kuopos va-do pareigoms) ir 6-asis batalionas – 3 kari-ninkus. 10-asis batalionas turėjo būti apgin-kluotas rusiškais ginklais⁵⁸.

Yra žinoma, jog kuopų vadais 10(256)-aja-me batalione įvairiu laiku buvo vyr. ltn. Jus-tas Plevokas (3-iosios kuopos), ltn. Soteras

* Iki 1943 m. sausio pabaigos Panevėžyje veikė 10-asis batalionas, tačiau sausio pabaigoje jis buvo išfor-muotas.

Vosylius, kpt. Voldemaras Langys (kitur rašoma Langė), kpt. Vladas Puodžiūnas, kpt. Bronius Armonas, ltn. Vincas Lengvelis, ltn. Albinas Molis (1-osios kuopos)⁵⁹.

1943 m. balandžio mėn. (kai kurie bataliono policininkai teigė, kad kovo pabaigoje) 10-asis batalionas buvo išsiųstas į Novgorodo sritį prie Ilmenio ežero. Čia batalionas užėmė gynybines pozicijas prie Volchovo upės. Bataliono kareiviai kartais susišaudydavo su sovietų kariuomenės priešakiniais daliniais ir vykdė žvalgybinius reidus į raudonarmiečių pozicijas. Yra žinių, jog 1943 m. viduryje 10-asis batalionas buvo pavadintas 256-uoju batalionu. 1944 m. vasario mėn., prasidėjus stipriam Raudonosios armijos puolimui Ilmenio ežero rajone, 256-asis batalionas pasitraukė iki Ostrovo miesto (Pskovo sritis)⁶⁰.

Iš Ostrovo 1944 m. kovo pradžioje batalionas geležinkeliu atvyko į Kauną. Kaune bataliono kareiviai iš pradžių ilsėjosi, bet to, batalionas buvo papildomas naujokais ir kariškai mokomas. 1944 m. kovo viduryje batalionas buvo Kaune, Aukštosios Panemunės kareivinėse⁶¹. Gegužės mėn. 256-asis batalionas traukiniu išvyko į Opočkos (Pskovo sritis) miestą, čia gavo užduotį saugoti geležinkelį ir tiltus tarp Opočkos ir Krasnojės gyvenvietės. 1944 m. vasarą Krasnojės rajone bataliono kareiviai dalyvavo didelėje operacijoje prieš sovietų partizanus. Operacijos metu vokiečių daliniai šukavo miškus, o lietuvių kareiviai stovėjo užtvaroje miško pakraštyje. Lietuviams su raudonaisiais partizanais susikauti neteko, tačiau bataliono eilinis Zubavičius užlipo ant minos ir žuvo, dar keli kareiviai buvo sužeisti⁶².

Artėjant frontui, batalionas gavo įsakymą trauktis Liepojos kryptimi. 1944 m. rugsėjo mėn. 256-ojo bataliono kareiviai pėsčiomis traukėsi Baltijos jūros link⁶³. Į paskyrimo vietą (Ziemupės miestelį, tarp Liepojos ir Paviluostos) batalionas atvyko pir-

momis spalio dienomis. Čia jis gavo užduotį saugoti Baltijos jūros pakrantės ruožą, kad neišsilaipintų sovietiniai desantai. 1945 m. kovo mėn. 256-ojo bataliono vadu buvo paskirtas kpt. Pranas Ambraziūnas⁶⁴.

Sovietų kariuomenei užėmus Rygą (1944 m. spalio 13 d.), jau spalio 15 d. prasidėjo pirmasis kovų dėl Kuršo etapas. Apšupta vokiečių armijos Kuršo grupuotė (32 ne visos sudėties divizijos) atkakliai priešinosi sovietų puolimui ir atsilaukė iki pat Vokietijos besąlyginės kapituliacijos (1945 m. gegužės 8 d.). Mūšiuose dalyvavo ir Kuršo grupuotei priklausę du lietuvių policijos batalionai – 13-asis ir 256-asis.

Pirmajame kautynių dėl Kuršo etape Raudonoji armija puolė Dobelės–Džukstės kryptimi. Įnirtingi mūšiai tęsėsi iki 1944 m. spalio 22 d. Ypač narsiai kovėsi latvių SS divizijos (19-osios) kariai. Sovietų puolimai buvo atmušti. Faktiškai buvo sumuštos keturios sovietų pėstininkų divizijos ir dvi tankų divizijos⁶⁵. Šiame kautynių dėl Kuršo etape 256-asis batalionas nedalyvavo, kadangi saugojo Baltijos jūros pakrantę, o fronto linija tuomet buvo dar gana toli (netoli Rygos).

1945 m. sausio 12 d. sovietų kariuomenė pradėjo didelę puolamąją operaciją prie Vyslos (Varšuvos). Vermachto vadovybė, norėdama sustabdyti sovietų puolimą, į frontą metė papildomas jėgas. Iš Kuršo grupuotės prie Vyslos buvo permestos septynios divizijos (tarp jų dvi tankų). Kuršo grupuotėje liko tik dvi tankų divizijos (iš viso 25 smarkiai susilpnėjusios divizijos, kurios turėjo ginti 170 km ilgio fronto liniją). Į fronto liniją buvo metami užnugaryje buvę įvairūs pagalbiniai kariniai ir policiniai daliniai. Sausio 23 d. Raudonoji armija pradėjo smarkų puolimą Liepojos kryptimi. Po atkaklių, iki vasario 3-iosios trukusių mūšių (ketvirtasis kautynių dėl Kuršo etapas) rusų puolimas buvo atremtas⁶⁶.

1945 m. kovo 17 d. prasidėjo paskutinis (šeštasis) mūšių dėl Kuršo etapas. Sovietai pradėjo puolimą Saldaus kryptimi. Kovo viduryje (apie kovo 14 d.) 256-asis batalionas gavo įsakymą atvykti į Kiburi miestelį, kuriame buvo įsikūręs Kuršo grupuotės štabas. Čia batalionas gavo įsakymą vykti į priešakinę fronto liniją prie Bartos upės. Bataliono kariai įsitvirtino dešiniajame Bartos krante ir čia išbuvo iki pat Vokietijos kapituliacijos (1945 m. gegužės 8 d.). Paskutinius du mėnesius batalionas dalyvavo kautynėse su puolančiais sovietų daliniais⁶⁷.

1945 m. gegužės 8 d. kapituliavus Kuršo grupuotei didesnė 256-ojo bataliono karių dalis pateko į nelaisvę ir buvo išsiųsti į karo belaisvių bei filtravimo stovyklas. Čia jie buvo NKVD tardomi ir vėliau karo tribunolų teisiami. Dalis bataliono kariškių atsisakė pasiduoti į nelaisvę ir bandė gelbėtis slapta bėgdami į Lietuvą arba netgi į Švediją.

1945 m. gegužės 10 d. šešiolikos žmonių grupė motorine valtimi iš Paviluostos (Latvija) atplaukė į Gotlando salą. Tarp atvykusiųjų buvo 256-ojo bataliono vadas mjr. P. Ambraziūnas, to paties bataliono kpt. V. Langys (Langė), leitenantai V. Lengvelis, J. Plevokas, Jonas Jančys, S. Vosylius, bataliono gydytojas Vincas Zenkevičius, viršila Stasys Dranseika, puskarininkis Vacys Ingelevičius ir kareivis Pranas Plaškys. Kiti bėgliai buvo vokiečiai. Visi jie iš pradžių buvo uždaryti į internautų stovyklą Gotlando saloje Lingen miestelyje. Čia buvo laikomi 167 pabaltijiečiai (dauguma latviai) – buvę vermachto ir policijos batalionų kareiviai⁶⁸. Apie internautuosius pabaltijiečius sužinojo Sovietų Sąjungos ambasada Švedijoje ir pareikalavo juos išduoti sovietams. 1945 m. lapkričio 8 d. Švedijos vyriausybė slaptame posėdyje nutarė 167 bėglius išduoti sovietams. Internautieji tuo metu iš Gotlando buvo perkelti į kitas stovyklas netoli

Stokholmo. Sužinoję (per Švedijos generalinį štabą) apie Švedijos vyriausybės sprendimą, internautieji pabaltijiečiai paskelbė šešių dienų bado streiką ir atsisakė grįžti į sovietų okupuotą tėvynę. Buvęs Lietuvos pasiuntinybės sekretorius Švedijoje Vladas Žilinskas ir rašytojas Ignas Šeinius Švedijos vyriausybei įteikė memorandumą, kuriuo bandė įrodyti, jog internautieji lietuviai buvo prievarta paimti kariniams darbams užfrontėje ir vokiečių SS daliniuose netarnavo. Po šio memorandumo eilinis P. Plaškys iš stovyklos kaip nepilnametis buvo paleistas. Švedijos parlamente ir spaudoje kilo karštos diskusijos dėl vyriausybės nutarimo deportuoti pabaltijiečius į Sovietų Sąjungą. Švedijos karalius Gustavas V gavo laiškų ir telegramų su 100 tūkst. parašų, kuriuose reikalaujama išlaisvinti pabaltijiečius ir neišduoti jų sovietams. Tačiau Švedijos vyriausybė savo sprendimo nepakeitė. 1946 m. sausio 26 d. sovietų laivas „Astrachanij“ internautuosius pabaltijiečius (tarp jų 9 lietuvius) iš Trälleborgo uosto atgabeno į Liepoją⁶⁹. Dauguma atgabentų karių buvo uždaryti į lagerius ir nuteisti.

IŠVADOS

13-ojo bataliono veiklą 1942–1945 m. sąlyginai galima suskirstyti į du laikotarpius: 1) 1942 m. kovas–1944 m. liepa (bataliono veikla Rusijoje, Pskovo srityje); 2) 1944 m. rugpjūtis–1945 m. gegužės 8 d. (bataliono veikla Latvijoje Kuršo grupuotės apsuptyje).

Per pirmąjį laikotarpį batalionas aktyviai kovėsi su rusų sovietiniais partizanais ir dalyvavo baudžiamosiose operacijose prieš partizanų rėmėjus ir civilius gyventojus. Tokių operacijų metu 13-asis batalionas Dedovičių, Aševo ir Opočkos rajonuose sudegino keliolika kaimų ir nukovė arba sušaudė keliasdešimt partizanų bei jų rėmėjų. Per

susidūrimus su partizanais 13-asis batalionas patyrė nemenkų nuostolių. Negalutiniais duomenimis, 1942–1944 m. Rusijoje žuvo ne mažiau kaip 40 bataliono kareivių. Sužeistųjų skaičius nėra žinomas, bet jų galėjo būti daugiau kaip 100 žmonių.

Antrasis veiklos etapas (Latvijoje) 13-ajam batalionui sąlyginai buvo ramus. Išskyrus 1944 m. rugpjūčio pradžioje įvykusias smarkias kautynes su prasiveržusiais sovietų armijos daliniais prie Gulbenės, kurių metu žuvo daug kareivių, vėliau, iki pat besąlyginės Vokietijos kapituliacijos, reikšmingesnėse kautynėse su sovietų kariuomene batalionas nedalyvavo. Iki 1945 m. kovo pabaigos batalionas saugojo Baltijos jūros pakrantę, paskui buvo mestas į frontą Nicos miestelio rajone. Karui pasibaigus, beveik visas batalionas pateko į sovietų nelaisvę. Po karo sovietai represavo daug dešimčių buvusių bataliono kareivių. Dalis jų buvo sušaudyta, kiti nubausti kalėti lageriuose.

10(256)-asis batalionas buvo suformuotas tik 1943 m. kovo mėn. Tai vienas iš vėliausiai suformuotų lietuvių policijos batalionų. Šio bataliono istorija labai panaši į 13-ojo bataliono istoriją. 256-asis batalionas

su pertraukomis nuo 1943 m. balandžio iki 1944 m. rugsėjo veikė Rusijos Novgorodo ir Pskovo srityse. Iš pradžių jis buvo fronte prie Ilmenio ežero, tačiau iki sovietų žiemos puolimo mūšiuose nedalyvavo. 1944 m. vasarą bataliono kareiviai saugojo karinės reikšmės objektus Pskovo srityje ir dalyvavo kovose su sovietų partizanais. Priešingai negu 13-asis batalionas, 256-asis didesnių nuostolių Rusijoje nepatyrė. Jis taip pat nedalyvavo naikinant kaimus ir išvarant gyventojus darbams į Vokietiją. 1944 m. rugsėjo mėn. 256-asis batalionas sėkmingai atsitraukė į Kuršą ir čia sulaukė karo pabaigos. Paskutinius du karo mėnesius (1945 m. pavasarį) batalionas buvo priešakinėse fronto linijose, tačiau didesnių kautynių su sovietais išvengė. Vokietijai kapituljavus, beveik visas 256-asis batalionas pateko į sovietų nelaisvę. 256-asis ir 13-asis batalionai buvo vienteliai lietuvių batalionai, kurie išsilaikė iki pat nacių–sovietų karo pabaigos. Grupė 256-ojo bataliono kariškių (tarp jų ir bataliono vadas mjr. P. Ambraziūnas) sėkmingai pasitraukė į Švediją, tačiau vėliau (1946 m.) švedų valdžios buvo išduoti sovietams ir čia buvo nuteisti kalėti lageriuose.

Nuorodos

¹ J. Vicas, *SS tarnyboje: Dokumentinis leidinys apie lietuvių apsaugos dalių įvykdytus nusikaltimus*, Vilnius, 1961, 116 p.

² K. Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*, Frankfurt am Main, 1996, 286 p.

³ Henry L. Gaidis, *A History of the Lithuanian Military Forces in World War II 1939–1945*, Chicago, 1998, 300 p.

⁴ S. Knezys, „Kauno karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1(7), p. 122–168.

⁵ A. Martinionis, *Rytų fronte – atkaktūs mūšiai*, Vilnius, 2000, 115 p.

⁶ J. Semaškaitė, *Priesaika: Jonas Semaška-Liepa ir bendražygiai*, Vilnius, 2000, 407 p.

⁷ S. Knezys, op. cit., p. 143.

⁸ A. J. Munoz, *Hitlers Eastern Legions*, vol. I (*The Baltic Schutzmannschaft*), Bayside, N. 4, 1996, p. 25.

⁹ S. Knezys, op. cit., p. 143.

¹⁰ 13-ojo bataliono ryšių karininko kpt. Edelmano 1942 m. balandžio 1 d. pranešimas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 4, l. 168–172.

¹¹ Ibid., l. 175.

¹² Ibid., l. 176.

¹³ Ibid., l. 177.

¹⁴ Ibid., l. 178.

¹⁵ S. Knezys, op. cit., p. 143; J. Fiodorovo 1946 m. rugpjūčio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 40920/3, t. 3, l. 116; P. Vasiljevo

1946 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 103–140 a. p.

¹⁶ J. Fiodorovo 1946 m. rugpjūčio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 116–117 a. p.; S. Mažeikos parodymai Karo tribunolo posėdyje Kaune 1946 m. gruodžio 13–20 d., *ibid.*, t. 4, l. 108.

¹⁷ T. Jakovlevos 1946 m. rugpjūčio 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 95.

¹⁸ P. Vasiljevo 1946 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 103–140 a. p.

¹⁹ G. Michailovo 1946 m. rugpjūčio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 122–122 a. p.

²⁰ A. Vaicekausko 1944 m. gruodžio 25 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 287–288.

²¹ Lietuvių policijos batalionų dislokacija ir pavaldumas 1942 m. rugpjūčio 26 d., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-1018, ap. 1, b. 102, l. 28.

²² Jono Aleksaičio 1945 m. gegužės 27 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 129, l. 165–166; S. Knezys, *op. cit.*, p. 143.

²³ B. Jagmino 1946 m. sausio 9 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47108/3, t. 2, l. 207–207 a. p.

²⁴ S. Ivanovo 1950 m. birželio 14 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 25503/3, l. 162–163.

²⁵ N. Iljino 1950 m. birželio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 164–165.

²⁶ J. Vicas, *op. cit.*, p. 72, 73.

²⁷ Cit. iš J. Vicas, *op. cit.*, p. 72–73.

²⁸ *Ibid.*, p. 74; K. Tendzegolskio 1945 m. gegužės 24 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44400/3, l. 36–38, 49.

²⁹ *Ibid.*, p. 74–75; *ibid.*, l. 38–39; K. Tendzegolskio 1945 m. birželio 1 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 48.

³⁰ K. Tendzegolskio 1945 m. gegužės 24 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 39, 47.

³¹ *Ibid.*, l. 40, 47.

³² S. Petronio 1945 m. gegužės 29 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, ap. 8, b. 129, l. 179.

³³ K. Tendzegolskio 1945 m. gegužės 24 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 44400/3, l. 50.

³⁴ Pskovo srities ypatingosios komisijos vokiečių fašistų nusikaltimams tirti 1945 m. birželio 23 d. aktas, *ibid.*, b. 47108/3, t. 3, l. 177.

³⁵ S. Radziulio 1944 m. rugsėjo 9 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 27475/3, l. 20.

³⁶ P. Rusteikos 1949 m. balandžio 4 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 46910/3, l. 15, 21.

³⁷ S. Radziulio 1944 m. rugsėjo 9 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 27475/3, l. 16–18 a. p.

³⁸ P. Rusteikos 1949 m. balandžio 4 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 46910/3, l. 15.

³⁹ S. Knezys, *op. cit.*, p. 144; P. Rusteikos 1949 m. balandžio 4 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46910/3, l. 14–15.

⁴⁰ P. Mikelsko 1945 m. gegužės 31 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45809/3, l. 21–21 a. p.

⁴¹ J. Rudzevičiaus 1945 m. spalio 20 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 47108/3, t. 2, l. 3 a. p.–4.

⁴² A. Delcovos 1945 m. gruodžio 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 123–124.

⁴³ *Ibid.*, l. 124 a. p.

⁴⁴ P. Mikelsko 1945 m. gegužės 31 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45809/3, l. 22.

⁴⁵ K. Liuolios 1945 m. gruodžio 7 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 47108/3, t. 2, l. 103, 104.

⁴⁶ P. Mikelsko 1945 m. gegužės 31 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45809/3, l. 22 a. p.–23.

⁴⁷ J. Kriščiūno 1946 m. liepos 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 40920/3, t. 1, l. 220–222.

⁴⁸ A. Audiejaičio 1946 m. liepos 17 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 16 a. p.

⁴⁹ P. Mikelsko 1945 m. birželio 3 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45809/3, l. 28–28 a. p.

⁵⁰ J. Semaškaitė, *op. cit.*, p. 162.

⁵¹ J. Rudzevičiaus 1945 m. gruodžio 4 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47108/3, t. 2, l. 13 a. p.

⁵² K. Liuolios 1945 m. gruodžio 7 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 104–105; J. Semaškaitė, *op. cit.*, p. 162.

⁵³ S. Knezys, *op. cit.*, p. 144.

⁵⁴ K. Liuolios 1945 m. gruodžio 7 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47108/3, t. 2, l. 105.

⁵⁵ P. Mikelsko 1945 m. birželio 4 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45809/3, l. 30–30 a. p.; J. Semaškaitė, *op. cit.*, p. 66.

⁵⁶ S. Knezys, *op. cit.*, p. 144.

⁵⁷ Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. kovo 24 d. raštas, LCVA, f. R-1018, ap. 1, b. 96, l. 54.

⁵⁸ *Ibid.*, l. 54–55.

⁵⁹ L. Čerškaus 1948 m. spalio 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 25245/3, l. 71–76; P. Ambraziūno 1950 m. gruodžio 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 40947/3, l. 149–151.

⁶⁰ V. Ingelevičiaus 1950 m. sausio 26 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 166; L. Čerškaus 1948 m. spalio 14 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 25245/3, l. 72.

⁶¹ Savisaugos dalinių dislokacija 1944 m. kovo 17 d., *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 265, l. 110.

⁶² V. Buzo 1952 m. sausio 10 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-20170, l. 56–57.

⁶³ *Ibid.*, l. 57–58.

⁶⁴ P. Ambraziūno 1950 m. spalio 30 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 40947/3, l. 49.

⁶⁵ H. Stöber, *Die lettischen Divisionen im VI. SS-Armee Korps*, Osnabrück, 1981, S. 119–120.

⁶⁶ *Ibid.*, p. 146.

⁶⁷ *Ibid.*, p. 148; J. Valavičiaus 1945 m. lapkričio 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 39209/3, l. 160; V. Zenkevičiaus 1951 m. gegužės

23 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, ap. 8, b. 147, l. 350.

⁶⁸ V. Ingelevičiaus 1949 m. sausio 14 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-17970, l. 45–46; L. Mockūnas, „Diplomato Vlodo Žilinsko atsiminimai apie paskutiniąsias Lietuvos pasiuntinybės Švedijoje dienas 1940 metais ir veiklą po jos uždarymo“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1996, Vilnius, 1997, p. 340.

⁶⁹ L. Mockūnas, *op. cit.*, p. 341–343; V. Ingelevičiaus 1949 m. sausio 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17970, l. 45–46.

Gauta 2001 08 07
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Arūnas Bubnys

LITHUANIAN POLICE BATTALIONS IN PSKOV REGION AND IN KURŠAS: THE 13TH AND 10(256)TH (1942–1945)

Summary

The article analyses the activities of two Lithuanian police battalions – 13th and 10(256)th – in the period of 1942–1945. Both the battalions are united by their engagement in operations on the territory of Russia and by events in Kuršas, where they met the unconditional surrender of Germany. However, the paper focuses on the battalions' actions against Soviet partisans and on their front battles. In 1942–1944 the 13th battalion operated against partisans and in punitive operations against partisan supporters in the Pskov region. In battles with partisans the battalion had suffered serious losses. According to preliminary data, in 1942–1943 no less than 40 soldiers had perished in them. The second period of activities (Kuršas territory) was rather calm; with no serious combats with the Soviet

army and no major losses. After capitulation of Germany almost all men of the battalion were taken prisoners by the Soviets.

The 10(256)th battalion from April 1943 to September 1944, had also been staying in Russia, the Novgorod and Pskov regions. The service in Russia did not incur serious losses. It should be noted that the unit was not involved in village destruction operations or eviction of civilians for forced labour in Germany. In September 1944, the battalion retreated to Kuršas and stayed there till the end of the war.

It is noteworthy that the 13th and the 10(256)th battalions were the only Lithuanian police battalions that survived the Nazi-Soviet war.

Vietinė savisauga (savigyna) Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais (1941–1944)

ĮVADAS

Šio tęstinio (dviejų dalių) straipsnio tikslas – nušviesti istoriografijoje beveik netyrinėtą Lietuvos gyventojų vadinamosios vietinės savisaugos nacių Vokietijos okupacijos metais organizavimąsi, jos atsiradimą, atskleisti kaip nuoseklų vientisą procesą, parodyti savisaugos kūrimosi priežastis, eigą, konkrečias istorines aplinkybes ir veiksnius, skirtingus okupantų vokiečių, „lietuviškosios savivaldos“ administracijos, nacionalinio antinacinio pagrindžio interesus, nuostatas, požiūrius į vietinę savisaugą, realizuotas jos organizacines formas.

Atsižvelgiant į istoriografijoje susidariusią padėtį, vienas svarbiausių šio straipsnio uždavinių yra įrodyti, kad savisaugos kūrimasis ir paplitimas, ypač Pietryčių ir Rytų Lietuvoje, buvo masinis vokiečių okupacijos metų reiškinys.

Karo ir nacių Vokietijos okupacijos metais buvo aktualūs okupuoto krašto gyventojų, gyvenamųjų vietovių, privataus ir visuomeninio turto, įvairių civilinių objektų apsaugos, gyvenimo rimties uždaviniai; reikėjo kurti šias funkcijas vykdančias struktūras, įtraukti į jas civilius gyventojus.

Krašto apsaugos uždavinius vykdė dislokuotos Lietuvoje okupantų karinės ir policinės pajėgos, lietuviškos karinės policinės formuotės (savisaugos batalionai ir kt.), tačiau visos jos tarnavo pirmiausia okupantų

vokiečių karo interesams, o ne gyventojų apsaugos tikslams ir reikmėms.

Savaime suprantama, savisaugos (savigynos) problemos buvo svarbios ne tik okupacinės valdžios institucijoms, bet ir Lietuvos žmonėms. Vokiečių okupantų leistos kurti legalios civilių gyventojų savisaugos struktūros buvo skirtos kovai su priešais, kurie kartu buvo ir Vokietijos reicho priešai, jų veikla neturėjo prieštarauti okupantų interesams.

Savisaugos (savigynos) organizacinius darinius kurti pradėta nuo pat vokiečių okupacijos pradžios. Iki 1943 m. rudens jie neturėjo ryškesnių organizacinių kontūrų ir nebuvo paplitę. 1943 m. rudenį, išplitus sovietiniam, arba raudonajam (šie terminai straipsnyje vartojami kaip sinonimai), partizanų sąjūdžiui, Lietuvoje susikūrė vadina mieji vietinės savisaugos būriai – vietinė ginkluota savisauga, ypač paplitusi Rytų ir Pietryčių Lietuvoje.

Vietinė savisauga (savigyna) buvo okupantų vokiečių, lietuvių savivaldos, nacionalinio antinacinio pagrindžio sutapusių (kartu skirtingų ir net priešišku) tikslų bei interesų rezultatas. Jos istorijos klausimai susiję su antisovietiniu pasipriešinimu, realiu, tikru ar tariamu (formaliu) bendradarbiavimu su okupantais, sovietinio ginkluoto pagrindžio represine, nusikalstama veikla. Politine prasme – tai Lietuvos žmonių (ypač valstietijos) santykio su dviem okupantais –

nacių ir sovietų, problema. Apskritai Lietuvos gyventojų savisauga buvo savitas, specifinis, sudėtingas nacių Vokietijos okupacijos metų realijų istorijos reiškinys. Deja, iki šiol jo istorija nežinoma, nutylėta, labai politizuota.

Vietinė savisauga kūrėsi ir veikė nepaisant įtakingo visuomenėje nacionalinio antinacinio pagrindžio neigiamo jos atžvilgiu nusistatymo, kurį lėmė neginkluoto (pasyvaus) pasipriešinimo taktika ir politinės laikysenos nuostatos nerizikuoti tautos egzistencija, vengti aukų, nepasiduoti provokacijoms, galinčioms sukelti represijas, „neiti“ nei už nacionalsocializmą, nei už bolševizmą, nedaryti nieko, kas būtų naudinga abiem Lietuvos priešams¹.

Ji kūrėsi ir atkakliai gynėsi nuo raudonųjų partizanų, nepaisant pastarųjų naudotų prieš ją žiaurių nusikalstamų kovos metodų, patirtų tragedijų ir dramų. Antai 1944 m. sausio 29 d. raudonieji partizanai užpuolė Eišiškių aps. Jašiūnų vlsč. Kaniūkų k., jį sudegino ir nužudė apie 35 žmones. Tų pačių metų balandžio 12 d. (per Velykas) užpuolė Trakų aps. Onušio vlsč. Bakaloriškių k., sudegino 38 šio kaimo sodybas, nužudė 18 žmonių.

Matyt, viską nulėmė būtinybė gintis nuo sovietinių partizanų savavaliavimo, smurto ir prievartos. Į vietinės savisaugos (savigynos) kovą galima žiūrėti kaip į ginkluotą antisovietinio pasipriešinimo raišką, kuri Pietryčių ir Rytų Lietuvoje prasidėjo ne 1944 m. po „išvadavimo“, o gerokai anksčiau – 1943 m. rudenį, kai sustiprėjo ir išsiplėtė agresyvi sovietinių partizanų veikla.

Istoriografijos apžvalga. Sovietinėje istoriografijoje vietinė savisauga kaip vokiečių okupacijos Lietuvoje laikotarpio istorinis reiškinys ir su juo susiję raudonųjų partizanų veiklos klausimai buvo visiškai nutylimi, dažniausiai apie juos sovietiniai istorikai užsimindavo tik prabėgomis, kalbėdami apie

kovą su fašizmu ir „buržuaziniais nacionalistais“. Tai lėmė politinė nuostata, kad „laikini okupuotoje Tarybų Lietuvoje“, (t. y. SSRS teritorijoje) veikė tik vienas sovietinis pasipriešinimo judėjimas, nuo 1943 m. neva įgavęs „visaliaudini“ pobūdį. Bet kokio kito politinio, juo labiau ginkluoto sąjūdžio buvimas laikytas neteisėtu ir priešišku. Tai gi nepripažinta ir Lietuvos žmonių teisė į savigyną; šią teisę savinosi sovietinis pagrindis.

Vienas pirmųjų sovietinių autorių, paminėjęs vietinę savisaugą, buvo Jakovas Vicas. Jis 1961 m. išleistoje brošiūroje rašė, jog 1943 m. rudenį vietoj išsiunčiamų į frontą lietuvių „apsaugos dalių“ pradėta steigti vietinės savisaugos būrius².

Vietinė savisauga visiškai nutylėta sovietmečiu išleistuose kolektyviniuose darbuose apie vokiečių okupaciją Lietuvoje³. Savo monografijoje Povilas Štaras rašė, jog okupantai 1943 m. Lietuvoje ėmė kurti vadinamuosius vietinės savisaugos būrius; gyventojus į juos tikėjosi įtraukti „klasta ir grasinimais“; šių būrių padedami norėjo nuslopinti partizaninį judėjimą „pačių lietuvių rankomis“, sukelti „brolžudišką karą“. Autorius darė išvadą, neva šios viltys nepasiteisino, į savisaugos būrius stojo tik buožija ir „menka saujelė buržuazinių nacionalistinių atplaišų“⁴. Nutylėjimus ir tokius teiginius apie vietinę savisaugą Lietuvoje galima vertinti kaip didelę sovietinio istorijos mokslo klastotę.

Kitas sovietinio pagrindžio tyrinėtojas Algirdas Rakūnas trumpai rašė apie LKP ir partizanų aiškinamąjį darbą prieš hitlerininkų ir kubiliūnininkų organizuojamus 1943 m. rudenį vietinės savisaugos būrius. Agitacinis darbas šias pastangas žlugdė⁵. Autoriaus išvada gana abstrakti, raudonųjų partizanų ginkluotą konfrontaciją su savisauga jis taip pat visiškai nutylėjo.

Šiek tiek plačiau ir informatyviau apie kaimų savisaugą Pietryčių Lietuvoje rašė

dokumentinės apybraižos „Pirčiupiai“ autorius Sigitas Sinkevičius. Jis pripažino, kad okupantams kai kuriose Rūdninkų girios vietovėse pavyko „sulipdyti“ savisaugininkų būrius iš „vietinių nacionalistų ir buožinių elementų“. Pabrėžta partizanų aiškinamojo darbo svarba, paminėtas „taikus“ Dargužių kaimo savisaugos nuginklavimas ir ginklų atidavimas partizanams. (Dargužiai nuginkluoti paėmus „įkaitais“ kaimo žmonių karves, jų sugražinimo sąlyga buvo kaimo nusiginklavimas ir ginklų atidavimas.) Bene pirmą kartą mokslinio pobūdžio darbe konstatuotas ginkluotos jėgos panaudojimas prieš Daržininkų ir Kaniūkų kaimų savisaugininkus. Apskritai savisaugininkų būrių kūrimas vertintas kaip nesėkminga okupantų organizuotos kovos su partizanais priemonė: savisaugininkų grupelės liovėsi egzistavusios, daugiau neterorizavo vietos gyventojų, netrukė partizanams⁶.

Panašių koncepcinių nuostatų laikėsi ir 1982 m. išleisto dokumentų rinkinio „Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare“ sudarytojai. Komentuojant sovietinio pagrindžio dokumentus, daryta išvada, kad savisaugos būrių kūrimas, kaip ir kiti okupantų bandymai įtraukti platesnius Lietuvos gyventojų sluoksnius į kovą dėl okupantų interesų, nesuderinamų su lietuvių tautos interesais, nebuvo sėkmingi⁷.

Į iškilmingas „visaliaudinę“ antifašistinę kovą, tarybinį patriotizmą deklaruojančias sovietinės istoriografijos klišes niekaip netilpo tiesa apie vietos savisaugą. Politizuotam ir ideologizuotam sovietmečio istorijos mokslui buvo sunku (tiesiog neįmanoma) pripažinti, kad Lietuvos gyventojai, ištisi kaimai, toli gražu ne „buožiniai“ (Pietryčių Lietuvoje), ginklavosi ir kovojo su sovietiniu pagrindžiu, kad tai nebuvo vietinio pobūdžio reiškinys, kad raudonieji partizanai kariavo su Lietuvos valstietija; tame kare dažnai naudotos nusikalstamos, jį kompro-

mituojančios priemonės – deginami kaimai ar atskiros sodybos, žudomi žmonės ir kt.

Sovietiniai istorikai privalėjo nenusižengti, negadinti sovietinės istoriografijos klišių, padėti komunistų partijai įrodinėti iš anksto duotas išvadas⁸.

Sovietmečiu apie raudonųjų baltarusių partizanų 1944 m. birželio 24 d. įvykdytą baudžiamąją akciją prieš Musteikos kaimą rašyta pagrindinėje „Aušroje“⁹.

Reikšmingiausias sovietinės istoriografijos palikimas – buvusių raudonųjų partizanų memuarinė literatūra, atsiminimų knygos. Apie kaimų savisaugą ir kovą su ja palyginti plačiai rašė Pietryčių Lietuvoje partizanavę Teofilis Mončiunskas¹⁰, Juozas Olekas¹¹, Albertas Barauskas¹², Šiaurės rytų Lietuvoje – Bronius Urbonavičius¹³, Jonas Vildžiūnas¹⁴ ir kt.

Raudonieji partizanai (literatūrinių bendra autorių padedami) nesistengė parašyti objektyvią savo veiklos karo metais istoriją, daugelio faktų ir teiginių jų atsiminimų knygoje nepatvirtina archyviniai dokumentai (dažnai jų pačių rašyti). Jie vadovavosi tomis pačiomis sovietinėmis propagandinėmis schemomis ir klišėmis, tačiau buvo jų ne taip varžomi.

Raudonųjų partizanų atsiminimų knygos – tai tikrų ir iškraipytų faktų, propagandinių teiginių, epizodų ir siužetų rinkiniai; juose kaimų savisaugos tematikai tarp kitų istorijos klausimų skirta labai mažai vietos.

Moksliniu, pažintiniu atžvilgiu visoms sovietinių partizanų atsiminimų knygoms būdingi šie trūkumai: nutylimi kovos su kaimų savisauga faktai, neigiama, kad ji buvo masiška. Kita vertus, perdedamas atskirų kaimų savisaugos būrių gausumas, apsiginklavimas, jų keltas pavojus raudoniesiems partizanams, jiems padarytos „skriaudos“ (kartu sureikšminami savo veiklos nuopelnai), slepiamos tikrosios prieš savisaugininkus vykdyto teroro priežastys ir motyvai, pa-

brėžiamas priverstinis savisaugos steigimasis bei ginklavimasis ir kt.

Vis dėlto raudonųjų partizanų atsiminimai yra santykinai vertingas istorijos šaltinis, tiesiogiai ar netiesiogiai liudijantis, kad kaimų savisauga egzistavo, buvo paplitusi ir tapo svarbiu antipartizaninės kovos reiškiniu (kartu ir ryškus pavyzdys, kaip sovietmečiu buvo klastojama istorija).

Be abejo, raudonųjų partizanų atsiminimų knygos nevienodai vertingos. T. Mončiunskas (buvęs Trakų brigados partizanų vadas) aprašė kitų autorių neminimą sovietinių partizanų ginkluotą susidūrimą su Lukšos (Lukšio ?) vadovaujamo būrio Trakų aps. Semeliškių vlsč. (matyt, tai Grinkuvos*, Babrauninkų kaimų) savisauga, jos „sunaikinimo“ operaciją. Šio autoriaus atsiminimų knygoje ypač daug netikslių faktų, sąmoningų ar nesąmoningų iškraipymų. Ji gali būti klasikinis pavyzdys, kaip raudonieji partizanai klastojo istorijos tiesą.

J. Olekas pateikė nemažai kovos su kaimų savisauga Pietryčių ir Pietų Lietuvoje faktų, rašė apie Kaniūkų ir Bakaloriškių kaimų savisaugininkus. Anot autoriaus, jie „tyčiojosi“ iš sovietinių atsišaukimų ir partizanų raštų jiems laiškų, dar smarkiau ginklavosi ir vertė kitus kaimus ginkluotis, todėl nutarta šiuos kaimus nuginkluoti „jėga“. Savotiškai įdomiai apibūdino Kaniūkų kaimo „nuginklavimą“: Kaniūkams atsitiko panašiai kaip ir Bakaloriškėms¹⁵. (Susidorojimas su šiuo kaimu nebuvo toks kruvinas.)

Būdinga, kad buvę lietuvių raudonieji partizanai vengė minėti Kaniūkų kaimo tragediją. Šią „spragą“ iš dalies užpildė žydų autoriai, buvę sovietinio pagrindžio dalyviai – Mejeris Elinas ir Dimitrijus Gelpernas. Jie rašė, jog išaugęs ir sustiprėjęs „Mirtis okupantams“ būrys kartu su kitais būriais „nutarė“ likviduoti „priešo lizdą“

Kaniūkuose. Autoriai pateikia kaimo puolimo operacijos detalių, tačiau visiškai nutyli jos rezultatus¹⁶.

Iš visų sovietinės memuarinės literatūros knygų galima išskirti A. Barausko atsiminimus. A. Barauskas (Margirio būrio vadas, LKP(b) Pietų srities pagrindinio komiteto žvalgybos skyriaus viršininkas) kaimų savisaugos tematikai skyrė palyginti daug dėmesio¹⁷, pateikė gan tikroviškų duomenų apie partizanų padėtį Rūdninkų girioje, priežastis, lėmusias ir aštrinusias jų ginkluotus konfliktus su kaimų savisauga. A. Barauskas buvo visiškai teisingas, rašydamas apie „duonos“ ir ginklų klausimą, kaip „didžiąją problemą“¹⁸. Iš tikrųjų, Rūdninkų girioje daugėjant partizanų, jiems dažnai grėsė badas. Nuo 1943 m. rugsėjo iki 1944 m. pavasario (balandžio pradžios) į girią padėti Genriko Zimano partizanams ir apskritai Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (LPJŠ) būriams visoje Lietuvoje iš sovietinio užnugario neatskrido nė vienas lėktuvas su ginklais ir šaudmenimis. Iš autoriaus atsiminimų matyti, kad savisauga buvo visur paplitusi (tai gal net perdėta): 1943 m. rudenį pagalbiniai policijos būriai visą Rūdninkų girią apsupo „ugnies žiedu“, visuose aplinkiniuose kaimuose sudaryti savisaugos būriai¹⁹. Autorius nušvietė partizanų ginkluotus susidūrimus su savisaugininkų kaimais, daugiausia su Daržininkais (Valkininkų vlsč.). Rašydamas apie įvykius ir neminėdamas datų stengėsi sudaryti iliuziją, jog su Daržininkų savisauga susidorota lengvai ir greitai, atvykus į Rūdninkų girią 1943 m. rudenį. (Iš tikrųjų šis kaimas nuginkluotas tik 1944 m. gegužės pabaigoje.)

Daug reikšmingesni savisaugos istorijos tyrimams negu skelbti atsiminimai yra raudonųjų partizanų atsiminimai, neišvydę dienos šviesos, saugomi archyvuose jų rankraš-

* Dabar tokio kaimo nėra.

tiniai variantai. Jie kur kas atviresni, juose daugiau informacijos, jų duomenys labiau atitinka istorijos tikrovę.

Kai kurie jų autoriai kaimų savisaugą Pietryčių Lietuvoje apibūdina kaip vieną didžiausių ar net didžiausią sovietinių partizanų priešą²⁰, Rytų Lietuvoje ir kitur – kaip „labai trukdančią“ jėgą²¹.

Ir iš šio tipo šaltinių išsiskiria A. Barausko darbai. Jau 1944 m. jis parengė ataskaitą–atsiminimą apie Margirio būrio veiklą. Viename iš rankraščio skyrių, pavadintame „Puolimas ant savisaugininkų kaimo“, aprašė raudonųjų partizanų baudžiamąją operaciją prieš apsiginklavusį kaimą (matyt, Daržininkus 1943 m. lapkritį). Visas A. Barausko atsiminimų rankraštis – tai vientisas, išsamus, įtaigus, atvirai ir ciniškai parašytas dokumentas kovos su kaimų savisauga tema, atskleidžiantis terorą prieš Pietryčių Lietuvos valstietiją. Sovietmečiu įvairiomis priemonėmis (taip pat ir meninėmis) visuomenės sąmonėje kurtus vienpusiškus praeities vaizdinius apie „fašistinių okupantų“ degintus, sovietinius partizanus rėmusius kaimus (Pirčiupius ir kt.) A. Barauskas praplečia kokybiškai naujais vaizdiniais apie raudonųjų partizanų žiauriai terorizuotus ir degintus kaimus, jų žūtibūtinę pasipriešinimo kovą²².

Nuo 1988 m., prasidėjus tautinio Atgimimo sąjūdžiui, o su juo ir „baltųjų dėmių“ istorijoje naikinimo procesams, daugiausia periodinėje spaudoje pasirodė publikacijų, kuriose remiantis likusių gyvų liudytojų parodymais naujai pažvelgta į sovietinių partizanų tamsiąsias, iki tol nutylėtas veiklos puses – vykdytas represines, nusikalstamas akcijas, kurios buvo jų ir apsiginklavusių kaimų ginkluotos konfrontacijos „ledkalnio viršūnė“.

Anksčiausiai, iš esmės dar sovietmečiu, pradėta rašyti apie Musteikos kaimo dalinį sunaikinimą²³. Sunku pasakyti, kas tai lėmė. Matyt, išlikusių gyvų liudytojų aktyvumas, jų

siekis atskleisti nesenos praeities skaudžius faktus; galbūt ir tai, kad su kaimu susidorojo ne „savi“, o „svetimi“ – baltarusių sovietiniai partizanai.

1989 m. „Atgimime“ paskelbtas žurnalistu Jono Kazimiero Burdulio interviu (pokalbis) su buvusiu Trakų brigados partizanu Juliumi Sapatka. Publikacija vertinga pateikta informacija apie Bakaloriškių kaimo sunaikinimą, kitų kaimų nuginklavimą, duomenimis, iš kurių galima spręsti apie Pietryčių Lietuvoje masiškai paplitusią ir iki vokiečių okupacijos pabaigos veikusią kaimų savisaugą, jos bekompromisinę ginkluotą kovą su raudonaisiais partizanais²⁴.

Apie Kaniūkų kaimo tragediją 1990 m. „Respublikoje“ vertingą straipsnį paskelbė Juozas Kudirka. Autoriaus duomenimis, raudonieji baudėjai nušovė arba sudegino 36 šio kaimo žmones. Kaime iš viso buvo 22 sodybos, nesudegintos liko 5. Autorius pateikė įdomių žiauraus susidorojimo su kaimu detalių, paminėjo kai kurių nužudytų kaniūkiečių pavardes²⁵. Apie Kaniūkų sunaikinimą rašė ir iš šio kaimo kilusi žurnalistė Dalia Veličkaitė²⁶.

Paminėtinas ir 1990 m. „Respublikoje“ paskelbtas Česlovo Skaržinsko straipsnis apie raudonųjų partizanų iš dalies sudegintus Pakerotės ir Pašerinės kaimus Labanoro giriose (Švenčionių aps.)²⁷.

1988–1990 m. atgimimo laikotarpiu paskelbti spaudoje rašiniai, liudytojų atsiminimai vertingi naujais empiriniais duomenimis, keliamomis problemomis siekiant atskleisti nutylėtą ir iškreiptą, skaudžią istorijos tiesą. Antai Č. Skaržinskas savo straipsnyje rašė: „Galbūt nereikalausime atpildo budeliams, bet istorinė tiesa apie padarytus nusikaltimus turi būti kuo greičiau pasakyta“. Tačiau tiesa apie raudonųjų partizanų sudegintus kaimus, žmonių žudynes ir kitus nusikaltimus kovojant su kaimų savisauga dar nepasakyta iki šiol. Istoriografijoje susiklostė gana keista padėtis.

Istorikai, rašę apie nacių okupacijos metų lietuvių policiją (su ja vietinė savisauga buvo glaudžiai susijusi, į ją įėjo vadinamoji „garbės“ policija), iš esmės nematė platesnio pobūdžio vietinės savisaugos egzistavimo, neigė jos vaidmenį antipartizaninėje kovoje. Petras Stankeras tvirtino, kad iš vietinių savisaugos būrių steigimo „nieko gero neišėjo“ ir faktiškai šie padaliniai iki „karo pabaigos“ nepradėjo veikti. Esą tik kai kuriose Lietuvos apskrityse karo pabaigoje „garbės“ policija buvo panaudojama kovai su lenkų bei sovietiniais partizanais. Trakų apskrities policijos Onušio nuovados viršininko 1944 m. birželio mėn. iš „garbės“ policininkų sudarytas pagalbinės nemokamos policijos „skrajojantis“ būrys, kuriame buvo 50 policininkų, gan sėkmingai triuškino Lietuvos priešininkus²⁸.

Ne taip kategoriškai rašė Arūnas Bubnys. Jis pažymėjo, kad nėra žinoma, kiek vietinės savisaugos būrių buvo įsteigta, ir darė išvadą, jog jų veiklos rezultatai buvo menki. Neva daugelyje vietovių (ypač Rytų Lietuvoje) gausūs ir gerai ginkluoti sovietų partizanų būriai greitai nuginklavo kaimų savisaugos būrius ir toliau beveik nevaržomai galėjo terorizuoti ir plėšti kaimų gyventojus²⁹.

Nors vietinės savisaugos istorijos klausimai (kaip ir daugelis kitų vokiečių okupacijos laikotarpio klausimų) sudėtingi ir prieštaringi, galimi įvairūs požiūriai ir vertinimai, vis dėlto tokius teiginius ir išvadas galima apibūdinti kaip apriorinius, paviršutiniškus, nepagrįstus, neatitinkančius tikrovės. Jie trukdo visuomenei domėtis nutylėtais, įdomiais giluminiais procesais, vykusiais Lietuvoje nacių okupacijos metais, slopina istorinę atmintį.

Šiuo atžvilgiu istoriografinė padėtis primena sovietmetį. Tada apie kaimų savisaugą, savaip interpretuodami jos veiklos klausimus, rašė buvę raudonieji partizanai, o ofi-

cialioji historiografija problemą nutylėjo. Atgimimo laikotarpiu ir vėliau apie tai rašė žurnalistai, gyvi įvykių liudytojai ir kiti autoriai, o istorikai tylėjo ar net neigė vietinės savisaugos kaip istorijos reiškinio egzistavimą.

Sąmoningu faktų apie raudonųjų partizanų kovą su kaimų savisauga nutylėjimu ir slėpimu, nenoru atskleisti nemalonią tiesą apie žydų būrių vaidmenį joje galima įtarti žydų autorius. Rūdninkų girioje veikusį didelį „Mirtis okupantams“ būrį sudarė iš Kauno geto pabėgę žydai ir sovietiniai karo belaisviai. Šis būrys atliko svarbiausią vaidmenį nusikalstamomis priemonėmis susidorojant su Kaniūkų kaimu. Daug žydų buvo ir kituose Rūdninkų girioje veikusiuose raudonųjų partizanų būriuose.

Buvęs Rūdninkų girios partizanas Dovas Levinas knygoje „Trumpa žydų istorija Lietuvoje“ rašo apie išgyvenusius žydų prisijungimą „prie ginkluotų būrių ar tikrų partizanų grupuočių, t. y. tų, kurios priklausė sovietiniam partizanų sąjūdžiui“. Būdami visiškai atitrūkę nuo likusiųjų žydų, įkalintų getuose, ir jausdami daugumos vietinių gyventojų priešišumą jie turėjo tik tokią galimybę išitraukti į veiklią kovą su naciais, kartu ir atkeršyti savo šeimų žudikams. Tai gi autorius lyg ir bando pateisinti žydų partizanų dalyvavimą baudžiamosiose akcijose prieš Kaniūkus ir kitus kaimus, tačiau tiesiogiai ir konkrečiai apie jas nekalba. Lentelėje D. Levinas pateikia duomenis apie 6 žydų partizanus, „užmuštus ūkininkų sargybų“³⁰.

Nušviesdamas žydų pasipriešinimo kovą ir jų veiklą sovietinio ginkluoto pagrindžio struktūrose, santykių su kaimų savisauga klausimo savo monografijoje visiškai nepalietė Solomonas Atamukas³¹.

Apie žydų partizanų dalyvavimą kovose su kaimų savisaugos būriais Pietryčių Lietuvoje savo atsiminimų knygoje net neužsimena buvusi „Mirtis okupantams“ būrio parti-

zanė Sara Ginaitė-Rubinsonienė³². Žiauri Kaniūkų operacija negalėjo „pasimiršti“, išdilti iš atminties, juo labiau kad S. Ginaitė nebuvo eilinė partizanė, ji dirbo šio būrio štabe, spausdino būrio dokumentus, laiškus (matyt, kaimų savisaugininkams), atsišaukimus įvairiomis kalbomis, jos partizaninės veiklos dokumentuose yra duomenų apie daugkartinį dalyvavimą „triuškinant vokiečių garnizonus“³³ (sovietinių partizanų dokumentuose dažnai taip vadinti ir apsiginklavę savisaugininkų kaimai). Kaniūkų operacijoje dalyvavo jos vyras Michailas Rubinsonas³⁴.

Vis dėlto negalima tvirtinti, kad istoriografijoje vietinės savisaugos istorijos faktai buvo visiškai užmiršti. Liudas Truska minėjo raudonųjų partizanų terorizuojamus „savigynos būrius kūrusių kaimų gyventojus“, Kaniūkų, Bakaloriškių, Musteikos kaimų deginimą, jų žmonių žudynes. Autorius pirmą kartą į istoriografiją įvedė faktą apie Bakaloriškių kaime nužudytus 18 šio kaimo gyventojų³⁵. Sigitas Jegelevičius iškėlė įdomią diskusinę mintį, kad lietuviškasis nepriklausomybinis judėjimas, vokiečių okupacijos metais neturėjęs partizaninio tipo ginkluotos jėgos, po karo Lietuvos valstybei atkurti manė pasinaudoti ir Rytų bei Pietryčių Lietuvos apskrityse paplitusiais kaimų savisaugos būriais³⁶. Gintaras Lučinskas paskelbė dokumentų publikaciją apie Alytaus apskrities Alovės valsčiaus savisaugą, Nemunaičio savisaugininkų brolių Vlodo ir Antano Gruodžių žūtį užpuolus raudoniesiems partizanams³⁷, Viktoras Maldžiūnas savo atsiminimuose – apie kaimų ginklavimą Rytų Lietuvoje (Švenčionių aps.)³⁸.

Archyviniai šaltiniai. Jų visumą tyrinėjama tematika sąlyginai galima suskirstyti į dvi grupes: 1) nacių okupacijos ir pokario metų sovietiniai šaltiniai; 2) kiti šaltiniai, atsiradę nedalyvaujant sovietinėms institucijoms.

Sovietiniai šaltiniai savo forma labai įvairūs. Iš jų pažymėtini šie: raudonųjų partizanų vadų Lietuvoje operatyviai siųstos ra-

diogramos, G. Zimano, Motiejaus Šumausko ir kitų sovietinio pagrindžio vadovų rašyti laišakai į Maskvą, LPJŠ, sovietinio pagrindžio žvalgybos ir agentūros surinkti duomenys, būrių, grupių ir kitų organizacinių struktūrų ataskaitos, kovinių veiksmų dienoraščiai, įsakymai, raportai, partizanų asmens bylų medžiaga ir kt.

Sovietiniams dokumentiniams šaltiniams būdingi visi minėti sovietinės istoriografijos trūkumai. Jie labai tendencingi, nepatikimi, fragmentiški, neinformatyvūs. Tendencingumo viršūne juose galima laikyti kaltinimus Bakaloriškių kaimo savisaugininkams, neva nužudžiusiems apie 300 „tarybinių žmonių“³⁹.

Partizanų ataskaitose, asmens bylose ir kt. dokumentuose mažai konkrečių duomenų apie savisaugininkų kaimų puolimus. Dažnai minimas Bakaloriškių kaimo užpuolimas, tačiau informacija apie jį apibendrinama šabloniška fraze „drąsiai triuškino Bakaloriškių banditus“. Sovietinių partizanų šaltiniai neinformatyvūs ir dėl objektyvių priežasčių: sovietinis ginkluotas pagrindis buvo per silpnas, kad galėtų pulti susikūrusią miestelių ir miestų savisaugą, neturėjo su jomis ginkluotų konfliktų, jis nepalaikė jokių santykių ir su daugelio kaimų savisaugininkais, ribotos buvo žvalgybos, agentų verbavimo galimybės. Todėl iš jų sunku susidaryti vaizdą apie realius savisaugos veikimo mastus.

Sovietiniuose šaltiniuose vietinės savisaugos struktūrų dalyviai vadinami „savisaugininkais“, „kaimų sargybiniais“, tačiau dažnai ir apibendrinamaisiais terminais: „buržuaziniai nacionalistai“, „pagalbiniai policininkai“, „policijos talkininkai“, „šauliai“, „baltieji partizanai“, „lietuvių banditai“. Tokiais atvejais dažnai nėra aišku, apie ką konkrečiai kalbama.

Duomenų apie kaimų savisaugą yra KGB dokumentiniuose šaltiniuose (jos dalyvių parodymuose).

Kiti, nesovietiniai, šaltiniai – tai nacionalinio pagrindžio, „lietuviškosios savivaldos“ administracijos, lietuvių policijos dokumentai. Agituojant kurti ginkluotą savisaugą 1943 m. rudenį apie ją nemažai rašyta oficialiai leistoje spaudoje. Joje galima rasti vertingos informacijos apie savisaugos steigimo tikslus, planuotus ir realiai įgyvendintus organizacinius principus⁴⁰, tačiau duomenų apie veiklą, kovą su partizanais labai nedaug. Matyt, jais vengta kelti nerimą visuomenėje, galbūt jų skelbti neleido ir vokiečių cenzūra.

Apskritai dokumentinių šaltinių ir jų duomenų bazė nėra gausi, pakankama, visavertė ir tai labai apsunkina savisaugos istorijos tyrinėjimus; bent iš dalies, matyt, tai nulėmė ir aptartas tendencijas historiografijoje.

Svarbiausi tyrimų tikslai ir uždaviniai nurodyti straipsnio pradžioje. Straipsnyje nesiekta nušviesti sovietinio ginkluoto pagrindžio Lietuvoje veiklos, jo vidinės raidos problemų (jas galima priskirti prie svarbiausių priežasčių, lėmusių vietinės savisaugos atsiradimą). Neatskleidžiama ir vietinės savisaugos struktūrų veikla, pateikiami tik atskiri faktai, įrodantys jų paplitimą. Vietinės (kaimų) savisaugos santykiai su raudonaisiais partizanais, pastarųjų įvykdytos baudžiamosios operacijos prieš apsiginklavusius savisaugininkų kaimus, jų deginimas ir žmonių žudynės bei daugelis kitų netyrinėtų, sąmoningai nutylėtų, politizuotai (tendencingai) aiškintų istorijos klausimų atskleidimas bus tolesnių autoriaus tyrinėjimų uždavinys.

Ginkluota savisauga nebuvo unikalus, vien Lietuvai būdingas reiškinys. Gausios ginkluotos valstiečių savigynos („samoachovos“) formuotės (jose buvo apie 100 tūkst. narių) veikė Vakarų Baltarusijoje. Jos saugojo kaimus ir naikindavo pasirodžiusius „svetimuosius“, kovėsi su sovietų partizanais. Dalis šių formuočių įėjo į lenkų Armiją krajoją, dalis – į Ukrainos sukilėlių armiją,

veikusią Polesėje⁴¹. Su „samoachovos“ formuotėmis susidurdavo bei skaudžiai nuo jų nukentėdavo ir pėsčiomis iš sovietų užnugario į Lietuvą skverbęsi raudonieji lietuvių partizanai.

VIETINĖ SAVISAUGA NUO 1941 M. IKI 1943 M. RUDENS. NESĖKMINGI BANDYMAI KURTI GINKLUOTĄ SAVISAUGĄ

Užtikrinti gyventojų saugumą, visuomeninio ir privataus turto, miestų, miestelių ir kaimų, įvairių civilių objektų apsaugą, krašto vidaus gyvenimo rimtį, kurti šias funkcijas vykdančias struktūras ir įtraukti į jas gyventojus – šie uždaviniai iškilo pačioje karo ir vokiečių okupacijos Lietuvoje pradžioje. Būtent tada tai buvo ypač aktualu: priešakiniai vermachto daliniai žaibiškai (per kelėtą dienų) okupavo Lietuvą, jo užnugario apsaugos dalys atsiliko, be to, jos vykdė pirmiausia karinių objektų ir komunikacijų apsaugą. Susikūrusios vokiečių karo lauko komendantūros iš pradžių savo dispozicijoje neturėjo jokios karinės jėgos, kuri galėtų kovoti su atsilikusiais nuo savo dalinių, bandžiusiais priešintis ar paprasčiausiai plėšikavusiais raudonarmiečiais, sumaištis sąlygomis suaktyvėjusiais kriminaliniais elementais, palaikyti krašte tvarką ir rimtį.

Krašto apsaugą vykdančios struktūros iš pradžių kūrėsi stichiškai, vokiečiai šio proceso neinicijavo ir nekontroliavo. Įmonių bei įstaigų, visuomeninio ir gyventojų turto apsauga buvo stichiškai susikūrusių 1941 m. Birželio sukilėlių būrių veiklos sudedamoji dalis; kūrėsi ir specialūs jų padaliniai – apsaugos (gynybos) būriai, sudaryti iš įmonių ir įstaigų darbininkų bei tarnautojų, kariškių, studentų ir moksleivių. Jau 1941 m. birželio 23 d. Kaune tvarkai palaikyti pradėjo organizuotis plk. Liudviko Butkevičiaus vadovaujama vietinė apsauga. Jos štabas per

Kauno radiją paskelbė keliolika potvarkių bei įsakymų. Viename šio štabo įsakymų nurodyta: a) visur suorganizuoti vietinės apsaugos dalinius, kurie rūpintųsi gyventojų bei valstybinio turto apsauga; b) išlikusiems nepriklausomos Lietuvos pareigūnams perimti administraciją ir policiją, kur tokių nėra, vietinės apsaugos dalinio vadovybei juos laikinai paskirti; c) Kauno apsaugai mieste paskelbta visų išlikusių karininkų ir puskarininkų mobilizacija. Vietinės rinktinės štabo pradėtą darbą perėmė Laikinoji vyriausybė, ji pertvarkė štabo veiklą. Vietinei apsaugai vadovauti vietoj plk. L. Butkevičiaus paskirtas plk. Andrius Butkūnas. Apskritai atsakingas už Kauno apsaugą tapo plk. Jurgis Bobelis, Laikinosios vyriausybės paskirtas miesto karo komendantu⁴².

Apsaugos (savisaugos) funkcijas vykdžiusios pajėgos kūrėsi daugelyje Lietuvos miestų, miestelių ir kaimų. Antai Joniškio Lietuvių aktyvistų fronto (LAF'o) 1941 m. birželio 28 d. narių susirinkime buvo sudarytas laikinasis valdžios komitetas ir apsvaistytas miesto apsaugos organizavimo klausimas. Nutarta miesto apsaugai pasitelkti vietos šaulius⁴³.

Gyventojų ir turto apsaugą Platelių valsčiuje (Kretingos aps.) vykdė partizanų būrys, vadovaujamas mokytojo [Stasio] Barauskos. Viena iš būrio ginkluotų grupių ėjo sargybą Ginteliškių kaime, saugojo nuo išgrobstymo tarybinio ūkio turtą ir kt.⁴⁴

Vadovaudamiesi savo interesais vokiečiai leido steigti „vietinei savisaugai“, tačiau jai numatė bendrą vadovavimą: „vietinei savisaugai“ turėjo vadovauti „savi vadaai“ ir vokiečių karo lauko komendantūros.

Laikinoji vyriausybė, LAF'o būriai rūpinosi krašto saugumu, jo gyventojų ir turto apsauga, vokiečiai – savo užnugario saugumu, taigi motyvai ir interesai kuriant savisaugos struktūras objektyviai tarsi sutapo. Tačiau labai greitai lietuviams atsirado pa-

pildomų motyvų steigti ir stiprinti apsaugos struktūras: vermachto ir jų apsaugos daliniai, išprovokuoti atsilikusių raudonarmiečių šūvių, pirmosiomis karo dienomis Lietuvoje įvykdė žiaurių ir negailestingų keršto akcijų, šaudė vietos žmones (daugiausia vyrus), degino kaimus⁴⁵. Taigi vietinei apsaugai reikėjo ne tik gintis nuo tiesioginių raudonarmiečių išpuolių, bet ir netiesiogiai „saugoti“ vokiečius nuo įvairių prieš juos nukreiptų provokacijų, neduoti preteksto vykdyti negailestingas keršto akcijas ir nekaltų civilių žmonių žudynes.

Apskritai kuriant „vietinę apsaugą“ greitai pradėjo ryškėti skirtingi okupantų vokiečių ir lietuvių interesai. Lietuviai puoselėjo Lietuvos valstybės, Lietuvos kariuomenės ir kitų valstybinių institucijų atkūrimo viltis, o vokiečiai nesirengė suteikti okupuotai Lietuvai net dalinio valstybingumo: neturėjo būti leidžiama atsikurti „lietuvių valstybei“, taip pat jos kariuomenei, draudžiami visokie politiniai sambūriai, net profesinės sąjungos⁴⁶.

Išryškėjo ir skirtingas „vietinės savisaugos“ sampratos bei jos turinio suvokimas. Vokiška jos samprata buvo labai plati, viską apimanti, politizuota. Į ją įėjo visos lietuviškos karinės policinės formuotės (lietuvių savisaugos (apsaugos) batalionai), net ir siunčiamos į Rytų frontą ar kitur už Lietuvos ribų⁴⁷. „Savisauga“ tebuvo vienintelė vokiečių leista lietuviškų karinių dalių steigimo forma. Visiems jiems skirtas tik pagalbinio policinio pobūdžio kare vaidmuo, jie jokių būdu negalėjo turėti atsikuriančios Lietuvos kariuomenės požymių.

Tuo tarpu bent kai kurie lietuvių visuomenės ir kariniai veikėjai, net ir nusiteikę glaudžiai kolaboruoti su vokiečiais, be „vietinės savisaugos“, siekė kurti lietuviškas karines pajėgas, kurios būtų būtent Lietuvos kariuomenės užuomazga ar turėtų tokių organizacinių raidos perspektyvų, Vokietijos

sajungininko teisėmis dalyvautų kovoje su bolševizmu. Siekiant atkurti Lietuvos kariuomenę, ieškota kad ir menkiausių galimybių, tikėtasi tam tikslui panaudoti ir vietinės savisaugos (savigynos) struktūrų kūrimąsi.

Paradoksalu, tačiau visuotinai vartotos sąvokos „savisauga“, „vietinė savisauga“ formaliai buvo priimtinos abiem pusėms: lietuviams – todėl, kad ši sąvoka apibrėžė savisaugos dalinių veiklą teritoriniu, Lietuvos, lietuvių tautos nacionalinių interesų gynimo funkcijomis; vokiečiams okupantams – pirmiausia propagandiniu aspektu (palengvino Lietuvos žmones įtraukti į kuriamas karines ir policines formuotes). Tačiau pažymėtinas ir kitas, dar svarbesnis politinis aspektas: vokiečiai, leisdami kurtis tik „savisaugai“, tarsi atribojo lietuvių tautą nuo dalyvavimo Reicho „kryžiaus žygyje“ prieš bolševizmą, taigi ir su juo susijusių moralinių, politinių įsipareigojimų ateityje sprendžiant jos likimą ir Lietuvos valstybingumo klausimą.

Taigi politinių interesų priešprieša, procesų politizavimas, tarpusavio įtarumas ir nepasitikėjimas apsunkino ir trukdė kurti „vietinę apsaugą“, turėjusią vykdyti sąlyginai tikrąsias (kiek tai neprieštaravo okupantų interesams) krašto apsaugos funkcijas.

Krašto saugumo, gyventojų, visuomeninio bei privataus turto ir kt. apsaugos funkcijas sėkmingai galėjo vykdyti daug kur Lietuvoje susikūrę (kai kur gana gausūs) 1941 m. Birželio sukilėlių būriai bei atsikuriančios karinės patriotinės Šaulių sąjungos nariai, juo labiau kad Šaulių sąjungą sovietų valdžios represijos palietė palyginti nedaug, ji buvo naikinama pamažu, šaulių būriai susiję teritoriškai, krašto apsaugai buvo rengiami, jai ruošėsi iš patriotinių paskatų⁴⁸.

Tačiau vadovaudamiesi savo politiniais interesais vokiečiai jau 1941 m. birželio pabaigoje pradėjo nuginkluoti sukilėlių būrius, neleido atsikurti ir Šaulių sąjungai.

Negana to, vokiečių komendantūros nedelsdamos stengėsi nuginkluoti visus gyven-

tojus, konfiskuoti jų turėtus ginklus. Antai Valkininkų komendantūra jau 1941 m. liepos 6 d. įsakė visiems civiliams gyventojams, turintiems ginklų, amunicijos ir kitų „kariškų apsigynimo priemonių“, visa tai ir net medžioklinius šautuvus iki liepos 9 d. vakaro atiduoti į Valkininkų kareivines. Nepaklususius gyventojus grasinta „tuoj pat“ sušaudyti⁴⁹.

Tokie reikalavimai ir grasinimai kartojo si dažnai. Lietuvos generalinis komisaras Adrianas Theodoras von Rentelnas 1942 m. kovo 20 d. skelbė pasirašęs „paskutinį“ skelbimą, kuriame reikalavo per mėnesį atiduoti ginklus ir šaudmenis, grasino griežčiausiomis, „iš principo mirties bausmėmis“⁵⁰. Archyvuose šaltiniuose galima rasti nemažai faktų apie tokių bausmių vykdymą.

Iš buvusios Lietuvos kariuomenės karių buvo atimami asmeniniai ginklai (išskyrus kardus ir netinkamus naudoti, vien istorinę vertę turėjusius ginklus). Bent kai kuriose, vokiečių požiūriu „ramiose“, Lietuvos apskrityse jų komendantūros stengėsi „nuginkluoti“ net ir lietuvių policiją. Antai Tauragės aps. Kvėdarnos vlsč. policijos nuovados viršininko žinioje buvo 22 šautuvai, vokiečiai norėjo palikti nuovadai tik 2–3 šautuvus⁵¹.

Tokią įvykių raidą lėmė ne tik politiniai okupantų interesai, bet ir reali karo įvykių tėkmė ir padėtis Lietuvoje. Frontui greitai nutolus į Rytus, vidaus gyvenimas normalizavosi, okupuota Lietuva tapo „giliu“ ir ramiu vokiečių kariuomenės užnugariu. Į Rytus kovai su sovietiniais partizanais ir kitoms užduotims vykdyti buvo išsiųsti dauguma 1941–1942 m. suformuotų lietuvių savisaugos batalionų (nepaisant A. T. von Rentelno pažadų jų iš Lietuvos neišsiųsti)⁵².

Krašto saugumo ir tvarkos palaikymo funkcijas daugiausia vykdė lietuvių policija, visiškai pavaldi SS ir policijos vadovybei bei nuo jos priklausoma. Nors palyginti negausi, blogai ginkluota, ji susidorojo su jai ke-

liamomis užduotimis. Lietuvių policijai (pirmiausia viešajai) kilus pavojui į pagalbą ateidavo pagalbinės („garbės“) policijos rezervas, sudarytas iš buvusių šaulių, 1941 m. Birželio sukilimo dalyvių, kitų „visais atžvilgiais patikimų vietos gyventojų“, dirbusių savo tiesioginį darbą. Pagalbinių („garbės“) policininkų iki 1943 m. spalio 11 d. visoje Lietuvoje buvo apie 7740⁵³.

Pagalbinė policija daugelyje Lietuvos vietovių „nieko neveikė“, nes (viešojo) policija susitvarkė su savo užduotimis⁵⁴, jos struktūros sunyko, kai kurie pagalbiniai policininkai įstojo į savisaugos batalionus, policiją, tačiau didžioji jų dalis ramiai dirbo savo ūkiuose, sėkmingai išvengdami vokiškų mobilizacijų ir sudarydami didžiulį žmonių potencialą vietinės savisaugos struktūroms kurtis.

Vis dėlto padėtis keitėsi. Iš Maskvos organizuojamas ir aktyviai ginkluotai kovai inspiruojamas sovietinis pogrindis bei jo ginkluota jėga – raudonieji partizanai pamažu Lietuvoje plėtė savo veiklą, pradėjo vykdyti diversijas ir teroro aktus.

1942 m. gegužės 19 d. sovietiniai baltarusių partizanai Švenčionių apylinkėse nužudė ir išniekino du apskrities ūkio vadovus (J. Becką ir W. Gruhlį). „Atsiskaitydami“ už šią akciją vokiečiai (dalyvavo ir lietuvių policija) sušaudė apie 400 Švenčionių apylinkių gyventojų, daugiausia lenkų⁵⁵.

Nekaltų žmonių masinės žudynės prie Švenčionių, apie kurias vokiečių okupantai bauginimo tikslais plačiai rašė oficialiai leistoje spaudoje, sukėlė Lietuvoje didelį atgarsį. Po Švenčionių įvykių lietuvių savivaldos administracijos pareigūnai iškėlė vokiečiams Lietuvos žmonių saugumo, „vietinės apsaugos“ steigimo, gyventojų apginklavimo klausimus.

Finansų generalinis tarėjas Jonas Matulionis, savo dienoraštyje aprašydamas Švenčionių įvykius, retoriškai klausė: „Ką gali ūkininkas padaryti, jei pas jį ateina apsiginklavę desantininkai? Faktinai nieko. Kur

pranešti, jei policija yra už 10–15 km? Padėtis be išeities“. Toliau savo dienoraštyje J. Matulionis rašė: „Šnekėjau su generolu [Petru Kubiliūnu. – R. Z.], kad būtinai mes turime reaguoti – pirma, prašyti lietuvių atžvilgiu netaikyti šio metodo [masinio keršto. – R. Z.], nes juk ne jie yra kalti, ir antra, leisti įsteigti savisaugą, apginkluojant kiekviename kaime po 3 ar 4 vyrus, kurių uždavinys būtų kova su desantininkais ir panašiais teroristais“. J. Matulionis teigia parašęs laiško projektą, kurį reikėtų įteikti generalkomisariatui. Jo žodžiais tariant, „reikia bandyti užbėgti už akių, kad vėl nepasikartotų masiniai šaudymai“⁵⁶.

Prieš Švenčionių žudynes (jų konkrečiai neįvardijant) protestuota Kazio Griniaus ir Mykolo Krupavičiaus 1942 m. liepos 13 d. memorandumu P. Kubiliūnui; jame prašoma „padaryti žygių, kad lietuviai nebūtų daromi atsakingais už nuleistų parašutais ar kitokiu būdu patekusių Lietuvon bolševikų agentų, kuriuos jie laiko tokiais pat priešininkais kaip ir vokiečiai, darbus“⁵⁷.

1942 m., matyt, po Švenčionių įvykių (ar net prieš juos⁵⁸) lietuvių savivaldos administracijos iniciatyva ir pastangomis buvo parengtas detalus ir išsamus vietinės apsaugos (savisaugos) steigimo projektas. Tai įdomus dokumentas, atspindėjęs lietuvių savivaldos administracijos požiūrį į vietinę savisaugą, jos įgyvendinimo būdus, veiklos funkcijas.

Vietinę apsaugą (savisaugą) turėjo sudaryti dvi organizacinės grandys: 1) vietinės apsaugos apskričių daliniai; 2) valsčių ir seniūnijų apsaugos tarnyba.

Vietinės savisaugos pagrindą turėjo sudaryti apsaugos daliniai, suformuoti apskričių centruose. Visose apskrityse jie turėjo būti vienodo dydžio (neatsižvelgiant į apskričių plotą, gyventojų skaičių, „banditizmo“ intensyvumą). Tarp apskričių dalinių numatytas glaudus bendradarbiavimas, ypač apygardų teritorijose. Tačiau daliniai ne-

galėjo būti panaudojami už Lietuvos generalinės srities sienų (tai projekte pabrėžta). Apsaugos dalinių veiklos tikslas – saugoti ūkinius objektus, viešuosius pastatus, kelius, atskirus asmenis, kovoti su diversantais ir teroristais, užtikrinti ramų visą ūkio šakų darbą ir rimtį krašte. Jie turėjo būti pavaldūs apskričių viršininkams, pagal kitą projekto variantą – vietinės apsaugos dalinių inspektoriams: prie vidaus reikalų generalinio tarėjo numatyta įsteigti vyriausiojo inspektoriaus, prie apygardų komisarų – inspektorių pareigybes. Inspektoriai savo veikloje turėjo vadovautis vidaus reikalų generalinio tarėjo įsakymais, instrukcijomis ir nurodymais. Apsaugos dalinių vadais turėjo būti skiriami buvę Lietuvos kariuomenės kadriniai ir atsargos karininkai, būriai komplektuojami iš savanorių, tik lietuvių, 21–40 metų amžiaus vyrų, atlikusių karo tarnybą. Pagal kitą variantą tarnyba daliniuose turėjo būti privaloma, mobilizacija į ją vykti pirmojo generalinio tarėjo potvarkiais.

Vietinės apsaugos apskrities dalinyje numatyti tokie etatai: karininkų – 2, viršilų – 1, puskarininkų – 2, jaunesniųjų puskarininkų – 6, grandinių – 5, eilinių – 40, iš viso 56 etatai. Kiekvieno apskrities dalinio ginkluotė numatyta tokia: 44 šautuvai, tiek pat durtuvų, 4 lengvieji kulkosvaidžiai, 10 automatinių pistoletų, taip pat žiūronai, kompasai, planšetės ir kita karinė amunicija. Taigi iš viso 25 Lietuvos apskrityse apsaugos daliniuose turėjo tarnauti 1400 vyrų, ginkluotų 1100 šautuvų ir durtuvų, 100 lengvųjų kulkosvaidžių, 250 automatinių pistoletų ir kt.

Rengę projektą lietuvių savivaldos administracijos pareigūnai vokiečiams neskyrė jokių pareigų (panašių į ryšių karininkų pareigas savisaugos batalionuose). Nenumatytas vietinės apsaugos dalinių pavaldumas policijai; su apskričių administracija, viešąja ir saugumo policija jie turėjo palaikyti tik „glaudžius ryšius“. Daugiau saitų galima

įžvelgti su vokiečių *vermachtu*, pvz., apsaugos būrių karininkai turėjo gauti *vermachto* karininkų maitinimo korteles ir kt.

Kaip karinio pobūdžio organizacija vietos apsaugos daliniai buvo panašūs į sukarintą Šaulių sąjungą: nuo 1935 m. jos rinktinių vadai apskrityse buvo karo komendantai, Lietuvos kariuomenės štabo planuose šauliams numatyta pavesti tam tikras užduotis – kovoti su priešo diversantais, eiti sargybų tarnybą, saugoti kelius ir tiltus ir kt.⁵⁹

Kovai su „diversantų ir teroristų gaujomis“ valsčiuose ir seniūnijose turėjo būti organizuota apsaugos tarnyba (apsaugos grupės). Organizaciniu atžvilgiu jos neturėjo būti sudedamąja apskričių apsaugos būrių dalimi, tik reikalui esant „kooptuojamos“ jiems į talką. Tarnyba apsaugos grupėse skelbta „garbės tarnyba“, joms numatytas viešosios tvarkos pagalbinės policijos, priklausomos nuo lietuvių policijos nuovadų viešininkų, statusas. Į valsčių ir seniūnijų apsaugos grupes turėjo būti priimami „savanoriai ūkininkai, rimti, blaivūs, visiškai patikimi, teismo nebausti, sveiki ir ne vyresni kaip 45 metų amžiaus, tarnavę Lietuvos kariuomenėje arba viešosios tvarkos policijoje“. Apsaugos grupių nariai turėjo būti apginkluoti šautuvais ir 45–90 šovinių. Apsauginių pareigas jie turėjo eiti dirbdami „nuolatinį darbą“, negaudami jokio atlyginimo, dėvėdami civilinę aprangą (tik sužeisti ir netekę darbingumo turėjo gauti karišką pensiją, žuvusieji laidojami valdžios lėšomis). Apsauginiai ant kairės rankos privalėjo nešioti žalią raištį su užrašu „Pagelbinė policija. N[eapmokama. – R. Z.]“ ir valdžios antspaudu.

Kiekvienoje seniūnijoje apsaugos grupes turėjo sudaryti 5–10 vyrų. Be to, visuose valsčiuose turėjo veikti atskiros 15-os vyrų apsaugos grupės, tiesiogiai pavaldžios policijos nuovadų viršininkams⁶⁰.

Taigi jau 1942 m. pradžioje atsakingi lietuvių savivaldos administracijos pareigūnai

parengė didžiulį savo užmojais ginkluotos vietos savisaugos steigimo ir antipartizaninės kovos planą. Neabejotina, kad jį įgyvendinus būtų buvę efektyviai kovojama su raudonuoju ginkluotu pogrindžiu, ypač pačioje jo veiklos užuomazgoje, visai kitaip būtų susiklosčiusi šio pogrindžio Lietuvoje istorija (ir daugelis kitų okupuotos Lietuvos vidaus gyvenimo procesų bei įvykių).

Vokiečių okupacinės valdžios požiūris į parengtą vietos savisaugos organizavimo projektą nėra aiškus. Viena tegalima pasakyti – jis buvo neigiamas. Vokiečiai tam planui nepritarė ir jo nepatvirtino, matyt, jame numatytų apsaugos priemonių nelaikė adekvačiomis raudonųjų partizanų ir kitų priešų keliamam pavojui, antra vertus, išvelgė tam tikrą grėsmę savo politiniams interesams.

Projekte numatytoms antipartizaninės kovos priemonėms bent iš dalies įgyvendinti 1942 m. dar nebuvo nei išorės, nei vidaus sąlygų. Išskyrus nesėkmę prie Maskvos 1941 m. pabaigoje, dar nebuvo ryškių Vokietijos karinio pralaimėjimo kare požymių. Vokietijos *vermachtas* Rytuose turėjo strateginę iniciatyvą, vykdė puolamąsias operacijas, nesirengė gynybai. Raudonųjų partizanų ir kitų Vokietijos reicho priešų veikla Lietuvoje dar buvo silpna. Vokiečiams dar neatrodė, kad reikia ir tikslinga kurti vietinę ginkluotą savisaugą, t. y. atskiras, specialias antipartizaninės kovos pajėgas.

Be to, matyt, galima kalbėti ir apie minėtus vietinės savisaugos būrių steigimo politinius aspektus. Jų organizavimo projekte ir kituose lietuviškosios administracijos dokumentuose aiškiai matyti, kad buvo siekiama kurti savarankiškesnes, net ir politiniu atžvilgiu mažiau nuo vokiečių priklausomas lietuviškas ginkluotas pajėgas⁶¹. Galima daryti prielaidą, kad tokias viltis ir iliuzijas buvo inspiravę patys vokiečiai. Alfredo Rozenbergo 1942 m. kovo 7 d. įsaku okupuotoms Baltijos šalims oficialiai suteikta vietinė sa-

vivalda, ją žadėta plėsti. Parengtas vietinės apsaugos organizavimo projektas galėjo būti susijęs su platesnės savivaldos Lietuvai suteikimo perspektyva.

Tačiau vokiečiai nesirengė lietuviškajai administracijai suteikti teisę spręsti karinio pobūdžio klausimų. Apie bet kokias karines formuotes, kurių veikla apsiribotų tik Lietuvos teritorija, turėtų savarankiškumo požymių, 1942 m. dar negalėjo būti kalbos. Svarbiausias uždavinys, kurio vokiečiai atkakliai siekė, buvo Lietuvos vyrų mobilizacija, nacionalinių karinių formuočių sudarymas ir išsiuntimas į Rytus kovoti dėl Vokietijos interesų fronte ir su daug stipresniu nei Lietuvoje sovietiniu partizaniniu judėjimu.

Vokiečių okupantų planai vietinės savisaugos struktūrų kūrimo, civilių objektų, gyventojų ir jų turto apsaugos atžvilgiu buvo kur kas kuklesni ir nuosaikesni. Iki 1943 m. pradžios ypač tose Lietuvos vietovėse, kur raudonųjų partizanų veikla nekėlė didesnio pavojaus, kaimų ir miestelių apsauga palikta lietuvių savivaldos valdžios, netgi jos vietinių institucijų nuožiūrai. Antai Tauragės apskrities valdyba 1942 m. kovo 25 d. svarstė „panaktinių“ apskrities miestelių apsaugai samdymo klausimą. Iš valdybos posėdžio protokolo matyti, kad lietuviškosios administracijos Savivaldybių departamentas šį klausimą rekomendavo „vietoje, savo nuožiūra sutvarkyti“. Tauragės apskrities valdyba „panaktiniams“ samdyti neturėjo lėšų, todėl miestelių apsauga kartu su vietos valdžia įpareigojo rūpintis pačius gyventojus, esą tai „jų asmens ir turto apsaugos reikalas“. Gyventojai turėjo patys „apsidėti“ sargybinių prievole: eiti jas paeiliui arba vietoj savęs samdyti „patikimus, sargybai tinkančius asmenis“⁶².

Kaimų ir miestelių sargybų organizavimui daugiau dėmesio buvo skiriama Rytų Lietuvoje, kur raudonųjų partizanų veikla ir apskritai „banditizmo“ reiškiniai kėlė kur

kas didesnę pavojų. Sargybų, sudarytų iš civilių gyventojų, organizavimas čia nebuvo paliktas vietos valdžios nuožiūrai ir savieigai, jo procesus „iš viršaus“ reguliavo vokiečių policijos ir lietuviškosios savivaldos administracijos valdžia. Pačios „sargybos“, kaip antipartizaninės kovos struktūros, čia įgavo sudėtingesnes organizacines ir intensyvesnes veiklos formas.

Lietuvių policijos Eišiškių apskrities vado 1943 m. kovo 17 d. rašte Varėnos valsčiaus viršaičiui minimas vokiečių SS ir policijos vado 1942 m. gruodžio 11 d. įsakymas Nr. 56521, kuriame kovai su „banditais“ reikalauta visuose kaimuose organizuoti 2–4 civilių gyventojų vyrų sargybas. Policijos vadas apskrities valsčių viršaičiams, o šie kaimų seniūnams įsakė tokias sargybas sudaryti. Pastebėjusios banditus jos privalėjo juos sulaikyti arba bent pranešti policijai apie jų pasirodymą. Nurodymai ir direktyvos kurti sargybas buvo griežti, įsakmūs, už jų nevykdymą grasinta bausiti visu griežtumu. Nepaisant to, Eišiškių apskrityje 1943 m. kovo mėn. „naktinės sargybos“ egzistavo tik popieriuje, iš tikrųjų jos dar nebuvo suorganizuotos⁶³.

Tačiau dažnėjant ir stiprėjant „banditų“ išpuoliams kai kuriose Lietuvos vietovėse, „naktinės sargybos“ Rytų Lietuvoje ir kitur nebuvo „popierinės“, jos veikė jau nuo 1943 m. pavasario. Apie jų egzistavimą galima spręsti iš fragmentiškų duomenų įvairiuose šaltiniuose. Alytaus apskrities Daugų valsčiaus kaimuose „naktinės sargybas“ ėjo net iki 10 vyrų dydžio grupės. Zarasų ir Utenos apskrityse organizuotos ir stiprintos sargybos saugant plentus ir kitus kelius, minimos ir „kaimų sargybos“. Raudonasis partizanas Domas Rocius (slap. Baškys) 1943 m. birželio 4 d. radiograma LPJŠ štabui Maskvoje pranešė, kad Rytų Lietuvoje prie kiekvieno vienkiemio, ypač prie didelių kelių, sargybos budi nuo 8 val. vakaro iki 4 val. ryto.

Apie Šiaulių apskrityje veikusias sargybas rašė atsiminimuose raudonasis partizanas Jurgis Baščiulis (slap. Stalionis). Jas turėjo eiti paeiliui kiekvienas gyventojas⁶⁴.

Kokią organizacinę struktūrą ir veiklos pobūdį „naktinės sargybos“ įgavo Rytų Lietuvoje iki 1943 m. rudens, matyti iš jų steigimo Eišiškių apskrityje planų. Apskrities viršininko įsakymu, vykdant minėtą SS ir policijos vado 1942 m. gruodžio 11 d. ir kitus įsakymus, 1943 m. rudenį „naktinės sargybos“ turėjo būti įkurtos siekiant, kad „kaimai nebūtų banditų ar kitos kokios nelaimės netyčia užklupti“. Naktinis budėjimas turėjo prasidėti saulei nusileidus ir baigtis jai patekėjus. Kiekviename kaime privalėjo budėti po 2 asmenis, dviem pamainomis (jos keitėsi 1 val. nakties). Seniūnai turėjo sudaryti ir viešai paskelbti budėtojų sąrašus ir jų budėjimo grafikus. „Naktinės sargybos“ privalėjo pastebėti įtartinus asmenis, juos sulaikyti ir pranešti artimiausiam policijos punktui, negalint sulaikyti – juos sekti, pasipriešinus – sukelti kaimo gyventojus. Ryšiams su policija palaikyti visuose kaimuose turėjo būti paruošti arkliai, sargybos privalėjo turėti trimitą ar kitą garsinio signalo priemonę. Nuolatinis budėjimas turėjo būti įvestas valsčių savivaldybėse, paštuose, taip pat kai kuriuose namuose. „Naktinėms sargyboms“ pagalbą teikti įpareigota miškų administracija, jas kontroliuoti ir tikrinti turėjo seniūnai, viršaičiai ir policijos pareigūnai.

Atskiri sargai turėjo saugoti tiltus: naktį – 2, dieną – 1 sargas⁶⁵.

Kaip liudija archyviniai šaltiniai (taip pat ir sovietiniai), susikūrusios „naktinės sargybos“ visur, net ir Rytų Lietuvoje, neturėjo šaunamųjų ginklų; kaimų ūkininkai ir kiti gyventojai eidami sargybą buvo ginkluoti tik lazdomis, t. y. praktiškai buvo beginkliai. Minėtas J. Baščiulis atsiminimuose rašė, kad sargybiniai buvo ginkluoti lazdomis „su seniūno parašu“ (koks ginklas buvo tos lazdos, šaltiniuose duomenų nėra). Savaime

suprantama, kad taip „ginkluota“ savisauga galėjo tik įspėti gyventojus ir policiją apie pasirodžiusius „banditus“ ir kitus įtartinus asmenis; ji praktiškai negalėjo vykdyti jai keliamų reikalavimų juos sulaikyti, sekti ir persekioti.

Yra duomenų, kad panašios neginkluotos savisaugos struktūros, vykdžiusios tas pačias funkcijas, kūrėsi ir Lietuvos miestuose bei miesteliuose. Antai Zenonas Blynas (buvęs Lietuvių nacionalistų partijos (LNP) generalinis sekretorius) karo metais rašytame dienoraštyje jau 1941 m. pabaigoje pažymėjo, kad Kaune, Šančiuose, darbininkai „dežūruoja“ ginkluoti lazdomis⁶⁶.

Neginkluotos civilių gyventojų sargybos buvo pavėluotai įgyvendinta 1941 m. pabaigos–1943 m. pradžios laikotarpiu, kai „banditizmas“ nebuvo labai išplitęs, idėja. Ši antipartizaninės kovos priemonė aiškiai buvo nepakankama ir neveiksminga 1943 m. suaktyvėjus raudonųjų partizanų veiklai.

Galima manyti, kad bent kai kuriose Lietuvos vietovėse „naktines sargybas“ ir apskritai patikimus gyventojus pradėta ginkluoti dar iki 1943 m. rudens (kai vokiečiai oficialiai leido ginkluotis vietos savisaugai). D. Rocius (Baškys) cituotame šaltinyje, rašydamas apie „sargybas“ Rytų Lietuvoje, pažymėjo, kad jau 1943 m. pavasarį jų nariams pradėta dalinti ginklus. Alytaus aps. Stakliškių vlsč. Pikelionių k. gyventojas Z. Butkevičius taip pat tvirtino, kad 1943 m. rugpjūčio mėn. vokiečių (matyt, lietuvių) policija jam išdavė rusišką automatą ginti Stakliškes rusų partizanų užpuolimo atveju⁶⁷.

Ėję į „naktines sargybas“ vyrai, matyt, ginklavosi ir nelegaliai laikomais ginklais.

Sprendžiant efektyvesnės savisaugos kūrimo užduotį, pereinant prie ginkluotų jos formų, bandant įtraukti į antipartizaninę kovą civilius gyventojus, „naktinių sargybų“ reorganizavimas ir apginklavimas, matyt, nebuvo vienintelis savisaugos tobulinimo variantas.

Antinacinio lietuvių pogrindžio šaltinių duomenimis, 1943 m. rugpjūčio mėn. vokiečiai iškėlė Lietuvos šaulių sąjungos atkūrimo klausimą. P. Kubiliūnas rugpjūčio 20 d. pasiūlė jos atkūrimo imtis plk. Mykolui Kalmantui. Šiam atsisakius, pas vokiečių generalinio komisariato Lietuvoje politinio skyriaus viršininką von Stadeną buvo iškviesti pulkininkai Zigmas Talevičius ir Pranas Saladžius. Lietuvos šaulių sąjungos atkūrimu daugiausia rūpinosi plk. P. Saladžius (1935–1940 m. buvęs jos vadas). Tačiau svarstant Šaulių sąjungos atkūrimo idėją tarp vokiečių ir lietuvių tuoj pat išryškėjo nesutarimai: vokiečiams buvo nepriimtini patriotiniai Šaulių sąjungos veiklos tikslai, ypač jos statute įrašytas svarbiausias veiklos tikslas – Lietuvos nepriklausomybės gynimas. Keisti statutą lietuvių pusė atsisakė, esą „niekas tam neturėjo teisėtos galios“. Ieškant išeities, būta siūlymų (matyt, iš vokiečių pusės) vietoj žodžio „nepriklausomybė“ įrašyti žodį „laisvė“, kaip vieną iš veiklos tikslų nurodyti „kovą su bandomis Lietuvos teritorijoje“.

Derinant principines nuostatas, išryškėjo nuomonė, kad tuometinėmis sąlygomis esą „geriau tiktų“ ne atkurti Lietuvos šaulių sąjungą, o sukurti „visai naują organizaciją“⁶⁸.

Kodėl taip ilgai (iki 1943 m. rudens) užtruko ir taip sunkiai vyko vietos savisaugos struktūrų kūrimo procesai? Vienas iš esminių juos stabdžiusių veiksnių ir aplinkybių, bent vokiečių požiūriu (o jis buvo lemiamas), – silpna ginkluoto sovietinio pogrindžio veikla ir jo keliamas pavojus. Vidaus reikalų vadybos pareigūnas, vienas iš ginkluotos savisaugos organizatorių Povilas Dirksys 1943 m. rudenį rašė, kad dar 1942 m. pradžioje iškilusi vietinės savisaugos būrių organizavimo idėja iki tol liko neįgyvendinta vien todėl, kad nebuvo „spiriančio reikalo“⁶⁹.

Neigiamą vokiečių požiūrį į vietinės savisaugos kūrimą lėmė jų okupacinės val-

džios nesėkmės vykdant karines ir darbo jėgos mobilizacijas ir dėl to įsitempę vokiečių ir lietuvių santykiai, atsiradęs tarpusavio nepasitikėjimas, lietuvių politiniai (valstybingumo įgyvendinimo) siekiai, išryškėję net ir steigiant vietinę savisaugą.

Vokiečiai gerai suprato, kad sukurtos ne visai patikimos ir jų nepakankamai kontroliuojamos savisaugos struktūros gali veikti ir prieš jų interesus. Galima daryti prielaidą, kad bent iš dalies taip ir įvyko. Kaimų sargybos ir visa organizuota stebėjimo, sekimo, gyventojų išpėjimo sistema, veikusi prieš raudonuosius partizanus ir kitus „banditus“, iškilus reikalui veikė ir prieš pačius vokiečius, išpėdama gyventojus apie žmonių gaudytojų ir represinių akcijų vykdytojų pasirodymą. Lietuvių antinacinio pagrindžio šaltiniuose ir spaudoje yra duomenų, kad

1943 m. vasarą Pietryčių Lietuvoje būta vokiečių baudėjų, vykdžiusių žmonių gaudynių akcijas, apšaudymo atvejų, šie veiksmai nebuvo priskiriami raudonųjų ar lenkų partizanų veiklai.

Iki 1943 m. rudens iš visų bandymų steigti vietos savisaugą vienintelė realiai egzistavusi savisaugos forma buvo neginkluotos kaimų „naktinės sargybos“. Būdamos neginkluotos jos, nors ir varžė raudonųjų partizanų veiksmus, nekėlė jiems didesnio tiesioginio pavojaus, negalėjo vaidinti reikšmingesnio vaidmens užtikrinant savisaugą ir stabdant „banditizmo“ plitimą. Kita vertus, jos tapo organizacinėmis užuomazgomis ir branduoliais, iš kurių 1943 m. rudėnį pradėjo kurtis ginkluota kaimų ir miestelių savisauga.

(Tęsinys kitame numeryje)

Nuorodos

¹ *[laisvę* (pogrindžio laikraštis), 1943, sausio 15, ir kt.

² J. Vicas, *SS tarnyboje: Dokumentinis leidinys apie lietuvių apsaugos dalių įvykdytus nusikaltimus*, Vilnius, 1961, p. 101.

³ *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius, 1961; *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, Vilnius, 1975.

⁴ P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais*, Vilnius, 1966, p. 142.

⁵ A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją*, Vilnius, 1970, p. 156–157.

⁶ S. Sinkevičius, *Pirčiupiai: Dokumentinė apybraiža*, Vilnius, 1977, p. 19–20.

⁷ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941–1945): Dokumentų ir medžiagos rinkinys*, Vilnius, 1982, p. 405–406.

⁸ S. Jegelevičius, *SSRS–Vokietijos karas: Sovietinės istoriografijos klišės. Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, Vilnius, 1999, p. 88.

⁹ P. Alksnis, „Musteikos kaimo tragedija“, *Aušra*, kn. 7: 1982 m. birželis–1983 m. vasaris, Nr. 31(71)–35(75), Chicago, 1986, p. 666–668.

¹⁰ T. Mončiunskas, *Rūdninkų girios partizanai*, Vilnius, 1959.

¹¹ J. Olekas, *Neramios naktys*, Vilnius, 1964.

¹² A. Barauskas, *Miškų frontuose*, Vilnius, 1968; *Tas pats, Apie skriaudą ir paraką*, Vilnius, 1968.

¹³ Br. Urbonavičius, *Liaudies keršytojai: Iš partizano atsiminimų*, Vilnius, 1981, p. 302–308.

¹⁴ J. Vildžiūnas, *Kova be atvangos: Atsiminimai (1927–1944)*, Vilnius, 1979, p. 407–408.

¹⁵ J. Olekas, op. cit., p. 116–117.

¹⁶ M. Elinas, D. Gelpernas, *Kauno getas ir jo kovotojai*, Vilnius, 1969, p. 187.

¹⁷ A. Barauskas, *Miškų frontuose*, p. 164–171, 175–90.

¹⁸ Ibid., p. 171.

¹⁹ Ibid., p. 176.

²⁰ V. Sakalauskas, *Šarūno būrio kovinė veikla Alytaus apskrityje 1943–1944 metais: Atsiminimai, 1959 m.*, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377, ap. 22, b. 318, l. 95–96; A. Barauskas, J. Olekas, V. Pletkus, *Margirio partizanų būrio veikla 1943–1944 m. Ataskaita-atsiminimai, 1968 m.*, ibid., f. 12, ap. 3, b. 1, l. 13–14; V. Ožkučio atsiminimai, 1952 m., ibid., f. 3377, ap. 3377, b. 817, l. 16–17; J. Oleko atsiminimai, 1962 m., ibid., ap. 27, b. 99, ir kt.

²¹ S. Andriukaičio atsiminimai, 1959 m., ibid., ap. 22, b. 9, l. 20, ir kt.

²² A. Barauskas, *Margirio partizanų būrio, veikusio 1943–1944 m. Vilniaus apskrityje, ataskaita, 1944 m.*, ibid., ap. 53, b. 283, l. 1. 31.

²³ J. Ilkevičiūtė-Kavaliauskienė, „Atminties paminklai: Musteikos kaimo tragedija“, *Merkio kraštas*, 1988, gruodžio 13, p. 2–4; L. Daugėla, „Nebūna dūmų be ugnies“, ibid., 1989, rugsėjo 5, p. 2–3; V. Kati-

lius, „Jų kerštui nereikėjo kaltės“, *Gimtasis kraštas*, 1990, kovo 16–22, p. 5; P. Averka, „Kraujas ant parčio žiedo“, *Valstiečių laikraštis*, 1994, liepos 5, p. 13, ir kt.

²⁴ J. K. Burdulis, „Žmogžudžiai greta mūsų...“, *Atgimimas*, 1989, balandžio 28.

²⁵ J. Kudirka, „Skerdynės prie Šalčininkų“, *Respublika*, 1990, balandžio 25, p. 16.

²⁶ D. Veličkaitė, „Liūdnosios 47-osios metinės“, *Šalčia*, 1991, sausio 31.

²⁷ Č. Skaržinskas, „Pašerinės ir Pakerotės kaimų tragedija: Jono Vildžiūno „Bičiulių“ partizanų būrio „kovų“ pėdsakais...“, *Respublika*, 1990, sausio 19. Apie Pažerinės (matyt, Pašerinės) ir Pakerotės kaimų deginimą taip pat rašė V. Ikamas. Žr.: V. Ikamas, „Apie miško ir pamiškės vyrus“, *Voruta*, 1994, birželis, Nr. 22, p. 8.

²⁸ P. Stankeras, „Kai kurių lietuvių policijos struktūrų atkūrimas bei veikla 1941–1944 metais“, *Kriminalinė justicija: Lietuvos teisės akademijos mokslo darbai*, Vilnius, 1997, Nr. 7–8, p. 123; Tas pats, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, Vilnius, 1998, p. 78–80.

²⁹ A. Bubnys, „Lietuvių viešoji policija ir policijos batalionai (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 1998, Nr. 1(3), p. 94.

³⁰ D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius, 2000, p. 183–184.

³¹ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias: Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 2001, p. 258–273.

³² S. Jegelevičius, „Kietas istorijos mazgas“ [Pratarmė], S. Ginaitė-Rubinsonienė, *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*, Vilnius, 1999, p. 138–176.

³³ S. Rubinson asmens byla, LYA, f. 32, ap. 1, b. 128, l. 1–2.

³⁴ Ibid., f. 32, ap. 1, b. 129, l. 1–2; ap. 2, b. 44, l. 2, 5.

³⁵ L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995, p. 122.

³⁶ S. Jegelevičius, *Kai kurie istorinės tiesos faktai: Armija krajoje Lietuvoje*, Vilnius, 1993, p. 6.

³⁷ G. Lučinskas, „Tragiški likimai: savisaugininkai V. ir A. Gruodžiai“, *Voruta*, 2000, birželio 10, Nr. 23–24, p. 4.

³⁸ V. Maldžiūnas, *Užaugau Vilnijoje: Atsiminimai*, Kaunas, 1996, p. 129–130.

³⁹ LPJŠ 1944 m. balandžio 24 d. informacinių žinių santrauka Nr. 31, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 269, l. 12.

⁴⁰ P. Dirksys, „Vietinės savisaugos būriai“, *Policija*, 1943, lapkritis, p. 27–29 ir kt.

⁴¹ J. Ševcovas, „Baltarusija ir Lietuva: ar ne laikas kaimynams susipažinti“, *Lietuvos rytas*, 1993, sausio 28.

⁴² A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse. 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 53, 114.

⁴³ Susirinkimo protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 150, l. 133.

⁴⁴ J. Daukanto 1944 m. lapkričio 17 d. parodymai, ibid., b. 149, l. 95.

⁴⁵ Galima paminėti Ablingos kaimo (Kretingos aps. Endriejavo vlsč.) tragediją: raudonarmiečiams iš pasalų nušovus keletą vokiečių karių, 1941 m. birželio 23 d. Ablinga buvo sudeginta, nužudyti 42 šio ir Žvaginių kaimo žmonės. Alytuje nuo pasislėpusių raudonarmiečių kulku žuvus keletui vokiečių karių, vokiečiai keliose miesto vietose sušaudė daug vyrų (sovietiniuose šaltiniuose minimi neįtikėtinais dideli sušaudytųjų skaičiai – 250–300 žmonių), LYA, f. 3377, ap. 55, b. 11, l. 8, 11. Dėl tokių priežasčių 1941 m. birželio 23 d. vokiečiai sušaudė Raseinių aps. Nemakščių vlsč. Švendūnos k. 11 vyrų ir kt.

⁴⁶ K. Škirpa, „1941 metų vyriausybės kelias“, *Aidai*, 1971, Nr. 6, p. 244–245.

⁴⁷ Išsiųstiems į Rytus lietuviams kariams darėsi neaiškus ir nesuprantamas „Lietuvos savisaugos dalinių“ pavadinimas. 1942 m. 5-ojo bataliono vadas, dėstydamas vokiečių karinei vadovybei lietuvių karių nepasitenkinimo tarnyba priežastis, „savisaugos dalinių“ pavadinimą apibūdino kaip „visai netinkamą“, nevykusį, „iškreipiantį lietuvių karių uždavinius ir darbo esmę“. Su ironija pažymėjo: „Tik jau ne save saugoti šie daliniai sukurti“ ir darė išvadą, kad iš tikrųjų jie saugo „Vokietijos Reicho žygį prieš bolševizmą“. Žr.: *Lietuvos archyvai*, kn. 11, Vilnius, 1998, p. 65–66.

⁴⁸ Antai Sankonių kaimo (Alytaus aps. ?) Šaulių organizacija apėmė penkis kaimus, turėjo apie 40 narių, buvo ginkluota 8 šautuvais. Karo išvakarėse Sankonių šauliai svarstė, kaip įsigyti daugiau ginklų, kad galėtų „ginti Lietuvą“. E. Novicko 1944 m. rugpjūčio 12 d. parodymai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 140, l. 29.

⁴⁹ LYA, f. 1, ap. 1, b. 90, l. 3.

⁵⁰ *Ūkininko patarėjas*, 1942, balandžio 10, p. 8.

⁵¹ Tauragės apskrities viršininko 1942 m. rugsėjo mėn. raštas Tauragės aps. policijos vadui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-1476, ap. 1, b. 14, l. 458; b. 7, l. 371.

⁵² J. Jankausko 1953 m. vasario 12 d. parodymai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 32, l. 63.

⁵³ P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, p. 78.

⁵⁴ K. Tūbino (buvusio Mažeikių aps. Mosėdžio vlsč. Daukšų seniūnijos seniūno, pagalbinio policininko) 1948 m. gegužės 20 d. parodymai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 202, l. 199.

⁵⁵ Vilniaus apygardos komisaro Horsto Wulffo skelbimas „Vilniaus Apygardos vyrai ir moterys!“, ibid., ap. 58, b. 512, l. 13; V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje: Atsiminimai*, Kaunas, 1996, p. 127–129.

⁵⁶ J. Matulionis, *Neramios dienos*, Toronto, 1975, p. 84–85.

⁵⁷ S. Buchaveckas, „K. Griniaus antinacinė veikla 1941–1944 m.“, *Lituanistica*, 1993, Nr. 2(14), p. 89–90.

⁵⁸ 1943 m. rudenį, kuriant ginkluotą savisaugą, vienas iš jos kūrėjų, Vidaus reikalų vadybos pareigūnas P. Dirkys rašė, kad vietinės savisaugos organizavimo idėja iškilo 1942 m. pradžioje. Žr.: P. Dirkys, op. cit., *Policija*, 1943, lapkritis, p. 27.

⁵⁹ „Šaulių sąjunga“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 29, Bostonas, 1963, p. 279, 381.

⁶⁰ Vietinės apsaugos daliniai; Valsčių ir seniūnijų apsauginiai. Projektai, LYA, Pr. Gužaičio baudžiamoji byla Nr. 35733/3, l. 162–168.

⁶¹ N. Gaškaitė-Žemaitienė valsčiuose sukurtas savisaugos grupes vertino kaip galimą Lietuvos kariuomenės užuomazgą, „lemiamu išsivadavimo momentu“. Žr. jos kn.: *Žuvusiųjų Prezidentas: Jono Žemaičio biografija*, Vilnius, 1998, p. 58.

⁶² LCVA, f. R-1476, ap. 1, b. 4, l. 30–31.

⁶³ S. Sinkevičius, *Pirčiupiai: Dokumentinė apybraiža*, p. 19–20; LYA, f. 1, ap. 1, b. 90, l. 8.

⁶⁴ „Į laisvę“ pagrindinio laikraščio redakcijos ir kita informacinė medžiaga, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 263, l. 21; f. 1, ap. 1, b. 406, l. 224; J. Baščiulio atsiminimai, 1944 m., ibid., ap. 53, b. 285, l. 31 ir kt.

⁶⁵ Valkininkų valsčiaus viršaičio 1943 m. rugpjūčio 19 d. ir 25 d. raštai seniūnams, ibid., f. 1771, ap. 6, b. 121, l. 153–155; f. 1, ap. 1, b. 20, l. 15.

⁶⁶ Z. Blyno dienoraštis, 1941 m. gruodžio 13 d. įrašas, ibid., f. 3377, ap. 55, b. 239, l. 259.

⁶⁷ Z. Butkevičiaus 1947 m. gegužės 20 d. parodymai, ibid., b. 194, l. 13. Z. Butkevičius buvo Šaulių sąjungos narys, 1941 m. Birželio sukilimo dalyvis.

⁶⁸ LYA, f. 3377, ap. 58, dokumentų rinkinys Nr. 167, p. 46.

⁶⁹ P. Dirkys, op. cit., *Policija*, 1943, lapkritis, p. 27.

Gauta 2001 08 22

Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Rimantas Zizas

LOCAL DEFENCE (SELF-DEFENCE) IN LITHUANIA DURING THE NAZI GERMAN OCCUPATION (1941–1944)

Summary

The article deals with the establishment and activities of local defence units (self-defence) that were to protect living sites and their residents; private and public property; various civil objects as well as to support anti-partisan operations.

Right after the Germans had occupied Lithuania, self-defence functions were executed by armed security units, formed from the rebels of the June 1941 Uprising, former members of the Riflemen Union (earlier liquidated by the Soviets), enterprise workers and public servants. However, Germans, guided by their political interests and plans, with no prospects for Lithuania's autonomy being included, disarmed the units and otherwise hindered self-defence initiatives in general.

Self-defence functions, in fact, were delegated to Lithuanian Police and Auxiliary Police reserve units, formed from loyal to the regime people, and strictly controlled by Germans.

German authorities did not allow the organisation of armed defence structures on local basis, whereas the issue of un-

armed ones was left to the Lithuanian self-government authorities and the initiative of local people. However, following the order of German administration, the so-called "night guard" groups were formed in Eastern Lithuania and other areas with big concentration of "bandits". Firearms being denied, the "night guards" (some quite numerous) equipped themselves with sticks. Their duty was to carry surveillance, to detain suspicious persons, and to warn both police and people of possible danger. In fact, as far as the autumn of 1943, those "night guard" groups were the only expression of self-defence organisations that had really existed. In summer 1943, first groups of "loyal" residents were armed for operations against "banditry". Besides, German and Lithuanian self-governing administrations negotiated, though unsuccessfully, the revival of the Riflemen Union.

Finally in autumn 1943, consolidated Soviet underground activities provoked German authorities to allow the formation of armed self-defence bodies in Lithuania.

Užsienio radijo laidos tautos kovoje dėl laisvės sovietinio režimo metais

ĮVADAS

Šiame straipsnyje autorius užsibrėžė tikslą apžvelgti užsienio radijo laidų lietuvių kalba atsiradimo istoriją ir vaidmenį kovose dėl Lietuvos laisvės, atskleisti pagrindines šių laidų temas. Straipsnį sudaro dvi dalys. Pirmoje dalyje analizuojama užsienio radijo laidų lietuvių kalba tinklo formavimosi istorija, sovietinio režimo pastangos nuslopinti šias laidas transliuojančias radijo stotis. Antroje straipsnio dalyje atskleidžiamos pagrindinės užsienio radijo laidų lietuvių kalba temos – Lietuvos valstybingumo atkūrimo, patriotizmo ir laisvės idėjų puoselėjimas, režimo pastangų įteisinti Lietuvos okupaciją beviltiškumas, sovietinio kolonializmo apraiškos Lietuvoje.

Straipsnis parengtas remiantis neskelbtais partinių, KGB struktūrų dokumentais, saugomais Lietuvos ypatingajame archyve, LSSR radijo tarnybų rengtais tarnybiniam naudojimui užsienio radijo laidų lietuvių kalba biuletensiais, kurie saugomi Lietuvos istorijos instituto rankraštyne.

Lietuvių tautos kovoje dėl laisvės svarbus vaidmuo tenka laisvės ir pasipriešinimo idėjų skelbimui ir platinimui. Pogrindiniai laikraščiai ir kiti leidiniai supažindindavo gyventojus su partizanų kova ir gyvenimu, skelbė partizanų įsakymus, užsienio informaciją. Spauda buvo bene vienintelė priemonė, su kurios pagalba partizanai, pasipriešinimo organizacijos informuodavo gyventojus apie besikeičiančią politinę padėtį Lietuvoje ir pasaulyje, perspėdavo dėl jiems

gresiančių pavojų. Spaudos informacijas ir pranešimus papildydavo radijas.

Apie spaudos vaidmenį Lietuvos laisvės kovose jau parašyta nemažai darbų, atskleistas pasipriešinimo organizacijų leidinių turinys, nušviestas laikraščių leidimo organizavimas, paliesti kiti klausimai. Iki šiol beveik netyrinėtas užsienio radijo laidų lietuvių kalba vaidmuo kovose dėl Lietuvos laisvės ir su šiomis transliacijomis susijusios problemos. Šiek tiek šiuo klausimu rašyta sovietinėje spaudoje, tačiau tai buvo daroma politiniais tikslais – siekiant sumenkinti šių laidų turinį ir pateisinti vykdomą sovietizavimo politiką, ūkines nesėkmes, nes prie to tariamai prisidėjusi „užsienio radijo stočių ardomoji veikla“. Atkūrus nepriklausomybę, Lietuvoje plačiau tyrinėtas tik vienas šios problemos aspektas – radijo trukdymai. Rimantas Pleikys anglų kalba išleistoje knygoje gvildeno daugiausia technines užsienio radijo stočių slopinimo problemas, palietė ir radijo laidų užsienio šalims atsiradimo istorijos klausimus. Joje aptariami ir kai kurie mus dominančių užsienio radijo laidų lietuvių kalba klausimai¹. Trumpai apie užsienio radijo laidas lietuvių kalba užsiminama „Žurnalisto žinyne“².

* * *

Sovietų Sąjungoje visos informacijos priemonės turėjo tarnauti vienam tikslui – pateisinti vykdomą politiką ir apdoroti visuomenę komunistine dvasia. Kiekvienas tiesos ir kritikos žodis žeidė valdančiąsias viršūnes ir jų rėmėjus. Visomis galimomis

represinėmis ir politinėmis priemonėmis buvo slopinami informacijos šaltiniai, kurie griovė sovietų valdžios skelbiamus stereotipus. Vos tik prasidėjus SSRS–Vokietijos karui, sovietinės valdžios institucijos uždraudė gyventojams naudotis radijo aparatais. VKP(b) CK 1941 m. rugpjūčio mėn. priėmė nutarimą „Dėl gyventojų radijo imtuvų ir perdavimo įrenginių atidavimo“³. Lietuvoje 1941 m. birželio 1 d. buvo 87 600 radijo aparatų, iš jų kaime – 28 tūkst.⁴ Pirmaisiais pokario metais gyventojams nebuvo leidžiama naudotis radijo aparatais. Tai liudija Vetrovo divizijos smogikų siautėjimo Lietuvoje ataskaitos, kiti dokumentai. Smogikai ne tik suiminėjo žmones, bet ir radę atiminėjo jų turimus radijo aparatus. Divizijos kareiviai 1944 m. liepos 15–lapkričio 30 d. atėmė iš gyventojų 19 radijo aparatų⁵, suėmė 26 asmenis, turėjusius radijo aparatus⁶.

Žmonės slapta klausėsi užsienio radijo stočių laidų ir išgirstas žinias perduodavo savo artimiesiems ir pažįstamiems. LSSR MBG Transporto skyriaus viršininkas Salminas 1947 m. sausio 25 d. pranešė LKP(b) CK sekretoriui Antanui Sniečkui, kad Vilniuje geležinkelio inžinierinių-techninių darbuotojų Šopeno gatvės bendrabučio gyventojų grupė ne kartą organizavo antisovietinių Madrido radijo laidų rusų kalba klausymąsi. A. Sniečkaus reikalavimu šį klausimą svarstė partinės organizacijos biuras ir klausiusieji buvo nubausti⁷. LSSR MVD 1954 m. atskleidė Kauno amatų mokyklos Nr. 1 moksleivių grupę, kurios nariai dar iki įstodami į mokyklą „sistemiškai klausė antisovietinių nacionalistinių amerikiečių–anglų radijo stočių laidų lietuvių kalba“⁸.

Populiariausia stotis buvo „Amerikos balso“ radijas. Toks jis išliko daugelį metų. LSSR KGB, analizuodamas šios radijo stoties įtaką, 1974 m. pažymėjo, kad „Amerikos balso“ radijo laidos populiarios ypač

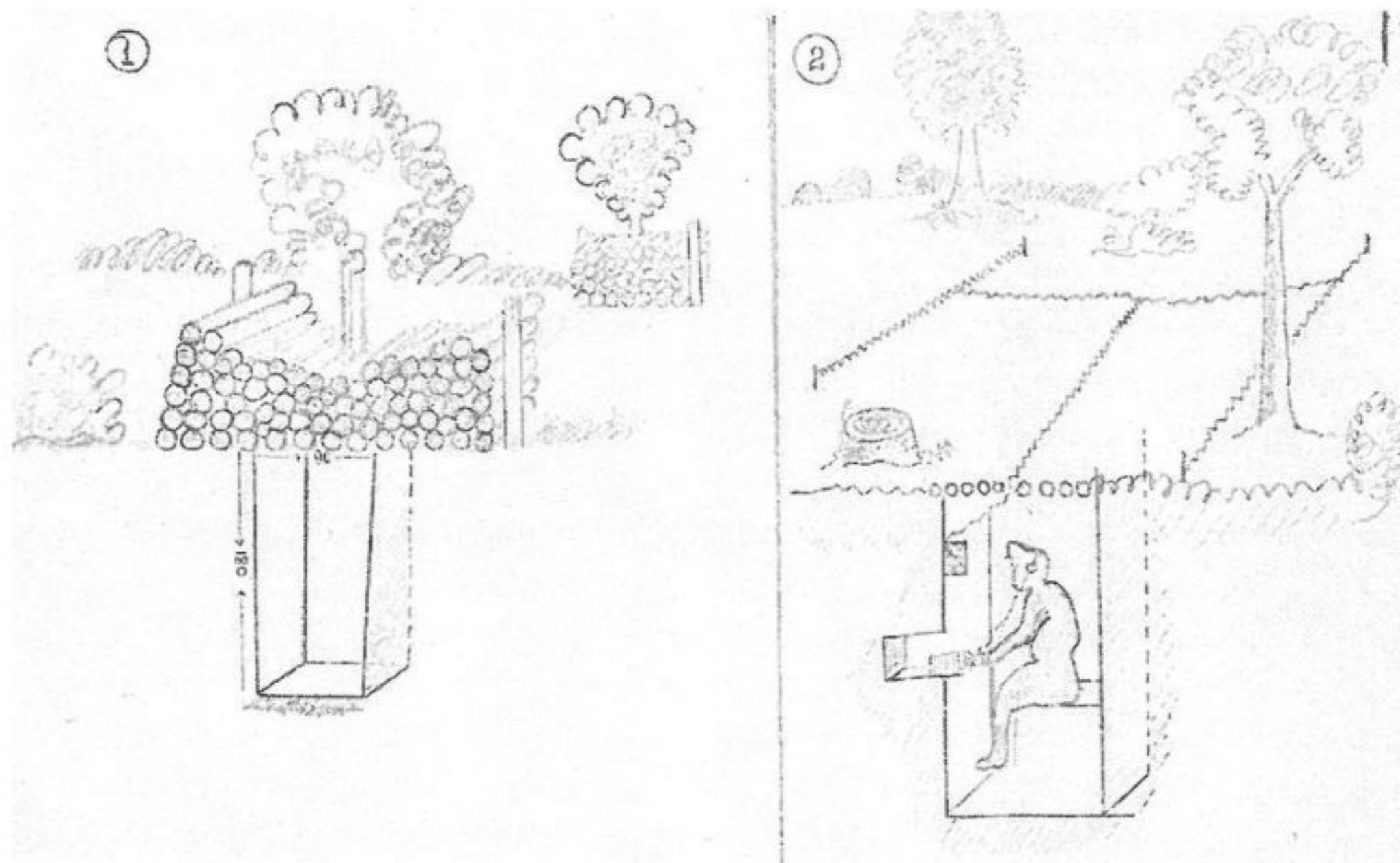
tarp jaunimo ir inteligentijos, padeda formuoti jų „nacionalistinėms pažiūroms ir separatistinėms nuotaikoms, neteisingai aiškinti SSKP nacionalinės politikos klausimus, demokratijos ir laisvės supratimą, kelia pernelyg didelį kriticizmą ir nihilizmą. Kai kurie politiškai nesubrendę asmenys, „Amerikos balso“ buržuazinės propagandos paveikti stoja į kovos su sovietų valdžia kelią, bando sukurti nacionalistines grupes, įvykdo valstybinius nusikaltimus ir politiškai žalingus poelgius“⁹.

Lietuvą pasiekdavo radijo bangos ir kitomis kalbomis, tačiau šių radijo stočių laidos buvo prieinamos nedaugeliui, nes ne visi mokėjo svetimų kalbų. Susikūrusios pagrindinės organizacijos dažnai kėlė sau uždavinį įsigyti radijo aparatų ir skleisti pasaulio radijo stočių perduodamas, Lietuvai aktualias žinias. Vienos pirmųjų pokario metų organizacijos, Lietuvos išlaisvinimo tarybos nariai užsibrėžė uždavinį klausytis užsienio radijo laidų ir jose perduodamą informaciją skleisti tarp vietos gyventojų per savo spaudą. Tuo tikslu organizacijos nariai turėjo apsirūpinti radijo siųstuvu ir imtuvu. Surinktas žinias ketino skelbti numatytame leisti laikraštelyje¹⁰. Radijo įranga stengėsi apsirūpinti ir partizanų vadovybių štabai, kiti padaliniai. Naudodamiesi radijo aparatais pasipriešinimo dalyviai klausėsi užsienio radijo stočių laidų, jas užrašinėjo, paskui skelbė platinamuose lapeliuose ir pogrindiniuose laikraščiuose. LKP(b) CK 1945 m. VII plenumo konstatuota, kad šie leidiniai gyventojus dažnai pasiekdavo greičiau nei sovietiniai laikraščiai¹¹. Lietuvos laisvės armija (toliau – LLA) leido biuletinį „Alio! Kalba „Laisvasis Lietuvos radijas““, kuriame pateikiamos pasaulio radijo žinių santraukos. 1945 m. birželio mėn. išleistas biuletinis pažymėtas 15-uoju numeriu¹².

Partizanams radijas buvo ne tik žinių šaltinis, bet ir ryšio su užsienyje veikiančiais atstovais priemonė. Dar 1944 m. LLA paren-

gė specialią instrukciją „Partizanų ir agentūrinių žvalgų radistų slėptuvės (Vietos parinkimas, įrengimas ir naudojimas)“, kurioje

smulkiai išdėstyta, kaip turi būti įrengtos radistų slėptuvės, nurodyti konkretūs jų įrengimo būdai (žr. schemą Nr. 1)¹³.

Schema Nr. 1

SSRS valstybės saugumo liaudies komisarų pavaduotojas Bogdanas Kobulovas LKP(b) CK VII plenumo 1945 m. kalbėjo, kad nuo pavasario pradžios suaktyvėjo Lietuvos pasipriešinimo pagrindis ir jo ginkluoti būriai, todėl „drg. Suslovui paprašius, sovietinės žvalgybos vadovas draugas Berija komandiravo čia vadovaujančius čekistus, priskirdamas jiems tam tikrą NKVD kariuomenės skaičių. Mūsų organai [NKGB. – J. B.] per du su puse mėnesio paėmė daugiau kaip šimtą radijo aparatų, 8 radijo siųstuvus ir dauginimo aparatus, kuriuos naudojo nelegalios organizacijos savo propagandiniame darbe“¹⁴. SSRS NKVD–NKGB įgaliotinis Lietuvoje Ivanas Tkačenka 1945 m. spalio 7 d. pranešė NKVD–NKGB Vilniaus sektoriaus viršininkui, kad Alytaus apskrityje dviejų vienuolių name pastatytas ir veikia radijo siųstuvai. Įgaliotinis reikalavo kuo skubiausiai šiame name padaryti kratą ir pa-

imti siųstuvą¹⁵. NKGB radijo žvalgyba Kauno rajone 1946 m. užfiksavo nežinomos radijo stoties veikimą. Saugumiečių manymu, ji priklausė vienai iš partizanų formuočių¹⁶. Žinių apie tai, kad partizanų balsas pasiekdavo užsienį, pateikė ir užsienio lietuvių spauda. LSSR užsienio reikalų ministerija, apžvelgdama 1946 m. užsienio lietuvių spaudą, pažymėjo, kad į Vokietiją pabėgę lietuviai nugirsta žinių ir iš slaptų radijo siųstuvų, esančių Lietuvos ir Latvijos giriose¹⁷. Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (toliau – VLIK’as) ryšiams su Lietuvos partizanų štabais Anglijos okupacinėje zonoje Vokietijoje, Zelonceveno stovykloje sudarė aukštų Lietuvos karininkų grupę (generolas Daukantas, pulkininkas Kutka, majoras Verbickas, pulkininkas leitenantas Sakalas, majoras Čėsna, majoras Petkūnas, žurnalistas Mikštas, juristas Kasulaitis, kunigai Vilkaitis ir Adamavičius), kuri turėjo radijo stotį,

ir per ją 1946 m. liepos mėn. užmezgė radijo ryšį su partizanų štabų nelegaliomis radijo stotimis Lietuvoje¹⁸.

NKGB karinių operacijų metu, demaskavus vieną ar kitą partizanų slėptuvę, buvo randama ne tik siųstuvų, bet ir radijo imtuvų, kurie buvo naudojami reikiamai informacijai rinkti. Antai Utenos valsčiuje Bilekiemio kaime 1945 m. gruodžio 1 d. buvo sunaikintas „Šarūno“ partizanų štabas. Tarp rastų LLA dokumentų, daiktų buvo minima rašomoji mašinėlė, radijo aparatas ir kt. Vilkaviškio apskrityje Keturvalakių valsčiuje 1945 m. gruodžio 18 d. MVD kariuomenė surado Tauro apygardos vadavietės slėptuves, iš kurių kartu su apygardos štabo centrine spaustuve buvo paimiti 3 radijo aparatai ir 2 akumulatoriai. Šios apygardos partizanas Mažytis 1948 m., grįždamas iš užsienio į Lietuvą, parsigabeno ir radijo siųstuvų¹⁹. NKGB 1945 m. lapkričio mėn. informacijoje rašė, kad prieš keturis mėnesius iš Švedijos pagrindis gavo 4 radijo stotis, kurios yra apygardų štabuose. Šiais siųstuvais partizanai palaikydavo ryšius su užsieniu. Lietuvos laisvės kovos sąjūdis (toliau – LLKS) 1945 m. sausio mėn. turėjo radijo stotį, kuri veikdavo sekmdieniais 10 val. LLA radistu dirbo Laimutis Vilkaitis²⁰. MGB Telšių apskrities skyrius, 1947 m. balandžio mėn. sunaikinęs LLA Žemaičių legiono štabą Plungės valsčiuje, Žvirblaičių kaime, Kazio Beržansko sodyboje, paėmė radijo stotį 12-RP su radijo imtuvu Nr. 03407 ir siųstuvu Nr. 4539. Slėptuvėje buvo rasta radijo schemų piešinių.

Partizanų pagrindis ragino gyventojus įsigyti radijo aparatus, kad galėtų daugiau sužinoti apie šalies ir pasaulio įvykius. Šie raginimai turėjo dar ir tokią prasmę: laisvės kovotojai planavo informuoti gyventojus apie galimus politinės padėties pokyčius ir tolesnius partizanų bei gyventojų veiksmus kovoje dėl Lietuvos laisvės. LLA šta-

bo 1945 m. lapelis „Okupuota Lietuva – pavergti lietuviai!“ skelbė, kad „artėja išlaisvinimo valanda ir, prasidėjus žygiui iš vakarų, apie tai pranešime per slaptas radijo stotis ir kitas priemones“²².

* * *

Politinės lietuvių organizacijos JAV, Kanadoje, Lotynų Amerikoje dar 1940 m. ėmė aktyviai naudoti spaudą, radiją ir kitas propagandos priemones kovoje dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Vatikano radijo stotis 1940 m. pabaigoje pradėjo transliuoti laidas lietuvių kalba iš pradžių du kartus, vėliau – keturis kartus per savaitę²³. Labiau išplėsti užsienio radijo transliacijas lietuvių kalba karo išvakarėse nesuspėta. Pasibaigus karui, užsienio radijo laidų transliavimo klausimas vėl iškeltas. Vokietijoje veikusi anglų–amerikiečių sąjunginė valdžia leido pasipriešinimo organizacijoms transliuoti savo laidas per galingas radijo stotis Kylyje, Hamburge, Hanoveryje ir kituose miestuose. Apie šias laidas žinojo ir pasipriešinimo dalyviai Lietuvoje ir jų klausydavosi²⁴.

Transliuoti užsienio radijo stočių laidas lietuvių kalba pokario metais reikėjo dar ir todėl, kad sovietų valdžia suaktyvino agitaciją ir propagandą Vakarų Vokietijos okupacinėse zonose atsidūrusiems pabėgėliams iš sovietinių respublikų, ragindama juos grįžti į Lietuvą ir kitas sovietines respublikas. Lietuviškas laidas pabėgėliams organizavo Repatriacijos skyrius prie Lietuvos Ministrų Tarybos ir Respublikinis radijo komitetas, gavę atitinkamų Maskvos struktūrų leidimą. Kiekviena laida prasidėdavo melodija „Lietuviais esame mes gimę“ (ši melodija ilgą laiką buvo Kauno radijo stoties šaukiniu). Skambant šiai melodijai būdavo pranešama: „Klausykite tėvynės balso iš Vilniaus“. Toliau diktorius skelbdavo trumpą laidos turinį. Po kiekvienos kalbos ar ilgo diktoriaus teksto buvo duodamas

muzikinis intarpas arba trumpas koncertas. Politiniais tikslais laidų rengėjai tiems intarpams parinkdavo geriausių lietuvių kompozitorių muziką, transliuodavo lietuvių liaudies dainas, kurias atlikdavo žinomi dainininkai, instrumentalistai, chorai ir liaudies ansambliai. Laidos pabaigoje būdavo grojamas Lietuvos SSR himnas. Kiekvienoje laidoje visada kalbėdavo vienas LSSR vadovaujantis partinis ar sovietinis darbuotojas, mokslininkas, rašytojas. Propagandiniais sumetimais klausytojai buvo viliojami ryškiomis gerovės spalvomis piešiamais sovietinio gyvenimo vaizdais. Toliau kalbėdavo „demaskuojantys užsienio veiksniai“ repatriantai; jie koneveikdavo lietuvių pabėgėlių organizacijas ir komitetus, smerkdavo Vakarų zonų administracijų veiklą ir kt. Parinkti repatriantai pasakodavo apie tai, kokį išpūdį jiems padarė „klesintis gyvenimas tėvynėje“, kalbėdavo apie „lietuvių liaudies pasiekimus pokario metais, socializmo statybos laimėjimus respublikoje“ ir t. t. Kiekvienas repatriantas savo kalbą baigdavo kreipimusi į gimines ar pažįstamus, pasilikusius Vakarų okupacinėse zonose, ir ragindavo kuo greičiau grįžti į tėvynę²⁵. Iš Berlyno transliuojamos „Volgos“ radijo laidos didesnio poveikio pabėgėliams neturėjo, nes jose buvo gausu primityvaus politizavimo, sovietinio gyvenimo liaupsinimo. Visiškai slaptame 1947 m. gruodžio mėn. pranešime apie perkeltųjų asmenų padėtį, rašytame SSRS Ministrų Tarybos įgaliojimo pavaduotojui SSRS piliečių repatriacijos reikalams, pripažįstama, kad Vokietijos vakarinėse zonose Vilniaus laidų niekas negirdi. „Volgos“ radijo laidos nebuvo nustatytas pastovus laikas, kada ir kokia kalba bus laida. Rašte nurodoma, kad radijo laidų turinys labai primityvus, skaitomi daugiausia Brandenburgo stovyklos repatriantų laišškai ir atsišaukimai, raginantys sekti jų pavyzdžiu ir grįžti į tėvynę. Mažai buvo kalbama apie perkeltus as-

menis jaudinančius dalykus, gyvenimą ir darbą tėvynėje. Nekokybiškas radijo laidų apipavidalinimas. Netgi lietuvių kalba įrašyti skelbimai buvo skaitomi su didelėmis kalbos klaidomis. Po tokio laidų apibūdinimo buvo siūloma nustatyti tvirtą radijo laidų grafiką – transliuoti laidas kartą per savaitę 30 min. Berlyne transliuojamos laidos turėjo būti rengiamos ir įrašytos Lietuvoje²⁶.

* * *

Siekdami plėsti kovą dėl laisvės ir demaskuoti sovietinės propagandos užmačias, užsienio lietuviai stengėsi suorganizuoti lietuviškas radijo valandėles, kurios pasiektų Lietuvą. „Dirva“ 1948 m. liepos 9 d. išspausdino ilgą straipsnį, pavadintą „Aplankykite pavergtą Lietuvą bent radijo bangomis“. Straipsnyje rašoma: „Lietuviai šandien nežino, kas vyksta laisvajame pasaulyje. Tuo tarpu mes, lietuviai Amerikoje ir Vakarų Europoje, sėdime sudėję rankas ir nedame pastangų juos painformuoti apie kovą, vedamą išeivių dėl Lietuvos laisvės. Tokia informacija per kai kuriuos Vakarų Europos radiofonus jau teikiama lenkų ir rusų kalbomis. Kodėl gi negalėtų užsienio radijas bent du tris kartus per savaitę ir lietuviškai prabilti?“ Toliau laikraštyje rašoma: „Pats faktas, kad žinios transliuojamos lietuviškai, būtų šioks toks užmokestis už didžiulę mūsų brolių vedamą kovą. Lietuviai pabėgėliai, faktiškai uždaryti stovyklose, čia nedaug ką gali padaryti. Tačiau Amerikos lietuvių vadovaujantieji organai turėtų padėti visas pastangas susitarti su kuriuo nors Vakarų Europos radiofonu. Šio klausimo sprendimo nereikėtų ilgai atidėti. Jį judinti reikia visai lietuvių spaudai ir rinkti šiam reikalui aukų. Dėl šio klausimo galima būtų palikti nuošaliai ir kai kuriuos mūsų organizacinius reikalus“²⁷. Straipsnyje pažymima, kad tik Vatikano valstybės radijas kartą per savaitę leido transliuoti religines žinias lietuviškai. Tos laidos susilaukdavo didelio

Lietuvos gyventojų dėmesio. „Nors tai buvo grynai religinės informacijos ir nieko bendro neturėdavo su pasaulio politika, pavergti lietuviai laukdavo jų kaip didžiausių švenčių“. Straipsnio autorius taip aprašo susidomėjimą transliacijomis iš Vatikano: „Mūsų pirkelę, kurioje buvo įruoštas imtuvas, šeštadienio vakarą apstodavo sargybos iš patikimų vyrų ir porai dešimčių asmenų būdavo lemta savo ausimis išgirsti tuos taip laukiamus garsus iš laisvojo pasaulio gimtąja kalba“. Toliau straipsnyje priduriama: „Šiandien bolševikai atėmė iš visų lietuvių radijo aparatus. Tačiau, mūsų turimomis žiniomis, jų dar turi paslėpę kai kurie asmenys ir taip pat tebekovojantieji už Lietuvos laisvę vyrai. Partizanai teberenka radijo bangomis žinias apie kovą dėl Lietuvos laisvės ir teikia jas lietuviškai visuomenei. Deja, jiems skaudu, kad nepavyksta sugauti žinių apie savo krašto nelaimę gimtąja kalba“²⁸.

Lietuvių politinės organizacijos suprato, kad užsienio radijo laidos stiprina žmonių laisvės viltis, tikėjimą krašto išvadavimu, ryžtą tęsti pradėtą kovą, todėl radijo transliacijų organizavimas buvo svarbus jų veiklos uždavinys. Daug pastangų organizuojant transliacijas lietuvių kalba padėjo VLIK'as. Jis stengėsi užmegzti ryšius su „Amerikos balso“, atsikuriančios Vokietijos radijo stotimis. Amerikos lietuvių kongresas 1950 m. pritarė JAV Kongreso nutarimui dėl „Voice of America“ („Amerikos balsas“) ir Jungtinių Valstybių Informacinės Tarybos (USIS) veiklos išplėtimo suprantamai aiškinti Amerikai ir pasauliui Amerikos politiką bei nušviečiant pasaulio įvykius žmonėms, „ypatingai slaptiems klausytojams tarpe nematomų minių, Kremliaus suokabininkų pavergtų“. Amerikos lietuvių taryba (toliau – ALT) buvo įgaliota visokeriopai bendradarbiauti su vyriausybės įstaigomis organizuojant ir rengiant laidas lietuvių kalba. Kongrese aptarti informacijos pateikimo būdai ir turinys. Informacija turėjo bū-

ti parinkta bendradarbiaujant su VLIK'o atstovais ir transliuojama Lietuvoje gerai žinomų ir gerbiamų asmenų²⁹. Amerikos lietuvių pastangos nenuėjo veltui. JAV valstybės departamento sluoksniai 1950 m. pradžioje informavo ALT, kad kitų finansinių metų, kurie prasideda 1950 m. liepos mėn., biudžete numatyta lėšų ir „Amerikos balso“ transliacijoms lietuvių kalba³⁰.

„Amerikos balso“ lietuviškos laidos pradėtos transliuoti 1951 m. vasario 16-ąją. Jų parengimui ir transliavimui vadovavo buvęs Amerikos lietuvių informacijos centro direktorius dr. Kostas Jurgėla, lietuviškos programos redaktoriumi paskirtas inž. kpt. Povilas Labanauskas, režisieriais – Juozas Boley (Bolevičius) ir Jokūbas Stukas, bendradarbiais tapo Barbora Darlys, Valerija Grišaitytė, dr. Vytautas Antanas Dambraiva, Antanas Vičiulaitis ir L. Dambriūnas. Iš pradžių laida trukdavo 15 minučių per dieną³¹, bet greitai laidos tapo kasdieninėmis ir buvo transliuojamos 16 radijo dažnių ilgosiomis, trumposiomis ir viduriniojomis bangomis³². Nuo 1951 m. kovo 15 d. „Amerikos balso“ transliacijas lietuvių kalba pradėjo pertransliuoti BBC siųstuvai. Šios laidos 1951 m. kovo mėn. buvo girdimos naktį ir rytą: 1 val. 30 min. 251 m banga, 3 val. 15 min. – 48 ir 251 m bangomis, 3 val. 30 min. – 48 m banga, 6 val. 45 min. – 48 ir 49 m bangomis ir 10 val. ryto – 41 m banga³³. Transliacijos laikas nuo 15 min. pailgėjo iki 30 min. 1951 m. pabaigoje³⁴.

Lietuvių visuomeninių organizacijų pastangomis lietuviškas laidas pradėta transliuoti ir iš Vakarų Vokietijos. Laisvosios Europos komiteto iniciatyva prie Miuncheno radijo 1951 m. pirmoje pusėje pradėjo veikti amerikiečių 125 kilovatų stiprumo radijo siųstuvai, pavadintas „Laisvoji Europa“. Pirmosios laidos užsienio kalba buvo perduotos į Čekoslovakiją³⁵, o nuo 1951 m. birželio 1 d. „Laisvosios Europos“ radijo stotyje pradėjo veikti nuolatinė lietuviškų

laidų redakcija, kuriai vadovavo buvęs „Dirvos“ redaktorius Vincas Rastenis. Jis savo darbą pradėjo kaip Laisvosios Europos lietuvių komiteto informacijos vedėjas³⁶. „Amerikos balso“ lietuviškosios redakcijos pareigūnai J. B. Laučka ir plk. K. Grinius Miunchene suorganizavo „Amerikos balso“ lietuviškojo skyriaus padalinį³⁷. „Amerikos balso“ transliacijos lietuvių kalba iš Miuncheno prasidėjo 1952 m. gegužės 15 d. Lietuviškų laidų sąrašą jos papildė dar 15 min. laida³⁸. Vakarų Vokietijoje „Amerikos balsas“ radijo laidas lietuvių kalba 1953 m. transliuodavo aštuonis kartus³⁹.

Plėtėsi ir Vatikano radijo laidų transliacijos. Nuo 1949 m. lapkričio 13 d. Vatikano radijas lietuvišką programą perduodavo keturis kartus per savaitę – pirmadieniais, antradieniais, trečiadieniais ir šeštadieniais 8 val. vakaro ir sekmadienį 3 valandą po pietų, Vidurio Europos laiku⁴⁰. Lietuvos diplomatijos šefui Stasiui Lozoraičiui susitarus su atitinkamomis italų įstaigomis, nuo 1952 m. gegužės 4 d. lietuviškas transliacijas pradėjo Romos radijas. Transliacijos vykdavo kasdien nuo 12 val. 30 min. Romos laiku 31,35 ir 49,92 m bangomis. Lietuviškas valandėles vedavo dr. J. Gailius⁴¹. VLIK'as pareiškė padėką Italijos premjerui už leidimą naudotis Romos radijo stotimi transliuojant laidas lietuvių kalba ir išreiškė viltį, kad tos galimybės bus suteikiamos ir toliau⁴².

Kasmet radijo laidų tinklas plėtėsi ir Lietuvos žmonės galėjo gauti vis išsamesnę informaciją apie pasaulio įvykius, lietuvių organizacijų pastangas kovoje dėl laisvės. Radijo transliacijos lietuvių kalba 1957 m. buvo girdimos: „Amerikos balso“ – penkis kartus per parą, Romos, Vatikano radijo – du kartus⁴³. VLIK'o ir Lietuvos vyskupų pastangomis Madride buvo išrūpintos transliacijos lietuvių kalba Tarptautiniame ispanų radijuje; jos prasidėjo 1955 m. sausio 2 d. Iš pradžių valandėlė lietuvių kalba trukda-

vo tik 10 min. kasdien, bet greitai ji buvo prailginta iki 20 min. Programa būdavo pradama Kauno karo muziejaus varpų muzika, toliau – žinios, komentarai, o sekmadieniais ir religinių švenčių dienomis būdavo transliuojamos religinės programos⁴⁴.

Radijo transliacijos lietuvių kalba buvo nuolatinis VLIK'o ir jo vadovų rūpestis. VLIK'o pirmininkas dr. Juozas Kęstutis Valiūnas 1970 m. gegužės pradžioje lankydamsis Filipinuose susitarė, kad radijo stoties „Veritas“ bangomis būtų transliuojamos laidos lietuvių kalba. Ši radijo stotis, kurios siųstuvų galingumas siekė apie 1100 kilovattų, sutiko transliuoti kasdienines laidas po 25 min. 11830 ir 17885 megahercų dažniu. Siųstuvo antenos buvo nukreiptos į Sibirą, taigi programas lietuvių kalba galėjo girdėti ne tik Sibiro lietuviai; jos buvo girdimos net Suomijoje, Norvegijoje ir Švedijoje⁴⁵.

Lietuvą pasiekdavo ir laidos rusų kalba. Jų vaidmuo ypač padidėjo, kai dauguma Lietuvos gyventojų išmoko rusų kalbą. Be „Amerikos balso“, BBC ir kitų radijo stočių, transliuojančių laidas rusų kalba, Lietuvoje buvo girdimos „Vokiečių bangos“ ir kitų radijo stočių laidos. „Vokiečių banga“ 1974 m. pabaigoje turėjo 7 siųstuvus po 250 kW galingumo. VFR teritorijoje veikė 9 trumpųjų bangų siųstuvai po 100 kW galingumo ir 6 siųstuvai po 500 kW⁴⁶.

Bendromis lietuvių pastangomis, padedant draugiškiems JAV senatoriams ir kongresmenams, pasiekta, kad ir per „Liberti“ radiją buvo pradėtos lietuviškų laidų transliacijos. Vatikano radijas 1974 m. gruodžio 15 d. pranešė, jog Miunchene veikianti „Liberti“ radijo stotis sausio mėnesį pradės transliuoti lietuviškas laidas. Pirmuosius tris mėnesius „Liberti“ radijo lietuviškos laidos bus transliuojamos kartą per savaitę, o nuo kovo mėnesio – kasdien. „Liberti“ radijo programos buvo transliuojamos daugeliu kalbų ir skirtos žmonėms už „geležinės uždangos“. Kad pranešėjai ir žinių redaktoriai

geriau pažintų psichologiją žmonių, kuriems teikiama informacija, šiai tarnybai buvo parenkami buvę tų kraštų piliečiai. „Liberti“ radijas šitaip apibūdino savo tikslus: „Tarnauti Sovietų Sąjungos kontrolėje esantiems klausytojams, teikiant pilnas tikslias informacijas jų pačių kalba, duoti naujų žinių šaltinį žmonėms, kurie yra aptarnaujami tik Sovietų Sąjungos žinių monopolio, pataisyti oficialios propagandos iškreipimus ir praleidimus, sudaryti galimybę diskusijoms ir nuomonių pasikeitimams, kurie liečia įvairias Sovietų Sąjungos kontrolėje esančias tautas. Tuo būdu siekiama paveikti, kad ir patys Sovietų Sąjungos vadai pasirūpintų pilnesne ir objektyvesne informacija savo piliečiams apie svarbesnius įvykius tame krašte, kad pagaliau įsiviešpatautų informacijos, pasiteiravimo ir žodžio laisvė“. Kalbant apie „Liberti“ radijo tikslus, buvo pabrėžiama, kad radijas nėra kokios nors revoliucijos Sovietų Sąjungoje kurstytojas. Priešingai, jis siekia, kad būtų pripažįstamos žmogaus teisės ir kad Sovietų Sąjungoje iš vidaus vyktų evoliucija ta kryptimi. „Liberti“ radijas stengėsi apimti kuo platesnes žinijos sritis ir teikti objektyvią politinę, socialinę-ekonominę, istorinę, religinę, kultūrinę ir mokslinę informaciją. Radijas perteikdavo pačių Sovietų Sąjungos gyventojų mintis, transliuodamas pogrindžio spaudą, kurios neįmanoma buvo viešai krašte paskelbti. Kalbant apie radijo nuostatas buvo pabrėžiama, kad nors radijas nesutinka su komunistine ideologija ir sovietine valstybės sistema, griežta cenzūra, tačiau neorganizuoja opozicijos, o daugiau stengiasi pasitarnauti minties laisvei, pačioms tautoms palikdamas apsisprendimo laisvę. „Liberti“ radijas teigė, kad jis nepropaguoja kokios nors valdymo formos, „vengia kurstymo ir bet kokių prievartos veikslių skatinimo, tačiau ryžtingai stengiasi patarnauti demokratinių principų naudai, vesti gyvesnį demokratėjimą, platesnę laisvę, nuomonių daugialypumą, pasirin-

kimo galimybes“. Radijas stengėsi informuoti apie taikos pastangas, nusiginklavimo siekimus, tarptautinį bendradarbiavimą, kultūrinę laisvę, ypač pabrėždavo žmogaus teises ir laisvės siekius, rūpinosi, kad klausytojai už „geležinės uždangos“ patys darytų išvadas⁴⁷.

* * *

Keičiantis ekonominei ir politinei padėčiai, išsiplėtus radijo transliacijų tinklui, kai kurios radijo stotys trumpindavo laidų laiką, tačiau laidos lietuvių ir kitomis sovietinių kraštų kalbomis likdavo nepalietas. Tai rodo, koks svarbus vaidmuo buvo skiriamas šioms laidoms. Antai BBC 1958 m. nutraukė savo laidas Portugalijai, Olandijai ir Skandinavijos šalims, tačiau padidino apimtį laidų, skirtų sovietinių kraštų gyventojams. BBC kiekvieną dieną transliuodavo 130 laidų 30 užsienio kalbų, dauguma jų buvo skiriama Sovietų Sąjungai⁴⁸. „Amerikos balso“ pareigūnai, priminę valdžios išlaidų mažinimą ir infliacijos padarinius, 1974 m. lapkričio 27 d. pranešė, kad transliacijų laikas sutrumpinamas maždaug nuo 118 iki 109 valandų per dieną, tačiau buvo sutrumpintos tik transliacijos anglų, ispanų, kinų, portugalų, vietnamiečių ir slovėnų kalbomis⁴⁹. Ketino mažinti transliacijas užsieniui ir BBC. Britanijos parlamente 1974 m. gegužės 13 d. prasidėjo diskusijos dėl asignavimų sumažinimo BBC transliacijoms užsieniui, tačiau diskusijų metu buvo pasisakoma prieš tokius ketinimus ir pabrėžiama ekonominė ir politinė tokių transliacijų nauda⁵⁰.

Su susikūrusiomis įvairių radijo stočių lietuviškomis redakcijomis aktyviai bendradarbiavo VLIK'as. Prie VLIK'o veikė informacinė agentūra Elta, kuri kaupė informaciją apie ekonominę, kultūrinę ir religijos padėtį Lietuvoje, užsienio lietuvių ir kitą spaudą, radijo transliacijas, susijusias su Lietuva, ir tuoj pat perduodavo per „Amerikos balso“, „Laisvosios Europos“ ir kitas

radijo stotis. Su informacinių tarnybų surinkta medžiaga buvo supažindinamos JTO įstaigos. Nemažai lietuvių buvo įtraukti į JAV informacinių tarnybų veiklą kaip specialistai Lietuvos klausimais⁵¹.

* * *

Radijas ne tik informavo Lietuvos žmones apie pasaulyje vykstančius procesus, bet ir telkė užsienyje gyvenančius lietuvius bendrai kovai dėl laisvės, supažindino juos su Lietuvos politiniu ir visuomeniniu gyvenimu. Daugelyje šalių, kuriose buvo bent kiek daugiau lietuvių, buvo organizuojamos lietuviškos radijo valandėlės lietuvių ir tos šalies kalba. Užsienio lietuvių bendruomenė siekė, kad apie Lietuvos padėtį sužinotų platieji visuomenės sluoksniai. Antai Vindzoro lietuvių organizacija 1951 m. įsteigė radijo valandėlę anglų kalba⁵², kurioje vietinė visuomenė buvo informuojama, kaip skelbė tų metų užsienio lietuvių spauda, apie „Lietuvoje siaučiantį terorą“⁵³. Užsienio radijo valandėlės pradėtos transliuoti ir kitoje šalyse. Brazilijos pramonininko S. Vancevičiaus pastangomis 1951 m. San Paulo radijo stotis nuo birželio mėnesio du kartus per mėnesį transliavo laidas lietuvių kalba. Joms programą rengė Brazilijos lietuviai⁵⁴. Klivlende lietuviškoji radijo programa „Tėvynės garsai“ pradėta transliuoti 1949 m. rugsėjo 8 d. Programa trukdavo vieną valandą, ją po 20 min. buvo pasidaliję estai, latviai ir lietuviai. Programoje dirbo žinomi lietuvių visuomenės veikėjai Julius Smetona ir Jonas Daugėla, studentų sąjungos atstovai Aldona Balčiūnaitė, Kristina Stankevičiūtė, Algis Širvaitis. 60 proc. laiko skiriama muzikinei programai ir 40 proc. – žodinei, dalis laiko skiriama reklamai⁵⁵. Klivlende 1963 m. buvo iškeltas bendros lietuvių, latvių ir estų valandėlės klausimas. Spalio mėnesį ši valandėlė pradėjo veikti. Bendri pranešimai buvo skaitomi anglų kalba, o kiti –

lietuvių, latvių ir estų kalbomis po 20 min. Laidos vyko kartą per savaitę⁵⁶. Programas išlaikydavo patys tautiečiai.

„Amerikos balsas“ 1974 m. birželio 4 d. perdavė pasikalbėjimą su Monrealio lietuvių radijo valandėlės vadovu Liudu Stankevičiumi, kompiuterių specialistu, kuris šias valandėles vedė nuo 1964 m. Šioje radijo laidoje buvo pažymėta, kad Jungtinėse Valstijose ir Kanadoje veikia daug lietuvių radijo valandėlių, kurias aptarnauja vietinės bendruomenės; tų valandėlių metu skaitomos žinios, pranešimai, perduodami pasikalbėjimai su visuomenės veikėjais, žymiais asmenimis, muzikais. Lietuviškos valandėlės per Monrealio radiją buvo rengiamos kartą per savaitę, trečiadieniais, jų klausydavo apie 80 proc. ten gyvenančių lietuvių. Laidose skambėdavo daug lietuviškos muzikos, pranešimų apie lietuvių koloniją, kurią sudarė apie 10 tūkst. žmonių. Kanadoje seniausia radijo valandėlė buvo Toronte, ji gyvavo nuo 1954 m. Ją vedė Klimavičius. Radijo valandėlės buvo transliuojamos ir Vankuveryje, jas vedė Valys. Jos buvo girdimos kas antrą savaitę, nes čia buvo mažiau lietuvių⁵⁷. Lietuvių jaunimo grupės iniciatyva nuo 1972 m. pabaigos Bostone veikė savaitinė pusvalandžio lietuvių radijo programa „Garso bangos“. Programos tikslas – lietuviškai nekalbančius lietuvių kilmės asmenis ir amerikiečius supažindinti su lietuvių kultūra⁵⁸. Lietuvių radijo forumo programa 1968 m. balandžio 25 d. pradėta transliuoti Čikagoje. Šiai originaliai radijo programai, suteikiančiai galimybę dalyvauti klausytojams, vadovavo inžinierius Antanas Rudis. Programoje galėjo savo mintis pareikšti ne tik paskiri asmenys, bet ir organizacijos, lietuvių spauda, jaunimas ir t. t. Taip pat buvo siekiama supažindinti amerikiečius su lietuvių kultūra, menu, visuomenine veikla. Šioje valandėlėje yra kalbėję žymūs Amerikos politikai, visuomenės ir

spaudos atstovai⁵⁹. Čikagoje 1966 m. buvo parengta lietuviška TV programa, kurios laidos transliuotos sekmadieniais⁶⁰.

Urugvajaus lietuviai turėjo „Laisvės balso“ radijo valandėlę; joje daug dėmesio buvo skiriama informacijai apie sovietinę spaudą kenčiančių tautų beteisiškumą, pateikiama sovietinės agresijos pavyzdžių⁶¹.

Per keletą dešimtmečių susikūrė plati užsienio radijo stočių, transliuojančių laidas lietuvių kalba, sistema, kuri puoselėjo tautos kultūrą, patriotinius jausmus, laisvės siekius, informavo visuomenę apie pasaulyje vykstančius politinius ir visuomeninius procesus, grindė kelią naujam tautos atgimimui.

UŽSIENIO RADIJO LAIDŲ TRUKDYMO SISTEMOS SUKŪRIMAS LIETUVOJE

Užsienio radijo laidose lietuvių kalba buvo perduodamos ne tik pasaulio žinios, bet ir pasakojama apie pasaulio lietuvių organizacijų veiklą keliant Lietuvos okupacijos klausimus, pastangas atkreipti pasaulio visuomenės dėmesį į lietuvių tautą jaudinančias politines problemas, atskleidžiama sovietinio režimo nusikalstama veikla Lietuvoje. Pasaulyje paskleisti Lietuvos gyventojų trėmimų, masinio suiminėjimo ir kiti faktai kėlė pasaulio visuomenės protestus prieš sovietinio režimo politiką. Lietuvos gyventojus radijo bangomis pasiekiančios žinios apie užsienio lietuvių pastangas atkurti Lietuvos valstybingumą žadino laisvės siekius, viltį nusikratyti okupacinio režimo. Nors sovietinis režimas ignoravo tarptautinio bendradarbiavimo normas, tačiau siekdamas imperinių tikslų vis dėlto buvo priverstas paisyti viešosios nuomonės. Lietuvos žmonių tikėjimas laisvės idealų įgyvendinimu sunkino režimui sovietizuoti kraštą. Visa tai vertė sovietines ideologines struktūras imtis priemonių, kad tiesos žodis nepasiektų visuomenės.

Vieną ar kitą žmogų Lietuvoje buvo galima nutildyti uždarant į kalėjimus, imantis ideologinio spaudimo priemonių, o radijas nepripažino jokių sienų ir uždangų. Siekiant užkirsti kelią laisvės idėjų plitimui radijo bangomis, šių radijo laidų klausytojai buvo terorizuojami, gąsdinami. Sovietų Sąjungoje buvo sukurtas didžiulis techninis monstras užsienio radijo stočių laidoms slopinti.

Užsienio radijo laidas lietuvių kalba pradėta slopinti 1940 m., ėmus Vatikano radijui transliuoti laidas į Lietuvą, tačiau masinis užsienio radijo laidų trukdymas prasidėjo 1948 m. vasario mėn. „Amerikos balso“ ir BBC laidų rusų kalba slopinimu⁶². Tai buvo susiję su komunistų partijos vykdomomis plačiomis ideologinio spaudimo kampanijomis, turinčioms tikslą nuslopinti po karo prasidėjusią laisvesnę minties raišką. Lietuvoje masiškai trukdyti užsienio radijo laidas imta atsiradus užsienio radijo stočių tinklui, transliuojančiam laidas lietuvių kalba. „Amerikos balso“, Vatikano ir BBC laidos 1951 m. gegužės mėn. buvo transliuojamos 102 bangomis įvairiomis kalbomis, iš jų 26 dažniais – lietuvių kalba⁶³. Sovietinės valdžios ir politinės struktūros darė viską, kad žmonės negalėtų klausytis užsienio radijo laidų. Nesant pakankamai techninių priemonių nuslopinti užsienio stočių radijo laidas, griebtasi teroro prieš gyventojus. Jie už šių radijo laidų klausymąsi buvo gąsdinami kalėjimo bausmėmis, kitomis fizinio ir dvasinio susidorojimo priemonėmis. Dažnai žmonėms, patekusiems į NKGB nagus, užsienio radijo laidų klausymas buvo inkriminuojamas kaip vienas iš padarytų tariamų nusikaltimų.

Iš pradžių užsienio radijo laidų slopinimo įrenginiai buvo tik Vilniuje ir Kaune. Kituose Lietuvos regionuose žmonės be trukdymų dar kurį laiką galėjo girdėti „Amerikos balso“ ir kt. radijo stočių laidas. Vilniuje 1951 m. kovo pabaigoje buvo 13, Kaune – 3 radijo siūstuvai užsienio radijo stotims slopinti. Radijo stočių slopinimui

buvo panaudojami Latvijos, Baltarusijos, Estijos, Ukrainos, Gruzijos ir kitų sovietinių respublikų radijo siųstuvai. Šių techninių priemonių nepakako nuslopinti visiems dažniams, ypač masinių seansų metu. LKP(b) CK sekretorius A. Sniečkus 1951 m. kovo 30 d. rašte reikalavo, kad SSRS ryšių ministerija sustiprintų užsienio radijo stočių slopinimą Vilniuje ir paspartintų specialių radijo stočių statybą kitose Lietuvos vietovėse, papildomai skirtų siųstuvų veikiančioms radijo trukdymo stotims. Užsienio radijo stočių slopinimui Kaune, Šiauliuose, Klaipėdoje buvo reikalaujama įrengti 12–15 radijo siųstuvų⁶⁴. Lietuvos KP(b) CK prašė SSRS ryšių ministrą „duoti atitinkamus nurodymus pagreitinti statybas ir 1951 m. įsteigti specialų objektą kovai su antisovietinėmis laidomis Vilniuje ir 1951 m. II ketvirtį Vilniui papildomai skirti 6–8 siųstuvus“⁶⁵. Po nemažų LKP(b) CK ir kitų struktūrų pastangų Vilniuje 1951 m. pabaigoje užsienio radijo stočių slopinimui jau buvo naudojama 18 Ryšių ministerijos siųstuvų, 1 Civilinio oro laivyno siųstuvai ir 1 Žuvų pramonės ministerijos siųstuvai. Vienu metu buvo galima slopinti 20 dažnių. Kaune Ryšių ministerija trukdymams turėjo 8 radijo siųstuvus, iš jų 3 siųstuvai užsienio radijo laidas slopino tik dalį paros, nes transliavo vietinio radijo laidas. Slopinti užsienio radijo transliacijas Lietuvoje padėjo 11 radijo siųstuvų iš kitų SSRS miestų. Dėl radijo siųstuvų trūkumų Vilniuje ir Kaune likdavo nenuslopinti 30 radijo dažnių, transliuojančių laidas įvairiomis SSRS tautų kalbomis (rusų, ukrainiečių, baltarusių, latvių, estų). Klaipėdoje ir Šiauliuose 1951 m. pabaigoje užsienio radijo transliacijos vis dar nebuvo slopinamos, nes trūko aparatūros⁶⁶. LKP(b) Klaipėdos srities komitetas 1951 m. lapkričio mėn. pranešė, kad Klaipėdos srityje be trukdymų trumposiomis ir viduriniomis bangomis dar galima girdėti „Amerikos balso“ radijo stotį, transliuojančią lai-

das lietuvių kalba. Klaipėdoje buvo užregistruoti 2815, srities rajonuose – 2500 radijo imtuvų, kurių savininkai galėjo laisvai klausytis „reakcinės propagandos“ per radiją. Vidurinių bangų radijo stotys buvo gerai girdimos net detektoriniais radijo imtuvais. Komunistų partijos srities komitetas prašė, kad SSRS ryšių ministerija įpareigotų savo įgaliotinį Lietuvoje užtikrinti radijo laidų slopinimą visomis turimomis priemonėmis, o jų nesant skubiai spręstų klausimą dėl specialaus radijo centro statybos Klaipėdoje⁶⁷. VKP(b) CK sekretoriui Grigorijui Malenkovui buvo nusiųstas laiškas su prašymu, kad leistų radijo laidų slopinimui panaudoti Klaipėdoje pradėtą eksploatuoti SSRS žuvies pramonės radijo centrą⁶⁸. Lietuvos KP(b) CK sekretorius A. Sniečkus 1951 m. gruodžio 9 d. kreipėsi į VKP(b) CK sekretorių G. Malenkovą prašydamas įpareigoti SSRS ryšių ministeriją imtis visų reikiamų priemonių, kad 1952 m. būtų visiškai nuslopintas antisovietinių radijo laidų transliavimas respublikoje⁶⁹. Vilniuje ir Kaune 1952 m. vasario 2 d. buvo girdimos užsienio radijo laidos rusų kalba iš Jugoslavijos, Kanados, Italijos, Liuksemburgo, Irano; lietuvių, latvių ir estų kalbomis buvo girdimos laidos iš JAV. Lietuvos SSR ryšių ministerijos ir kitų žinybų sistemoje veikė 28 siųstuvai, slopinantys šias laidas (Vilniuje – 20 siųstuvų, Kaune – 8). Šiauliuose ir Klaipėdoje užsienio radijo laidos ir toliau nebuvo slopinamos⁷⁰, todėl Lietuvos KP(b) Klaipėdos srities komiteto sekretorius Kazimieras Liaudis 1952 m. lapkričio 4 d. kreipėsi į Ryšių ministeriją, prašydamas skirti lėšų ir medžiagų specialaus, siųstuvams skirto pastato statybai, kadangi laisvų patalpų nebuvo⁷¹. Slopinimo objektų statybos Klaipėdoje ir Šiauliuose klausimus 1953 m. gruodžio 8 d. apsvaistė LKP CK sekretoriatas ir priėmė nutarimą „Dėl objektų Nr. 60 ir 61 statybos eigos“. Nutarime pateiktas politinis klausimo įvertinimas ir numatytos priemo-

nės objektų statybai pagreitinti. Lietuvos KP CK sekretoriatas įpareigojo SSRS ryšių ministerijos įgaliotinį Lietuvoje Nikolajų Belianiną, LKP Šiaulių miesto komiteto sekretorių Kazimierą Pilelį ir Klaipėdos miesto komiteto sekretorių Alfonsą Kairelį imtis visų būtinų priemonių, kad radijo objektų Nr. 60 ir 61 statybos darbai būtų baigti iki 1953 m. gruodžio 20 d., o eksploatacija pradėta gruodžio 25 d.⁷²

Dėl atkaklaus komunistų partijos spaudimo stiprėjo užsienio radijo stočių trukdymas ir daugėjo jas trukdančių įrenginių. 1954 m. sausio 1 d. Vilniuje trukdymams jau buvo naudojama 30 siųstuvų, Kaune – 22 siųstuvai. Šiauliuose pastatytas radijo stočių slopinimo objektas Nr. 60 1954 m. turėjo 15 siųstuvų. Šio objekto statyba kainavo 150 tūkst. rb, techninė įranga – 247 tūkst. rb. Klaipėdoje pastatyta trukdymo stotis turėjo 21 siųstuvą. Objekto statyba kainavo 120 tūkst. rb, įrenginiai – dar 258 tūkst. rb. Tik iš šių kelių skaičių galime susidaryti vaizdą, kokias di-

džiules lėšas sovietų valdžia skirdavo tam, kad užkirstų kelią nepageidaujamai informacijai iš užsienio, įtvirtintų sovietinės propagandos skleidžiamas idėjas. Tačiau ir minėtų radijo pajėgumų nepakako visiškai nuslopinti užsienio radijo stočių transliacijoms, skirtoms sovietinių kraštų gyventojams. LSSR dažnių kontrolės valdybos (UUČ – rus.) ypatingojo skyriaus 1954 m. rugsėjo 3 d. slaptoje pažymoje nurodoma, kad Vilnių kiekvieną vakarą pasiekdavo radijo stočių laidos, rusų kalba transliuojamos 40 dažnių. Iš jų 9 dažnius slopino kitų miestų slopintuvai, 25 – vietiniai slopintuvai, 6 dažniai likdavo neslopunami. Transliacijos lietuvių kalba vykdavo 20 dažnių. Visos jos buvo slopinamos. Transliacijos lenkų kalba vykdavo 15 dažnių, kurie taip pat visi buvo slopinami. Panašiai radijo stotys buvo slopinamos Kaune ir Šiauliuose; Klaipėdoje likdavo nenuslopintų 10–12 dažnių rusų kalba⁷³. Kaip buvo slopinami užsienio radijo stočių dažniai, matome pateikiamoje lentelėje.

Užsienio radijo stočių transliacijų slopinimas Vilniaus regione 1954 m.⁷⁴

Kalba	Masinių seansų laikas	Iš viso girdima dažnių	Slopinama iš kitų miestų	Slopinama vietinių stočių	Lieka nenuslopinta vidutiniškai
Rusų k.	17-15–17-45	40	9	25	6
Rusų k.	00-15–00-45	40	12	25	3
Lietuvių k.	19-00–19-15	20	8	12	–
Lietuvių k.	00-00–00-15	15	3	12	–
Lenkų k.	17-00–17-15	15	10	5	–
Lenkų k.	02-35–03-05	20	10	10	–

Radijo slopinimo stočių techniniai pajėgumai buvo ir toliau didinami. Lietuvos SSR Ministrų Taryba ir LKP Centro komitetas 1954 m. rugsėjo 23 d. priėmė visiškai slaptą nutarimą „Dėl kovos priemonių prieš antisovietinę propagandą radijo bangomis“. Jame pažymima, kad respublika nėra visiškai apsaugota nuo antisovietinių

radijo laidų, nors 1953 m. Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Klaipėdos miestuose buvo eksploatuojami specialūs objektai, o Panevėžyje, kuriame yra daugiau kaip 3 tūkst. radijo imtuvų, radijo laidų slopinimas visiškai neorganizuotas. Didžiuosiuose miestuose radijo stotis šiaip taip pavykdavo užblokuoti, o kaimiškuose rajonuose tai sekėsi

kur kas sunkiau. Tame pačiame nutarime sakoma, kad „antisovietinių radijo laidų klausoma didesnėje respublikos kaimiškos teritorijos dalyje, todėl daroma didelė žala valstybės interesams“. LSSR Ministrų Taryba ir LKP Centro komitetas, vadovaudamiesi SSRS Ministrų Tarybos ir SSKP CK 1954 m. rugpjūčio 23 d. nutarimu, įpareigojo SSRS ryšių ministeriją Lietuvoje 1954–1958 m. sustiprinti antisovietinių radijo laidų slopinimą. Lietuvos SSR ministerijos ir žinybos, turinčios 0,5 kW galios ir daugiau radijo siųstuvus, buvo įpareigos neatlyginamai perduoti juos Ryšių ministerijai ir panaudoti antisovietinių radijo laidų slopinimui. LSSR Ministrų Taryba ir LKP CK prašė SSRS Ministrų Tarybą ir SSKP CK įpareigoti SSRS ryšių ministeriją organizuoti antisovietinių radijo laidų slopinimo tarnybą Panevėžyje, taip pat prašė lėšų padidinti trukdymo įrenginių skaičių Klaipėdoje ir Šiauliuose. Šiaulių, Klaipėdos, Panevėžio vykdomieji komi-

tetai buvo įpareigoti 1954 m. skirti patalpas kontroliniams-korekciniais punktais steigti⁷⁵. Vilniuje planuota trukdymo stoties Nr. 600 galingumą padidinti bent iki 40 siųstuvų, rekonstruoti mažo galios lauko antenų siųstuvus, pastatyti techninio pastato priestatą. Šiems darbams to meto kainomis skirta 940 tūkst. rb. Kaune planuota radijo trukdymo objekto Nr. 603 galingumą padidinti iki 30 siųstuvų ir rekonstruoti mažo galios siųstuvų antenų įrangą. Klaipėdos trukdymo stotyje turėjo būti mažiausiai 30 siųstuvų. Panevėžyje, kur miesto ir aplinkinių apylinkių gyventojai turėjo 3 tūkst. registruotų imtuvų, turėjo būti statoma radijo trukdymo stotis⁷⁶.

Lietuvos SSR Ministrų Taryba ir LKP CK 1954 m. rugsėjo mėn. nutarimu patvirtino Lietuvos teritorijos apsaugos nuo antisovietinių radijo laidų sustiprinimo planą 1954–1958 m. Jame numatyta plėsti užsienio radijo laidų lietuvių, rusų ir kitų SSRS tautų kalbomis slopinimą (žr. lentelę).

Užsienio radijo stočių slopinimo planas 1954–1958 m.

Miestų pavadinimai	1954 01 01 slopinta radijo dažnių	Kiekis radijo bangų, kurias reikia slopinti turimomis ir naujomis techninėmis priemonėmis					
		Metai	1954	1955	1956	1957	1958
Vilnius	24		29	36	45	45	45
Kaunas	24		29	36	45	45	45
Klaipėda	9		14	28	45	45	45
Šiauliai	10		15	29	45	45	45
Respublikoje	4		9	16	31	35	45

Per penkerius metus didžiuosiuose miestuose veikiančių slopinimo įrenginių apimtis turėjo išaugti beveik du kartus, o respublikos mastu – daugiau kaip 12 kartų.

* * *

Klausytojai savo laiškuose užsienio radijo stotims skųsdavosi sovietų valdžios vykdomais radijo laidų trukdymais ir prašydavo, kad radijo stotys imtųsi priemonių šioms

trukdymams nutraukti, patartų, kaip jų išvengti. Techninėmis priemonėmis iš užsienio paveikti radijo laidų slopinimą nebuvo galimybių. „Amerikos balso“ ir kitose radijo laidose klausytojams buvo patariama, kaip geriau nustatyti radijo imtuvus, kad būtų kuo geresnis girdimumas. Naudojantis šiais patarimais kartais pavykdavo sušvelninti trukdymus, bet visai jų išvengti nepavykdavo net atitinkamoms sovietinėms

struktūroms, organizuojančioms užsienio radijo laidų užrašymus valdžios pavedimu. Tai atsispindi Lietuvos SSR radijo komiteto pareigūnams ir ideologinės kontrolės įstaigoms skirtuose užsienio radijo laidų biuleteniuose, kuriuose dažnai buvo rašomos pastabos, kad vienos ar kitos laidos nepavyko užrašyti dėl techninių ar atmosferos trukdymų.

Trukdymams sušvelninti užsienio valstybių veikėjai imdavosi politinių priemonių. Jungtinių Tautų specialus susirinkimas 1959 m. priėmė rezoliuciją, kurioje buvo pasmerktas užsienio radijo stočių transliacijų trukdymas, kaip žmogaus teisių gauti informaciją paneigimas. Jungtinių Tautų priimtoje Žmogaus teisių deklaracijoje sakoma, kad „kiekvienas žmogus turi teisę į įsitikinimų ir jų reiškimo laisvę, kuri apima teisę nekliudomai laikytis savo įsitikinimų ir teisę ieškoti, gauti ir skleisti informaciją ir idėjas nepriklausomai nuo valstybių sienų ir nesvarbu, kokiomis priemonėmis jos būtų išreikštos“⁷⁷. Amerikos požiūrį į transliacijų trukdymą 1959 m. išdėstė buvęs valstybės sekretorius Johnas Forsteris Dallessas: „Mes suprantame, kad laisva informacija ne visados buvo tiksli informacija. Vis dėlto pavojai iš tokių negalavimų yra anaipol nepalyginami su tais pavojais, kada valdžios aparatas nusprendžia, ką vieno krašto žmonės turi galvoti apie kito krašto žmones“⁷⁸. BBC 1976 m. paprašė Didžiosios Britanijos vyriausybę pateikti oficialų protestą Maskvai dėl sovietų radijo siūstuvų, kurie trukdo BBC radijo transliacijas. Galingų radijo signalų, ateinančių iš Sovietų Sąjungos, trukdymais laivų radijo ryšiams skundėsi ir kitos Vakarų Europos valstybės⁷⁹.

Sovietų Sąjunga nesitenkino techniniu užsienio radijo stočių laidų slopinimu, ji siekė ir ideologinėmis priemonėmis sukelti klausytojų nepasitikėjimą užsienio radijo stotimis. Tų stočių laidose perduodama in-

formacija sovietiniuose leidiniuose, radijo politinėse programose buvo interpretuojama iškreipiant laidų turinį, sureikšminant pasitaikančias klaidas. Sovietinio radijo laidose ir spaudos puslapiuose buvo siekiama sukompromituoti ir laidų rengėjus.

Siekdamas turėti kuo platesnę informaciją apie užsienio radijo stočių laidas lietuvių kalba ir geresnes galimybes panaudoti jų medžiagą propagandiniame darbe, LKP CK biuras 1957 m. sausio 17 d. priėmė nutarimą „Dėl užsienio radijo laidų lietuvių kalba užrašymo“. Lietuvos SSR ryšių ministerija buvo įpareigota organizuoti užsienio radijo laidų lietuvių kalba užrašymą į juostą, kuri ne vėliau kaip per parą nuo įrašymo turėjo būti perduota Vyriausiajai radijo informacijos valdybai. Pastaroji turėjo organizuoti slaptą spausdinimą ir kiekvieną dieną minėtų radijo laidų užrašus pateikti Lietuvos KP CK biuro nariams, kandidatams į biuro narius ir LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjui. Lietuvos SSR Ministrų Taryba buvo įpareigota šioms tikslams skirti Vyriausiajai radijo informacijos valdybai tris mašininkų ir vieną redaktoriaus etatą, o Finansų ministerija – užtikrinti finansavimą visų išlaidų, susijusių su užsienio radijo laidų lietuvių kalba užrašymu⁸⁰.

Šeštajame dešimtmetyje įvykęs politinis atlydis buvo jaučiamas ir slopinant informacijos patekimą iš užsienio radijo stočių laidų. Tai, matyt, lėmė ne tik politiniai pokyčiai Sovietų Sąjungos valdančiosiose viršūnėse, tarptautiniuose santykiuose, bet ir sovietų valdžios techninis nepajėgumas visiškai nuslopinti gausias radijo stočių laidas. Daugiau dėmesio imta skirti ideologinėms priemonėms. LKP CK biuras 1959 m. lapkričio 5 d. priėmė nutarimą „Kontrapropagandos klausimu“, kuriame sakoma, jog „atsižvelgiant į tai, kad pastaruoju metu neslopinamos „Amerikos balso“ laidos, tikslinga suaktyvinti kontrapropagandą prieš užsienio vedamą

ideologinę kovą“. Ideologinių institucijų vadovai Antanas Barkauskas (LKP CK), Boleslovas Baranauskas (LSSR MA Redakcija archyviniams dokumentams skelbti), Feliksas Bieliauskas (LKP Vilniaus miesto komitetas), N. Belianinas (LSSR ryšių ministerija), Jonas Januitis (LSSR radijo komitetas), Vasilijus Meščeriakovas (laikraštis „Sovetskaja Litva“), Vladas Niunka (LKP CK), Kazys Preikšas (LKP CK), Alfonsas Randa-kevičius (LSSR KGB), Donatas Roda (Eltā), Vytautas Zenkevičius (LSSR URM), Genrikas Zimanas („Tiesa“) buvo įpareigoti parengti priemonių planą kontrapropagandai sustiprinti⁸¹. LKP CK reikalavo, kad užsienio radijo laidų lietuvių kalba medžiaga būtų kruopščiai analizuojama ir panaudojama operatyviai kontrapropagandai per radiją ir televiziją. Vadovaujantis SSKP CK sekretoriato 1963 m. rugsėjo 28 d. nutarimu, LKP CK Ideologiniame skyriuje buvo sukurtas užsienio politinės propagandos sektorius, kuriame dirbo vedėjas ir du instruktoriai⁸². LKP CK rekomendavus, komunistų partijos miestų ir rajonų komitetuose, įmonių ir įstaigų partinių komitetų ideologinio darbo komisijose buvo sukurtos „buržuazinės ideologijos prasiskverbimo tyrinėjimo ir kontrapropagandos organizavimo grupės“. Numatyta kartą per ketvirtį rengti ideologinių darbuotojų informacinius pasitarimus apie „reakcinius užsienio spaudos ir radijo pasisakymus, nubrėžiant pagrindines kontrapropagandos kryptis“. Atskirai, svarbesniais klausimais operatyviai buvo informuojamos vietinės partinės organizacijos siekiant panaudoti šią medžiagą žodinėje propagandoje ir spaudoje.

Užsienio radijo laidų lietuvių kalba klausydavo ne tik LSSR radijo ir LKP CK struktūros, bet ir KGB specialiosios tarnybos; jų operatyviniai darbuotojai informuodavo SSRS KGB operatyvinę-techninę tarnybą apie laidų lietuvių kalba turinį, nusprendavo, kurių laidų galima leisti klausy-

tis, kurias reikia slopinti. Nurodymai slopinti buvo duodami tada, kai laidose buvo perduodama sovietinio režimo politinių nuostatų neatitinkanti medžiaga apie pasaulio įvykius, pasaulio politinių veikėjų, politinių organizacijų atstovų kalbos, kritikuojančios Sovietų Sąjungos vykdomą politiką, kai buvo transliuojamos laidos, atskleidžiančios Lietuvos istorijos slepiamus faktus, susijusius su Lietuvos inkorporavimu į SSRS, vykdomą nutautinimo politiką ir kt.⁸³ KGB ne tik klausydavosi radijo laidų ir reguliuodavo jų trukdymo intensyvumą, bet ir ieškojo būdų paveikti užsienio radijo stočių lietuviškų laidų redakcijas. LSSR KGB 1974 m. balandžio 3 d. savo padaliniam Lietuvoje išsiuntinėjo direktyvą, kurioje reikalavo skubiai įgyvendinti priemones siekiant paveikti užsienio radijo lietuviškų redakcijų darbuotojus. LSSR KGB rajonų skyrių viršininkams nurodė parinkti agentūrą ir patikimus asmenis, kurie giminystės ar šiaip draugiškais ryšiais susiję su žmonėmis, dalyvaujančiais užsienio radijo stočių darbe, surinkti duomenis apie jų politinę veiklą praeityje, pasitraukimo į Vakarus priežastis, dabartines nuotakas, išsiaiškinti, ar jie nori aplankyti Lietuvos SSR. Rajonų skyrių viršininkams nurodyta taip pat surinkti duomenis apie rajono teritorijoje gyvenančius žmones, kurie palaiko ryšius su užsienio radijo stotyse dirbančiais asmenimis, išsiaiškinti tų ryšių pobūdį ir galimybes, kuriuos asmenis galima panaudoti KGB rezgamose pinklėse. KGB darbuotojai turėjo surinkti radijo stočių darbuotojus kompromituojančią medžiagą, duomenis apie jų veiklą Antrojo pasaulinio karo metais ir Nepriklausomoje Lietuvoje⁸⁴.

Užsienio radijo stočių laidų trukdymo laipsnis atspindėjo SSRS užsienio politikos pokyčius. Jai sušvelnėjus ar darant nuolaidų dėl užsienio politikų spaudimo trukdymai tai sustiprėdavo, tai sušvelnėdavo. „Amerikos balso“, „Vokiečių bangos“, BBC

transliacijų slopinimas buvo nutrauktas 1956 m. šešis mėnesius, vykstant SSRS vadovų vizitui Didžiojoje Britanijoje iki Vengrijos sukilimo, 1959 m. – vykstant Nikitos Chruščiovo vizitui JAV, o sugrįžus vėl atnaujintas; po 1963–1968 m. sušvelnėjimo slopinimai vėl prasidėjo 1968 m. po Čekoslovakijos okupacijos, 1980 m. – po Lenkijos įvykių⁸⁵. Nors užsienio radijo laidų rusų kalba trukdymai susilpnėdavo, tačiau laidos lietuvių ir kitomis sovietinių tautų kalbomis buvo trukdomos ir toliau. Pavyzdžiui, Sovietų Sąjunga 1960 m. liovėsi trukdžiusi britų transliacijas rusų kalba. Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministerija, sveikindama BBC laidų rusų kalba slopinimo nutraukimą, pastebėjo, jog nematyti jokių ženklų, kad sovietai nustos trukdę britų transliacijas ir kitomis kalbomis⁸⁶.

Nepaisant įvairių pokyčių, užsienio radijo stočių trukdymai išliko iki devintojo dešimtmečio. Sovietų Sąjungoje 1986 m. buvo slopinamos 8 užsienio radijo stočių laidos: „Amerikos balsas“, BBC, „Laisvės“ radijas, „Laisvoji Europa“, „Vokiečių banga“, „Izraelio balsas“, „Pekino radijas“, „Korėjos radijas“. Slopinimui buvo naudojama 13 tolimojo gynimo radijo centrų ir 81 vietinio gynimo stotis. Vadinamieji tolimojo gynimo radijo centrai slopino maždaug 30 proc. užsienio radijo laidų visoje SSRS teritorijoje. Vietinio gynimo radijo stotys veikė 81 SSRS mieste ir slopindavo užsienio radijo stočių laidas 30 km zonoje. Kaip buvo pažymėta SSKP CK sekretoriaus Jegoro Ligačiovo ir SSRS KGB pirmininko Viktoro Čebrikovo 1986 m. rugsėjo 25 d. rašte SSKP CK „Dėl radijo stočių „Amerikos balsas“, BBC, „Pekino radijas“, „Korėjos radijas“ laidų slopinimo nutraukimo“, už šios zonos ribų slopinimo kokybė labai krisdavo. Tolimojo ir artimojo slopinimo centrai apėmė SSRS regionus, kuriuose gyveno apie 100–130 mln. žmonių. Daugelio SSRS regionų slopinimo centrai nepasiekdavo, o

slopinimo efektyvumas dalyje didelių Rusijos centro miestų, Baltijos ir Užkaukazės respublikose, jų teigimu, buvo žemiau vidutinio šalies lygio. Užsienio radijo stotis slopino per 3 tūkst. siųstuvų, kurių galingumas siekė 600 tūkst. kilovatų. Nors ir buvo sukurtas toks milžiniškas tinklas, visiškai nuslopinti radijo stotis visoje SSRS teritorijoje buvo sunkiai techniškai įgyvendinama⁸⁷.

Devintajame dešimtmetyje užsienio radijo trukdymai ėmė palengva mažėti. Tai lėmė Sovietų Sąjungoje vykę politiniai procesai. Apie daugelį anksčiau kruopščiai slėptų problemų prabilta viešai pačioje Sovietų Sąjungoje, gyventojams pateikiama daugiau objektyvios ir operatyvesnės informacijos apie įvykius šalyje ir užsienyje, sovietinėje periodinėje spaudoje pradėta kritiškiau analizuoti ekonominę ir vidaus politiką, pasisakoma prieš ideologines dogmas. 1986 m. rugsėjo mėn. buvo pasiūlyta nutraukti vyriausybinių „Amerikos balso“ ir BBC radijo stočių slopinimą. Ideologinės struktūros buvo priverstos pripažinti, kad šios radijo stotys stengiasi „laikytis objektyvaus požiūrio nušviesdamos tarptautinio gyvenimo, politikos, ekonomikos ir kultūros įvykius bei faktus“. Visiškai atsisakyti užsienio radijo slopinimų sovietų valdžia ir toliau nesiryžo, ypač tų, kurios negailestingai kritikavo sovietinę politinę sistemą, gynė žmogaus teises gyventi laisvai ir nepriklausomai. Laisvi pajėgumai buvo panaudojami tolesniam „Laisvės“ radijo, „Laisvosios Europos“, „Vokiečių bangos“ ir „Izraelio balso“ radijo stočių slopinimui, nes, anot sovietinių pareigūnų, šios stotys buvo „atvirai antisovietinio pobūdžio“. Dalį techninių priemonių siūlyta panaudoti sovietinio radijo transliacijoms į kapitalistines šalis išplėsti⁸⁸. Kai kurios stotys buvo išmontuotos. Užsienio radijo laidų slopinimas SSRS tautų kalbomis galutinai nutrauktas tik 1989 m. pradžioje. SSRS ryšių ministras 1988 m. gruodžio 19 d. pasirašė įsakymą, kuriuo buvo skelbiama,

kad nuo 1988 m. lapkričio 30 d. nutraukiamas užsienio radijo stočių, transliuojančių laidas į SSRS, slopinimas. Lietuvoje tokio turinio įsakymą ryšių ministras pasirašė 1989 m. sausio 23 d.⁸⁹

Užsienio radijo stočių, transliuojančių laidas pavergtų kraštų kalbomis, slopinimas, tęsėsis per 40 metų, parodė, kad laisvės siekių ir laisvo žodžio neįmanoma nuslopinti netgi tokiomis galingomis techninėmis priemonėmis, kurias naudojo sovietinė sistema.

Paradoksaliai susiklostė politinės aplinkybės, kad, žlungant Sovietų Sąjungai, užsienio radijo stotys tapo Rusijos demokratinų judėjimų tribūna, iš kurios tų judėjimų vadovai skleidė ir aiškino savo programas. Byrančios SSKP CK ideologinės struktūros reikalavo „imtis būtinų propagandinio poveikio priemonių“, kad demokratiniam sąjūdžiui būtų užkirstas kelias naudotis „Amerikos balso“, „Laisvės“, BBC radijo stotimis, transliuojančiomis radijo laidas SSRS tautų kalbomis, vertinant SSRS raidos situaciją, „aršiai užsipuolant SSKP, valstybinius sąjunginės valdžios organus“⁹⁰. SSRS AT Užsienio reikalų komiteto pirmininkas 1991 m. kovo 28 d. kreipėsi į SSRS užsienio reikalų ministrą A. Bessmertnij su tokiu raštu: „Atkreipia dėmesį ypač tendencingos, manevruojančios ant kišimosi į mūsų vidaus reikalus ribos kai kurių užsienio radijo stočių laidos rusų kalba. Ypatingą nerimą kelia tai, kad užsienio radijo stočių, kurių dauguma pagal savo statusą yra valstybinės, paslaugomis naudojasi SSRS judėjimai ir partijos, esančios opozicijoje sąjunginiams valdžios organams“. SSRS AT Užsienio reikalų komiteto pirmininkas siūlė Užsienio reikalų ministerijai savo kanalais „atkreipti JAV, Didžiosios Britanijos, VFR, Prancūzijos užsienio politikos žinybų dėmesį į tai, kad negalima paversti valstybinių radijo stočių, transliuojančių laidas SSRS, opozicinių partijų ir judėjimų, veikiančių mūsų šalyje, rupu“⁹¹.

LIETUVOS VALSTYBINGUMO IDĖJOS UŽSIENIO RADIJO LIETUVIŠKOSIOSE LAIDOSE

Užsienio radijo laidose lietuvių kalba skleidžiamos Lietuvos valstybingumo atkūrimo idėjos pradėjo formotis nuo pat pirmųjų šalies okupacijos dienų. Daugelis patriotiškai nusiteikusių gyventojų jungėsi į pasipriešinimo organizacijas, kurios ieškojo būdų prarastam valstybingumui atkurti. Karo metais pasaulio visuomenė buvo supažindinta su Baltijos kraštų okupacijos ir aneksijos aplinkybėmis. Lietuvoje buvo paskelbti surinkti dokumentai ir liudytojų parodymai apie prievartinį įjungimą į SSRS, įvykdytas represijas. Tai privertė daugelį pasaulio valstybių ne tik patvirtinti Baltijos valstybių okupacijos nepripažinimo nuostatas, bet ir peržiūrėti ankstesnius Lietuvai nepalankius sprendimus. Savo moralinę paramą lietuvių tautos kovai dėl laisvės reiškė pasaulio visuomenė. Pasaulio valstybių pareiškimai dėl Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo karo metais, pasaulio viešojo nuomonė puoselėjo viltį, kad Vakariai privers SSRS kariuomenę pasitraukti iš Lietuvos. LLA 1945 m. birželio mėn. išleistame atsišaukime „Prielkim Lietuvą mūsų!“, komentuo-dama Winstono Churchillio 1945 m. gegužės 13 d. pareiškimą dėl pokarinės Europos sutvarkymo, pabrėžė žodžius „dėl Europos demokratinės tvarkos atkūrimo“ ir kad „visi Europos kraštai, išvaduoti iš vokiečių okupacijos, galės kurti savistovų, nepriklausomą gyvenimą demokratiniais pagrindais...“ Atsišaukime sakoma, kad W. Churchillio ir H. Trumano pasakyti žodžiai rodo, jog „politinis režimas nebus paliktas jokioje valstybėje. Tai reiškia, kad ir mūsų šventoje žemėje enkavedistinis batas daugiau nebevaikščios“⁹². Lietuvos partizanų vienos apygardų štabo 1945 m. birželio 29 d. pranešime buvo reiškiamas vilčių, kad Lietuvos klausimas bus išspręstas Taikos konferenci-

joje. Jame išvestos istorinės analogijos: po Pirmojo pasaulinio karo 1918 m. Taikos konferencijoje Lietuvai pripažinta nepriklausomybė, nors Lietuvą pavergti ir tada siekė tie patys bolševikai, lenkai ir vokiečiai, be to, Lietuvos valstybė nebuvo žinoma ištisus šimtmečius. Dabar gi Lietuvos valstybė gyvavo ir buvo žinoma visam pasauliui kaip suvereni valstybė ištisus 25 metus, be to, Lietuva tuo metu tebeturėjo savo diplomatinis atstovus daugelyje pasaulio šalių. „Tad netenka kelti abejonės, kad mūsų Tautos suverenumas būsimoje taikos konferencijoje bus atstatytas“⁹³.

Politinių įvykių raida parodė, kad viltys greitai atkurti Lietuvos valstybingumą nepasitvirtino. Ji klostėsi Lietuvos nenaudai. Tarptautiniuose susitarimuose Lietuvos vardas nebuvo minimas. Tačiau viltis atkurti valstybingumą buvo gyva. Pasirodydavo atsisaukimų ir kreipimųsi, kuriuose buvo skelbiama, kad tarptautinė padėtis greitai pasikeis. Visi užsienio valstybių pareiškimai dėl tautų apsisprendimo teisės įgyvendinimo buvo priimami kaip artimiausios veiklos programa.

Lietuvių politinės ir pasipriešinimo organizacijos nuo pat pirmųjų pokario metų siekė, kad tarptautinėse konferencijose, sprendžiant pokario Europos sutvarkymo klausimus, nebūtų pamiršta ir Lietuva. VLIK'o ir Lietuvos diplomatinių misijų šefų konferencijoje 1946 m. vasarą sudaryta Taikos konferencijos delegacija parengė platų, dokumentais pagrįstą memorandumą, kuriame atskleidė tautos ir valstybės nueitą istorijos kelią, grobikiškus Ribbentropo–Molotovo 1939 m. susitarimus, Lietuvos indėlį kovoje su nacionalsocializmu, esamą Lietuvos tarptautinę ir vidaus padėtį, sienų klausimą, Lietuvos teises į reparacijas⁹⁴. JAV ir kitų valstybių vyriausybėms siunčiamuose memorandumuose buvo prašoma neratifikuoti susitarimų, parengtų „rusų ginklo įtakoje“, daryti žygių, kad iš Baltijos

valstybių būtų išvesta sovietinė kariuomenė ir kad būtų sudarytos sąlygos atkurti nepriklausomą Lietuvą, reiškiami pageidavimai, kad įstatymų projektuose nebūtų vartojamos formuluotės, kuriomis tiesiogiai ar netiesiogiai būtų pripažįstamas Baltijos valstybių aneksavimas.

Užsienio lietuvių organizacijos įvairiais būdais stengėsi surinkti kuo daugiau žinių apie politinę padėtį Lietuvoje ir paskleisti jas visuomenėje, vyriausybinuose sluoksniuose. S. Lozoraičio 1947 m. balandžio 15 d. *Pro memoria* pažymėta, jog užsienyje dažnai pastebima, kad pasirodymas spaudoje žinių apie okupacinės valdžios žiaurumus yra sovietų vyriausybei didžiai nemalonus, nes formuoja viešosios nuomonės nusistatymą Sovietų Sąjungos atžvilgiu. „Todėl žinių apie Lietuvos gyvenimą, okupantų valdžios veiksmus ir pan. dažnesnis perdavimas į užsienį būtų labai svarbus dalykas, galintis ligi tam tikro laipsnio stabdomai veikti bolševikų laikyseną Lietuvoje“⁹⁵. Lietuvos valstybingumo atkūrimo siekiai, okupacijos nepripažinimo klausimai buvo plačiai nušviečiami užsienio lietuvių leidžiamuose leidiniuose, o prasidėjus užsienio radijo laidų transliacijoms lietuvių kalba tapo ir šių laidų svarbiausiomis temomis, kurios buvo siejamos su pasaulyje vykstančiais politiniais pokyčiais, socialiniais-ekonominiais procesais. Užsienio radijo laidų organizatoriai siekė, kad, nušviečiant šiuos procesus, kuo plačiau atsispindėtų ir visos lietuvių tautos siekiai.

* * *

Prasidėjus užsienio radijo laidų lietuvių kalba transliacijoms, lietuvių visuomenė užsienyje atidžiai sekė radijo laidų Lietuvai turinį, analizavo jį. „Naujienos“ 1951 m. kovo 8 d. paskelbė Jeronimo Cicėno straipsnį, kuriame kritikuojamos „Amerikos balso“ laidos lietuvių kalba. Autorius, atskleidęs laidų trūkumus, siūlė į laidų rengimo darbą įtraukti kultūrininkus, o jų metu pateikti ne-

ilgas paskaitas bei žinias, kurių trokšta „lietuvis anapus geležinės uždangos“, daugiau skelbti medžiagos „tautiečių dvasiai pakelti“⁹⁶. „Dirva“, apžvelgdama „Amerikos balso“ radijo laidas, rašė, kad radijo programos Lietuvai sudaromos netiksliai, tose laidose nagrinėjama Amerikos konstitucija, kalbama apie Amerikos žemės reformą ir daug panašių ir net dar menkesnių dalykų. Laikraštis pabrėžė, kad Lietuvos žmonėms gerai žinoma Amerikos demokratija ir tokios laidos mažai tesuteikia jiems paguodos; pasak laikraščio, „reikia parodyti, kad išvadavimas artėja, kad jų broliai pabėgėliai dirba visomis išgalėmis vadavimo darbą ir kad visas laisvasis pasaulis susijungia politiškai ir kariškai prieš komunizmą“⁹⁷. Buvo siūloma radijo laidose pateikti daugiau žinių apie karinių štabų pasitarimus, Korėjos karą, lietuvių organizacijų ir veikėjų suvažiavimus, jų rezoliucijas, liečiančias Lietuvą.

Nuolatinis užsienio lietuvių domėjimasis radijo laidomis formavo šių laidų turinį, pagrindines kryptis. Kartu buvo pabrėžiama, jog programų turinio nustatymas priklauso ne tik nuo ten dirbančių lietuvių pareigūnų, bet ir nuo bendrų pasaulinės politikos tendencijų, vienos ar kitos valstybės pareigūnų. Laisvosios Europos komiteto pirmininkas, 1951 m. pabaigoje kalbėdamas apie komiteto veiklos pagrindines kryptis, nurodė, kad radijo informacija Rytų bei Vidurio kraštams yra prioritetinga veiklos kryptis, toliau – pagalba pabėgėliams ir esantiems už „geležinės sienos“⁹⁸. Panašių nuostatų dėl radijo laidų turinio laikėsi ir kitos radijo stotys, transliuojančios laidas Sovietų Sąjungos tautų kalbomis. „Amerikos balso“ radijo laidose 1965 m. buvo pabrėžiama, kad taikai ir žmonijos pažangai labai svarbus veiksnys yra geresnis susižinojimas, geresnė komunikacija tarp žmonių. JAV prezidentas Andrus Johnsonas, pristatydamas naują „Amerikos balso“ direktorių, sakė: „Patobulinus komuni-

kaciją, sulaukiama geresnio supratimo ir nyksta įtarimai, nepasitikėjimo užtvaros. Kai mes pažįstame savo kaimynus, galime pasidaryti draugais filosofiškai ir sociališkai. Iš tos draugystės gali išsirutulioti pasaulis, atsidavęs teisėtumo ir taikos atmosferoje“⁹⁹. Ši „Amerikos balso“ radijo specifika atsispindėjo ir laidose lietuvių kalba. Jose buvo daug pasakojama apie tarptautinius politinius įvykius, informuojama apie padėtį pasaulyje. Radijo laidose buvo „atremiama melaginga komunistinė propaganda ir teikiama pasaulio viešajai nuomonei informacija apie Lietuvos padėtį bei pastangas jai išlaisvinti“. Transliuojamuose pašnekesiuose buvo kritikuojamas Lietuvos ekonominis atsilikimas ir Lietuvos komunistai dėl „sovietinio pavergėjo direktyvų vykdymo“. Lietuvos konsulas Petras Dauždvardis, kalbėdamas per „Amerikos balsą“ Vasario 16-osios 39-ųjų metinių proga, priminė JAV valstybės sekretoriaus ir senatorių pareiškimus šia proga ir pabrėžė: „Vaizduokime Lietuvą visur ir visada tokiomis spalvomis, kurios stiprintų ir teiktų paramą iš kitų. Vaizduokime okupuotą Lietuvą tokią, kokia ji yra. Skleiskime visur tautos vargus, kančias ir troškimus okupuotoje Lietuvoje. Pabrėžkime, kad lietuvių tauta reikalauja, kad okupantai iš Lietuvos pasitrauktų ir leistų lietuviams Lietuvoje savarankiškai tvarkytis ir valdytis, būti laisvais, niekieno nevaržomais žmonėmis laisvoje Lietuvoje“¹⁰⁰.

Sovietų Sąjungos vidaus ir užsienio politikos klausimus, Lietuvos okupacijos problemas, užsienio lietuvių politinę veiklą plačiai nušvietė Romos radijas. Sava specifika išsiskyrė Vatikano radijo laidos. Vatikano radijas rengė ne tik laidas politiniais klausimais, religinio turinio valandėles, bet ir nuolat perdavinėjo straipsnius, kuriuose aiškinamas religijos ir politikos, religijos santykis su kitomis visuomenės gyvenimo sritimis, bažnyčios ir kultūros santykis modernia pasaulyje; daug buvo kalbama jauni-

mo auklėjimo tema. Bendras visų radijo stočių bruožas – užsienyje gyvenančių lietuvių kultūrinės veiklos bei spaudos apžvalgos, visuomeninio gyvenimo kronikos. Klausytojai buvo supažindinami su naujausiais lietuvių rašytojų ir mokslininkų darbais. Radijo laidose plačiai buvo minimos Lietuvos istorinės datos. Pristatant paskelbtus mokslinius Lietuvos istorijos tyrinėjimus buvo pabrėžiami Lietuvos valstybingumo klausimai, tautos ryžtas sugrįžti į nepriklausomų tautų bendruomenę.

Prasidėjus užsienio radijo transliacijoms lietuvių kalba, Lietuvos valstybingumo idėjos gynimas ir okupacijos bei aneksijos pasmerkimas tapo viena pagrindinių šių laidų temų. Radijo laidose kiekviena proga buvo atskleidžiami Sovietų Sąjungos siekiai įteisinti Lietuvos okupaciją, demaskuojami sovietinės propagandos teiginiai, kad Baltijos tautos socializmą pasirinkusios savo noru. Užsienio radijo laidose buvo pabrėžiama, kad šios Kremliaus kalbos nieko vertos. Pažymint Lietuvos okupacijos sukaktis, buvo prisimenami 1940 m. vasaros politiniai įvykiai ir vykęs pasipriešinimas. Laidose buvo pabrėžiama, kad rinkimai į Liaudies seimą „buvo paprasčiausia komunistų inscenizuota komedija“. Vienoje iš laidų buvo pasakojama, kaip buvo sudaromi Lietuvos darbo sąjungos kandidatų į Liaudies seimą sąrašai. Buvęs Liaudies seimo narys dr. Antanas Garmus netikėtai sužinojo, kad yra iškeltas kandidatu į seimą. Jo niekas nesiteiravo ir neprašė sutikimo. Veltui dr. A. Garmus stengėsi išsibraukti iš sąrašo. Komunistai jį įtikinėjo, kad tokių garbingų pareigų niekas neturįs teisės atsisakyti. Taigi kandidatai buvo verčiami kasti sau duobę ir laidoti net tėvynės nepriklausomybę¹⁰¹.

Užsienio radijo stočių laidose lietuvių kalba, atskleidžiančiose sovietų politiką rengiantis Lietuvos okupacijai ir ją aneksuojant, buvo remiamasi ir pačių sovietinių veikėjų kalbomis. „Amerikos balsas“ 1957 m.

komentavo Viačeslavo Molotovo pareiškimą SSRS Aukščiausiojoje Taryboje 1939 m. spalio 31 d., kuriame jis teigė: „Neteisinga sakyti, kad tos nepuolimo sutartys yra Sovietų Sąjungos įsikišimas į Estijos, Latvijos ir Lietuvos vidaus reikalus, kaip stengiasi įrodyti kai kurie užsienio spaudos organai. Priešingai, pasirašusiųjų valstybių suverenumą neliečiamybė yra tokiose savitarpio pagalbos sutartyse formaliai pripažinta ir nesikišimo į kitos valstybės vidaus reikalus dėsnis jose yra patvirtintas. Plepalai apie Pabaltijo šalių sovietizaciją tegali tarnauti mūsų bendrų priešų interesams“¹⁰². Gyvenimas parodė, kad tokie ir panašūs pareiškimai SSRS buvo tik širma pridengti savo tikriesiems kėslams.

* * *

Laidose lietuvių kalba buvo atskleidžiami sovietinės propagandos būdai, kuriais pateisinamas Lietuvos valstybingumo sunaikinimas. Vienas iš jų – sovietinių ideologų skelbiamos klasių kovos esmės atskleidimas. „Viena sovietinės propagandos suktybė, – kalbėjo Romos radijas 1966 m., – yra Kremliaus teisinis laisvųjų kraštų pavergimas – klasių kova. Esą visose buržuazinėse valstybėse vyksta aštrūs kivrčai tarp darbo žmonių ir darbdavių, tarp neturtingųjų ir turčių. [...] Skriaudžiamųjų žmonių prašomi, Sovietai atėjo jiems į pagalbą ir padėjo sutriuškinti liaudies išnaudotojus. Argi tai tiesa?“ Remdamasis istoriniais faktais radijas pabrėžė, kad tai buvo kova dėl žemės, tėvynės laisvės, dėl jos kalbos ir tikėjimo. „Laisvės kovotojų, miško brolių, partizanų, ar kaip juos bevardintume, eilėse šalia stambaus ūkininko ryžtingai kovojo buvęs jo samdinys arba mažžemis, kuriam bolševikai žadėjo palikti žemę. Į ginkluotą pasipriešinimą įsijungė ne tik Lietuvos kaimas, bet ir miestas. Partizanų gretose šalia žemdirbių matome mokinius, studentus, mokytojus, valdininkus, amatininkus, darbininkus, net ir kuni-

gus – žodžiu, visų klasių bei profesijų atstovus¹⁰³. Tai rodo ir sovietiniai archyviniai šaltiniai. LSSR MVD kariuomenės karinio tribunolo pažymoje LKP(b) CK apie 1944–

1946 m. teismo procesus pateikiama nuteistųjų socialinės sudėties statistika būtent tai ir patvirtina (žr. lentelę).

LSSR MVD kariuomenės karinio tribunolo nuteistųjų 1944–1946 m. socialinės sudėties statistika¹⁰⁴

Inkriminuojamo nusikaltimo sudėtis	Iš viso	Dvarininkų	Stambių ūkininkų	Vidutinių ūkininkų	Vargingųjų valstiečių	Dvasininkų	Amatininkų	Iš visų nuteistųjų		
								inteligentų	besimokančio jaunimo	moterų
Partizanai	5474	6	831	3152	1250	2	233	444	22	232
Organizacijų nariai	2218	–	548	1228	376	6	60	283	151	46
Partizanų rėmėjai	2162	2	370	1167	603	1	19	192	3	810
Šnipai	455	–	106	240	105	–	4	71	–	44
Policininkai	978	1	199	542	213	–	23	130	2	–
Seniūnai	356	–	136	189	29	–	2	23	–	–
Iš viso	11643	9	2190	6518	2576	9	341	1143	178	1232*
Procentais	100	0,1	18,8	56,0	22,1	0,1	2,9	9,8	1,5	10,6

* Taip dokumente, turėtų būti 1132.

Iš lentelės matyti, kad per trejus metus nuteistų už antisovietinį pasipriešinimą vadinamųjų „dvarininkų“ ir „buožių“, arba „klasiniu atžvilgiu svetimų sovietinei valdžiai elementų“, buvo tik 2199, arba 18,9 proc. visų nuteistųjų. Daugumą sudarė paprasti Lietuvos žmonės, tikri šalies patriotai, tiek kovoję partizanų gretose, tiek rėmę laisvės kovotojus. Komunistinė propaganda, mėgindama paneigti istorinę tiesą, vadino pastaruosius suvedžiotaisiais arba suklaidentaisiais žmonėmis. „O iš tikrųjų, – skelbė radijas, – sovietų pusėje kovoję lietuviai buvo apgailėtinos komunistinės propagandos aukos. Jiems buvo įkalbėta, jog reikia išnaikinti buožes, kurių žemė amžiams priklausysianti buvusiems samdiniams ir jų vaikams. Ir kas gi atsitiko? Visi, patikėję komunistų partija, buvo apgauti. Tuoju po ginkluoto lietuvių pasipriešinimo palau-

žimo buvo pradėti kolchozai. Naujakuriai, nesuspeję nuimti net pirmojo derliaus, buvo drauge su jų persekiotojais ūkininkais suvaryti į bolševikinius dvarus ir paversti baudžiauninkais. [...] Laisvės kovotojus sunaikino, ūkininkus iš gimtųjų sodybų išmetė, kankino ir Sibiran trėmė iš Rusijos atsiųstieji specialūs NKVD daliniai. Vadinasi, tuoj po karo vykęs ginkluotas sukilimas nebuvo jokia klasių kova, bet karžygiškas visos mūsų tautos pasipriešinimas okupantui“, – daroma išvada radijo laidoje¹⁰⁵.

* * *

Romos ir kitų radijo stočių laidose buvo atskleidžiamos sovietų pastangos išskelti ir sureikšminti jiems naudingus istorinius faktus. Istorinius įvykius sovietinė propaganda pateikdavo taip, kad įtikintų pasaulį, jog neva Lietuvos žmonės patys pasirin-

ko sovietinę santvarką dar 1918–1919 m., sovietiniai tankai 1940 m. ne okupavo Lietuvą, o tik padėjo atkurti sovietų valdžią. Radijo laidose buvo pabrėžiama, jog po Pirmojo pasaulinio karo niekam nereikėjo įrodinėti, kad atkurta Lietuvos nepriklausomybė, nes visi aiškiai tai juto ir matė. Dabar visi nuolat jaučia ir mato, kad Lietuvoje šeiminkauja ne lietuviai, bet „vyresnieji broliai“. Lietuviai tik gali skelbti soclenktynes, kas greičiau įvykdys ir viršys Maskvos padiktuos planus¹⁰⁶. Politikas daktaras Antanas Olis 1953 m. Vašingtone skaitytoje paskaitoje pabrėžė, kad Lietuvos valstybė susikūrė ne 1918, o 1253 m., kai kunigaikštis Mindaugas sujungė skirtingas lietuvių gentis ir vainikavosi Lietuvos karaliumi¹⁰⁷; sovietų valdžios veikimas Lietuvoje 1918–1919 m. buvo tik pretenzingų agitatorių veikla. Lietuvos valdžia iki 1919 m. vasaros pabaigos sugebėjo išstumti raudonarmiečius iš visos Lietuvos, o kur neliko raudonarmiečių, ten neliko ir jokios sovietų valdžios, nes, išskyrus iš Rusijos atsiųstus raudonarmiečius, jos niekas negynė. „Tai vis bandymai raudonais siūlais užsiūti Kremliaus valdovų ginkluotas intervencijas Lietuvoje kaip 1919 m., taip ir 1940 metais“, – teigė radijas. Pasak jo, Kremlius yra įpareigojęs ištisą istorijos perrašinėtojų talką įrodinėti, kad tada pati Lietuvos liaudis atkūrė sovietų valdžią. Dėl to svarbu dažniau ir garsiau bent iš tolo priminti, kaip Lietuvos pagrobimas iš tikrųjų buvo suplanuotas ir suorganizuotas. Romos radijas, 1976 m. gegužės 5 d. komentuodamas „Europos lietuvių“ paskelbtą straipsnį „Revoliucija ar okupacija Lietuvoje“, sakė: „Visa eilė autorių jau yra rašę apie tariamą revoliuciją Lietuvoje 1940 metais. Įrodinėjama, kad ne Raudonoji armija, o Lietuvos liaudis nuvertė Lietuvos vyriausybę ir prijungė kraštą prie Sovietų Sąjungos“. Toliau pabrėžiama, kad „deja, nei liaudis, nei partija čia neturėjo jokio balso, kuris buvo diktuojamas tikrai Raudonosios armijos“¹⁰⁸.

Radijo laidose buvo analizuojama pokario metų politinė padėtis Lietuvoje, atskleidžiamos partizaninio karo priežastys. Viena iš partizaninio karo priežasčių – beato-dairiškas krašto sovietinimas. Perduotame per radiją pranešime apie Amerikos lietuvių socialdemokratų suvažiavimą, įvykusį 1965 m., pabrėžiama, kad sovietų valdžia 1945–1949 m., „laužydama Lietuvoje buvusius žemės ūkio santykius ir brutaliu būdu brukdama Lietuvos valstiečiams-ūkininkams pavergimo ir žiauraus išnaudojimo savąją kolchozų tvarką, sukurstė brolžudišką karą Lietuvoje. Jo eigoje okupantas pakartotinai vykdė dar ir kitą žiaurų Lietuvos gyventojų žudymą – lietuvių tautos naikinimą – genocidą“¹⁰⁹.

* * *

Lietuvoje ir išeivijoje sovietai skleidė mintį, kad dabartinė Lietuvos padėtis esanti stabilizuota visiems laikams, kad visos pastangos atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę esančios bergždžios. Kartu būdavo priduriama, kad dabartinės sąlygos „atskleidžia lietuvių tautai plačiausias kultūrinės veiklos galimybes ir didžiuosius pasiekimus“. Minint Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių įjungimo į SSRS dvidešimtmetį, užsienio spaudos radijo apžvalgose buvo pabrėžiama: „Dažni komunistinės spaudos nusi-skundimai dėl tariamo buržuazinio nacionalizmo apraiškų ir išpėjimai dėl įtakos, kurią daranti užsienio propaganda, rodo, kad sovietams nepavyko palaužti tautinį ir religinį Pabaltijo tautų pasipriešinimą, praėjus 25-eriems metams nuo priverstinio įjungimo į sovietinę imperiją“¹¹⁰.

Radijo komentarai griaudavo Lietuvos SSR propagandininkų bandymus įtikinti išeiviją, kad Lietuva yra laisva, nepriklausoma, suvereni socialistinė valstybė, gyvenanti klestėjimo laikus, turinti savo vyriausybę, teritoriją, karinius dalinius ir t. t. Ideologiniais šampais pagrįsta propaganda subliukšdavo

nuo paprasčiausių argumentų. Sovietiniai veikėjai ieškodavo svaresnių argumentų, aiškindami, kad Lietuva nesanti suvereni valstybė tarptautine prasme, bet respublika, įsijungusi į federaciją. Tokie aiškinimai galėdavo įtikinti tik tuos, kurie nedaug težinojo apie Lietuvos padėtį. Romos radijas 1970 m. pabrėžė, kad į valstybių federaciją įsijungti gali tik laisvas kraštas savo noru. Proletariškos diktatūros sistemoje visa valdžia sutelkta Maskvoje, o vilniškei „vyriausybei“ telieka vykdyti Maskvos įsakymus. Radijo laidoje buvo atkreiptas dėmesys ir į tai, jog išeivijoje būta kito pobūdžio iliuzijos, būtent kad laisvė Lietuvai ateis savaime, kad nėra ko aimanuoti nei kovoti, nes tai beprasmiška. Taip pat buvo pabrėžta, kad ir pirmoji, ir antroji iliuzija yra pavojingos, nes jos silpnina tautiečių budrumą, mažina jų ryžtą. Pasidavusieji propagandinei iliuzijai, kad Lietuva laisva, klestinti valstybė, netgi turtingesnė, pažangesnė už nepriklausomybės laikotarpio, nebesirūpina tautos gerove ir tik pataikauja vyresniajam broliui – rusui. Pasidavusieji antrai iliuzijai, kad išeivijos partangos beprasmės, nejučiomis atitrūksta nuo laisvės kovos. Radijo laidoje keliama mintis, jog išeivijos balsas buvo reikšmingas atkuriant nepriklausomą Lietuvą, jis gali būti ne mažiau reikšmingas ir ateityje. „Mūsų uždavinys – matyti tikrovę ir ją veikti, kad ir mažu kupstu ant didžiųjų kelio“¹¹¹. Romos radijo laidų cikle „Kovos keliu į laisvę“ 1970 m. rugpjūčio 16 d. profesorius Stasys Žymantas kalbėjo, kad „lietuvių išeivių pasitraukimas iš okupuotos Lietuvos reiškia bekompromisinį pasisakymą ir protestą prieš Lietuvos pavergimą ir kategorišką atsisakymą pripažinti vadinamąjį Lietuvos įjungimą į Sovietų Sąjungą, kaip jėgos, saivalės, prievartos ir neteisės aktą. Tas laisvųjų lietuvių atsisakymas pripažinti Lietuvos valstybės prievartinį panaikinimą sudarė ir tebesudaro nepajudinamą ir nepakeičiamą

lietuvių vedamos kovos už laisvę principą ir visą dabartinės Lietuvos laisvės bylos pagrindą. [...] Tačiau pats Lietuvos aneksijos nepripažinimo principas savaime dar nereiškia nei veiksmo, nei akcijos esamai neteisėtai padėčiai pakeisti. Tautai gyvenant priešpaudoje, išeivio veikla užsienyje savo krašto laisvei atgauti tik tada bus sėkminga ir paveiki, kai ji bus atremta tvirtais ryšiais ir saitais su kraštu, giliu krašto padėties ir jame nuolat vykstančių pasikeitimų pažinimu, kai užsienio lietuviai laikys save nedaloma tautos dalimi, atmindami, kad tėvynėje liko širdis, kaip skelbė didysis išeivis Adomas Mickevičius, o pati tauta į juos žiūrės kaip į savo narius, ją atjaučiančius, į jos gyvenimą įsijaučiančius, jos vargais ir lūkesčiais gyvenančius, jos labui ir laisvei ištikimai dirbančius“¹¹².

* * *

Po Antrojo pasaulinio karo daugeliui anksčiau priklausomų šalių laisvu gyventojų apsisprendimu buvo suteikta nepriklausomybė, sukurtas valstybingumas. „Tuo tarpu Sovietų Sąjunga eina visai priešingu keliu, – kalbėjo „Amerikos balsas“ 1958 m. gruodžio 20 d. – Ji eina istorijoje dar negirdėtu tautų pavergimo keliu. Antrojo pasaulinio karo metu ir po karo Maskva pavergė 11 senų, nepriklausomo gyvenimo tradicijas sukūrusių aukštos civilizacijos tautų, sukurdama 11 satelitinių, t. y. kolonialinių valstybių pilna to žodžio prasme“¹¹³. Užsienio radijo stotys 1958 m. komentavo Vakarų spaudoje paskelbtą W. Churchillio straipsnių seriją „Šaltoji taika ir visuotinis tikslas“, skirtą Rytų ir Vakarų santykiams. Apie Sovietų Sąjungos santykius su jos kontroliuojamais kraštais buvo pabrėžiama, kad tos tautos visada kels maištą prieš kolonijinę sovietų imperiją ne todėl, kad ji yra komunistinė, bet todėl, kad ji toms tautoms svetima ir neša priespaudą¹¹⁴. JAV prezidentas

1959 m. balandžio 4 d. pareiškė, kad „amerikietis kovoja prieš dykumas ir laukiniškumą, o rusas – prieš civilizaciją visais ginklais“, „pagrindinis amerikiečio įrankis savo tikslams pasiekti yra laisvė, o ruso – baudžiava“, „mes matome rusų tautą patekusią į imperialistinį komunizmą, kuris tikisi paveikti jau ne pusę, o visą pasaulį. Jo metodai yra įvairiarūšiai: ir propaganda, ir politinė diversija, ir ekonominis smelkimas, ir panaudojimas jėgą ar ja grasinimas“¹¹⁵.

Radijo laidose buvo apžvelgiama ir komentuojama pasaulio spauda, kurioje nuolat buvo skelbiami pareiškimai, įrodantys, kad Baltijos valstybės irgi yra politinės prievartos aukos. „News week“ 1966 m. rugpjūčio 29 d. priminė, kad Baltijos tautos buvo pavergtos prieš 24 metus ir kad jos turi skirtingą europietišką „kvapą“. Daugelis rusų vyksta atostogauti į Baltijos šalis kaip į tikrą Vakarų Europą. Maskvos valdovams Baltijos valstybės yra daugiau negu vasarojimo vieta. Jos sovietams yra nepaprastai svarbios ekonominiu atžvilgiu. Nors Baltijos valstybių plotas sudaro tik 1 proc. Sovietų Sąjungos ploto, tačiau čia yra pagaminami 8 proc. visų Sovietų Sąjungoje gaminamų metalų pjovimo mašinų, 12 proc. visų skalbimo mašinų ir t. t.¹¹⁶

Sovietmečiu Lietuvoje susiklostę gamybiniai, visuomeniniai ir politiniai santykiai užsienio radijo laidose buvo įvardijami kaip sovietinis neokolonializmas. Analizuojant ekonominius ir politinius sovietinio kolonializmo aspektus, buvo pabrėžiama, kad sovietinis kolonializmas ūkiniu atžvilgiu nesilaikė tradicinės kolonijų politikos, kai kolonijos buvo laikomos tik žaliavų šaltiniais. SSRS naujai kuriama pramonė rėmėsi įvežtinėmis žaliavomis, o jos gaminiai keliavo į „plačiąją tėvynę“, neklausiant vietos gyventojų, ar jie patenkinti padiktuotu atsiskaitymu. Anksčiau kolonijinės valstybės neleido jų valdomiems kraštams išugdyti stambio-

sios pramonės, išnaudodamos juos kaip žaliavos ir pigaus darbo šaltinius, o sovietinis neokolonializmas išnaudojo nerusų tautas, kurdamas jose pramonę, priklausančią nuo įvežamų žaliavų, taip visiškai pririšdamas jas prie Sovietų Rusijos ir neleisdamas tiems kraštams dalyvauti jų darbo vaisių pasiskirstyme. Radijo laidose buvo atskleidžiami ir kiti sovietinės ūkinės politikos aspektai. Romos radijas, komentuodamas Kazimiero Meškausko knygą „Tarybų Lietuvos industrializavimas“, citavo: „Susikūrus po Antrojo pasaulinio karo socialistinei stovyklai, buvo nuomonių, kad tarptautinio pasidalinimo pagrindu galbūt tikslinga atskiras socialistinės stovyklos šalis, turinčias palankesnes tam sąlygas, specializuoti žemės ūkio produktų ir žaliavų gamyboje, o reikiamas pramonės prekes tiekti jiems iš kitų socialistinės stovyklos industrinių šalių“. Taigi, daroma išvada, po karo Kremliaus vadovams buvo šovę į galvą užimtuose kraštuose pritaikyti senąją kolonijų politiką. Vėliau šios taktikos bent iš dalies atsisakyta, tačiau retsykais, sustiprėjus valdančiųjų viršūnių imperialistiniams siekiams, ji vis atgimdavo¹¹⁷.

Pradėjus irti pasaulinei kolonijinei sistemai, radijo stočių laidose lietuvių kalba buvo keliami reikalavimai pasmerkti sovietinį neokolonializmą. „Amerikos balsas“ 1960 m. perdavė Pavergtų Europos tautų seimo kreipimąsi į JAV prezidentą, kuriame seimas prašė prezidentą pasmerkti sovietų kolonializmą, kai jis kalbės Jungtinių Tautų visumos susirinkime¹¹⁸. Romos radijas, 1964 m. rugsėjo 10 d. kalbėdamas šiuo klausimu, pabrėžė, kad sovietiniai vadai nuolat kalba apie išsivadavimą iš kolonializmo ir ekonominės priespaudos, tačiau gyvenimas sovietijoje rodo, kad aršiausias imperializmas yra ne kur kitur, o Sovietų Sąjungoje, kuri užgrobusi Lietuvą ir kitas tautas¹¹⁹. Vatikano radijas 1965 m. sausio 12 d. laidoje pranešė, kad Tarptautinė žmogaus teisių ly-

ga, kurios būstinė yra Niujorke ir kuri turi Jungtinių Tautų patarėjo teises, įteikė Jungtinių Tautų komisijai kolonializmui likviduoti raštą, primindama, kad jau 1962 m. birželio 15 d. tai komisijai buvo įteikusi memorandumą „Dėl kolonializmo Pabaltijo valstybėse“. Minėtame rašte pabrėžiama, kad kolonializmo naikavimo logika reikalauja atkreipti dėmesį į Sovietų Rusijos pagrobtas teritorijas¹²⁰. Siekiant atkreipti Jungtinių Tautų Organizacijos dėmesį į Lietuvos ir kitų Baltijos šalių padėtį, ir vėliau radijo laidoje buvo kalbama apie reikalavimus, kad JTO nedelsdama imtųsi priemonių sovietiniam kolonializmui panaikinti, perduodami pranešimai apie užsienio lietuvių jaunimo, kitų Baltijos šalių žmonių žygius į JTO dėl sovietinio kolonializmo panaikinimo¹²¹. Romos radijas 1966 m. balandžio 18 d. laidoje „Jungtinės Tautos – ginklas prieš kolonializmą“ pasakojo apie pasirengimą Čikagoje įvyksiančiam Pasaulio lietuvių jaunimo kongresui. Radijo laidoje pabrėžiama, kad šio kongreso tikslas – „priminti pasauliui Lietuvos priespaudą ir prašyti iš Jungtinių Tautų Organizacijos, kad dėtų pastangų tai priespaudai pašalinti. Laisvojo pasaulio lietuvių tarpe vyksta parašų rinkimas. Tie parašai bus įteikti Jungtinėms Tautoms su minėtąja peticija. Kai kas gali pasityčioti ar teigti, kad tai vis tiek neatneš naudos. Mes, savaime suprantama, neginčijame fakto, kad lietuvių peticija Jungtinėms Tautoms, lydiama net ir, pavyzdžiui, dešimties milijonų parašų, neprivers Sovietus išsikraustyti iš Pabaltijo, kaip lygiai žinome, kad ir Jungtinės Tautos neturi priemonių šiuo metu priversti Sovietus apleisti mūsų kraštą ir jam grąžinti nepriklausomybę. Bet, nežiūrint to, mes esame įsitikinę mūsų žingsnių ir pastangų naudingumu. Jei šiandien mes neturime priemonių Sovietus priversti pasitraukti iš mūsų krašto, tai mes turime kitų svarbių ginklų, kuriais galime Lietuvai pagelbėti.

Mūsų ginklas yra propagandinis. [...] Pastarųjų metų bėgyje Jungtinėse Tautose vykusių diskusijų metu ne kartą buvo iškeltas Baltijos valstybių, taigi ir Lietuvos, likimas. Svarstant kolonializmo likvidavimą, Didžiosios Britanijos atstovas, pavyzdžiui, Jungtinių Tautų pilnates posėdyje priminė, kad naujosios kolonijos yra Lietuva, Latvija ir Estija. Irano atstovas ta pačia proga priminė, kad ne senasis kolonializmas, o neokolonializmas šiandien sudaro pavojų tautų nepriklausomybei. ... Priminsime, kad net ir prezidentas Kenedis savo laiku kalbėdamas Jungtinėse Tautose pažymėjo, kad tautų apsisprendimo banga komunistinės imperijos dar nepasiekė. Vienas svarbiausių laisvųjų lietuvių uždavinys kaip tik ir yra priminti laisvajam pasauliui šį faktą, kartu reikalaujant, kad toji apsisprendimo teisė būtų pritaikoma taip pat ir Lietuvai¹²². Lietuvių jaunimo peticiją, smerkiančią Sovietų kolonializmą Europoje, reikalaujančią grąžinti Lietuvai laisvę ir nepriklausomybę, pasirašė tūkstančiai lietuvių, latvių, estų ir kitataučių Lietuvos bičiulių. Daugelis pasirašiusių pirmą kartą išgirdo apie Lietuvos pavergimo faktą. Į jaunimo centrą Amerikoje plaukė užpildyti lapai iš Brazilijos, Australijos, Argentinos, Kanados, Naujosios Zelandijos bei kitų valstybių¹²³. Romos radijas 1966 m. liepos 22 d. perdavė laikraščio „Draugas“ pranešimą, kad Jungtinių Tautų Organizacijoje lankėsi lietuvių jaunimo delegacija ir perdavė peticiją, prie kurios pridėta daugiau kaip 30 tomų parašų. Nors Jungtinių Tautų Organizacijos sekretorius ir atsisakė delegaciją priimti (ją priėmė Jungtinių Tautų biuro pareigūnas), tačiau šis jaunimo žingsnis neliko be atsako. Lietuvių jaunimo antikolonialinė lyga, kuriai Pasaulio lietuvių jaunimo kongreso vadovybė buvo pavedusi rūpintis jaunimo peticijos įteikimu JTO, spalio mėn. gavo Jungtinių Tautų atsakymą. Žmogaus teisių gynimo komi-

sijos valdininko pasirašytame rašte sakoma, kad apie jaunimo peticiją dėl sovietinio kolonializmo Lietuvoje pasmerkimo ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo nustatyta tvarka bus informuoti visi Žmogaus teisių gynimo komisijos nariai. Peticijos kopija bus pasiūsta kaltinimo paliestai atstovei, šiuo atveju Sovietų Sąjungai¹²⁴. Iš Vatikano ir Romos radijų pranešimų sužinome, kad 1966 m. spalio 22 d. JAV senatas vienbalsiai priėmė rezoliuciją Nr. 415, kurioje reikalaujama laisvės Baltijos kraštams¹²⁵. Rezoliuciją prieš mėnesį buvo priėmusi senato užsienio reikalų komisija. Senatas ragino prezidentą apeliuoti į Jungtinių Tautų Organizaciją ir veikti per ją viešąją nuomonę, kad Baltijos valstybėms būtų grąžinta laisvė ir nepriklausomybė. Radijo laidose tai buvo įvertinta kaip moralinis laimėjimas Baltijos kraštų laisvinimo kovoje¹²⁶. Radijo laidose analizuojant sovietinio kolonializmo klausimus buvo atskleidžiama tautų apsisprendimo teisės esmė komunistinio režimo sąlygomis. Romos radijas 1965 m. birželio 8 d. laidoje apie lenininę nacionalinę politiką pabrėžė, kad Lenino rašiniai, ypač nacionalinės politikos klausimais, niekada nesiderino su sovietine praktika¹²⁷.

IŠVADOS

Lietuvių tautos kovoje dėl laisvės svarbus vaidmuo teko laisvės ir pasipriešinimo idėjų skelbimui ir platinimui. Pogrindiniai laikraščiai ir kiti leidiniai supažindindavo gyventojus su partizanų kova ir gyvenimu, skelbė partizanų įsakymus, užsienio informaciją. Spaudos informacijas ir pranešimus papildydavo užsienio radijas. Partizanams radijas buvo ne tik žinių šaltinis, bet ir ryšio priemonė. Per keletą dešimtmečių susikūrė platus užsienio radijo stočių, transliuojančių laidas lietuvių kalba, tinklas. Daugiau

kaip pusę amžiaus trukusios įvairių radijo stočių transliacijos lietuvių ir kitų tautų kalbomis rodo, kad jų veikla nebuvo tik propagandinė kampanija, bet gili, nuolatinė politinių procesų analizė. Lietuvos valstybingumo idėjos gynimas ir okupacijos bei aneksijos pasmerkimas tapo viena pagrindinių užsienio radijo laidų lietuvių kalba temų. Radijo laidose buvo ryški idėja, kad sovietinis režimas yra laikinas ir kad anksčiau ar vėliau Lietuva ir kiti kraštai atkurs prarastą valstybingumą taikiu būdu, susiklosčius tam tikroms istorinėms aplinkybėms, nes komunistinė sistema nuolat iro, nors ir ne taip sparčiai, kaip daug kam norėjosi.

Siekiant užkirsti kelią laisvės idėjų plitimui radijo bangomis, žinioms apie sovietinio režimo vykdomą kitų tautų pavergimo politiką, pasaulyje vykstančius nepalankius jam politinius procesus, Sovietų Sąjungoje buvo sukurtas didžiulis techninis monstras užsienio radijo stočių laidoms slopinti. Be techninio slopinimo, Sovietų Sąjunga taikė ir ideologines priemones sukelti klausytojų nepasitikėjimą užsienio radijo stotimis. Užsienio radijo laidų klausytojai buvo terorizuojami, persekiojami. Užsienio radijo stočių, transliuojančių laidas pavergtų kraštų kalbomis, slopinimas, trukęs per 40 metų, parodė, kad laisvės siekių ir laisvo žodžio neįmanoma nuslopinti netgi tokiomis galinomis techninėmis, represinėmis ir ideologinėmis priemonėmis, kurias naudojo sovietinė sistema. Paradoksaliai susiklostė politinės aplinkybės, kad, žlungant Sovietų Sąjungai, užsienio radijo stotys tapo Rusijos demokratinių judėjimų tribūna įtvirtinant naujas politines tendencijas.

Užsienio radijo stočių laidos visada turėjo didžiulį klausytojų būrį, kuriam jos buvo tarsi švyturys, nušviečiantis sunkų ir pavojingą kelią į laisvę. Nei persekiojimai, nei sovietų valdžios skleidžiama dezinformacija apie užsienio radijo stočių laidas nesuma-

žino pasitikėjimo jomis. Nuodugni politinių įvykių analizė, valdžios institucijų slepiama informacija apie padėtį SSRS, Lietuvoje ir kituose kraštuose padėjo puoselėti laisvės viltis, tikėjimą Lietuvos valstybingumo atkūrimo perspektyva. Laidose pateiktos medžiagos apibendrinimas ir politinių aplinkybių analizė rodo, kad tauta, jos ryžtas gyven-

ti laisvai atliko svarbiausią vaidmenį kovoje dėl valstybingumo atkūrimo.

Lietuvos gyventojus radijo bangomis pasiekiančios žinios apie užsienio lietuvių pastangas atkurti Lietuvos valstybingumą, politinių procesų analizė žadino laisvės siekius, viltį nusikratyti okupacinio režimo, grindė kelią naujam tautos atgimimui.

Nuorodos

¹ R. Pleikys, *Jamming*, Kaišiadorys, 1999, 163 p.

² S. Štikelis, „Radijo raida“, *Žurnalisto žinytas*, Kaunas, 1992, p. 153–160.

³ VKP(b) CK Politinio biuro 1941 m. posėdžių protokolas Nr. 34, Rusijos valstybinis socialinės-politinės istorijos archyvas (toliau – RGASPI), f. 17, ap. 3, b. 1041.

⁴ SSRS ryšių ministerijos įgalotinio Lietuvos radijo tinklų direkcijos 1944 m. lapkričio 11 d. pranešimas apie radiofikavimą Lietuvoje, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 7, b. 273, l. 170.

⁵ LSSR NKVD OBB viršininko 1944 m. gruodžio 7 d. pažyma apie 1944 m. liepos 15–lapkričio 30 d. iš partizanų paimtus ginklus, *ibid.*, b. 91, l. 51.

⁶ Generolo P. Vetrovo 1944 m. rugsėjo 27 d. raštas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, l. 27.

⁷ LSSR MGB Transporto skyriaus viršininko 1947 m. sausio 25 d. pranešimas LKP(b) CK sekretoriui, *ibid.*, ap. 10, b. 275, l. 4–5.

⁸ LSSR MVD Lietuvos baseino viršininko 1954 m. kovo 9 d. informacinis raštas LKP CK, *ibid.*, ap. 133, b. 53, l. 72.

⁹ LSSR KGB 1974 m. balandžio 4 d. pažyma apie „Amerikos balso“ radijo stoties lietuvių skyriaus prieššką veiklą, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 714, l. 8.

¹⁰ Jono Antanaičio 1945 m. birželio 1 d. tardymo protokolas, *ibid.*, baudžiamoji byla P-15082-Li, l. 153.

¹¹ LKP(b) CK VII plenumo (1945 m.) stenograma, *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 14, l. 151.

¹² LLA biuletėnis „Alio! Kalba „Laisvasis Lietuvos radijas““, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 158, l. 121.

¹³ Partizanų ir agentūrinių žvalgų radistų slėptuvės (vietos parinkimas, įrengimas ir naudojimas), *ibid.*, l. 171–174.

¹⁴ LKP(b) CK VII plenumo (1945 m.) stenograma, *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 14, l. 150.

¹⁵ NKVD–NKGB įgalotinio Lietuvoje 1945 m. spalio 7 d. raštas NKVD–NKGB Vilniaus sektoriaus

viršininkui dėl radijo siųstuvo paėmimo, *ibid.*, f. K-1, ap. 18, b. 64, l. 115.

¹⁶ LSSR NKGB liaudies komisaro 1946 m. vasario 4 d. raštas, *ibid.*, b. 5, l. 47.

¹⁷ LSSR URM spaudos apžvalgos biuletėnis, 1946 m. spalio 16 d., Nr. 7, *ibid.*, f. 1771, ap. 9, b. 280, l. 47; Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-754s, ap. 13, b. 128, l. 19.

¹⁸ LSSR MGB 1947 m. sausio 18 d. pažyma apie lietuvių emigraciją Vakarų Europoje, LYA, f. 1771, ap. 10, b. 277, l. 6.

¹⁹ Antano Petraičio 1949 m. lapkričio 25 d. tardymo protokolas, *ibid.*, baudžiamoji byla 37892/2, t. 1, l. 44.

²⁰ Iš Valero Gylio 1945 m. birželio 14 d. tardymo protokolo, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 47, l. 128–129.

²¹ MGB Telšių apskrities skyriaus 1947 m. balandžio 11 d. aktas apie radijo stoties 12-RP paėmimą iš LLA Žemaičių legiono štabo, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 199, l. 128-9,10.

²² LLA štabo lapelis „Okupuota Lietuva – pavergti lietuviai!“, 1945 m., *ibid.*, ap. 18, b. 68, l. 119.

²³ LSSR URM Amerikos lietuvių spaudos biuletėnis (toliau – Spaudos biuletėnis), 1950 m. balandžio 26 d., Nr. 4(30), LCVA, f. R-754s, ap. 13, b. 295, l. 83.

²⁴ LSSR MGB visiškai slapta 1947 m. sausio 18 d. pažyma apie lietuvių emigraciją Vakarų Europoje, LYA, f. 1771, ap. 10, b. 277, l. 14.

²⁵ LSSR MT skyriaus viršininko repatriacijos reikalams 1948 m. lapkričio mėn. slaptas pranešimas SSRS MT įgalotiniui repatriacijos reikalams apie politinio darbo plėtimą dėl sovietinių piliečių grįžimo iš užsienio į tėvynę, *ibid.*, ap. 11, b. 273, l. 52–59.

²⁶ Visiškai slaptas pranešimas SSRS MT įgalotinio pavaduotojui SSRS piliečių repatriacijos reikalams apie perkeltųjų asmenų padėtį 1947 m. gruodžio mėn., *ibid.*, l. 9–10, 13.

²⁷ Spaudos biuletėnis, 1948 m. spalio mėn., Nr. 5(18), *ibid.*, b. 272, l. 113–114.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ Spaudos biuletėnis, 1950 m. kovo 29 d., Nr. 2–3(28–29), *ibid.*, ap. 92, b. 22, l. 66–67.

³⁰ Spaudos biuletėnis, 1950 m. balandžio 26 d., Nr. 4(30), *ibid.*, l. 83.

³¹ Spaudos biuletėnis, 1954 m. gegužės 21 d., Nr. 5, LCVA, f. R-754s, ap. 13, b. 517, l. 121.

³² LKP(b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus 1951 m. balandžio 2 d. raštas SSRS ryšių ministru N. Psurceviui dėl techninių priemonių antisovietinių laidų slopinimui, LYA, f. 1771, ap. 133, b. 8, l. 6.

³³ Spaudos biuletėnis, 1951 m. gegužės 28 d., Nr. 2–3(38–39), *ibid.*, ap. 108, b. 15, l. 134–135.

³⁴ Spaudos biuletėnis, 1952 m. kovo mėn., Nr. 1–2(47–48), *ibid.*, ap. 133, b. 15, l. 73.

³⁵ LSSR URM 1951 m. biuletėnis apie lietuvių veiklą JAV ir kituose kraštuose, LCVA, f. R-754s, ap. 13, b. 348, l. 157.

³⁶ Spaudos biuletėnis, 1952 m. birželio mėn., Nr. 5–6(51–52), LYA, f. 1771, ap. 133, b. 15, l. 148.

³⁷ Spaudos biuletėnis, 1952 m. liepos mėn., Nr. 7(53), *ibid.*, l. 184.

³⁸ Spaudos biuletėnis, 1952 m. lapkričio 12 d., Nr. 8–9(54–55), LCVA, f. R-754s, ap. 13, b. 403, l. 157.

³⁹ Igno Gaškos 1953 m. gegužės 11 d. pažyma apie lietuvių pabėgėlių veiklą užsienyje, LYA, f. 1771, ap. 133, b. 47, l. 34–36.

⁴⁰ Spaudos biuletėnis, 1950 m. balandžio 26 d., Nr. 4(30), *ibid.*, ap. 92, b. 22, l. 83.

⁴¹ Spaudos biuletėnis, 1952 m. liepos mėn., Nr. 7(53), *ibid.*, ap. 133, b. 15, l. 184.

⁴² „Naujieji VLIK'o žygiai“, *Eltos informacijos*, 1961, rugsėjo 18.

⁴³ Užsienio radijo laidos „Amerikos balsas“ lietuvių kalba biuletėnis, 1957 m. spalio 10 d., Nr. 144, l. 28–29.

⁴⁴ LSSR MT valstybinio radijo ir televizijos komiteto radijo biuletėnis (toliau – Radijo biuletėnis), 1965 m. sausio 7–8 d., Nr. 106, l. 6.

⁴⁵ Radijo biuletėnis, 1970 m. birželio 17–18 d., l. 9.

⁴⁶ Radijo biuletėnis. Papildymai iš BBC, „Vokiečių bangos“ ir „Amerikos balso“ radijo stočių laidų, 1974 m. lapkričio 1–4 d., l. 3–5.

⁴⁷ Radijo biuletėnis, 1974 m. spalio 28 d., l. 6–8.

⁴⁸ J. Janučio kalba LKP CK IV plenumė 1958 m. rugsėjo 30 d., LYA, f. 1771, ap. 191, b. 474, l. 210.

⁴⁹ Radijo biuletėnis, 1974 m. lapkričio 27 d., l. 2.

⁵⁰ Radijo biuletėnis. Papildoma BBC, „Vokiečių bangos“ transliacijų santrauka, 1974 m. gegužės 14 d., l. 6.

⁵¹ Igno Gaškos 1953 m. gegužės 11 d. pažyma apie lietuvių pabėgėlių veiklą užsienyje, LYA, f. 1771, ap. 133, b. 47, l. 34–36.

⁵² LSSR URM 1951 m. biuletėnis apie lietuvių veiklą JAV ir kituose kraštuose, LCVA, f. R-754s, ap. 13, b. 348, l. 127.

⁵³ Spaudos biuletėnis, 1951 m. rugpjūčio mėn., Nr. 5–6(41–42), LYA, f. 1771, ap. 108, b. 15, l. 193.

⁵⁴ *Ibid.*, 1951 m. gruodžio mėn., Nr. 6–7(43–44), *ibid.*, l. 226–227.

⁵⁵ Radijo biuletėnis, 1965 m. kovo 20–balandžio 20 d., Nr. 6, l. 42.

⁵⁶ *Ibid.*, 1976 m. gruodžio 3–5 d., l. 7–8.

⁵⁷ *Ibid.*, 1974 m. birželio 4 d., l. 2–3.

⁵⁸ *Ibid.*, 1974 m. birželio 14–16 d., l. 15.

⁵⁹ *Ibid.*, 1970 m. gegužės 7–8 d., l. 8.

⁶⁰ *Ibid.*, 1976 m. gruodžio 21 d., l. 4–5.

⁶¹ *Ibid.*, 1964 m. gruodžio 28 d., Nr. 2, l. 28.

⁶² R. Pleikys, *op. cit.*, p. 13.

⁶³ SSRS ryšių ministerijos įgaliotinio pavaduotojo Strelkovo 1951 m. gegužės 22 d. raštas LKP(b) CK apie „Amerikos balso“ ir BBC laidų slopinimą, LYA, f. 1771, ap. 108, b. 9, l. 252–254.

⁶⁴ LKP(b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus 1951 m. kovo 30 d. raštas SSRS ryšių ministru N. Psurceviui dėl „Amerikos balso“ ir BBC laidų slopinimo, *ibid.*, l. 252–254.

⁶⁵ LKP(b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus 1951 m. balandžio 2 d. raštas SSRS ryšių ministru N. Psurceviui dėl techninių priemonių antisovietinių laidų slopinimui, *ibid.*, ap. 133, b. 8, l. 6.

⁶⁶ SSRS ryšių ministerijos įgaliotinio pavaduotojo Strelkovo 1951 m. gruodžio 11 d. raštas LKP(b) CK sekretoriui V. Niunkai, *ibid.*, ap. 108, b. 9, l. 264–268.

⁶⁷ LKP(b) Klaipėdos srities komiteto sekretoriaus V. Kulygino 1951 m. lapkričio 28 d. raštas A. Sniečkui dėl antisovietinių radijo laidų slopinimo, *ibid.*, l. 264–265.

⁶⁸ SSRS ryšių ministerijos įgaliotinio pavaduotojo Strelkovo 1951 m. gruodžio 11 d. raštas LKP(b) CK sekretoriui V. Niunkai, *ibid.*, l. 264–268.

⁶⁹ A. Sniečkaus 1951 m. gruodžio 9 d. laiškas VKP(b) CK sekretoriui G. Malenkovui, *ibid.*, l. 269.

⁷⁰ SSRS ryšių ministerijos įgaliotinio Lietuvoje Strelkovo 1952 m. vasario 4 d. raštas LKP(b) CK sekretoriui V. Niunkai dėl užsienio radijo stočių transliacijų, *ibid.*, ap. 133, b. 8, l. 10–11.

⁷¹ SSRS ryšių ministro N. Psurcevo 1952 m. lapkričio 15 d. laiškas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, kopija LKP Klaipėdos srities sekretoriui K. Liaudžiui, SSRS ryšių ministerijos įgaliotiniui Lietuvoje N. Belianinui dėl radijo siųstuvų skyrimo užsienio radijo stočių slopinimui, *ibid.*, l. 7.

⁷² LKP CK sekretoriato 1953 m. gruodžio 8 d. nutarimas „Dėl objektų Nr. 60 ir 61 statybos eigos“, *ibid.*, ap. 131, b. 399, l. 4–5.

⁷³ LSSR UUČ ypatingojo skyriaus 1954 m. rugsėjo 3 d. pažyma apie kovą su antisovietinėmis transliacijomis Lietuvos teritorijoje, *ibid.*, f. 1771, ap. 192, b. 18, l. 62.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ LSSR MT ir Lietuvos KP(b) CK 1954 m. rugsėjo 23 d. nutarimas „Dėl kovos priemonių prieš antisovietinę propagandą radijo bangomis“, *ibid.*, ap. 190, b. 9, l. 55–57.

- ⁷⁶ LSSR UuČ ypatingojo skyriaus 1954 m. rugsėjo 3 d. pažyma apie kovą su antisovietinėmis transliacijomis Lietuvos teritorijoje, *ibid.*, ap. 192, b. 18, l. 63–64.
- ⁷⁷ *Žmogaus teisių apsauga: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1990, p. 10.
- ⁷⁸ Radijo biuletenis, 1959 m. gegužės 22 d., Nr. 69, l. 242.
- ⁷⁹ *Ibid.*, 1976 m. gruodžio 17–19 d., l. 2.
- ⁸⁰ LKP CK biuro 1957 m. sausio 17 d. nutarimas „Dėl užsienio radijo laidų lietuvių kalba užrašymo“, LYA, f. 1771, ap. 191, b. 277, l. 21.
- ⁸¹ LKP CK biuro 1959 m. lapkričio 5 d. nutarimas „Kontrapropagandos klausimu“, *ibid.*, ap. 196, b. 158, l. 9.
- ⁸² LKP CK prezidiumo 1963 m. spalio 18 d. nutarimas „Dėl užsienio politikos propagandos sektoriaus sukūrimo LKP CK Ideologiniame skyriuje“, *ibid.*, ap. 228, b. 382, l. 6.
- ⁸³ LSSR KGB 1959 m. informacijos SSRS KGB operatyvinei-techninei valdybai apie „Amerikos balso“ laidas, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 560, l. 1–50.
- ⁸⁴ LSSR KGB 1974 m. balandžio 3 d. direktyva KGB rajonų skyrių viršininkams, *ibid.*, b. 714, l. 4.
- ⁸⁵ R. Pleikys, *op. cit.*, p. 7, 15.
- ⁸⁶ Radijo biuletenis, 1960 m. vasario 4 d., Nr. 16, l. 124.
- ⁸⁷ R. Pleikys, *op. cit.*, p. 13.
- ⁸⁸ J. Ligačiovo ir V. Čebrikovo 1986 m. rugsėjo 25 d. raštas SSKP CK „Dėl radijo stočių „Amerikos balsas“, BBC, „Pekino radijas“, „Korėjos radijas“ slopinimo nutraukimo“, RGASPI, f. 89, ap. 18, dok. 105, l. 1–2.
- ⁸⁹ R. Pleikys, *op. cit.*, p. 5.
- ⁹⁰ SSKP CK Ideologinio ir Tarptautinio skyrių 1991 m. kovo 15 d. raštas SSKP CK, RGASPI, f. 89, ap. 2, dok. 15, l. 3–4.
- ⁹¹ SSRS AT užsienio reikalų komiteto pirmininko 1991 m. kovo 28 d. raštas SSRS užsienio reikalų ministrui A. Bessmertnij dėl užsienio radijo stočių transliacijų, *ibid.*, l. 9.
- ⁹² LLA 1945 m. atsišaukimas „Prikelkim Lietuvą mūsų!“, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 48, l. 129–130.
- ⁹³ Lietuvių partizanų apygardos štabo 1945 m. birželio 29 d. pranešimas, *ibid.*, f. K-1, ap. 18, b. 61, l. 259.
- ⁹⁴ Kelios žinios apie VLIK'ą. 1951 m. vasario 18 d. informacija, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 218, l. 14.
- ⁹⁵ S. Lozoraičio 1947 m. balandžio 15 d. *Pro memoria*, *ibid.*, l. 22–23.
- ⁹⁶ Spaudos biuletenis, 1951 m. liepos mėn., Nr. 4(40), *ibid.*, f. 1771, ap. 108, b. 15, l. 148.
- ⁹⁷ Spaudos biuletenis, 1952 m. kovo mėn., Nr. 1–2(47–48), *ibid.*, ap. 133, b. 15, l. 73–74.
- ⁹⁸ *Ibid.*, l. 102.
- ⁹⁹ Radijo biuletenis, 1965 m. rugpjūčio 20–rugsėjo 20 d., Nr. 11, l. 7–8.
- ¹⁰⁰ *Ibid.*, 1957 m. vasario 22 d., Nr. 7, l. 80.
- ¹⁰¹ *Ibid.*, 1965 m. birželio 20–liepos 20 d., Nr. 9, l. 7–9.
- ¹⁰² *Ibid.*, 1957 m. birželio 14 d., Nr. 81, l. 2.
- ¹⁰³ *Ibid.*, 1966 m. kovo 20–balandžio 20 d., Nr. 18, l. 27–30.
- ¹⁰⁴ LSSR MVD kariuomenės karinio tribunolo pranešimas apie 1946 m. ketvirtojo ketvirčio darbą, LYA, f. 1771, ap. 10, b. 293, l. 138.
- ¹⁰⁵ Radijo biuletenis, 1966 m. kovo 20–balandžio 20 d., Nr. 18, l. 27–30.
- ¹⁰⁶ *Ibid.*, 1966 m. lapkričio 19–20 d., Nr. 603, l. 3–5.
- ¹⁰⁷ *Ibid.*, 1959 m. kovo 15 d., Nr. 40, l. 55.
- ¹⁰⁸ *Ibid.*, 1976 m. gegužės 4–5 d., l. 8–9.
- ¹⁰⁹ *Ibid.*, 1965 m. liepos 20–rugsėjo 20 d., Nr. 10, l. 25.
- ¹¹⁰ *Ibid.*
- ¹¹¹ *Ibid.*, 1970 m. sausio 28–29 d., l. 8–10.
- ¹¹² *Ibid.*, 1970 m. rugpjūčio 10–17 d., Nr. 82, l. 5–7.
- ¹¹³ „Amerikos balso“ radijo laida lietuvių kalba, 1958 m. gruodžio 20 d., Nr. 321, l. 205–207.
- ¹¹⁴ *Ibid.*, 1958 m. gegužės 13 d., Nr. 233, l. 165–166.
- ¹¹⁵ *Ibid.*, 1959 m. balandžio 4 d., Nr. 50, l. 115.
- ¹¹⁶ Radijo biuletenis, 1966 m. rugsėjo 12 d., Nr. 567, l. 3–5.
- ¹¹⁷ *Ibid.*, 1965 m. liepos 20–rugsėjo 20 d., Nr. 10, l. 19–20.
- ¹¹⁸ „Amerikos balso“ radijo laida lietuvių kalba, 1960 m. rugsėjo 19 d., Nr. 100, l. 121.
- ¹¹⁹ Radijo biuletenis, 1964 m. rugsėjo 10 d., Nr. 15, l. 3–5.
- ¹²⁰ *Ibid.*, 1965 m. sausio 12 d., Nr. 109, l. 3.
- ¹²¹ *Ibid.*, 1965 m. lapkričio 6–8 d., Nr. 247, l. 5–6.
- ¹²² *Ibid.*, 1966 m. kovo 20–balandžio 20 d., Nr. 18, l. 30–32.
- ¹²³ *Ibid.*, 1966 m. gegužės 20–birželio 20 d., Nr. 20, l. 48.
- ¹²⁴ *Ibid.*, 1966 m. spalio 19–20 d., Nr. 587, l. 3.
- ¹²⁵ *Ibid.*, 1966 m. spalio 27–28 d., Nr. 592, l. 5–6.
- ¹²⁶ *Ibid.*, 1966 m. lapkričio 9–10 d., Nr. 598, l. 3.
- ¹²⁷ *Ibid.*, 1965 m. birželio 8 d., Nr. 228, l. 10–12.

Juozapas Romualdas Bagušauskas

THE CONTRIBUTION OF FOREIGN RADIO STATIONS TO NATION'S STRUGGLE FOR FREEDOM DURING THE YEARS OF SOVIET REGIME

S u m m a r y

Extending activities of fights for freedom, resistance organisation initiated broadcasts of programmes in Lithuanian by radio stations abroad. As a result, the Voice of America started its programmes as early as February 16, 1951 and the radio of Rome on May 4, 1952. In 1951 they were transmitted on 26 frequencies per day. For consolidation of Lithuanians abroad programmes were broadcasted both in Lithuanian and in the language of the country they resided.

Soviet ideological structures took counter-measures against the words of truth by launching mass radio interference, followed by other means of terror. The process lasted till the 90-ies. Its character reflected changes in home and foreign policy of the SSRS in certain historic periods. During the last years of Soviet regime, the SSRS employed well over 3 thousand transmitters with power total to 600 thousand kilowatts for the interference purpose.

Broadcasted radio programmes were focussed on the issue of Lithuania's statehood and condemnation of Soviet occupation and annexation. They also disclosed and explained the ways the Soviet propaganda justified the destroy of statehood, like: class struggle; biased interpretation of certain historic events (occupation issue in particular); and teachings on the advantages of Soviet Lithuania's stability. Disintegration of colonial system throughout the world brought about the issue of Soviet neocolonialism and its denouncement. The Voices had estimated economic, social and political relations in occupied Lithuania as the manifestation of Soviet neocolonial policy, supporting their evidence with economic and political analyses.

The idea that aspirations of freedom will come true, that the communist system shall inevitably collapse, and Lithuania sooner or later will peacefully restore the lost statehood, provided by favourable historical situation, had never died throughout the existence of radio world services for Lithuania.

Lietuvos diplomatinis atstovavimas Prancūzijoje septintajame dešimtmetyje. Krizė

Diplomatinio atstovavimo Prancūzijoje dešimtmetis tėra dalis Lietuvos diplomatinės tarnybos (toliau – LDT) istorijos okupaciniu laikotarpiu. Tačiau šis dešimtmetis, tiksliau – antroji jo pusė, tapo išskirtinė LDT istorijoje dėl nesutarimų, kurie peržengė LDT ribas.

Straipsnis iš esmės parašytas remiantis Stasio Lozoraičio archyve Romoje esančių LDT narių (ir ne tik jų) oficialiais ir asmeniniais susirašinėjimais, atmintinėmis ir pažymomis. Kad tema būtų visiškai išnagrinėta, reiktų dar patyrinėti prof. Jurgio Baltrušaičio archyvą, esantį Prancūzijoje, bei to laikotarpio JAV valstybės departamento ir Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos archyvo dokumentus.

Šio darbo tikslas – remiantis prieinamais šaltiniais atskleisti Lietuvos diplomatinio atstovavimo Prancūzijoje tuometinę padėtį ir pamėginti atsakyti į klausimą, kodėl tarp diplomatinio atstovo Prancūzijoje S. Lozoraičio ir jo padėjėjų prof. J. Baltrušaičio bei Antano Liutkaus kilo nesutarimai.

Lietuvos diplomatijos istoriografijoje ši tema nebuvo nagrinėta. Iš Lietuvos diplomatų atsiminimų ar vėliau spaudoje pasirodžiusių informacijų apie LDT veiklą susidarė įspūdis, jog šią temą buvo vengiama liesti, tarsi ji būtų palikta, kad savaime išsitrintų iš LDT istorijos. Dr. Stasys Antanas Bačkis, tuometinis Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone patarėjas, buvo vienas tų, kuris gerai žinojo kilusių nesutarimų aplinkybes.

Tačiau atsiminimuose apie LDT veiklą jis neužsiminė, kad septintajame dešimtmetyje S. Lozoraitis neteko Lietuvos atstovo Prancūzijoje pareigų ir jas perėmė prof. J. Baltrušaitis¹. Žurnalo „Karys“ parengtame informaciniame priede apie LDT tuometinis Lietuvos atstovas prof. J. Baltrušaitis pristatomas Lietuvos atstovu Paryžiuje iš karto po dr. S. A. Bačkio išvykimo 1960 m. į JAV². Net neužsiminta, kad S. Lozoraitis nuo 1960 m. iki 1965 m. pabaigos buvo Lietuvos atstovu, o jam nesant Prancūzijoje prof. J. Baltrušaitis jį pavaduodavo.

LDT, gyvavusi visą okupacijos laikotarpį, turėjo išlaikyti ne tik sunkų egzistencijos egzaminą, bet ir laikytis užsibrėžtų tikslų – aplinkybių diktuojamomis sąlygomis nuolat kelti Lietuvos laisvinimo klausimą tarptautinėje aplinkoje. Laikui bėgant ir LDT narių gretoms retėjant kaskart išskildavo diplomatinės tarnybos gyvybingumo ir postų išlaikymo klausimas. 1957 m. mirus pasiuntiniui Vašingtone Povilui Žadeikiui, jo vietą užėmė patarėjas Juozas Kajeckas. Į pagalbą patarėjo pareigoms buvo pasitelktas į JAV ketinęs emigruoti dr. S. A. Bačkis. Lietuvos diplomatinio posto Paryžiuje vietą užėmė Lietuvos diplomatijos šefas S. Lozoraitis. Prancūzijos užsienio reikalų ministerija sutiko gyvenančiam Romoje S. Lozoraičiui išduoti diplomatinę kortelę įgalioto ministro titulu³, tuo pripažindama diplomati-

nį atstovavimą. Kadangi S. Lozoraitis ir toliau liko gyventi Romoje, jo padėjėju Paryžiuje buvo prof. J. Baltrušaitis (1957 m. spalio 4 d. diplomatijos šefas S. Lozoraitis jį paskyrė pasiuntinybės patarėju)⁴, o kanceliariinių reikalų tvarkytoju – A. Liutkus, kurio bute atlikdavo ir kanceliariinius darbus.

Diplomatijos šefas liko gyventi Romoje, kur Lietuvos diplomatinė veikla buvo nutraukta dar 1941 m., ir sutiko važinėti į Paryžių, šitaip palaikydamas pusiau oficialų (turėjo Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos išduotą diplomatinę kortelę, tačiau neturėjo diplomatinės atstovybės) diplomatinį atstovavimą. Tai lėmė politinės aplinkybės ir asmeninės priežastys. Pirma, JAV valstybės departamentas, finansiškai kontroliavęs Lietuvos diplomatinę tarnybą, nepritarė (tikėtina, kad tokia nuomonė galėjo būti suformuota ne be laikinojo reikalų patikėtinio Vašingtone J. Kajecko pastangų) anksčiau siūlytoms prof. J. Baltrušaičio, plk. Juozo Lankoronskio ir A. Liutkaus kandidatūroms į Lietuvos diplomatinio atstovo pareigas, o pritarė S. Lozoraičio kandidatūrai; jam, beje, nereikėjo mokėti papildomo atlyginimo, išskyrus tai, ką jis gaudavo Romoje⁵ (papildomai jam buvo skirta lėšų važinėti į Paryžių). Antra, švelnėjant Prancūzijos politikai Sovietų Sąjungos atžvilgiu (vėliau tarpusavio santykiai dėl politikos Alžyre vėl komplikavosi), Užsienio reikalų ministerija reikalavo pasilikti gyventi Romoje, nes persikėlimas į Paryžių būtų atkreipęs sovietų dėmesį⁶. Trečia, viena iš kliūčių buvo tai, kad Paryžiuje buvo sunku susirasti gyvenamąjį būstą, kuriame taip pat galėtų priiminėti ir lankytojus⁷. Dėl visų šių priežasčių S. Lozoraitis turėjo pasirinkti prieinamiausią būdą, t. y. važinėti iš Romos į Paryžių kelis kartus per metus.

1940 m. sovietams perėmus Lietuvos pasiuntinybės pastatą, Lietuvos diplomatai neoficialiai diplomatinės funkcijas atlikdavo savo gyvenamuosiuose būstuose. Tai iki

to laiko darė dr. S. A. Bačkis, savo namus pavertęs mažąja pasiuntinybe ir lietuvių, gyvenančių Prancūzijoje, susibūrimo vieta. Vėliau, jam išvykus į Vašingtoną, diplomatai kanceliariinius darbus atlikdavo A. Liutkaus namuose. Diplomatinis darbas vyko neturint pasiuntinybės pastato, tačiau vis dėlto tuo metu Paryžiuje dirbę diplomatinį darbą Lietuvos pareigūnai save laikė Lietuvos pasiuntinybės darbuotojais. Tuo buvo siekiama, nors ir neoficialiai, sudaryti veikiančios Lietuvos atstovybės įvaizdį. Kiekviena proga Lietuvos diplomatai Paryžiuje kėlė ir diplomatinio atstovavimo oficialaus įteisinimo klausimą. Prof. J. Baltrušaitis pasinaudodamas sena pažintimi su žmonos vaikystės draugu, Užsienio reikalų ministerijos Juridinio skyriaus viršininku A. Grosu norėjo, kad Lietuvos „pasiuntinybė“ (butas, kuriame atlikdavo kanceliariinius darbus) būtų įtraukta į diplomatinį sąrašą⁸. Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos pareigūnai gerai suprato Lietuvos diplomatų padėtį, išklausedavo jų prašymus, tačiau vengdami Sovietų Sąjungos neigiamos reakcijos nenorėjo imtis jokių konkrečių priemonių.

Pasikeitus LDT personalo sudėčiai Paryžiuje, lėšų diplomatiniam atstovavimui Prancūzijoje buvo skiriama tiek pat kaip ir anksčiau. Iki to laiko siūstas kreditas dr. S. A. Bačkui (450 JAV dolerių) Valstybės departamento sutikimu buvo paskirstytas A. Liutkaus atlyginimui, raštinės ir buto išlaidoms (300 JAV dol.), prof. J. Baltrušaičio raštinės reikmėms (25 JAV dol.), o likę pinigai – S. Lozoraičio kelionėms (bilietams ir pragyvenimui) į Paryžių (100 JAV dol.) bei raštinės reikmėms (25 JAV dol.)⁹. Prof. J. Baltrušaičiui, ėjusiam patarėjo pareigas, kaip ir anksčiau atlyginimas nebuvo mokamas¹⁰. Diplomatiniam atstovavimui Paryžiuje lėšos iš Vašingtono buvo siunčiamos S. Lozoraičiui, kuris vėliau jas paskirstydavo.

1960 m. birželio 15 d. dr. S. A. Bačkiui išvykus į Vašingtoną, S. Lozoraitis jau kitą dieną apsilankė Prancūzijos užsienio reikalų ministerijoje ir pristatė naują diplomatinę „komandą“¹¹. Nors S. Lozoraitis ir neturėjo didelių iliuzijų, kad tuo ar artimiausiu metu Lietuva atgaus nepriklausomybę, vienas esminių jo lankymosi Prancūzijos užsienio reikalų ministerijoje tikslų buvo tarptautinėje aplinkoje užsitikrinti jos pareigūnų paramą Lietuvos nepriklausomybės atstatymo bylai¹². Vėliau S. Lozoraičiui atvykus į Paryžių jo ir Užsienio reikalų ministerijos pareigūnų susitikimai vykdavo gana reguliariai. Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos pareigūnai teigė: „...mes niekada neužmirštame jūsų [Lietuvos. – L. J.] reikalo ir jis visados yra mums artimas“¹³. Tai rodo, kad Lietuvos nepriklausomos valstybės klausimas jiems nesvetimas. Kita vertus, Prancūzija savo deklaratyviais pareiškimais, kuriuose būdavo minimos Baltijos šalys, ne per daug padėjo valstybingumą atgauti siekiančioms šalims. Kartais būdavo ir taip, jog Prancūzijos prezidentas gen. Ch. de Gaulle, kalbėdamas apie pavergtus kraštus, net neužsimindavo apie Baltijos kraštų okupaciją ir aneksiją¹⁴. Iš esamų dokumentų nesudaro įspūdis, kad prof. J. Baltrušaičio pažintis (jį jis užmezgė pasinaudojęs žmonos artimais ryšiais) su Ch. de Gaulle būtų turėjusi didelę reikšmę Lietuvos laisvinimo bylai ar diplomatiniam atstovavimui. Tačiau, kita vertus, negalima sakyti, kad tai nepadėjo užmegzti ir sustiprinti santykių bei ieškoti palankių sprendimų su tuo metu valdžioje buvusiais golistais. Tokios pažintys buvo naudingos tik tada, jei nekliudė pačių prancūzų gyvybiniais interesams.

1969 m. gen. Ch. de Gaulle pasitraukus iš Prancūzijos prezidento posto, galima sakyti, nutrūko ir prof. J. Baltrušaičio ryšiai su generolu. Gen. Ch. de Gaulle žmona rašė Baltrušaičiams, kad „generolas de Gaulle nebenori į nieką kištis, nei ką sakyti, nei

ką leisti sakyti savo vardu“¹⁵, o kiek vėliau ir pats generolas rašė: „...mano pasiryžimas yra nebedalyvauti jokiose viešose ceremonijose...“¹⁶. Atėjus į valdžią naujoms politinėms jėgoms Prancūzijoje, golistai prarado iki to laiko turėtas pozicijas, todėl tiek pačioje Užsienio reikalų ministerijoje, tiek kitose valstybės įstaigose prof. J. Baltrušaičiui reikėjo užmegzti naujas pažintis. Platūs prof. J. Baltrušaičio ryšiai turėjo įtakos ir jo paties padėčiai LDT.

Remiantis įvairiais to meto dokumentais, daugiausia diplomatų laiškais ir raštais, gana sudėtinga detaliai nušviesti septintojo dešimtmečio diplomatinio atstovavimo Prancūzijoje aspektus. Turbūt viena esminių informacijos trūkumo priežasčių buvo ta, kad Paryžiuje dirbę prof. J. Baltrušaitis ir A. Liutkus gana retai teikdavo informaciją LDT nariams. Ne kartą diplomatijos šefas S. Lozoraitis reiškė nepasitenkinimą A. Liutkui (prof. J. Baltrušaitis nerašė lietuviškai), kad jam retai siunčia informacinę medžiagą ir kad netinkamai atlieka pareigas¹⁷. Tuometinio patarėjo prof. J. Baltrušaičio parengta (tiksliau – jo pasirašyta) medžiaga, pavadinata „Anapurna“¹⁸, rodo, kad vienas svarbiausių diplomatinėse atstovų uždavinių buvo gauti prancūzų valdžios pritarimą, neprarandant teikiamų pabėgėliams lengvatų, kelionėse į Prancūziją ir atgal naudotis lietuviškais pasais. Nors 1952 m. Prancūzijos URM ir įgaliojo vizuoti į šalį atvykstančių Baltijos šalių piliečių pasus, tačiau jau tais pačiais metais prefektūros pradėjo nebepripažinti jų užsienio pasų, vertė juos registruotis pabėgėlių centruose, kur vietoj „lietuvių tautybės“ (*nationalite lithuanienne*) būdavo išduodamos kortelės su užrašu „lietuvių kilmės pabėgėlis“ (*refugie d'origine lithuanienne*), kartais net ir „rusų kilmės“ (*d'origine russe*). Anot prof. J. Baltrušaičio, tai nelabai atitiko Baltijos valstybių aneksijos nepripažinimo principą ir sudarė politinių neaiškumų pavojų¹⁹. Norėdami pakeisti susida-

riusią padėtį, Lietuvos diplomatai ne kartą kreipėsi į Prancūzijos užsienio reikalų ministeriją, rašė notas, ieškojo pažinčių ir užtarimų tarp aukštų Prancūzijos pareigūnų, tačiau šis reikalas nejudėjo taip greitai, kaip norėta. Tik dėl ilgo diplomatinio ir asmeninio spaudimo (prof. J. Baltrušaičio žodžiais, pasinaudojant jo paties pažintimis) 1965 m. pavyko gauti Prancūzijos valdžios pritarimą vizuoti trijų buvusių nepriklausomų Baltijos šalių piliečių pasus, gauti identifikacijos korteles (*carte d'identite*) su „lietuvių tautybės“ įrašu.

KRIZĖ

Septintojo dešimtmečio viduryje tarp S. Lozoraičio ir prof. J. Baltrušaičio bei A. Liutkaus kilo tarpusavio nesutarimai, sulaukę atgarsio ir už LDT ribų. LDT vidaus krizė buvo sunkiausia per visą LDT veiklą okupacijos laikotarpiu. Kilusios krizės priežastys yra įvairios, joms turėjo įtakos išorinės jėgos, todėl vienareikšmiškai jas apibūdinti būtų gana sudėtinga. Pirmiausia reikėtų užsiminti apie pirmuosius trinties signalus, vėliau turėjusius įtakos ir tolesnei diplomatinio atstovavimo eigai.

Dokumentai rodo, kad S. Lozoraičio ir prof. J. Baltrušaičio bei A. Liutkaus tarpusavio nesutarimai prasidėjo, kai S. Lozoraitis dėl A. Liutkaus neveiklumo jam nuo 1964 m. lapkričio mėn. sumažino atlyginimą iki 250 JAV dol. (buvo 300 JAV dol.). Prof. J. Baltrušaičio teigimu, lėšų mažinimas neatitiko 1960 m. tarpusavio susitarimo dėl atlyginimų paskirstymo²⁰. Tarpusavio susirašinėjimai dėl atlyginimo truko ne vienerius metus. Į šį reikalą įsikišo ir lietuvių išeivija bei JAV valstybės departamentas, kontroliavęs LDT lėšas. Nesant akivaizdžių įrodymų būtų sunku A. Liutkaus atlyginimo sumažinimą sieti su vėliau kilusiais incidentais, kurių kaltininku Prancūzijos už-

sienio reikalų ministerijoje buvo laikomas S. Lozoraitis. Kita vertus, neatmestina hipotezė, jog ir kita, prieš S. Lozoraitį nusiteikusi pusė galėjo imtis provokacijų, kad išstumtų jį iš Lietuvos atstovo Prancūzijoje pareigų. Gal būtų galima iškelti ir dar vieną hipotezę – pašalinių jėgų įsikišimą norint sukompromituoti LDT, tačiau tam neturint aiškių įrodymų kol kas ši hipotezė yra atmestina.

1966 m. vasario 17 d. prancūzų opozicinis laikraštis „Aux Ecoutes“ išspausdino žinutę, kad kasmetinį Paryžiaus lietuvių Vasario 16-osios minėjimą valdžia uždraudė švęsti viešai. Laikraštis kaip draudimo motyvą nurodė būsimą prezidento gen. Ch. de Gaulle vizitą į Maskvą²¹, esą prezidentui „būtų nepatogu ir nedraugiška priminti, net ir labai diskretiškai, kad Sovietų Vyriausybė „užmiršo“ atstatyti mažo krašto prarastą nepriklausomybę ir kad be JAV yra ir kitų „imperialistų“ ir „kolonistų“...“²² S. Lozoraičio teigimu, prof. J. Baltrušaitis apkaltino jį dėl šios informacijos paskleidimo laikraštyje ir vėliau apie tai informavo Užsienio reikalų ministeriją. Po šio incidento prof. J. Baltrušaitis ir A. Liutkus nutraukė su S. Lozoraičiu santykius²³. Anot S. Lozoraičio, kad toks laikraštis egzistuoja, jis sužinojo tik pasirodžius žinutei²⁴. Buvusio Lietuvos karo atašė Paryžiuje plk. J. Lanskoronskio teigimu, prof. J. Baltrušaitis rašė Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (toliau – VLIK'o) pirmininkui, kad Prancūzijos URM šiame straipsnyje atpažino savo „pasikalbėjimo su Ponu Lozoraičiu elementus“²⁵, nes susitikime dalyvavo tik du URM pareigūnai ir S. Lozoraitis. Kaltinimo šešėlis krito ant S. Lozoraičio, tačiau, anot plk. J. Lanskoronskio išvadų, prof. J. Baltrušaitis taip pat žinojo S. Lozoraičio pokalbio su URM pareigūnais turinį...²⁶

Tais pačiais metais S. Lozoraitis, rengdamasis apsilankyti Paryžiuje Vasario 16-osios minėjimo proga, paprašė A. Liutkaus iš

anksto išspausdinti kvietimus į priėmimą pagal įprastą, nuo 1961 m. naudojamą formą – tada kvietimus S. Lozoraitis pasirašydavo kaip Lietuvos ministras²⁷. Tačiau sužinojęs neigiamą Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos reakciją dėl neseniai įvykusio precedento su Latvijos atstovu (jis į nacionalinės šventės minėjimą vienus kvietimus pasirašė laikinuoju reikalų patikėtiniu, kitus – Latvijos pasiuntinybės patarėjo titulu²⁸), S. Lozoraitis rašė A. Liutkui, kad jei toks prisistatymas gali sukelti tam tikrų komplikacijų, geriau prie kvietimuose vartojamo žodžio „Ministras“ ranka prirašyti „buvęs“²⁹. Išsiaiškinus, kad Užsienio reikalų ministerijai netinka ir tokia forma, S. Lozoraitis atšaukė pirminius savo prašymus, nusprendė anksčiau vykti į Paryžių ir pats viską išsiaiškinti³⁰. Susitikęs su Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos pareigūnais S. Lozoraitis išsiaiškino, kad priimtinausia kvietimo forma būtų be jokių titulų ir užuominų apie nacionalinės šventės minėjimą. A. Liutkus buvo paprašytas surašyti tokį tekstą: „Ponas ir ponia Lozoraičiai turi garbės pakviesti į priėmimą, kuris įvyks vasario 23 d. 18 val. Scribe viešbutyje“ (*Monsieur et Madame S. Lozoraitis ont l'honneur d'inviter a la Reception qui aura lieu le 23 fevrier a 18 heures a l'Hotel Scribe*)³¹. Nors Užsienio reikalų ministerijos pareigūnai, gavę tokios formos kvietimą, pažadėjo ateiti į priėmimą³², deja, priėmime nepasirodė nė vienas minėtos ministerijos pareigūnas. Tai sukėlė S. Lozoraičio nepasitenkinimą ir jis ėmė dar labiau nepasitikėti A. Liutkumi, nes jį įtarinėjo dėl netinkamų kvietimų į Užsienio reikalų ministeriją išsiuntimo.

Nemalonumai dėl „Aux Ecoutes“ straipsnio bei kvietimų į Vasario 16-osios minėjimą S. Lozoraičiui sukėlė įtarimų, kad minėtos provokacijos buvo nukreiptos prieš jį patį. S. Lozoraitis įtarė, jog prof. J. Baltrušaitis siekė vietoj jo tapti Lietuvos atstovu Prancūzijoje³³.

Netrukus po visų šių incidentų Prancūzijos užsienio reikalų ministerija nebepratęsė diplomatinės kortelės galiojimo S. Lozoraičiui³⁴. Toks Užsienio reikalų ministerijos žingsnis galėtų būti motyvuojamas kaip reakcija į pastaruosius įvykius, kuriuos URM siejo su S. Lozoraičio pavarde. Plk. J. Lankoronskio žodžiais, diplomatinės kortelės „niekuomet nebuvo ir nėra koks nors atstovavimo pripažinimas ar kredencialas, bet tik susijęs su tam tikromis lengvatomis, privilegijuotas asmens paliudijimas. Tų kortelių savininkai niekuomet nebuvo ir nėra įtraukti, kad ir iš kurtuazijos (kaip, pvz., Did. Britanijoje) į Diplomatinio Korpo sąrašo knygutę“³⁵. Viena vertus, tai tėra funkcionalus diplomatinės kortelės įvertinimas, kita vertus, tame galima išvelgti ir politinį aspektą, kuris, beje, turėjo įtakos vertinant S. Lozoraičio statusą JAV valstybės departamente.

Galimas daiktas, kad Paryžiuje dirbę prof. J. Baltrušaitis ir A. Liutkus galėjo paveikti URM sprendimą dėl S. Lozoraičio diplomatinės kortelės pratęsimo. Lietuvių išeivijos laikraštis „Draugas“ diplomatinės kortelės neišdavimą prilygino *persona non grata* statusui³⁶. Šiai istorijai tapus viešai, S. Lozoraitis atkreipė J. Baltrušaičio ir A. Liutkaus dėmesį į tai, kad „tokių gandų platinimas yra neleistinas tiek mūsų tarnybos tvarkos, tiek Lietuvos interesų atžvilgiu“³⁷.

Kiek vėliau prof. J. Baltrušaitis rašė Lietuvos atstovui Vašingtone J. Kajeckui, jog S. Lozoraičio „diplomatinės padėties Paryžiuje likvidavimas ir statuso praradimas“ įvyko dėl jo asmeniškų konfliktų su URM³⁸. Laiško pabaigoje prof. J. Baltrušaitis pabrėžė, kad „Baltijos kraštų reprezentantai Prancūzijoje, Quai d'Orsay yra priimti asmeniškų titulų ir kad Prancūzija, nepripažindama jokių aneksijų, nepripažįsta jokių Pabaltijos Kraštų užsieny vyriausybių nei Diplomatinės Šešų ir kad kraštų atstovavimas vyksta senų Atstovybių personalinės tą-

sos pagrindu. P. Baltrušaičio diplomatinė kortelė yra 123, 124 ir Liutkaus 185, 186 Nr. Nr. reguliariai pratęstos. Jokie personaliniai pakeitimai Paryžiuje, nei politiniai, nei administratyviniai, dabar nėra galimi. Paryžiui paskirti kreditai nebegali būti naudojami kitais. Prašau visus Paryžiui skirtus kreditus siųsti į Paryžių³⁹. Susidaro įspūdis, kad prof. J. Baltrušaitis save laikė diplomatinio atstovu Prancūzijoje, dėl to ultimatyviai reikalavo ne tik visų atstovavimui Prancūzijoje lėšų (įskaitant ir 1960 m. numatytas lėšas, skirtas S. Lozoraičiui važinėti iš Romos į Paryžių), bet ir padidinti lėšas, grasindamas kitu atveju skūstis JAV ambasadai Paryžiuje⁴⁰. Po tokio akibroko J. Kajeckas rašė S. Lozoraičiui, kad ne be prof. J. Baltrušaičio pastangų JAV valstybės departamentas tikrai sužinos apie finansinius nesklandumus LDT, ir pasiūlė S. Lozoraičiui pateikti finansinę ataskaitą Valstybės departamentui⁴¹.

Santykiai tarp S. Lozoraičio ir prof. J. Baltrušaičio bei A. Liutkaus nepagerėjo. A. Liutkui neįvykdžius S. Lozoraičio pareiginių nurodymų, nuo 1967 m. lapkričio 1 d. diplomatijos šefas atleido jį iš jo einamų pareigų Paryžiuje⁴². Prof. J. Baltrušaičio nereikėjo atleisti, nes S. Lozoraitis nebuvo raštu pavedęs eiti jam jokių pareigų (niekada nėra buvęs URM valdininku). Prof. J. Baltrušaitis buvo įtrauktas į pasiuntinybės Paryžiaus sąrašą tik dėl to, kad nereikėtų mokėti mokesčių⁴³. S. Lozoraitis paprašė J. Kajecko informuoti JAV valstybės departamentą apie atleidimą⁴⁴. Atleidus A. Liutką iš pareigų, S. Lozoraičiui pasirodė, kad pasidarė neaktualus ir lėšų siuntimo į Paryžių klausimas. Valstybės departamento pareigūnai, neatsižvelgdami į S. Lozoraičio priimtą sprendimą dėl atleidimo, pasiūlė J. Kajeckui siųsti kreditus tiesiai į Paryžių, o ne kaip anksčiau per S. Lozoraitį Romoje⁴⁵. Lietuvos atstovas Vašingtone, atsiklausęs Valstybės departamento, pasiteiravo S. Lozorai-

čio, ar jis nepersigalvos dėl A. Liutkaus atleidimo. Atsakymas buvo neigiamas, nes, anot S. Lozoraičio, per ilgai laukta, kada A. Liutkus liausis kartu su prof. J. Baltrušaičiu prieš jį veikti ir pradės dirbti. Tuo remdamasis S. Lozoraitis reikalavo, kad Paryžiui skirtos lėšos būtų siunčiamos jam⁴⁶. Kurį laiką atstovavimui Paryžiuje lėšos buvo siunčiamos ir toliau į Romą. A. Liutkaus atlyginimą J. Kajeckas užšaldė, o tai reiškė, kad jo atleidimas galiojo⁴⁷ iki kito Valstybės departamento sprendimo.

Netrukus J. Kajeckas JAV valstybės departamento pavedimu kreipėsi į S. Lozoraitį prašydamas aiškiai atskleisti tuometinę Lietuvos atstovavimo Prancūzijoje padėtį (nurodyti personalo sudėtį ir titulus, pateikti informaciją apie personalo statusą, kokiems tikslams reikalingi kreditai), nes, anot J. Kajecko, departamento pareigūnai laikėsi nuomonės, kad kol nėra S. Lozoraičio, Lietuvos atstovu Paryžiuje laikinai esąs prof. J. Baltrušaitis⁴⁸. Kiek vėliau Valstybės departamentas pažymėjo, kad patys prancūzai prof. J. Baltrušaitį laiko Lietuvos laikinuoju reikalų patikėtiniu, ir teigiamai atsiliepė apie jo glaudžius santykius su gen. Ch. de Gaulle. Taip pat Lietuvos atstovui Vašingtone buvo leista suprasti, kad teikiami kreditai prof. J. Baltrušaičiui yra per maži⁴⁹.

J. Kajeckas, turbūt nelabai suvokęs tikrosios padėties atstovavimo Paryžiuje peripetijų arba tiesiog nenorėjęs būti konfliktuojančių pusių tarpininku, paprašė S. Lozoraičio atvykti į Vašingtoną ir Valstybės departamente viską apie tuometinę padėtį pačiam paaiškinti⁵⁰. Apskritai krizės Paryžiuje metu paaiškėjo, kad J. Kajeckas yra silpnas diplomatas, neatstovaujantis Lietuvos reikalams ir principams, labiau atitinkantis Valstybės departamento tarnautojo, o ne Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone vadovo vaidmenį. Be departamento leidimo J. Kajeckas dėl ankstesnių S. Lozoraičio neišmokėjimų A. Liutkui delsdavo siųsti S. Lozo-

raičiui atlyginimą. Vėliau J. Kajeckas vadinamąsias S. Lozoraičio „skolas“ A. Liutkui pats apmokėdavo⁵¹, tačiau nėra aišku, ar tam nebuvo panaudotas S. Lozoraičio atlyginimas.

Po kurio laiko Valstybės departamentas per Lietuvos atstovą Vašingtone galutinai suformulavo savo poziciją Lietuvos atstovavimo Paryžiuje klausimu. Susitikęs su Valstybės departamento pareigūnu J. Kajeckas informavo, kad, jų žiniomis, S. Lozoraitis neturi Prancūzijoje diplomatinio statuso, o prof. J. Baltrušaitis ir A. Liutkus turi. Pastarojo atleidimą JAV pareigūnas konstatavo kaip skaudų mostą A. Liutkaus atžvilgiu; jis teigė, kad tiek apie pastarąjį, tiek apie prof. J. Baltrušaitį prancūzai buvo susidarę gerą nuomonę, todėl pareikalavo visus reikalingus kreditus siųsti (su Valstybės departamento atsakomybe⁵²) tik į Paryžių. Pasak J. Kajecko, prof. J. Baltrušaitis pats renka si sau bendradarbi⁵³. Nors J. Kajecko ryšiai su prof. J. Baltrušaičiu buvo nereguliarūs, vis dėlto pastarasis viską žinojo, nes informaciją apie Valstybės departamento priimamus sprendimus LDT atžvilgiu jis gaudavo iš JAV ambasados Paryžiuje⁵⁴. Beje, J. Kajeckas buvo įspėtas, kad jei trintis Paryžiuje ir toliau tęsis, patys prancūzai nutrauks Lietuvos atstovavimą Prancūzijoje⁵⁵. Atrodo, jog tokia pozicija Valstybės departamentas norėjo nutraukti LDT kilusius vidaus nesutarimus. Kita vertus, tokia politika parodė, kad JAV valstybės departamentas nesiskaito su LDT, S. Lozoraičio, kaip diplomatijos šefo, taigi vyriausiojo LDT nario, sprendimais. Nemažai įtakos atstovavimo padėties pasikeitimui Paryžiuje turėjo ir prof. J. Baltrušaitis. Remdamasis plačiomis pažintimis jis ne tik perėmė iš S. Lozoraičio postą Paryžiuje, bet ir susigrąžino lėšas bei teisę pačiam rinktis bendradarbi. Užtarėjų ir draugų Prancūzijos valdžios sluoksniuose prof. J. Baltrušaitis turėjo kur kas daugiau nei S. Lozoraitis, todėl jam nebu-

vo sunku nuteikti prancūzus ir kreipti įvykius savo naudai. Prof. J. Baltrušaitis galėjo patrauklus būti ir amerikiečiams, su kuriais jis užmezgė ryšius padedamas savo žmonos, dirbusios JAV ambasadoje Paryžiuje. Galimas daiktas, daug lėmė jo pažintys ne tik su aukštais Prancūzijos pareigūnais, bet ir su prezidentu gen. Ch. de Gaulle. Kartą JAV valstybės departamento Baltijos šalių skyriaus viršininkas B. Wardas užsiminė, kad „ponas J. Baltrušaitis labai gerai informuojąs apie savo veiklą jų „office“ Paryžiuje ir jis turįs gerus ryšius Prancūzų tarpe“⁵⁶. Kita vertus, S. Lozoraitis pačių prancūzų akyse buvo nepatogus sovietų atžvilgiu⁵⁷, t. y. jis buvo kur kas labiau politiškai pastebima asmenybė negu prof. J. Baltrušaitis.

Prof. J. Baltrušaitis, kaip Lietuvos atstovas Prancūzijoje, pirmą kartą ant Lietuvos pasiuntinybės blanko pasirašė 1968 m. kovo 5 d. laiške J. Kajeckui, kuriam nurodė, kad į A. Liutkaus sąskaitą turi būti pervadamos lėšos, iš kurių 300 JAV dol. (vėliau padidėjo iki 325 JAV dol.) numatė pastarajam, o likusią sumą (475 JAV dol.) – atstovui (kvituose tai prof. J. Baltrušaitis įvardydavo taip: Lietuvos atstovavimui Paryžiuje). Beje, prof. J. Baltrušaitis ir toliau reikalavo sumokėti iki to laiko S. Lozoraičio neišmokėtas skolas A. Liutkui⁵⁸.

Toks akivaizdus prof. J. Baltrušaičio ir A. Liutkaus nesiskaitymas su Lietuvos diplomatijos šefu S. Lozoraičiu, jo nurodymų nepaisymas, galima sakyti, nustatė visą likusią LDT prieš juos pačius⁵⁹. Laikydami S. Lozoraičio nurodymų, nė vienas iš likusių LDT narių nepalaikė ryšių su Paryžiuje save laikančiais Lietuvos atstovais prof. J. Baltrušaičiu ir A. Liutkumi. Lietuvos pasiuntinys Londone Bronius Kazys Balutis, nors ir nepalaikė santykių su prof. J. Baltrušaičiu, tačiau jam būdingu pamokomu stiliumi laiške profesoriui atkreipė jo dėmesį į tai, kad pagal nusistovėjusią diplomati-

nę tradiciją vidaus skandalai nėra keliami į paviršių, ir pasiūlė, nesileidžiant į jokiais ginčo detales, priimti kilnų sprendimą, t. y. pasitraukti iš einamų pareigų⁶⁰.

1968 m. rugsėjo 26 d. S. Lozoraitis, J. Kajeckas, dr. S. A. Bačkis ir S. Lozoraitis jaunesnysis pasirašė raštą (vėliau tam pritarė ir kiti LDT nariai⁶¹), kuriame pareiškė, kad prof. J. Baltrušaičio piniginės pretenzijos yra nesvarstytinos, jo veikla Paryžiuje kenksminga Lietuvos interesams, todėl reikia prašyti Valstybės departamentą sulaikyti kreditų į Paryžių siuntimą, kol „Baltrušaičio ir Liutkaus sudaryta tenai neleistina padėtis bus sutvarkyta“⁶². Pasirašydami šį dokumentą Lietuvos diplomatai, galima sakyti, rizikavo atstovavimo Paryžiuje likimu. Lietuvos laisvės komiteto pirmininkas Vaclovas Sidzikauskas ir VLIK'o pirmininkas Juozas Kęstutis Valiūnas parengė bendrą komunikatą, kurio viename iš punktų reikalavo, kad Lietuvos atstovas Vašingtone tuoj pat atsiimtų iš Valstybės departamento diplomatų pasirašytą pareiškimą, kad S. Lozoraitis turi susitarti su prof. J. Baltrušaičiu ir kad „Lietuvos diplomatinė ekspozitūra [...] susilaikytų nuo tokių *ad personum*, kurie eventualiai gali skaudžiai atsiliepti ne tik kuriam diplomatinės tarnybos pareigūnui, bet ir didžiai pakenkti Lietuvos ir lietuvių tautos bendriems interesams“⁶³. Kiek žinoma, J. Kajeckas vėliau atsiėmė iš Valstybės departamento LDT narių pareiškimą⁶⁴, tačiau nėra duomenų, dėl kokios priežasties jis tai padarė. Aišku tik viena: Valstybės departamentas ir toliau rėmė prof. J. Baltrušaičio atstovavimą Paryžiuje, siuntė jam lėšas ir per susitikimą su Lietuvos atstovu Vašingtone atkreipė dėmesį į tai, kad prancūzų akyse S. Lozoraitis nėra ministras Paryžiuje, todėl jei padėtis nepagerės, bus protestuojama arba prof. J. Baltrušaitis pasitrauks iš atstovo pareigų, ir Lietuvos atstovavimas Prancūzijoje gali būti nutrauktas⁶⁵. JAV valstybės departamento

Baltijos skyriaus viršininko B. Wardo nuomone, Lietuva turi nedaug pripažintų atstovybių, todėl Paryžiaus atstovavimo panaikinimas būtų „fatališkas ir katastrofiškas“⁶⁶. Tai buvo rimti perspėjantys signalai visai LDT. Visus kilusius ginčus turėjo išspręsti gražiuoju pati LDT, tiksliau – S. Lozoraitis turėjo nesipriešinti prof. J. Baltrušaičio atstovavimo faktui.

1970 m. vasario 9 d. mirus A. Liutkui ir prof. J. Baltrušaičiui padėjėja pasirinkus J. Liutkienę, kuri laiką finansavimas iš Vašingtono į Paryžių nenutrūko. Tačiau tų pačių metų pabaigoje A. Liutkaus žmona dėl šeimyninių priežasčių pasitraukė iš Lietuvos atstovybės Paryžiuje sekretorės pareigų⁶⁷. Kiek žinoma, JAV valstybės departamentas ir toliau skyrė lėšų prof. J. Baltrušaičiui kaip paties departamento ir Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos pripažintam atstovui.

IŠVADOS

Sudėtinga būtų nurodyti vieną Paryžiuje kilusios krizės priežastį. Vargu ar esminė kilusių nesutarimų priežastis galėtų būti ta, kad S. Lozoraitis vienašališkai sumažino A. Liutkui atlyginimą. Neatmestina galimybė, jog visų tolesnių įvykių priežastimi galėjo būti dokumentuose neužfiksuoti motyvai. Tačiau remiantis turimais dokumentais galima daryti tam tikras prielaidas:

1. Prof. J. Baltrušaitis ir A. Liutkus galėjo turėti įtakos Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos sprendimui nepratęsti S. Lozoraičiui diplomatinės kortelės galiojimo. Jie tai galėjo daryti dėl to, kad išstumtų jį iš Lietuvos atstovo Prancūzijoje pareigų.

2. JAV valstybės departamentui ir Prancūzijos užsienio reikalų ministerijai dėl turimų ryšių ir mažesnio politinio autoriteto priimtinesnė buvo prof. J. Baltrušaičio kandidatūra.

3. Pirmą kartą LDT sukrėtę dideli vidaus nesutarimai parodė, kad pati tarnyba yra nepajėgi išspręsti savo problemų ir yra visiškai priklausoma nuo finansiškai ją kontroliuojančių JAV.

Nuorodos

¹ Dr. S. A. Bačkis, „Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15–1990 03 11)“, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, Vilnius, 1997, t. 36, p. 17.

² C. Surdokas, „Lietuvos diplomatinė ir konsularinė tarnyba“, atspaudas iš 1987 m. žurnalo „Karys“, Nr. 8–9.

³ S. Lozoraičio 1960 m. liepos 21 d. atmintinė, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁴ S. Lozoraičio 1966 m. gegužės 10 d. laiškas J. Kajeckui, *ibid*; dr. S. A. Bačkis teigia, kad prof. J. Baltrušaitis patarėju buvo paskirtas 1951 m., žr.: dr. S. A. Bačkis, *op. cit.*

⁵ J. Kajecko 1960 m. gegužės 20 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁶ S. Lozoraičio 1960 m. birželio 3 d. laiškas J. Kajeckui, *ibid*.

⁷ *Ibid*.

⁸ Prof. J. Baltrušaičio 1963 m. spalio 29 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid*.

⁹ S. Lozoraičio 1960 m. birželio 25 d. laiškas J. Kajeckui, *ibid*.

¹⁰ S. Lozoraičio 1960 m. birželio 3 d. laiškas J. Kajeckui, *ibid*.

¹¹ S. Lozoraičio 1960 m. birželio 16 d. atmintinė, *ibid*.

¹² S. Lozoraičio 1960 m. lapkričio 21 d. atmintinė, *ibid*.

¹³ S. Lozoraičio 1961 m. rugpjūčio 17 d. atmintinė, *ibid*.

¹⁴ 1963 m. gegužės 22 d. atmintinė, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, A. Geručio archyvas, F155-312.

¹⁵ Prof. J. Baltrušaičio 1971 m. vasario 16 d. atmintinė, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

¹⁶ *Ibid*.

¹⁷ S. Lozoraičio 1966 m. birželio 14 d. laiškas, *ibid*; S. Lozoraičio 1966 m. rugpjūčio 8 d. laiškas A. Liutkui, *ibid*.

¹⁸ Prof. J. Baltrušaičio 1965 m. kovo 12 d. atmintinė, *ibid*.

¹⁹ *Ibid*.

²⁰ Prof. J. Baltrušaičio 1965 m. rugsėjo 24 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid*.

4. JAV valstybės departamentas nepaisė S. Lozoraičio sprendimų dėl A. Liutkaus atleidimo, ir tai rodė, kad svarbiausia Lietuvos laisvės bylos advokatė, JAV, nelabai vertina LDT ir diplomatijos šefą.

²¹ S. Lozoraičio 1966 m. balandžio 23 d. atmintinė, *ibid*.

²² J. Lanskoronskis, „Diplomatinės krizės“ klausimu“ (nedatuotas), *ibid*.

²³ S. Lozoraičio 1968 m. kovo 20 d. atmintinė, *ibid*.

²⁴ *Ibid*.

²⁵ J. Lanskoronskis, *op. cit.*

²⁶ *Ibid*.

²⁷ S. Lozoraičio 1968 m. kovo 20 d. atmintinė, *ibid*.

²⁸ Prof. J. Baltrušaičio 1966 m. sausio 8 d. atmintinė, *ibid*; S. Lozoraičio 1966 m. balandžio 23 d. atmintinė, *ibid*.

²⁹ S. Lozoraičio 1966 m. vasario 1 d. laiškas A. Liutkui, *ibid*.

³⁰ S. Lozoraičio 1966 m. vasario 3 d. laiškas prof. J. Baltrušaičiui, *ibid*.

³¹ S. Lozoraičio 1968 m. kovo 20 d. atmintinė, *ibid*.

³² *Ibid*.

³³ *Ibid*.

³⁴ *Ibid*.

³⁵ J. Lanskoronskis, *op. cit.*

³⁶ „Paryžiuje kažkas negerai“, *Draugas*, 1966, birželio 30, Nr. 152, p. 1.

³⁷ S. Lozoraičio 1966 m. rugpjūčio 5 d. laiškas prof. J. Baltrušaičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje; S. Lozoraičio 1966 m. rugpjūčio 5 d. laiškas A. Liutkui, *ibid*.

³⁸ Prof. J. Baltrušaičio 1967 m. rugsėjo 25 d. atmintinė, *ibid*.

³⁹ *Ibid*.

⁴⁰ Prof. J. Baltrušaičio 1967 m. rugsėjo 5 d. atmintinė, *ibid*.

⁴¹ J. Kajecko 1967 m. rugsėjo 9 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid*.

⁴² S. Lozoraičio 1967 m. rugsėjo 21 d. raštas A. Liutkui, *ibid*.

⁴³ S. Lozoraičio 1967 m. rugsėjo 1 d. laiškas J. Kajeckui, *ibid*.

⁴⁴ S. Lozoraičio 1968 m. kovo 20 d. atmintinė, *ibid*.

⁴⁵ J. Kajecko 1967 m. lapkričio 13 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid*.

⁴⁶ S. Lozoraičio 1967 m. lapkričio 18 d. laiškas J. Kajeckui, *ibid.*

⁴⁷ J. Kajecko 1967 m. gruodžio 19 d. laiškas (Nr. 2004) S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁴⁸ J. Kajecko 1967 m. gruodžio 19 d. laiškas (Nr. 2007) S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁴⁹ J. Kajecko 1968 m. sausio 10 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ J. Kajecko 1968 m. birželio 28 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁵² J. Kajecko 1968 m. gegužės 15 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁵³ J. Kajecko 1968 m. kovo 5 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁵⁴ Prof. J. Baltrušaičio 1968 m. kovo 9 d. laiškas J. Kajeckui, *ibid.*

⁵⁵ J. Kajecko 1968 m. kovo 5 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁵⁶ J. Kajecko 1970 m. gegužės 20 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁵⁷ S. Lozoraičio 1968 m. kovo 24 d. laiškas dr. S. A. Bačkiui, *ibid.*

⁵⁸ Prof. J. Baltrušaičio 1968 m. kovo 5 d. laiškas J. Kajeckui, *ibid.*

⁵⁹ A. Grišono ir K. Čibiro 1968 m. kovo 29 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁶⁰ B. K. Balučio 1967 m. gegužės 18 d. laiškas prof. J. Baltrušaičiui, *ibid.*

⁶¹ S. Lozoraičio 1969 m. sausio 30 d. laiškas B. Bieliukui, *ibid.*

⁶² S. Lozoraičio, J. Kajecko, dr. S. A. Bačkio, S. Lozoraičio jaunesniojo 1968 m. rugsėjo 26 d. rašto nuorašas, *ibid.*

⁶³ V. Sidzikausko ir dr. J. K. Valiūno 1968 m. gruodžio 12 d. atmintinė, *ibid.*

⁶⁴ Dr. J. K. Valiūno 1969 m. vasario 28 d. laiškas prof. J. Baltrušaičiui, *ibid.*

⁶⁵ J. Kajecko 1969 m. balandžio 2 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁶⁶ Dr. J. K. Valiūno 1969 m. birželio 23 d. atmintinė, *ibid.*

⁶⁷ J. Liutkienės 1970 m. gruodžio 21 d. raštas prof. J. Baltrušaičiui, *ibid.*

Gauta 2001 07 18
Lietuvos Respublikos
užsienio reikalų ministerija,

e-mail: Laurynas.Jonusauskas@lt-mission-eu.be

Laurynas Jonušauskas

DIPLOMATIC REPRESENTATION OF LITHUANIA IN FRANCE IN THE 1970. THE CRISIS.

Summary

The author investigates inner disagreements between the chief of Diplomatic Service Stasys Lozoraitis, and Prof. Jurgis Baltrušaitis and Antanas Liutkus, regarding the issues of Lithuania's representation in France. The crisis was solved with the interference of the USA State Department and official authorities of France. It proves that the

Lithuanian Diplomatic Service functioning under conditions of exodus was not completely independent structure able to solve its problems, and that the service was to a great extent dependent on the external factors, especially on the USA, which controlled the finances of the Lithuanian Diplomatic Service.

Seminaras-diskusija „Terminija naujausiųjų laikų istorijoje“*

Istorikai į epochos iššūkius pirmiausia stengiasi atsakyti savo konferencijose keldami tam laikotarpiui aktualiausius klausimus ir problemas. Taip buvo ir 1988–1990 m., kai naują Lietuvos istorijos suvokimą įprasmino 1990 m. vykusio konferencija „Laimėjimai ir praradimai. Lietuva 1940–1941 m.“ 1995 m. įvykusioje „Zenono Ivinskio skaitymų’95“ konferencijoje tema „Sovietinė istoriografija: ideologiniai ir teoriniai kontekstai“ buvo suvestos sąskaitos su sovietine istoriografija, kritiškai įvertintas jos paveldas. 2000 m. gegužės 11 d. įvykusiame seminare-diskusijoje „Terminija naujausiųjų laikų istorijoje“ mėginta žengti dar vieną žingsnį ir kritiškai įvertinti istorikų vartojamas sąvokas. „Istorikas visuomet yra tarp faktų ir jų aiškinimo. Kai nepakanka faktų ir reikia paaiškinti platesnį reiškinį ar procesą, tuomet tenka vartoti platesnes sąvokas“, – taip buvo teigiama minėtoje prieš penkerius metus vykusioje konferencijoje. Gerokai įbridę į faktografinę istoriografiją, dabar mes galime ir turime skirti pakankamai dėmesio suvokimui ir įvardijimui tų reiškinų, kurie Lietuvoje priimami ir vertinami labai įvairiai. Prisiminkime kad ir prieš kelerius metus JAV istoriko Alfredo Ericko Senno mėginimą pradėti diskusiją žodžio ir sąvokos „valstybingumas“ definicijos klausimu. Tuomet A. E. Sennas konstatavo, kad žodis „valstybingumas“ 1988–1990 m. buvo inspiruojantis ir mobilizuojantis šūkis, kolektyvinė vė-

liava, po kuria telkėsi ir buvo iš naujo vertinama atitinkamo laikotarpio politinė mintis. Manytume, kad šiuo metu žodžius ir sąvokas „kolaboravimas“, „genocidas“, „okupacija“ taip pat ne mažiau reikia aiškiai suvokti ir tiksliai vartoti.

Seminarą-diskusiją „Terminija naujausiųjų laikų istorijoje“ organizavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras kartu su Lietuvos mokslų akademija, Tarptautine komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti bei Lietuvos istorijos institutu. Seminare dalyvavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro, Lietuvos mokslų akademijos, Vilniaus universiteto, Teisės universiteto, Lietuvos istorijos instituto mokslininkai: akad. prof. Algirdas Gaižutis, prof. Liudas Truska, doc. Algis Kasperavičius, doc. Algirdas Jakubčionis, doc. Česlovas Bauža ir kt.

Genocidas, okupacija, aneksija, kolaboravimas – šios sąvokos yra esminės apibrėžiant reiškinius, būdingus Lietuvai 1940–1990 m. Dažnas istorikas ar teisininkas juos traktuoja skirtingai, kartais net visai priešingai. Kita vertus, pasigendama precizikos istorikų ar teisininkų darbuose istoriškai ar teisiškai vertinant tuos pačius įvykius (to neišvengta ir šiame seminare). Kiekviena nagrinėjamų sąvokų ar terminų yra susiję su daugybe kitų istorinių reiškinų, moralinių, politinių, teisinių vertinimų. Tai ir vadinamo-

* Pradžią žr. žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ 2001 m. Nr. 1(9).

ji „dvigubo genocido teorija“, „okupacijos ir išvadavimo“ santykis, rezistencijos įtaka kolaboravimo mastui bei pobūdžiui... Seminare metu buvo aptarta nuolat išskylanti teisinių, istorinių terminų vartosenos problema, ypač kai analizuojami naujausiųjų laikų is-

torijos reiškiniai ar įvykiai. Atkreiptas dėmesys į tai, kaip šie terminai vartojami teisinių moksliniuose darbuose ir kaip jie yra pri-giję visuomenės sąmonėje, kaip kito termi-nų vartoseną laiko tėkmėje ir kaip jie var-tojami dabartinėje politinėje leksikoje.

TERMINIJA NAUJAUSIŲJŲ LAIKŲ ISTORIJOJE

Diskusijos tęsinys

Klausimas: Buvo paminėtas Lietuvos au-tonominis statusas. Bet Maskva tvirtino lei-džiamų knygų sąrašą. Norėta įsteigti Daili-ninkų sąjungos Kauno skyriaus jaunimo sky-rių, tačiau Maskva neleido. Pagaliau pasku-tinis 1989-ųjų pavyzdys. LKP CK prašė, kad vietoj Lietuvos karo ir darbo veteranų sąjun-gos būtų galima įsteigti atskiras Karo ir Dar-bo veteranų sekcijas. Maskva nesutiko, esą to neįmanoma padaryti pagal įstatus. Mes žinome, kad 1988 m., kai ekonomistai svars-tė ekonominio savarankiškumo koncepciją, buvo sakoma, jog tik 7 proc. Lietuvos pra-monės valdo respublika. Ar mes galėjome kolūkius panaikinti, dar ką nors pakeisti? Rusijos istorinėje literatūroje visą laiką ra-šoma, kad SSRS buvo unitarinė valstybė; tad gal reikia griežčiau vertinti šias sąvokas?

Atsakymas: Autonomijos yra labai įvai-rios, bet lyginant su Rusijos sritimis vis dėlto tai buvo. Jūs sakote, kad prašė. Taip, daug kas prašė, bet ne visada. Pagaliau buvo ad-ministracinė ir kultūrinė autonomija. O valstybė buvo totalitarinė, paskui – daugiau autoritarinė, bet lyginant su sritimis respub-likos turėjo ribotą autonomiją.

Klausimas: Kokie skirtumai tarp kolo-nizacijos ir aneksijos?

Atsakymas: Aneksija ir okupacija gali būti ir be kolonizacijos.

Kalba (I): „Okupacijos“ ir „valstybingu-mo“ sąvokos yra tarptautinės teisės sąvokos,

tai yra tarptautinės teisės abėcėlė. Dėl abė-cėlės ginčytis nereikėtų. Abėcėlė labai pa-prasta. Jau gerbiamas Kasperavičius sakė, kad „okupacija“ ir „aneksija“ – dvi atskiros teisinės sąvokos. Jų sutapatinti negalima, nes tarp jų yra esminis skirtumas. Okupa-cija yra tada, kai kraštas okupuojamas gin-kluota jėga ar ir spaudimu, grasinimu; aiš-ku, tada įvedama okupuojančios valstybės administracija, dažniausiai karinė. Okupuo-tas kraštas nesisavinamas – okupuojanti valstybė jo nesisavina. Aneksija – jau kitas atvejis, kai okupuojanti valstybė tą kraštą savinasi, įjungia jį į savo valstybę. Čia mes turime atvejį, kai įpilietinami įjungto kraš-to žmonės. Okupuoto krašto žmonių oku-pantas neįpilietina. Čia ir yra esminis skir-tumas. Kitas klausimas – dėl valstybingumo. Juk įjungimas į kitą valstybę gali būti atlik-tas įvairiai. Jei carinė Rusija būtų egzista-vusi ir Lietuva būtų ištrūkusi iš jos glėbio, po kurio laiko ji būtų gražinta Rusijai. Ta-da Lietuvos, kaip atskiro vieneto, nebūtų buvę. Būtų vėl gražintos Kauno ir Vilniaus gubernijos ir t. t. O tarybinės okupacijos ypatybė buvo ta, kad Lietuva į Tarybų Są-jungą buvo įjungta kaip valstybė. Lietuva Tarybų Sąjungoje išsaugojo normalų valsty-bingumą. Buvo ginčas, ko tas valstybingu-mas ar ta autonomija buvo verta. Iš esmės nieko neverta. Bet teisinis pripažinimas, normalus Lietuvos valstybės pripažinimas turėjo labai didelę ir principinę reikšmę. Ta esmė atsiskleidė būtent 1989–1990 m., nau-jomis istorinėmis aplinkybėmis, prasidėjus tautiniam atgimimui. Žodžiu, vykstant Ta-rybų Sąjungoje demokratėjimo procesui, at-

siskleidė ir to normalaus valstybingumo esmė. Būtent tai ir palengvino nepriklausomybės atgavimą; juk viskas ėjo per Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą, per tuos rinkimus ir sprendimus. Tarsi Lietuva galėjo remdamasi tarybiniais įstatymais keisti savo statusą. Tas formalus valstybingumas įgauna realų turinį. Jei viso to nematysime, viską ignoruosime, tai nesuprasime visų to meto reiškinių. Pirmiausia reikia vadovautis tomis teisinėmis sąvokomis, kurios yra tarptautinės teisės pripažįstamos, ir nereikia jų painioti. Kai pradėdame jas painioti, tada ir patys susipainiojame, kaip sakoma, per medžius nematome miško.

Kalba (II): Vis dėlto norėčiau pasakyti, kad „kolaboravimo“ sąvokos taikymą mes pratęstume iki nepriklausomybės atkūrimo. Antras labai sudėtingas klausimas (reikia padėkoti pranešėjui, kad jis sukėlė diskusijas), tai kolaboravimo turinys. Aš nesu šalininkas sampratos, kad visi vienaip ar kitaip

kolaboravome. Ir kaimynai bandė tą klausimą spręsti. Vokiečiai kai kuriuos iš buvusio VDR teisininkų korpuso įkalino. Pasiūdo Vokietijos Demokratinės Respublikos kodeksą ir nustatinėjo: kolaboravo teisėjas ar nekolaboravo. Žinoma, vertinimai turėtų būti labai įvairūs. Manau, kad niekam nekils mintis, ar, sakysime, akademikas Juozas Matulis kolaboravo vadovaudamas Mokslų akademijai. Reikia kalbėti apie tai, koks tas MA savarankiškumas buvo ir kaip sunku buvo Matuliui visa tai išlaikyti. Norėdamas parodyti, kad Akademijoje dirba ir rusų, jis rusus įdarbindavo bibliotekoje. Prisiminkime, kaip nenorėjo į biblioteką įsileisti Genriko Zimano, kurio pažiūros buvo turbūt nelabai priimtinos. Sako, visada balsavo prieš. Ir visi akademikai sakydavo, kad turbūt balsavo jis. Aišku, kolaborantų tikrai buvo. Jų vertinimas galbūt daugiau moralinis, galbūt bus ir kitoks, bet mes neturėtume to atsisakyti.

„Genocido“ sąvoka Lietuvos istorijoje

Terminas „genocidas“ lietuviškoje istoriografijoje atsirado palyginti neseniai, gal todėl labai įvairuoja jo vartoseną. Galima sakyti, kad egzistuoja skirtingos pozicijos, pagrindžiančios ar neigiančios šio termino vartoseną įvairiems žmonių naikinimo būdams ar skirtingoms žmonių grupėms apibūdinti. Antra vertus, terminas, kaip tarptautiniu mastu vartojama prof. Rapolo Lemkino sukurta ir Genocido konvencijoje įteisinta sąvoka, yra gana tiksliai apibrėžtas: „Genocidas – tautinės, religinės ar rasinės grupės žudymas, izoliavimas iš visuomeninio gyvenimo jai sunaikinti, diskriminuoti“¹. Lietuviškoje istoriografijoje, iševijos politiniuose moksluose „genocido“ sąvoka pradėta vartoti palyginti anksti, beveik iškart po to, kai 1944 m. pasirodė R. Lemkino veikalas „Axis Rule in Occupied Europe“ („Ašies valdžia okupuotoje Europoje“) ir buvo pasirašyta 1948 m. gruodžio 9 d. Genocido konvencija. Tiesa, pirmieji šią sąvoką ėmė vartoti politikai. Jau 1948 m. spalio 20 d. Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o) pirmininkas prof. Mykolas Krupavičius, Estijos tautinės tarybos pirmininkas A. Rei, Latvijos Centrinės tarybos prezidentas vysk. Jezupas Rancansas ir kiti kreipėsi į Jungtinių Tautų Trečiosios asamblėjos prezidentą dr. Herbertą Evattą, konstatuodami, kad „sovietinė okupacija, lydiama sovietinės genocido metodų praktikos, sukelia grėsmę Baltijos tautų egzistencijai“². Išskirti ir du genocido politikos aspektai: 1) sistemingas fizinis žmonių naikinimas, 2) kultūrinis ir moralinis naikinimas. VLIK'as nuo tol kasmet kartodavo panašius, gal tik detalesnius pareiškimus Jung-

tinėms Tautoms – nurodydavo sovietinės genocido politikos tikslą (per trumpą laiką išnaikinti autochtonus), metodus (trėmimai, kolektyvizacija, žudynės), padarinius (1941–1949 m. išnaikinta 520 tūkst. žmonių)³.

Jau 1949 m. Vakarų Vokietijoje buvo išleista K. Pelėkio knyga „Genocide. Lithuanian's threefold tragedy“ („Genocidas. Triguba lietuvių tragedija“), kurioje pavartota „genocido“ sąvoka. Tiesa, šia sąvoka apibrėžti nacių ir sovietų okupacijos padariniai. Kadangi autorius nesistengė labai įprasminti „genocido“ termino vartosenos, tai reikia suprasti, kad, jo nuomone, visos Lietuvos gyventojų netektys, patirtos 1940–1949 m., priskirtinos prie genocido padarinių. Tai lietuvių trėmimai, suėmimai ir žudynės 1940–1941 m. bei repatriavimas į Vokietiją 1941 m.; nacių okupacijos metu įvykdytos žydų žudynės, koncentracijos stovyklų ir žudynių Lietuvoje aukos, išvežtieji darbam į Vokietiją, 1944 m. pasitraukę iš Lietuvos dėl politinių priežasčių bei pasitraukę Klaipėdos krašto gyventojai; masinių deportacijų, karinių ir darbo mobilizacijų aukos, lenkų repatriavimas⁴.

1950–1952 m. Stokholme pasirodė pirmieji darbai (A. Kaelas, A. Švabe), kuriuose kalbant apie Baltijos šalių istoriją taip pat buvo vartojamas „genocido“ terminas⁵.

1952 m. dr. Domas Krivickas sąvoką „genocidas“ savo straipsnyje vartojo jau kaip tarptautiniu mastu pripažintą reikšmę⁶. Panašiai ją vartojo ir 1956 m. straipsnio „Lietuvių enciklopedijoje“ autorius Jonas Rimašauskas: „Genocidas Lietuvoje [...] kaip tautinės grupės naikinimas pasireiškė gyventojų suėmimais, kalinimu, de-

portacija ir žudymu⁷. Patikslinus sąvokos vartosena „bolševikinio-rusinio genocido“ aukų skaičius apibrėžiamas kaip 350–400 tūkst. nužudytų ir deportuotų bei „nacių okupacijos aukos“ – nužudyti žydai, įkalinti koncentracijos stovyklose lietuviai ir priverčiamiesiems darbams išsiųsti bei žuvę lietuviai. Kartu J. Rimašauskas jau teigia, kad „tarybinis ir nacistinis genocidas iki 1955 m. bus pareikalavęs apie 800 000 aukų nužudytų, deportuotų, žuvusių partizaninėse kovose ir šiokiu ar tokiu būdu pasitraukusių iš krašto (pabėgėliai Vokietijon ir repatriantai Lenkijon)“⁸. Vadinas, nedaug nutolstama nuo 1949 m. K. Pelėkio pozicijos, ne per daug preciziškai taikant „genocido“ terminą.

Pradedant nuo 1969 m. Lietuvių katalikų mokslo akademijos paskelbto Domo Jaisaičio straipsnio „Nacionalistinis ir komunistinis genocidas Lietuvoje“⁹, pamažu išėivijos darbuose įsivyrėja nuostata, kad „sovietinio ir nacių genocido metodai yra panašūs ir tai yra – pavergimas, kankinimai, priverstiniai darbai, deportacijos ir masinės žudynės“¹⁰.

Paskutinis didelis išėivijos tyrinėtojų darbas – 1980 m. išleista Juozo Pajaujo-Javio knyga „Sovietinis genocidas Lietuvoje“¹¹, kurios autorius surinko ir atspindėjo daugumą ankstesnių išėivijos požiūrių į „sovietinį genocidą“. Pavadinęs tą patį reiškinį „KGB genocidu“, Adolfas Damušis 1987 m. išėivijai pateikė Lietuvos gyventojų nuostolių skaičiavimus (471 175 žm.)¹². Šiuo atveju „sovietinio genocido“ ir „nacių holokausto“ aukos atskiriamos nuo emigrantų bei repatriantų, kurie priskiriami tik gyventojų nuostoliams¹³.

Sovietinėje lietuviškoje istoriografijoje „genocido“ sąvoka apskritai nebuvo plačiau vartojama. Net enciklopediniame sąvokos komentare rašoma apie „ištisų gyventojų grupių naikinimą rasiniais, nacionaliniais arba religiniais motyvais [...]“. Per II pasau-

linį karą daugiausia buvo naikinami žydai ir slavai; šiuo metu daugiausia reiškiasi Rodezijoje, P. Afrikos respublikoje, per JAV agresiją Vietname¹⁴. 1989–1991 m. pereinauoju laikotarpiu, kai Lietuvos ir išėivijos istorikų pozicijos iš dalies pradėjo artėti, „genocido“ sąvoka apskritai nebuvo vartojama. Kalbėta apie „masines represijas“¹⁵, „socializmo teisėtvarkos deformacijas“, „karinį slopinimą“, „raudonąjį terorą“¹⁶ ir pan. Perėjus šį etapą, leistas į neišvengiamą faktografinės istoriografijos kūrimą, kurį lėmė atsivėrę nauji istoriniai šaltiniai.

Galima sakyti, kad tik nuo 1992 m. istoriografijoje pradėjus plačiai vartoti „genocido“ sąvoką, vis dėlto buvo tenkinamasi genocido politikos metodų aprašymu. Anot vieno istoriko, „trėmimai [...] sovietų valdžios vykdyto tautų genocido politikos apraška“¹⁷, o „genocido aukos – tūkstančiai iš tremties negrižusių vyrų, moterų ir vaikų“¹⁸. „Genocido“ samprata kaip nors specialiai nekommentuojama (atseit viskas pasakyta 1948 m. tarptautinėje konvencijoje), bet akivaizdu, kad autorius terminui suteikia šiek tiek kitokią kokybę. „Genocidas“ vartojamas tiesiog kaip žodžių junginio „neteisėtos masinės represijos“ ar žodžio „teroras“ pakaitalas. Prie savo prasmės terminas priartėjo, kai tapo politinio žodyno dalimi. Tai tapo ryšku 1992 m. balandžio 9 d. paskelbus įstatymą „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“, kuriame teigiama: „Lietuvos žmonių žudymas ar kankinimas, jos gyventojų deportavimas, padaryti nacistinės Vokietijos ar SSRS okupacijos ir aneksijos Lietuvoje metais, atitinka tarptautinės teisės normose numatyto genocido nusikaltimo požymius“¹⁹.

1993 m. vykusioje konferencijoje „Lietuvos žmonių genocidas nacių ir sovietų okupacijose“ buvo pirmą kartą palyginti plačiai pristatyta pati problematika: genocido samprata ir jos raida, genocido vykdymo būdai. Bet ir šiuo atveju pamėginta neapsiriboti

„fiziniu genocidu“. Bronius Kuzmickas apibrėžia „dvasinio genocido“ svarbesnius aspektus, pagrindines priemones: totaliai diegiama komunistinė ideologija (papildyta rusifikacija, religijos varžymu, istorijos paminklų griovimu), tauta atskiriama nuo šiuolaikinio pasaulio, jo kultūros²⁰. Tai iš esmės „etnocidas“, t. y. veiksmai ketinant sunaikinti (visai ar iš dalies) kultūrą. Deja, Genocido konvencijoje šios sąvokos nebeliko. Bet po kelerių metų B. Kuzmickas dar labiau įprasmino „dvasinio genocido“ suvokimą: jis „vykdomas kartu su fiziniu genocidu arba yra pastarojo tąsa, dažnai ir įrankis“, „sovietizacijos padarinys“²¹.

Galima sakyti, kad per pastaruosius penkerius metus Lietuvos istoriografijoje galu-

tinai prigijo terminas „genocidas“, bet jo samprata nėra pakankamai suartėjusi su tarptautinės konvencijos patvirtintu apibrėžimu. Pastebima, kad vartojama pirminė 1944 m. R. Lemkino knygoje „Axis Rule in Occupied Europe“ paskelbta „genocido“ sąvoka ir remiamasi vėliau parengtu pirmuoju „genocido“ definicijos projektu, kuris apima ir „politinių grupių naikinimą“ bei kultūrinį genocidą (etnocidą). Tuo tarpu „genocidas“, kaip ir kiekviena sąvoka, turi būti aiškiai ir nuosekliai vartojama. Net jei to nepavyks pasiekti dabar, galime guostis tuo, kad „pažinimo procese kinta ne pažinimo objektas, bet to objekto vaizdas“²² (atsižvelgiant į turimus duomenis ir iškeliamas problemas).

Nuorodos

¹ *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, 1956, t. 7, p. 138.

² *Appeal to the United Nations on Genocide*, Published by Lithuanian Foreign Service, p. 46.

³ VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus 1949 m. spalio 3 d. memorandumas Jungtinėms Tautoms, *ibid.*, p. 59.

⁴ K. Pelėkis, *Genocide. Lithuanian's threefold tragedy*, Published by „Venta“, Germany, 1949, p. 232–237.

⁵ A. Kaelas, *Human Rights and Genocide in the Baltic States*, Stockholm, 1950; A. Švabe, *Genocide in the Baltic States*, Stockholm, 1952. Plg.: *Encyclopedia Lituanica*, Boston, t. 2, p. 302.

⁶ D. Krivickas, „Genocidas ir genocido konvencija“, *Lietuva: Politikos žurnalas*, 1952.

⁷ *Lietuvių enciklopedija*, t. 7, p. 139.

⁸ *Ibid.*, p. 141.

⁹ *LKMA suvažiavimo darbai*, vol. 6, Roma, 1969.

¹⁰ *Encyclopedia Lituanica*, t. 2, p. 301.

¹¹ J. Pajaujis-Javis, *Soviet Genocide in Lithuania*, New York, 1980, 246 p.

¹² A. Damušis, *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario (1940–1959) metais*, Vilnius, 1991, p. 4.

¹³ *Ibid.*, p. 46.

¹⁴ *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1978, t. 4, p. 50.

¹⁵ H. Šadžius, „Lietuva 1940–1941 metais“, *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, Kaunas, 1989, p. 176.

¹⁶ *Ibid.*, p. 186, 196.

¹⁷ E. Grunskis, „Lietuvos gyventojų deportacijos“, *1941–1952 metų Lietuvos tremtiniai*, Vilnius, 1993, p. 19; Tas pats, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius, 1996, p. 156.

¹⁸ *Ivadas*, *ibid.*, p. 3.

¹⁹ *Ibid.*, p. 10.

²⁰ B. Kuzmickas, „Dvasinis genocidas“, *Lietuvos žmonių genocidas nacių ir sovietų okupacijose, V-K.*, 1994, p. 38–39.

²¹ B. Kuzmickas, L. Astra, *Šiuolaikinė lietuvių tautinė savimonė*, Vilnius, 1996, p. 32, 54.

²² Z. Norkus, *Istorika*, Vilnius, 1996, p. 127.

DISKUSIJOS IR KLAUSIMAI

Klausimas: Kaip pranešėjas žiūri į Tomo Venclovos imtą vartoti sąvoką „stratocidas“?

Atsakymas: Tiesą sakant, iki įvedant „genocido“ sąvoką buvo daugiau: ir „homicidas“, ir dar kitokios sąvokos. Manau, kad reikia sąvokų vartoseną vienodinti. Jei esmė nesiskiria, tai ir „stratocido“ vartojimas nieko iš esmės nepakeis. „Genocido“ sąvoka taip pat apima tam tikros grupės dalinį ar visišką sunaikinimą.

Klausimas: Jei dėl politinės veiklos, sakysime, kažkokia okupacinė valdžia suima 100 žmonių, iš jų 20 sušaudo, ar tai tampa genocidu? Ypač jei tos politinės represijos ne dėl tautinės ar religinės priklausomybės. Ar yra koks kriterijus atskirti?

Atsakymas: Žinoma, ne kiekviena represija automatiškai tampa genocidu. Pavyzdžiui, teisinės sąvokos apibrėžia ir veiksmus prieš partizanus remiančius gyventojus. Tie veiksmai gali būti adekvatūs partizanų veiksmams; jie negali būti pavadinti genocidu. Represija automatiškai nebūtinai gali virsti genocidu.

Klausimas: Ar komunistų partijos dokumentais buvo numatyta kankinti etninę arba religinę grupes?

Atsakymas: Manychiau, kad taip, tam tikrų požymių buvo, kad vykdant sovietinį genocidą buvo mėginama išskirti tam tikras tautines grupes. Kai Lietuvoje vyko trėmimai (pavyzdžiui, 1948 m.), jie apėmė tam tikras Lietuvos teritorijos dalis. Nesvarbu, ar ten buvo pasipriešinimas, ar jo nebuvo, trėmimai palietė tam tikras etniškai vientisas dalis. Rytų Lietuvoje tokių masinių trėmimų tuo metu jau nebuvo, nes ten visai kita tautinė gyventojų sudėtis. Antra vertus, kai buvo vykdomi trėmimai, represijos, susirašinėjime dėl norminių aktų parengimo tremtinių padėčiai apibrėžti aiškiai išskiriamas tautiškumas. Labai aiškiai visur rašoma: lietuviai, latviai, estai, ukrainiečiai, čečėnai, Kaukazo tautybės ir pan. Visos šios tautinės grupės dažniausiai apibrėžiamos kaip panašios grupės. Taip buvo daroma netgi 1953–1954 m., kai buvo paleidžiami iš tremties buvę tremtiniai. Visos šios tautybės paminėtos kalbant apie tai, kad trėmimo režimo pakeitimai neliečia būtent šių tautinių grupių. Ten neįvardyta, kad lietuviai yra buožės ar nacionalistai. Kalbama tik taip: lietuviai, latviai, estai, vakarų ukrainiečiai ir pan.

„Genocidas“ – sąvokos traktuotė Lietuvoje ir užsienyje

Norėčiau truputį pakoreguoti pranešimo temą; kadangi esu teisininkas, mano pranešimas skambėtų taip: „„Genocido“ sąvokos teisinis traktavimas Lietuvoje ir užsienyje“. Užsienis keistinas į tarptautinį lygmenį, kas taip pat yra užsienis.

Įvairiapusiškai aptariant genocido traktuotės problemas istoriniais, moraliniais, politiniais požiūriais, neįmanoma nenagrinti teisinių klausimų, nes genocidas – tai ne tik reiškinys; pirmiausia tai – vienas sunkiausių tarptautinių nusikaltimų žmoniškumui. Teisinis aspektas svarbus ir tuo, jog nuo teisinių formuluočių aiškumo, tikslumo, konkretumo ir vienodumo daug priklauso netgi galimybė patraukti nusikaltusį asmenį atsakomybėn; formuluočių suderinimas su pasauline praktika lemia veiksmingesnį bendradarbiavimą ir garantijas, užtikrina, kad pagalba tiriant vieną ar kitą bylą bus tikrai suteikta. Tad norėčiau pateikti nedidelę lyginamąją analizę, kaip genocidas yra traktuojamas Lietuvos teisės sistemoje ir kaip – tarptautinėje teisėje, iš kur jo sąvoka ir yra atėjusi.

Įdėmiau panagrinęję Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso (LR BK) 71 str. „Genocidas“ ir jame pateiktą formulotę palyginę su tarptautiniais dokumentais, pamatytume, kad mūsų įstatymų leidėjai yra padarę įdomių sprendimų, kuriuos verta aptarti.

Vienas tokių sprendimų – genocido, pavadinčiau, plečiamasis traktavimas. Žinoma, jei kalbame apie plečiamąjį traktavimą, reikėtų rasti ir etaloną, su kuriuo lygindami matome išplėtimą. Be abejo, toks etalonas

būtų 1948 m. Jungtinių Tautų (JT) konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį (toliau – Genocido konvencija). Daugeliu požiūrių šis tarptautinis dokumentas unikalus: pirma, tai viena plačiausiai ratifikuotų tarptautinių sutarčių; net jeigu ji neratifikuota – jos principai paprastai pripažįstami, kai kas net linkęs juos laikyti tarptautinės teisės principais; šios konvencijos pažeidimas laikomas vienu sunkiausių tarptautinių nusikaltimų; antra, vykdyti šios konvencijos nuostatas – tarptautinio prestižo reikalas. Šios konvencijos nuostatos visada be pavykių buvo perkeliamos į kitus tarptautinius baudžiamosios teisės pagrindinius ir pagalbinius šaltinius, tokius kaip Jugoslavijos ar Ruandos tarptautinių tribunolų statutai, Tarptautinio baudžiamojo teismo Romos statutą, JT Nusikaltimų taikai ir žmonijos saugumui kodekso projektą. Penkiasdešimties metų taikymo praktika parodė, kad šios konvencijos formulotės yra stabilios ir, matyt, optimalios, nors jos rengimo metu ir buvo daug karštų diskusijų, ginčų, argumentų, politizavimo.

Taigi norėdami pagrįsti išsakytą prielaidą, kad Lietuva nacionaliniuose įstatymuose plečiamai traktuoja genocido nusikaltimą, turime palyginti LR BK 71 str. formulotę su pateiktąja Genocido konvencijoje.

Jungtinių Tautų konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį pateikia šią formulotę: „[...] bet kuris veiksmas, atliktas siekiant sunaikinti visą ar iš dalies nacionalinę, etninę, rasinę ar religinę grupę kaip tokią [...]“¹

Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 71 straipsnis formuluoja taip: „[...] *Veiksmi, kuriais siekiama fiziškai sunaikinti visus ar dalį gyventojų, priklausančių kokiam nors nacionalinei, etninei, rasinei, religinei, socialinei ar politinei grupei* [...]“² (išskirta aut.).

Kaip matome, Lietuva plečia sąrašą grupių, kurių atžvilgiu gali būti vykdomas genocidas, – įtraukia politinę ir socialinę grupes. Kodėl priimtas toks sprendimas?

Konferencijoje nusikaltimų žmoniškumui klausimais, vykusioje Lietuvos Respublikos Seime 1998 m., užsienio prelegentai pareiškė abejonių, ar Lietuvos gyventojų naikinimą sovietinės okupacijos metais galima laikyti genocidu, nes Vakarų valstybės genocidą supranta kaip žydų ar čigonų naikinimą; ar Lietuvoje vyko kas nors panašaus? Kaip matome, turėtas omenyje planingas nacionalinės ar etninės grupės naikinimas (*genos cedere* – giminės naikinimas). Netiesiogiai oponuodamas šiam teiginiui, Lietuvos Respublikos generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus vyriausiasis prokuroras Rimvydas Valentukevičius paminėjo, kad Lietuva yra priėmusi LR BK papildymus – genocidą papildė socialine ir politine grupėmis. Norėdamas apginti Lietuvos poziciją, jis nurodė, kuo remiantis įtrauktos šios grupės: tokios nuostatos egzistavo JT dokumentuose, būtent 1946 m. JT Generalinės Asamblėjos rezoliucija dėl genocido teigė, jog „Genocido faktai (pavyzdžiai) buvo tada, kai visiškai ar iš dalies buvo sunaikintos rasinės, religinės, politinės ar kitos grupės“³, toks atskirų „genocido“ sąvokos požymių išplėtimas yra visiškai pateisinamas ir reikalingas, nes tarptautinėje teisėje numatyta „genocido“ sąvoka apsiriboja tik keturiais „[...] grupės požymiais ir Lietuvos gyventojų masinio naikinimo atveju sunkiai taikytina. [...] Ši pataisa leis išspręsti kai kuriuos sudėtingus genocido nusikaltimo kvalifikavi-

mo atvejus, tai yra kai ši veika buvo taikoma asmenims, NKVD–NKGB–MGB baudžiamosiose bylose įvardintiems kaip „buržuaziniai nacionalistai“, „buožės“ ar „socialiai pavojingi elementai“⁴. R. Valentukevičiaus argumentai, be abejo, svarūs: Lietuva tik neseniai įgavo galimybę nubausti raudonojo genocido ir kitų nusikaltimų žmoniškumui vykdytojus, tad reikia daryti viską, kad teisingumas būtų įgyvendintas. Tačiau nesunkiai suprantama ir minėto užsienio prelegento pozicija: jis remiasi Genocido konvencija. O konvencija numato išsamų grupių sąrašą: etninė, rasinė, nacionalinė, religinė.

Tačiau minėtoji JT konvencija genocidą apibrėžia vienareikšmiškai ir tiksliai, nepalikdama vietos galimoms interpretacijoms; požymių grupės išsamios: tiek grupių skaičius ir rūšys, tiek genocido formos. Tiesa, Genocido konvencijoje niekur nerašoma, jog valstybės–dalyvės privalo tiksliai perkelti sąvoką į savo baudžiamuosius įstatymus.

Išplėsdama genocido sampratą ir pasiremama rezoliucija, rekomendaciniu JT dokumentu, Lietuva tarytum persikėlė į 1946–1947 m., kai vyko Genocido konvencijos rengimo darbas ir kova dėl vienokių ar kitokių formuluočių. Politinės ir kitų grupių požymių nebuvo atsisakyta lengvai. Norėtume pateikti šiek tiek Genocido konvencijos rengimo istorijos šiuo klausimu, gal tada bus lengviau suprantama ši, iš pirmo žvilgsnio, Genocido konvencijos spraga, kurią ėmėsi taisyti Lietuvos įstatymų leidėjai.

Pirmą kartą JT dokumentuose genocidas kaip tarptautinis nusikaltimas atsiranda minėtoje JT Generalinės Asamblėjos 1946 m. rezoliucijoje Nr. 96(I). Rezoliucijos pagrindu pradėdama rengti specialiąją konvenciją. Grupių, kurias turi apsaugoti konvencija, sąrašas kito rengimo metu. Pateiktoje lentelėje matome, kokias grupes rengėsi apsaugoti įvairių konvencijos variantų rengėjai:

1946 m. rezoliucija Nr. 96(I)	Rasinė, religinė, politinė ir kitos
JT Sekretoriato parengtas konvencijos projektas	Rasinė, nacionalinė (tautinė), lingvistinė (kalbinė), religinė ar politinė
Ad Hoc komiteto parengtas konvencijos projektas	Nacionalinė (tautinė), rasinė, religinė, politinė
1948 m. Jungtinių Tautų konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį	Nacionalinė, etninė, rasinė, religinė

Kaip matome, politinės grupės požymio neliko tik galutiniame konvencijos variante, nors jis buvo visuose ankstesniuose projektuose ir dokumentuose; šio požymio įtraukimui atkakliai priešinosi Sovietų Sąjunga ir jos vadovaujamas socialistinių valstybių blokas. Apie socialinę grupę kaip atskirą kategoriją niekada nebuvo net kalbos (tačiau rengimo metu būta siūlymų, kad būtų įtrauktos bet kokios lengvai identifikuojamos grupės), tad prie šios problemos grįšime vėliau. Kodėl gi politinė grupė buvo neįtraukta? Negi tai lėmė vien Sovietų Sąjungos nenoras, o Vakarų valstybės nesugebėjo pasipriešinti požymio pašalinimui? Politinės grupės nuspręsta neįtraukti į grupių sąrašą po ilgų debatų. Šis sprendimas grindžiamas tokiais argumentais:

a) politinė grupė neturi stabilios, nuolatinės ir lengvai išskiriamos charakteristikos, tad ji nesukuria homogeniško darinio, priklausančio būtent nuo grupės narių valios, o ne nuo veiksmų, nepriklausančių nuo asmenų valios;

b) tokios grupės įtraukimas užkirs kelią konvencijos ratifikavimui tarp daugelio šalių ir tarptautinės jurisdikcijos pripažinimui, nes JT įsitrauks į politinius šalių vidaus reikalus;

c) toks išplėtimas sukels sunkumų teisėtoms vyriausybėms imtis preventyvių veiksmų prieš priešiškus elementus;

d) šios grupės įtraukimas sukels diskusijas, kodėl neįtrauktos profesinės ir ekonominės grupės;

e) politinių grupių apsauga turi būti užtikrinta remiantis nacionaline įstatymų leidyba ir Visuotine žmogaus teisių deklaracija⁵.

Nesunku pastebėti, kad punkte a) pateikta argumentacija yra vienintelis argumentas, kuris objektyviai pagrindžia politinės grupės neįtraukimą (stabilumo kriterijus ir tai, kad politinė grupė iš tiesų kokybiškai skiriasi nuo nacionalinės, etninės ir net religinių grupių, jeigu religinę grupę suprasime ne tik kaip vieno tikėjimo, bet ir vienodų tradicijų žmonių grupę (pvz., ne visi Bosnijos Hercegovinos gyventojai, nors ir vadinami Bosnijos Hercegovinos musulmonais, yra iš tiesų musulmonų (islamo) religijos išpažinėjai)), kiti punktai kur kas mažiau įtikinantys ir gan akivaizdžiai politizuoti, ypač punktas c). Pateiktą argumentaciją galime palyginti su nuomone, remiančia politinės grupės įtraukimą: „Genocido konvencija taiko baudžiamąją gynybą nacionalinių, etninių, rasinių ir religinių grupių [...] narių žmogaus teisėms ir fundamentalioms laisvėms. Argumentas, kad politinių, ekonominių, socialinių ir kultūrinių grupių įtraukimas į konvencijos veikimo sritį sukels problemų dėl mažumų gynimo ir apskritai pagarbos žmogaus teisėms [...], yra daugiau pretekstas vengiant tarptautinės baudžiamosios apsaugos iš viso. Palikdami politines ir kitas grupes už tikslingos gynybos ribų, konvencijos autoriai taip pat paliko didžiulę ir pavojingą spragą, kuria remdamasi bet

kuri vyriausybė gali vengti savo humanitarinių pareigų, dengdama genocidą vykdomaisiais veiksmais teisėtvarkos, saugumo ir kt. sumetimais“. Be to, „specifiniai pavyzdžiai, atrinkti iš nesenos nacizmo istorijos, rodo, kad politines grupes galima kuo puikiausiai identifikuoti ir, atsižvelgiant į persekiojimus, kuriuos jos patyrė, pripažinti, kad jų apsauga buvo būtina“⁶.

Šie argumentai, mūsų nuomone, yra rimtesni nei pateikti prieš politinės grupės požymį, pvz., kvestionuojant politinės grupės kaip darinio stabilumą, taip pat buvo galima kvestionuoti ir religinę grupę – žmogus juk gali keisti tikėjimą, ko niekaip nepadarysi su rase ir su etniniais požymiais. Nuosekliai mąstant, reikėjo atsisakyti ir religinės grupės arba tiksliau apibūdinti jos sampratą.

Vis dėlto reikia pripažinti, jog sprendimas atsisakyti politinės grupės požymio buvo padarytas pagal principą „iš dviejų blogybių renkama mažesnė“: siauriname konvenciją, bet ją ratifikuoja daugiau valstybių, nors atsisakius politinės grupės iš esmės nukrypstama nuo vienos iš 1946 m. rezoliucijos Nr. 96(I) nuostatų. Bet nėra visai teisinga vien sovietų bloko valstybes kaltinti politinės grupės išmetimu – pokario laikotarpiu, kai vienas prieš kitą atsistojo du milžiniški politiniai-kariniai blokai, iškilo švelnesni ar griežtesni autoritariniai režimai net Vakarų demokratijose, politinės grupės požymis buvo neparankus daugeliui.

Tačiau ar politinės grupės naikinimas tokiu atveju lieka nenusikalstama veika? Ar nebuvo įvykdytas paskutinis argumentacijos prieš politinės grupės įtraukimą punktas (politinių grupių apsauga turi būti užtikrinta remiantis nacionaline įstatymų leidyba ir Visuotine žmogaus teisių deklaracija)? Atsakymai yra keli: pirma, ne visi linkę sutikti, kad Genocido konvencija politines grupes palieka visai be apsaugos: JAV teisės profesorius Lawrence Leblancas mano, jog dažnai reiškiamą nuomonę, kad Genocido konvencija neapima politiškai motyvuoto geno-

cido, atspindi keistą ir tikriausiai klaidingą konvencijos 2 str. interpretavimą. Jei kokia nors grupė yra naikinama politiniais motyvais, tai vis tiek bus genocidas⁷; antra, nuo 1945 m. patvirtintų Niurnbergo karo tribunolo įstatų tarptautinėje baudžiamajoje teisėje yra žinoma bendroji nusikaltimų žmoniškumui sąvoka, pagal kurią civilių asmenų naikinimas politiniais motyvais karo ar taikos metu yra nusikaltimas, už kurį numatyta atsakomybė ne kiek ne menkesnė negu atsakomybė už genocidą. Nusikaltimų žmoniškumui pavojingumas iš esmės tolygus genocidui, tiktai nusikaltimų žmoniškumui samprata yra lankstesnė ir patogesnė. Deja, šio nusikaltimo Lietuvos įstatymų leidėjai ne už ką nenori priimti į Baudžiamąjį kodeksą, nors tai seniai yra padariusios ne tik Vakarų Europos valstybės, bet ir mūsų artimiausios kaimynės – Latvija, Rusija. Į naujausius LR BK projektus jis neįtrauktas.

Panašius argumentus galime pasitelkti ir nagrinėdami socialinės grupės atvejį (kaip minėjome, tarptautiniuose dokumentuose ši grupė iš viso nebuvo minėta kaip savarakiška sąvoka). Pavyzdžių neieškokime toli – pvz., Lietuvos stambieji ūkininkai. Viskas rodytų, kad vykdytas genocidas, bet tokia grupė nenumatyta Genocido konvencijoje pateiktos sąvokos apibrėžime. Tačiau šios grupės nariai yra lietuvių tautos, t. y. nacionalinės grupės, atstovai. Jie sudaro konkrečią nacionalinės grupės dalį. Dabar žvilgtelėkime į „genocido“ sąvoką: „sunaikinti [...] grupę ar jos dalį“. Motyvai, kaip jau pabrėžėme, yra nesvarbūs. Ar neteisinga būtų išvada, jog tai yra lietuvių nacionalinės grupės genocidas, pasireiškęs siekimu sunaikinti lietuvių nacionalinės grupės dalį – stambius ūkininkus, motyvuojant tuo, kad jie yra socialiai pavojinga kategorija.

Mūsų žiniomis, „genocido“ sąvokos baudžiamuosiuose įstatymuose plečiamai netraktuoja jokia valstybė, išskyrus Lietuvą.

Istorija lieka istorijai – dėl vienokių ar kitokių priežasčių atsisakyta politines grupes ir

kitas grupes įtraukti į Genocido konvenciją. Šis sprendimas padarytas daugiau nei prieš pusę amžiaus, jis įtvirtintas tarptautinių teisinių praktikoje ir tarptautinės teisės doktrinoje. Be to, Lietuvos eksperimentas, kuris iš pirmo žvilgsnio atrodo naudingas, kartą jau turėjo neigiamų padarinių: Rusija atsisakė tenkinti Lietuvos prašymą dėl teisinės pagalbos, motyvuodama tuo, jog „genocido“ sąvoka Lietuvos įstatymuose traktuojama plečiamai. Galima atkreipti dėmesį ir į nesenai spaudoje nuskambėjusias Izraelio vyriausybės atstovo mintis, kad Izraelis padės tirti tik tuos nusikaltimus, kurie yra pripažinti tarptautiniu mastu. Nusikaltimą pripažinus tarptautiniu, kyla daug padarinių, padedančių sėkmingiau persekioti nusikaltusiuosius. Jei gu reikėtų kelti klausimą dėl tarptautinio Lietuvos gyventojų genocido pripažinimo, plečiamasis genocido traktavimas beveik garantuotai sukeltų rimtų problemų. Net jeigu plečiamąjį traktavimą teoriškai laikytume pozityviu Lietuvos žingsniu, jis naudingas tik tai nacionalinės teisės sistemos viduje; tarptautinės baudžiamosios teisės atžvilgiu tai yra probleminė išimtis.

IŠVADOS

Apibendrinami nagrinėti klausimus galime padaryti šias išvadas:

1. Lyginant su „genocido“ sąvoka, pateikta 1948 m. JT konvencijoje dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo

už jį, Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse genocido nusikaltimas yra traktuojamas plečiamai įtraukiant du papildomus požymius – politinę ir socialinę grupes.

2. Politinės ir socialinės grupių požymių įtraukimo priežastys daugiausia susijusios su iškilusiomis problemomis kvalifikuojant Sovietų Sąjungos vykdyto genocido nusikaltimus.

3. Tarptautiniuose teisės aktuose, draudžiančiuose genocidą, niekada nebuvo nuostatų apie socialinę grupę; tik JT Generalinės Asamblėjos 1946 m. rezoliucijoje Nr. 96(I) buvo paminėta politinė grupė, bet šios nuostatos atsisakyta dėl tam tikrų politinės grupės savybių: nestabilumo veiksnio, politinės grupės identifikavimo problemų. Politinės ir socialinės grupių požymių taip pat nėra naujausiose tarptautinės baudžiamosios teisės šaltiniuose, reglamentuojančiuose genocido draudimą ir baudimą (pvz., Romos tarptautinio baudžiamosio teismo statute).

4. Politinių ir socialinių grupių apsauga tarptautinėje baudžiamosioje teisėje dažniausiai įgyvendinama pasitelkiant lanksčią nusikaltimų žmoniškumui sudėtį, kurios iki šiol nėra LR BK.

5. Plečiamasis genocido traktavimas kečia ir gali kelti problemų bylose, kai reikalinga teisinė pagalba iš užsienio valstybių, kurios taiko visuotinai priimtą „genocido“ sąvoką, taip pat jeigu reikėtų kelti klausimą dėl Lietuvos gyventojų genocido pripažinimo Sovietų Sąjungos okupacijos metu tarptautinėse institucijose.

Nuorodos

¹ Robinson Nehemian, *The Genocide Convention: A Commentary*, New York, 1960, p. 147.

² Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, Vilnius, 1999, p. 70.

³ *Appeal to the United Nations on Genocide*, p. 121.

⁴ R. Valentukevičius, „Nusikaltimų žmoniškumui

tyrimo problemos“, *LEX*, Nr. 3, Vilnius, 1998, p. 35.

⁵ *U. N. Report on the Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, New York, 1978, p. 13–24.

⁶ *Ibid.*, p. 17.

⁷ Lawrence Leblanc, „The United States and the Genocide Convention“, *Georgian Journal of International Law*, vol. 4, 1991, p. 80.

DISKUSIJOS IR KLAUSIMAI

Klausimas: Socialiniuose moksluose ir teisėje išivyrąja požiūris, jog etniniai dariniai neturi aiškiai nusakomų biologinių požymių, kuriais būtų galima remtis nustatant vieno ar kito žmogaus priklausomybę tai ar kitai etninei grupei.

Atsakymas: Deja, toks požiūris išsigalėjo jau septintajame dešimtmetyje. Svarstant konvenciją dėl rasinės nelygybės buvo daroma prielaida, kad vienija arba genetinė, arba kultūrinė istorinė charakteristika. Taigi ta kultūrinė istorinė charakteristika, matyt, ir jungia grupės narius į tautinį, arba nacionalinį, vienetą. O dėl genetinės charakteristikos, tai ji taikoma tik rasinėms grupėms. Bet vėlgi pareiškiama, kad rasinės grupės taip siaurai traktuoti negalima, pavyzdžiui, kaip mongolidų, europidų ar negridų. Atseit rasinė grupė tam tikrais atvejais gali būti traktuojama kaip etninė grupė. Čia esama labai didelės painiavos.

Klausimas: Turiu du klausimus. Gal galėtumėte atskirti sąvokas „nacionalinė“ ir „etninė“? Antras – dėl Lileikio. Ar galima teisti jam nedalyvaujant?

Atsakymas: Dėl „nacionalinės“ ir „etninės“ sąvokų atskyrimo. Šios dvi sąvokos praktiškai skiriamos labai paprastai. Nacionalinė grupė traktuojama kaip grupė, susijusi kultūriniu, istoriniu ir teritoriniu ryšiu. Tai yra tauta plačiuoju supratimu, pavadinkime, pavyzdžiui, lietuvių tauta, įtraukdami visus, ne tik etninius lietuvius, bet taip pat ir piliečius. Siejama ir su pilietybe, nors ne visada norime sieti, bet iš tiesų yra taip. O tautos, kurios pabirusios po pasaulį, yra vadinamos etninėmis grupėmis, kad jų gynyba taip pat būtų užtikrinama. Tai būtų žydai, čigonai; tai būtų taip pat, jeigu imtume lietuvius kaip etninę grupę, t. y. ne tik Lietuvos gyventojus, bet ir tuos, kurie gyvena išeivijoje ir kitur.

Dėl Lileikio. Lietuva priėmė sprendimą teisti už akių. Kadangi specialiai nesidomėjau, negaliu pateikti savo komentaro.

Holokausto problema: funkcionalistų ir intencionalistų mokyklos

Kuo labiau žmonija tolsta nuo Antrojo pasaulinio karo įvykių, tuo aktualesnė taptų metų istorija. XX a. istorijoje įvyko daug reiškinų, kurie reprezentuoja mūsų civilizacijos vertybes ir antivertybes. Tokios sąvokos kaip „genocidas“, „kolaboravimas“, „socialinė mimikrija“ iki šiol yra teisininkų, istorikų, politologų ir psichologų mokslinių diskusijų bei ginčų objektu. Kita vertus, turime prisiminti socialinių ir humanitarinių mokslų teminės nomenklatūros formavimosi priežastis globalizacijos procese. Reikia pažymėti, kad Holokausto tyrimai tapo neatskiriama šiuolaikinių socialinio pažinimo, edukacinių, psichologinių, filosofinių inovacijų dalimi. Holokausto problemas yra gvildinę filosofai D. La Capra, H. White, sociologai Z. Baumanas, P. Bourdieu, P. Andersonas, istorikai – medievistas C. Ginzburgas ar XIX a. specialistas I. Deakas¹. Holokaustas atgaivino tokius reiškinius kaip istorinė atmintis ar žodinė istorija, kuri buvo nustumta į šalį griežto akademinio istorijos mokslo. Turime konstatuoti, kad Holokaustas – tai istorinis reiškinys, kuris turi būti istoriškai tyrinėjamas. Apskritai šiuolaikiniai Holokausto tyrimai apima naujausias socialinio, istorinio pažinimo, teisinės atsakomybės problemas.

Kaip pažymi istorikas Y. Baueris, „postholokaustiniame pasaulyje buvo keli genocidai ir keletas beveik holokaustų“². Galima paminėti proindiškai nusiteikusias Bihario mažumos žudynes Bangladeše, kurdų likimą Irake ir Turkijoje, juodaodžių sudaniečių, arabų Anya Anya naikinimą, pagaliau bosnių, kambodžiečių, tutsių, čečėnų liki-

mus. Tačiau Holokaustas unikalus istorijoje tuo, kad buvo naikinama ne vien tautos inteligentija, kariai, kultūra, amžiais susiklosčiusi visuomeninė sankloda, politinės ir socialinės institucijos, bet totaliai naikinama tauta kaip rasė. 1944 m. R. Lemkino pateiktas „genocido“ apibrėžimas yra labai platus, apibūdinantis daug veiksmų, kuriuos patyrė daugelis pasaulio tautų. „Holokausto“ sąvoka, atsiradusi 1957–1959 m., turėjo apibrėžti unikalų Naujųjų amžių istorijos reiškinį – masinį žmonių žudymą dėl rasinių motyvų.

Kalbant apie „intencionalistų“ ir „funkcionalistų“ istoriografines mokyklas ir jų teorines nuostatas, reikia pažymėti, kad jos formavosi šeštajame–aštuntajame dešimtmėčiais vokiečių ir anglosaksų istorijos moksle su „istorizmo“ šūkiu³. Jo tikslas – atskleisti nacionalsocializmo ideologijos, nacių atėjimo į valdžią priežastis, parodyti masinio žmonių naikinimo (visų pirma žydų) mechanizmo genezę. „Intencionalizmas“ atsirado kaip Niurnbergo tribunolo priimtų nutarčių padarinys, kai JAV kaltintojai nacių nusikaltimus apibūdino kaip rūpestingai organizuotą sąmokslą, kuris vėliau išsirutuliojo į karo nusikaltimus. Šios krypties istorikai dažnai remiasi Hitlerio kalbomis prieš Antrąjį pasaulinį karą. Ypač pabrėžiama jo kalba, pasakyta 1939 m. sausio 30 d. Reichstage: „Jei tarptautinis užjūrio žydų kapitalas norės įtraukti tautas dar į vieną pasaulinį karą, tai jo padarinys bus ne pasaulio bolševizacija ir žydijos pergalė, bet žydų rasės sunaikinimas Europoje“. Istorikai intencionalistai taip pat remiasi prieš užpuolant Sovie-

tų Sąjungą, kovo mėn. Hitlerio slapta direktyva žudyti visus Raudonosios armijos komisarų ir partinius pareigūnus. Žinant, kad nacizmo ideologijoje bolševizmas buvo tapatinamas su žydais kaip tos ideologijos skleidėjais, šis potvarkis turėjo paliesti vyriškos lyties žydus. Apskritai žydų eksterminacija, kaip mano intencionalistai, buvo susijusi su „Barbarosos“ planu. Hitlerio antisemitizmą priėmusi nacių partija, kiti valstybės funkcionieriai įgyvendino savo vado jaunystės svajonę – „išvalyti“ Europą nuo žydų.

Funkcionalistai apibūdina Trečiąjį reichą kaip įvairių politinių jėgų sąveiką, biurokratinę kovą, asmenų varžybas dėl įtakos Hitleriui. Jie nelaiko Hitlerio vienvaldžiu diktatoriumi, turėjusiu neribojamą valdžią, bet veikiau arbitru, kartais priimančiu, kartais atmetančiu jam naudingus sprendimus. Žinoma, istorikai nelaiko Hitlerio „dievo avinėliu“; priešingai, teigia buvus jį „fanatiška, destruktivią valią naikinti“ turinčia asmenybe. Jie teigia, kad žydų eksterminacijos Europoje planas galutinai buvo parengtas 1941 m. liepos pabaigoje. Bene žymiausias funkcionalistų atstovas H. Mommsenas teigia, kad nors Hitleris buvo antisemitas, jis nėra tiesiogiai nurodęs masiškai žudyti žydus. Nepaisant išorinės Trečiojo reichio valdymo tvarkos, šios valstybės struktūra buvo gana chaotiška – „biurokratinės ir administracinės džunglės“. Biurokratinės ministerijų, saugumo struktūros tarnavo Hitlerio vizijoms ir norams. Jo noras „išvalyti“ Europą nuo žydų buvo suprastas kaip jų masinis naikinimas.

Funkcionalistai, pagrįsdami savo teoriją, remiasi tuo, kad nėra išlikęs joks raštiškas Hitlerio įsakas dėl žydų naikinimo. Apžvelgdamas nacių politiką žydų atžvilgiu, istorikas K. Schleunes teigia, kad tai buvo „vingiuotas kelias į Aušvicą“⁴. Apskritai intencionalistai tvirtina, kad Trečiojo reichio politiką nulėmė Hitlerio asmenybė, tuo tarpu funkcionalistai konstatuoja tam tikrų vidaus ir išorinių įvykių nulemtą valstybinių insti-

tucijų „kumuliatyviąją radikalizaciją“, kuriai įtakos turėjo chaotiška įvairių režimo struktūrų veikla ir konkurencija⁵. Šios istoriografinės kryptys atitinkamai vertina „galutinį sprendimą“ – masinį žydų naikinimą Vakarų ir Rytų Europoje bei SSRS teritorijoje. Skirtingai vertinami „getoizacijos“ ir „perkėlimo“ planai – visų pirma Liublino (Nisko) ir Madagaskaro planas. Čia prasideda detalios istorinių faktų interpretacijos, palyginimai, „svarbesnių“ faktų sankirtos su „foniniais“ faktais. Pavyzdžiui, vieni mini antisemitines jaunojo Hitlerio mintis jo knygoje „Mein Kampf“, o kiti įrodinėja augančios biurokratijos galią. Vis dėlto reikia konstatuoti, kad formaliąja prasme, regis, nei viena, nei kita pusė negali nuodugniai paaiškinti Holokausto priežasčių. Tačiau tokios istoriografinės kolizijos, kaip žinia, suaktyvina tyrimų procesus, praplečia loginių įrodymų ir apskritai istorinio diskurso lauką. Žlugus komunizmui Rytų ir Vidurio Europos valstybėse, Vakarų istorikams tapo prieinama nauja archyvinė medžiaga, tačiau ji nežymiai pakoregavo šias istoriografines nuostatas. Savaip „galutinio sprendimo“ priežastis interpretuoja istorikas Ch. Browningas. Jis teigia, kad „žydų klausimo galutinis sprendimas“ buvo užprogramuotas nacių ideologijoje ir politikoje. „Jei norime sužinoti, ką Hitleris galvojo, turime pasižiūrėti, ką Himmleris darė“, nes nėra ir, matyt, nebuvo raštiškų Hitlerio nurodymų⁶. Kritikuodamas intencionalistus, jis klausia: kodėl po 1939 m. Lenkijos kapituliacijos naciai beveik trejus metus nežudė žydų? Jo manymu, naciams ši problema buvo nuolat aktuali jų rasinės ideologijos ir politikos dalis, o jos radikalizavimas tiesiogiai susijęs su Vokietijos karinių pergalių sukelta euforija. 1939 m. rugsėjo pabaigoje Hitleris pritarė žydų perkėlimui į Liublino rezervatą, kitais metais po Prancūzijos kapituliacijos gimė Madagaskaro planas, o 1941 m. liepos pabaigoje po pergalių Rytų fronte jis radikalizavo einzatsgrupių veiklą, iš esmės pri-

tardamas masiniam SSRS teritorijoje gyvenusių žydų žudymui. Po Kijevo užėmimo ir rusų kariuomenės katastrofos prie Viazmos ir Briansko spalio mėn. Hitleris pritarė žydų deportacijoms iš Trečiojo reicho bei koncentracijos stovyklų steigimui⁷. Intencionalistų ir funkcionalistų ginčiuose dažnai kaip argumentas pateikiamos Lietuvos žydų žudynės pirmomis karo dienomis. Kaip pavyzdį galima paminėti intencionalisto H. Krausnicko ir funkcionalisto A. Streimo ginčą dėl „galutinio sprendimo“ datos. Intencionalistas H. Krausnickas neigia A. Streimo teiginį, esą birželio 17 d. Reinhardas Heydrichas nenorėjo kalbėti apie visų žydų žudymą, jis tik nurodė sunaikinti žydus, „einančius partines ir valstybines pareigas“. 1941 m. liepos 2 d. A. Streimas teigė, kad karo pradžioje egzistavo vien direktyvos, „artinančios pogromus ir egzekucijas priešingiems Reichui elementams“. Masinės žydų egzekucijos, teigiama, prasidėjo tik rugpjūčio mėn. Saugumo policijos ir SS saugumo tarnybos vadovo R. Heydricho birželio 29 d. ir liepos 1 d. instrukcijose nurodyta „tyliai“ skatinti pogromus tarp vietos gyventojų. Pasak A. Streimo, teiginys apie nutarimą dėl masinio žydų žudymo remiasi 1958 m. Ulmo teisme einzatsgrupių narių parodymais ir 1941 m. spalio 15 d. Walterio Stahleckerio ataskaita. Istorikas kaltinamųjų parodymus vertina kaip gynybinę poziciją, siekiant gauti nusikaltimų bendrininkų, o ne nusikaltėlių statusą⁸. H. Krausnickas pateikia visai priešingą interpretaciją. Jo teigimu, „galutinis sprendimas“ buvo sudedamoji karinio plano „Barbarosa“ dalis, su kuria buvo supažindinti tik aukščiausieji nacių pareigūnai ir einzatsgrupių vadai. R. Heydrichas dar prieš karo pradžią instruktavo Tilžės ir Allensteino gestapo pareigūnus dėl būsimųjų „valymo operacijų“ Lietuvos teritorijoje. SS brigadefiureris dr. W. Stahleckeris birželio 22 d. įsakė Tilžės gestapo viršininkui Horstui Böhme'ui „įtraukti visus žydus, įskaitant moteris ir vaikus, bei lietuvius, įtariamus

komunistinėmis pažiūromis, į specialią akciją 25 km spinduliu į rytus nuo Vokietijos sienos“⁹. Birželio 24–25 d. Gargžduose buvo nužudyti 384 žydai ir lietuviai. Einzatskomandos vado Karlo Jägerio raporte pažymima, kad Kauno VII forte liepos 4 d. prasidėjo masinės egzekucijos, taigi jau peržengiant prieškarines instrukcijas. Kaip pažymėjo tas pats K. Jägeris, jam liepos 2 d. atvykus į Kauną, mieste jau veikė zonderkomandos 1b būrys, vadovaujamas Ericho Ehrlingerio.

Šiame istoriografijos polemikos kontekste įdomu pažvelgti į tai, kaip vertinamas Lietuvos žydų likimas pirmosiomis karo dienomis. A. Streimas vertina egzekucijas kaip lietuvių partizanų įvykdytų pogromų rezultata, tuo tarpu H. Krausnickas jas vertina kaip vokiečių inspiruotą, drauge su kai kuriais lietuvių kariniais būriais įvykdytą žydų naikinimo akciją¹⁰. Dauguma Lietuvos istorikų, tiriančių Holokaustą Lietuvoje ir rašančių šia tema, yra intencionalistinės interpretacijos šalininkai. Jei egzekucijas Kauno mieste laikysime pogromu, tai kyla klausimas dėl daugiau kaip trijų tūkstančių žydų aukų, nužudytų iki liepos pradžios, vertinimo. Ar tai pogromas?¹¹ Jei taip, tai iškyla funkcionalistinio pobūdžio argumentas: kiek dalies vietos gyventojų dalyvavimas tuose įvykiuose lėmė „galutinį sprendimą“? Tai tik retorinė istoriografinė replika, nekvėstuojant Vakarų istorikų teiginio apie pamatinį planą „išspręsti žydų klausimą“. Lietuvių istorikų sukaūpta ir apibendrinta archyvinė medžiaga, be abejonės, papildo Vakarų istoriografijos teiginius ir net polemizuoja su jais, bet tam reikia turėti savas istoriografines nuostatas.

Apskritai viena iš lietuvių istoriografijos bėdų yra nenoras arba nesugebėjimas reaguoti, nekalbant jau apie polemiką, į pasaulinės istoriografijos problemas. Tai ją paverčia provincialiu, monologiniu istoriniu diskursu, kuris ištrina istorinės realybės ir dabarties supratimą globalizacijos kontekste.

Nuorodos

¹ D. La Capra, *History and Memory after Aushwitz*, Ithaca–London; Z. Bauman, *Holocaust and Modernity*, Ithaca, 1989; M. Milchman, *Postmodernism and the Holocaust*, Amsterdam, 1998; *Probing the Limits of Representation, Nazism and the Final Solution*, Cambridge–Massachusetts, 1992. Šiame rinkinyje išspausdinti H. White'o, P. Andersono, D. La Capros, C. Ginzburgo, M. Jay'o straipsniai.

² Y. Bauer, „Against Mystification: The Holocaust as a Historical Phenomenon“, *The Nazi Holocaust* (ed. M. R. Marrus), London–Westport, 1992, vol. 1, p. 105.

³ Pagrindiniai intencionalistų istorikų darbai: L. Dawidowicz, *The War Against the Jews*, New York, 1975; H. Krausnick, H.-H. Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942*, Stuttgart, 1981; G. Flemming, *Hitler and the Final Solution*, Berkeley, 1984. Funkcionalistų mokyklai priklauso istorikai H. Mommsen, „National Socialism; Continuity and Change“, *Fascism: A Reader's Guide*/ed. W. Lagueur/Harmonsworth, England, 1974; M. Broszat, „Hitler and Genesis of the „Final Solution“: An Assessment of David Irving's Thesis“, *Yad Vashem Studies*, 1979, vol. 13, p. 73–125; A. Streim, „The Tasks

of the Einsatzgruppen“, *Simon Wiesenthal Center Annual*, 1987, vol. 4, p. 309–328.

⁴ M. Marrus, *Holocaust in History*, New York, 1989, p. 40–44.

⁵ R. Browning, Ch. Beyond, „„Intentionalism“ and „Functionalism“: The Decision for the Final Solution Reconsidered“, in R. Ch. Browning, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, New York, 1992, p. 89–90.

⁶ Ibid., p. 121.

⁷ R. Ch. Browning, op. cit.

⁸ A. Streim, *The Tasks of the SS Einsatzgruppen...*, p. 315.

⁹ H. Krausnick, „Correspondence“, *Simon Wiesenthal Center Annual*, 1989, vol. 6, p. 313.

¹⁰ A. Streim, „Correspondence“, ibid., p. 342.

¹¹ Istorikas K. Avižonis taip apibūdina pogromą: „Pogromas – įvairūs smurto veiksmai ir persekiojimai, susiję su turto plėšimu bei naikinimu, kartais žmonių mušimu ir net žudynėmis. Istorijoje pogromų yra buvę įvairių rūšių: religinių, politinių, rasinių, ekonominių, nukreiptų prieš tautines ar politines mažumas, išreiškiančių organizuotą ar spontanišką neapykantą kuriai nors politinei, religinei ar rasinei grupei“. Žr.: K. Avižonis, „Pogromas“, *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, 1961, t. 23, p. 192.

DISKUSIJOS IR KLAUSIMAI

Klausimas: Kuriai mokyklai save priskirtumėt, kuri mokykla yra praktiškesnė, kurios mokyklos mokymas teisingesnis?

Atsakymas: Savęs nepriskiriu jokiai mokyklai, nes tyrinėju istorinę sąmonę, mane domina tik tai. Mano manymu, funkcionalistinio pobūdžio krypties darbai yra solidesni. Pavyzdžiui, yra daug veikalų, kuriuose nagrinėjamos visų keturių einzatsgrupių vadų ataskaitos. Jos lyginamos, tekstai skaitomi kaip viduramžių kronikos. Mano supratimu, skaitant tekstą, rimtesnė yra funkcionalistų mokykla.

Klausimas: Ar jums neatrodo, kad atsakymas į jūsų klausimą, kaip galėjo įvykti Holokaustas, yra daugybės autorių literatūroje ir knygoje, pavyzdžiui, Davidovič, Siderano ir kt.?

Atsakymas: Visai atvirai sakau, kad nesutinku, jog yra toks intencionalistinis, genetinis dalykas. Atseit lietuviai buvo antisemitai, nes skaito Valančių, Kudirką ir paskui 1941 m. tai įvyko dėl to. Visiškai sutinku su profesoriaus Truskos nuomone, kad buvo visiška visuomenės demoralizacija, politinis vakuumas, autoriteto nebuvimas ir kad 1941 m. į politinį gyvenimą išėjo padugnės, kurių buvo ne vienas šimtas ar du šimtai. Tada ir buvo padaryta tai, kas buvo padaryta.

Antroji okupacija – reokupacija

Turbūt reikėtų pradėti nuo to, kad Lietuvos naujausiosios istorijos terminai ir periodizacija yra labai tarpusavyje susiję. Bene pirmą kartą šiuos klausimus mėgino analizuoti Z. Ivinskis. Tai buvo padaryta 1965 m. išleistame jo straipsnyje. Būtent Z. Ivinskis teigė, jog 1940–1941-ieji yra sovietų metai, 1941–1944-ieji – nacių okupacijos trimetis ir 1944–1955-ieji – sovietinio valdymo atkūrimas. Taigi pirmus terminus, pirmą periodizavimą paminėjo būtent Z. Ivinskis. Kalbant apie terminus reikėtų pabrėžti, kad tuo laikotarpiu juos daugiausia tyrė lietuvių išeivijos istorikai. 1965 m. buvo išspausdintas Vytauto Stasio Vardžio redaguotas straipsnių rinkinys „Lietuva sovietų priespaudoje“. Vadinasi, jau turime du terminus, du jų pavadinimus. Maždaug iki 1980 m. terminus arba atskirus Lietuvos istorijos klausimus nagrinėjo išeivijos istorikai Budreckis, Kazlas, J. Pajaujis-Javis, Tomas Remeikis, Romualdas Misiūnas. Visi jie vienaip ar kitaip prisidėjo ir prie terminų kūrimo, ir prie Lietuvos istorijos periodizavimo. Paskutinis lietuvių išeivių akcentas buvo padėtas sintetiename istorijos veikale „700 Lietuvos metų“, išspausdintame taip pat ir anglų kalba.

Pirmiausia išsiskiria 1940–1941-ųjų terminai ir laikotarpis. Visi minėti autoriai be išimties tam pritarė. 1940-aisiais prasidėjo sovietinė okupacija Lietuvoje, kuri, vienu autorių nuomone, truko nuo birželio 15 d. iki rugpjūčio 3 d. Tuomet prasidėjo Lietuvos aneksija. Kazlas teigė, kad Lietuvos inkorporavimas buvo baigtas 1940 m. rugpjūčio 24 d., t. y. sovietinės Lietuvos konstitucijos priėmimu. Taigi galima sakyti, kad šiuo metu Lietuvoje įsigalėjo tokie terminai ir peri-

odizavimas: 1940 m. rugpjūčio 3 d. – okupacijos pabaiga ir aneksijos pradžia. Aš remiuosi ir tuo, kad 1993 m. Istorijos institutas išleido dokumentų rinkinį, kuris vadinasi „Lietuvos okupacija ir aneksija“. Paskutinis dokumentas, įdėtas į šią knygą, datuotas 1940 m. rugpjūčio 3 d. Tad galima sakyti, kad 1940–1941 m. Lietuvos istorijos periodai ir terminai yra daugmaž nusistovėję ir, matyt, didesnių problemų jau neturėtų kelti. Šiek tiek kitokia padėtis, kai kalbame apie 1944 m. prasidėjusį laikotarpį. Laikotarpio pradžia – 1944 m., kai pasirodė Raudonoji armija. Laikotarpio pabaiga svyruoja, bet nežymiai. J. Pajaujo-Javio manymu, laikotarpis baigėsi 1954 m. Pasak jo, tuomet pasibaigė antrosios okupacijos pirmoji dekada. T. Remeikis mano, kad laikotarpis baigėsi 1953 m. Jo periodizacija atitinka Kęstučio Girniaus periodizaciją. R. Misiūno teigimu, pokario stalinizmas baigėsi 1953 m. Tuo metu tauta prisitaikė prie sovietinės sistemos, miškuose liko tik mirtį pasirinkę kovotojai. Lietuvos istorikai neatsakė į paprastą klausimą: jeigu visa tauta rezistavo ir priešinosi, tai kada gi buvo prisitaikyta? Nesusitaikyta, pabrėžiu, bet prisitaikyta prie tos sistemos. Būtent R. Misiūnas, pagaliau ir K. Girnius tiesiai sakė, kad pagrindiniu kriterijumi gali būti tai, kada Lietuvos vaikinai ėmė eiti į Raudonąją armiją; tai buvo aptariama šeimos ar diskutuojama tarpusavyje, atsisakoma eiti į miškus. K. Girniaus manymu, tai buvo vienas iš kriterijų, kada prisitaikoma prie sistemos, ir tai įvyko šeštojo dešimtmečio pradžioje. Šiaip ar taip, aišku, kad 1953 m. užbaigia vieną Lietuvos istorijos laikotarpį, kurio pradžia – 1944 m.

Galima sakyti, kad ilgą laiką net ir išeivijos istorikai nežinojo, kaip įvardyti 1944 metus. R. Misiūnas kalba apie „sovietų sugrįžimą, režimo atkūrimą“, t. y. tam tikrais atvejais netgi išeivijos istorikai vartoja pasakymą „Raudonosios armijos žygis per Lietuvą, įėjimas į Lietuvą“ ir pan. Šiandien kilo diskusija, ar tai buvo aneksija, ar okupacija. Išeivijos istorikai 1944–1945 m. pradžios laikotarpį, kai Lietuvoje dar vyko mūšiai, įvardijo kaip Lietuvos atkariavimą iš Vokietijos. Tai yra antra mintis – Lietuva atkariauta iš Vokietijos. Dauguma lietuvių ir išeivijos istorikų nurodo, jog nuo 1944 m. buvo antroji sovietinė okupacija. Dėl antrosios sovietinės okupacijos reikėtų pasakyti kelias mintis, kurios galbūt paskatintų tolesnes diskusijas. Turbūt galima teigti, kad galima okupuoti laisvą valstybę. Jei Lietuva po 1941 m. birželio 22 d. turėjo valstybingumą, tai, mano supratimu, būtų galima kalbėti apie antrąją okupaciją. Jei Lietuva valstybingumo neturėjo, tai kaip galima okupuoti valstybę, neturinčią valstybingumo? Tai vienas aspektas. 1973 m. Amerikos Kongreso komitetas svarstė klausimą, ar Juozas Ambrazevičius ir vidaus reikalų ministras Jonas Šlepetys buvo atsakingi už įvykius Lietuvoje, konkrečiai už žydų genocidą. Komitetas priėjo išvadą, kad realiai nei J. Ambrazevičius, nei J. Šlepetys krašto kaip vyriausybė nevaldė. Taigi kalbėjimas apie valstybingumą šiuo laikotarpiu labai ginčytinas dalykas. Siūlyčiau vartoti „reokupacijos“ terminą, tai yra sovietinė reokupacija Lietuvoje prasideda 1944–1945 m. ir trunka vėlgi iki 1953 m. Papildomu argumentu būtų tai, kad šiuo laikotarpiu baigėsi ginkluotas pasipriešinimas ir buvo prisitaikyta prie sistemos. Vadinasi, galima tarti, kad reokupacijos pabaiga – 1953 m. Vytautas Tininis savo pranešime taip pat kalbėjo, kad 1953-ieji – klasikinės okupacijos pabaiga. Aš nedetalizuoju, klasikinė ar eilinė okupacija, tačiau iš principo sutikti galima, kad

1953 m. reokupacija Lietuvoje pasibaigė. 1953–1956 m. laikotarpį R. Misiūnas įvardijo kaip destalinizacijos laikotarpį. Kai kas jį vadina režimo švelnėjimo laikotarpiu. Tai turbūt ne tiek svarbu. Svarbu kitas dalykas. Šis laikotarpis (1953–1956 m.) buvo šiek tiek mechaniškai pasigautas iš Vakarų istoriografijos, kuri iškart po Stalino mirties išvelgė režimo pokyčius. Šiaip ar taip, pokyčiai išryškėjo bent jau 1955 m., bet ne 1953 m. Dėl šios priežasties laikotarpį galima traktuoti kaip pereinamąjį iš vieno į kitą, bet griežtai išskirti į atskirą laikotarpį vargiai galima.

Nuo 1956 m. dėl įvardijimų ir terminų Lietuvos istorijoje darosi sudėtinga. Vėlgi mėginsiu cituoti kai kuriuos autorius. Dauguma išskiria 1956–1958 m. laikotarpį. Bet kaip jį įvardyti? R. Misiūnas šį laikotarpį įvardija kaip tautinės kultūros atgimimo laikotarpį, T. Remeikis – kaip tautiškumo išsaugojimo metą. Vėlgi, jei kalbame apie okupaciją, tai kalbėti Vakarų arba lietuvių išeivių terminais, kad buvo sudarytos sąlygos tautiškumui išsaugoti, labai abejotina. Vadinasi, vėl grįšime prie to paties – kaip apibūdinti visą laikotarpį Lietuvoje nuo 1944 iki 1990 m. Tačiau šį 1956–1958 m. laikotarpį autoriai analizavo lygindami su ankstesniu Lietuvos istorijos laikotarpiu, prasidėjusiu 1944 m. Be abejo, jis buvo švelnesnis ir sudarė geresnes sąlygas šalies kultūrinei raidai. Galbūt būtų galima jį pavadinti tautiškumo išsaugojimo laikotarpiu – toks būtų mano pasiūlymas. Absoliuti dauguma tyrinėtojų vėlgi susiduria su pokyčiais Lietuvos istorijos raidoje maždaug septintojo–aštuntojo dešimtmečių sandūroje. Katalikų Bažnyčios istorikai paprastai laikotarpį pradeda nuo 1968 m., kai ryškėjo katalikiškoji opozicija, ir baigia 1972 m., kai pasirodė „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“. Jei tai pilietinis pasipriešinimas, jei tai neginkluotas pasipriešinimas, tai galima pasakyti, jog šitai siejama su 1972 m.,

Romo Kalantos susideginimu Lietuvoje. Taigi chronologinės ribos aiškios – dviejų dešimtmečių pabaiga. Kitas dalykas, kad tuo metu Lietuvoje vykę procesai buvo gana prieštaringi. Tarkim, R. Misiūnas teigia, jog Lietuvoje vyko Lietuvos vesternizacijos procesas. Turima omeny, kad iš Vakarų atėjo kultūra, muzika, mados, vartotojiškumas. Kita vertus, vyko centralizacija, atėjusi iš Rytų. Tai ekonomikos centralizavimas, rusifikavimas ir pan. Susieti šiuos prieštaringus procesus į vieną pavadinimą turbūt

iš tiesų sunku. Aišku, galima bandyti įvardyti kaip sovietinės centralizacijos ir nacionalinio pasipriešinimo laikotarpį, bet tai būtų diskutuotinas terminas. Taigi išsirutuliojo tokios nuomonės: okupacija, antroji okupacija arba, kaip buvo minėta R. Misiūno ir T. Remeikio, sovietinės priklausomybės metai. Todėl gal ir galima sakyti, kad 1944–1990 m. – tai sovietinės priklausomybės metai, išskiriant atskirus laikotarpius ir juos įvardijant atsižvelgus į tai, kas vyko vienu ar kitu laikotarpiu.

DISKUSIJOS IR KLAUSIMAI

Klausimas: Kodėl reokupacija, o ne aneksija?

Atsakymas: Mano nuomone, 1944 m. sovietų valdžiai įtvirtinti vien aneksinių priemonių neužteko, reikėjo karinių priemonių. Reikėjo užimti šalį, išlaikyti NKVD ir t. t. – sistemą, struktūrą, kuri vykdė tą okupacinę politiką.

Politinių terminų ir sąvokų konvekcionalumo prielaidos tiriant komunistinio režimo Lietuvoje istoriją

Terminiją geriausiai išmano filologai. Sąvokas gali geriau išmanyti teisininkai, filosofai ir kiti savo srities mokovai. Čia turbūt ir yra tokia sintezė tarp terminų ir sąvokų. Kad būtų aiškiau, paanalizuokime žodį „administracija“, sakysim, Jungtinių Amerikos Valstijų administracija. Ką mes suprantame? Clintono valdymą. Motiejaus Šumausko administracija. Ką suprantame? Iš Maskvos atsiunčiamus įstatymus, potvarkius ir jų vykdymą. Jokios politikos.

Demokratija. Vienaip ją supras Mykolas Burokevičius, kitaip – Česlovas Juršėnas, dar kitaip – Vytautas Landsbergis ir pan. Terminas tas pats, o sąvoka kitaip suprantama. Taigi rašydami (arba tie, kurie rašys) naujausiųjų laikų Lietuvos istoriją mes susiduriame su labai sudėtingu reiškiniu – terminija ir sąvokomis. Šioje konferencijoje apsistota ties pokariu. Tai aktualiausia, labai sudėtinga tema. Problematika mums žinoma ir girdėta, ir dar turbūt ne kartą bus įvairiai interpretuojama ateityje. Bet naujausieji laikai Lietuvos istorijoje prasideda ne po karo, o griuvus imperijai ir atsikūrus Lietuvos tautinei valstybei. Panagrinėti laikotarpį iki 1940 m. organizatoriai, matyt, neturėjo galimybių, ir tai suprantama. Todėl aš irgi pakliuvau į keblią padėtį, nes neketinu kalbėti apie pokario laikotarpį, bet šiek tiek noriu paliesti tą laikotarpį, kuriuo kolega baigė prieš tai kalbėdamas apie periodizaciją. Tai – stalinizmo pabaiga, arba politologiškai ar politiškai analizuojant,

kraštutinės diktatūros totalitarizmo pabaiga ir perėjimas į kitą sistemą. Paprasčiausiai kalbant, tai laikotarpis, kai ešelonai į Rytus nustojo vežę tremtinius, o atskirais vagonais iš Rytų pradėjo grįžti žmonės, kai fizinį terorą keitė kitos priespaudos formos ir smurtas, bet ne fizinis teroras. Nikita Chruščiovas – jau ne Stalinas. Periodizaciją būtų labai pravartu aptarti, bet čia turbūt atskira tema; norėčiau tik pasakyti, kad kitaip negu anksčiau, kai mes periodizaciją priderindavome prie žinomų akademinių enciklopedinių ir kitokių veikalų, dabar turime visišką laisvę atskiroms sritims. Atskirai gali būti periodizuojama kultūra, kultūros raida, ūkio istorija ir socialiniai-ekonominiai procesai. Vėl norėčiau pabrėžti, kad politiniai procesai – ne. Lietuvoje, mano įsitikinimu, jokios politikos nuo 1940 m. iki 1988 m., su išlyga, nebuvo. Politika buvo Maskvoje, ten buvo priimami sprendimai. Į Lietuvą jie buvo perkeliama ir čia vietos administracijos vykdomi. Tai buvo iliustracija, o ne politika. Tačiau tai ne apkalta tautai arba tada gyvenusiems žmonėms, bet tuometinės padėties konstatavimas. Manau, kad mes, rašydami (ir tie, kurie rašys) tą istoriją, susidursime su tokiu dalyku: vis dėlto mes neturime teisės keisti terminijos. Sutinku su kolega Mindaugu Tamošiūnu: neturime keisti tos terminijos, kuri buvo tuo metu *de facto*. Tai yra ir LTSR, ir LKP.

Kitas dalykas, kas buvo Lietuvos komunistų partija? Partija be programos, be įsta-

tų per visą savo istoriją (išskyrus laikotarpį po atsiskyrimo suvažiavimo). Vadinasi, LKP susikūrė kaip sritinė Rusijos komunistų partijos (bolševikų) dalis, turinti tokius pat įgaliojimus kaip kita sritinė organizacija. Vėl partija negalima vadinti. Rusijos komunistų partija – TSKP – buvo valstybės struktūra. Kas gi priimdavo įstatymus? Juos priimdavo Politinis biuras, sekretoriatas ir pan. Paskui pritardavo Aukščiausioji Taryba, kurios sesijos buvo labai trumpos, labai dalykiškos, sprendimai greitai priimami. Noriu pacituoti iš atminties Tomo Venclovos mintį; jis sako: „Greičiau patikėsiu, kad Gorbačiovas paprašys prieglobsčio Pietų Afrikos Respublikoje, negu TSRS Aukščiausiojoje Taryboje kas nors balsuos prieš įstatymą“. Čia buvo pertvarkos pradžia. Tai buvo mums savaime suprantamas dalykas. Vadinasi, režimas komunistinis, o apie partiją – tabu. Kaip mes ją Lietuvos istorijoje pavadinsime? Lieka tas pats – Lietuvos komunistų partija. Man atrodo, kad istorinis terminas turi turėti naują turinį, naują prasmę. Tiek apie politinį komunistų partijos aspektą.

Dabar, sakysime, ta pati LTSR, Lietuvos tarybų socialistinė respublika. Savaime suprantama, kokia tai respublika, kiek ji socialistinė ir kiek ji tarybinė. Vadinasi, politinėje srityje neturėjome savo krašte politikos, institucijų, politinio elito; kraštas buvo okupuotas ir aneksuotas. Mano manymu, po karo buvo aneksijos tęsinys (aneksija gali būti su išlyga). Pabrėžiu, kad politinių santykių Lietuvoje nebuvo, politiniai sprendimai buvo priimami Maskvoje, administruoti mūsų kraštą reikėjo ir administravimas buvo vykdomas. Kas jį vykdė? Tai tyrimų objektas.

Toliau – socialinių ūkinių, socialinių santykių sritis. Visi prisimename Vilniaus universiteto šviesios atminties profesorių, daktarą Eugenijų Meškauską. Tada buvo kalbama, kas yra mūsų kaimas. Valstiečiai. Išei-

tų, valstiečiai gyveno, tačiau buvo kolūkiai ir tarybiniai ūkiai. Jisai sakė: jei turėčiau teisinių galių, šį klausimą išspręščiau per vieną dieną – visi kolūkiai įstatymu paverčiami tarybiniais ūkiais, ir kolūkiečiai tampa Lietuvos žemės ūkio darbininkais. Iš esmės, tarkim, vienoj pusėj kelio kolūkietis, o kitoj – darbininkas. Toks pat ir terminų sąlygiškumas, apie kurį kalba ir mūsų Saulius Sužiedėlis, ir Livenas. Štai paprastas žodis „komunistas konservatorius“. Ką jis mums galėtų pasakyti? Gali pagalvoti taip: rašytojas Jonas Avyžius, buvęs komunistas, perėjo į konservatorių partijos gretas ir tapo komunistas konservatorius. Bet galima pagalvoti, kad tai yra Ligačiovo tipo konservatorius. Arba kas yra ortodoksas? Tas, kuris besąlygiškai laikosi dogmų ir buvo priešingas Michailo Gorbačiovo pertvarkai, naujiems vėjams ir pan. Toks termino ir sąvokos santykinumas. Užsienietis arba žmogus, nesusipažinęs su mūsų krašto istorija, paskaitęs tą terminą gali suvokti kitaip. Publicistikoje ir kitur mes galime išsikalbėti ir išsiaiškinti, bet moksle turime rašyti griežtai ir apibrėžtai. Noriu pasakyti, kad visa tai yra labai sudėtinga. Dar vienas dalykas. Tarkime, lituanistika. Mūsų mokslininkai kalbėjo, kad pasaulyje mes esame unikalūs lituanistikos, kalbotyros srityje, niekas niekur mūsų čia nepralenks. Bet kodėl nesinori sutikti su R. Misiūno ir R. Taageperos interpretacija, kad mes turėjome kultūrinę autonomiją arba savivaldą? Man atrodo, kad netgi chruščioviniu laikotarpiu, kai ideologija buvo (nors fizinį terorą keitė kitokios teroro formos), galima sakyti, labai brutali, labai aktyvi ir puolanti, kultūrinės autonomijos mes neturėjome. Apie ūkį nekalbu. Visi žinome, kad šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintojo pradžioje susiformavo vadinamasis vieningas liaudies ūkio kompleksas. Ta centralizuota sistema vis dėlto buvo, nors ne visose srityse vienodai. Kalbėdami apie kultūrą prisiminkime Justiną Marcin-

kevičių. Tai komunistų partijos narys. Parašė „Mindaugą“, „Katedrą“, „Mažvydą“ – tokius kūrinis, kurie žadino, galbūt per drąsu būtų sakyti, tautinę sąmonę, žmonėms kėlė patriotinius jausmus, lietuviško savitumo suvokimą. Iš tikrųjų N. Chruščiovo laikais nemaža dalis žmonių buvo prisitaikę. Tas prisitaikymas nuo kolaboravimo skiriasi, bet vis dėlto tai buvo gyvenimo tendencija, ir nedaug kas apie tai mąstė. Tie, kurie dabar sako: mes žinojome, kad imperija žlugs, jie šitaip kalba po fakto. Tada mažai kas kalbėjo. Taigi komunistas J. Marcinkevičius parašė kūrinis, kurie kėlė patriotines asociacijas. Žmonėms tai buvo dvasinė atgaiva. O istorijoje rašoma apie komunistų partijos vaidmenį plėtojant mokslą ir kultūrą. Tad visai natūraliai J. Marcinkevičius, komunistų partijos narys, bus įrašytas kaip kūrėjas. Bet jis kūrė kaip žmogus, o ne kaip šios partijos narys.

Girdėjome, kas buvo kalbama apie rezistenciją ir disidentus, tačiau anuo metu tokia polemika vyko ir Rusijoje. Ten buvo kalbama, kad nacionaliniuose pakraščiuose disidentai turi ir nacionalinių tikslų. Tuo tarpu Rusijoje disidentai turėjo tikslą pakoreguoti, reformuoti socializmą arba komunizmą. Visi tie žmonės buvo antikomunistai, bet jų tikslai skyrėsi. Tai demokratiniai tikslai, Rusijos liberalizavimo tikslai. Pavyzdžiui, An-

tano Terlecko disidentu nepavadinsi. Mano nuomone, Laisvės lyga buvo rezistencijos organizacija, nors su tam tikromis išlygomis. Jos šūkiu „Šalin Raudonąją armiją“ ir „Lietuvai laisvę“ skyrėsi nuo Sąjūdžio ir kitų organizacijų, kurios pasirinko visiškai kitokią taktiką, keliamų šūkių. Kas yra Sąjūdis? Daugeliui tai dar netolima istorija. Mes jį supratome kaip visos tautos pasipriešinimo frontą. Tautos frontas už ką? Už laisvę, demokratiją, nepriklausomybę, bet ne iš karto. Iki 1988 m. Lietuvoje buvo griežtai tarybinis, net, sakyčiau, komunistinis režimas. 1988–1989 m. buvo keliami politiniai reikalavimai, prasidėjo atgimimas, arba, kaip gana vykusiai pavadino A. E. Senas – pabudimas, kadangi mes turėjome inteligentiją (tuo ir skyrėsi nuo devynioliktojo amžiaus). Tai gali būti pabudimas ar atgimimas. O nuo 1989 m., po visų ekologinių, praeities baltųjų ir juodųjų dėmių, lietuvių kalbos statuso, atributikos gaivinimo prasideda politinė potekstė. Nuo šio momento prasideda politinis, t. y. išsivaduojamasis judėjimas. Politiką politinio elito sąjūdis formavo būtent rinkiminių kampanijų (rinkimų į TSRS liaudies deputatų suvažiavimą), politinių akcijų metu. Kai po rugpjūčio pučo prasidėjo pripažinimų paradai, tada Lietuva iš tikrųjų tapo tarptautinės teisės ir tarptautinės politikos subjektu.

DISKUSIJOS IR KLAUSIMAI

Klausimas: Dėl komunistų partijos pavadinimo. Ar galima vadinti komunistų partija? Juk Tarybų Sąjungos komunistų partija nuo Vakarų Europos komunistų partijų labai skyrėsi. Jos pripažino demokratiją, o čia buvo visiškai priešingai. Gal geriau vadinti bolševikų partija?

Atsakymas: Sutinku, kad klasikinė komunistų partija, ypač Stalino laikų, yra tik-

rai bolševikų, Lenino ir Stalino. Sąjūdžio išvakarėse buvo 210 tūkst. Lietuvos komunistų partijos narių. Ar pavadinsime juos bolševikais? Tie 210 tūkst. būtų buvę daugiau nei visos „Jedinstvos“ ir visi kiti judėjimai kartu paėmus. Bet jūs turite omenyje ortodoksus, tokius, kurie tikrai bet kuria kaina norėjo išsaugoti senąją komunistinę sistemą ir eiti iki pučo, griebtis smurto. Komunistas nuo dekomunisto skyrėsi tuo, kad jis į valdžią paprastai ateina smurtu, o jei-

gu ne smurtu, tai, atėjęs į valdžią, jos nenori atiduoti demokratinėmis priemonėmis. Kadangi oficialus pavadinimas TSKP, tai dabar pavadinti TSKP (bolševikų) būtų netikslinga.

Klausimas: Kaip jūs, istorikas, vertinate praktiką, kai Aukščiausioji Taryba atgaline data pervardijama į Seimą?

Atsakymas: Jūsų klausimo potekstę, atrodo, supratau. Iš esmės su jumis sutikčiau, išskyrus Atkuriamąjį Seimą. Vis dėlto Atkuriamasis Seimas, dar Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, istoriškai veikė sudėtingesnėmis aplinkybėmis ir per trumpą laiką nuveikė galbūt daugiau negu mūsų Steigiamasis Seimas. Gal mano požiūris kiek emocinis. Čia yra esmės dalykas, jei pripažintume istorinę jo reikšmę. Bet aš nesutikčiau, kad gal tegul būna Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, ir viskas bus gerai. Nebūtina čia prirašyti komplimentų.

Klausimas: Pervardydami tokias sąvokas kaip tarybų ar sovietų, komunistų ar socialistų, mes pateksime į gana ilgą ir tamsų istorijos koridorių. Gali dabar tekti pervardyti daug ką.

Atsakymas: Galiu labai trumpai replikuoti. Mes puikiai žinome, kad iš tos pačios teorinės terpės, iš marksizmo-leninizmo išsirutuliojo dvi kryptys. Viena – normali mergaitė, o kita – paleistuvė, vadinkime taip. Ta antroji – bolševizmas. Tai yra nukrypimas, bet tas nukrypimas, 70 metų tokioje didžiulėje valstybėje trukęs eksperimentas, brangiai kainavo.

Pirmininkaujantis: Pabaigai vienas kitas žodis. Pirmiausia norėčiau padėkoti pranešėjams, kurių pranešimai buvo tokie turinigi, įdomūs. Man atrodo, kad ši konferencija įdomi idėjų ir tam tikrų požiūrių originalumu, savitumu. Galima pasidžiaugti, kad

nagrinėjant tokius skausmingus klausimus, nors ir buvo aistringai ginčijamasi, vis dėlto diskusija išliko akademiška gerąja žodžio prasme. Šiandien mes jau galime nežiūrėti į praeitį atlaidžiai ar skeptiškai. Palengva įsitvirtina naujo gyvenimo nuostatos, pozityvus požiūris į dabartį. Jaunesnės kartos žmonės daug ką kitaip suvokia, mąsto, ir, ko gero, žvelgia į daugelį dalykų pozityviau gerąja žodžio prasme. Iš tikrųjų čia nagrinėtos problemos yra nepaprastai sudėtingos. Juk sukonkretinant kurią nors problemą, narpliojant kokį nors empirinį pavyzdį, galima tapti ir analitiku, ir skeptiku, ir patekti į tragikomišką padėtį. Sakysime, ne per seniausią dar spaudoje pasigirdavo kaltinimų J. Marcinkevičiui, kad jis anuomet buvęs vos ne sovietinės tvarkos palaikytojas ir t. t. Tada kyla klausimas: jeigu J. Marcinkevičius, iš tikrųjų savo žodžiu tvirtinęs tautiškumą, skatinęs kolektyvinę žmogaus atmintį, ją žadinęs, yra savotiškas kolaborantas, tai, sakysime, koks nors tarybinių laikų girtuoklis, prageriantis visus savo pinigus, mušantis žmoną, neaprūpinantis šeimos – yra tylusis, garbingas rezistentas? Šiandien mes, ačiū Dievui, tokių absurdiškų situacijų nenagrinėjame. Diskusija Mokslo akademijos Mažojoje salėje buvo pakankamai korektiška. Manychiau, kad kalbant apie kitus dalykus, pavyzdžiui, apie Holokaustą, labai gerai nuskambėjo daktaro Berenio mintis, jog šiuos dalykus aptarinėdami neturėtume vadovautis tik sveiku protu arba pasitenkinti samprotavimais. Apie tai kalbėjo ir daktaras Jakubčionis. Vadinasi, šios problematikos įvedimas į platesnį, europinį arealą atskleidžia daugybę kitų aspektų ir dalykų, mes jau dabar pradėdame juos nagrinėti platesniu, europiniu žvilgsniu, ir tai yra labai naudinga.

Trumpas sąvokų žodynas

Suverenitetas

Išimtinė galia, kurią riboja tik tarptautinė teisė ir kurią turi kiekviena valstybė kaip tarptautinės teisės subjektas, nepaklūstantis jokio kito šios teisės subjekto valdžiai. [...] Vidaus teisėtvarkoje valstybės valdžia yra aukščiausia valdžia visos valstybės teritorijos ir gyventojų atžvilgiu. [...] Suverenitetas neatskiriamas nuo valstybės nepriklausomybės. Kiekviena pasiekusi nepriklausomybę valstybė yra suvereni. Suverenitetas vaidina nepriklausomybės garanto vaidmenį – niekas negali kištis į nepriklausomos valstybės vidaus reikalus [...].

Būtų klaidinga teigti, kad federacijos narys gali tapti tarptautinės teisės subjektu, jeigu federacinės valstybės konstitucija pripažįsta nario suverenitetą ir suteikia jam teisę sudaryti tarptautines sutartis ir pan.[...] Nežiūrint visko, išlieka skirtumas tarp valstybės federacijos narės ir valstybių pilnaja to žodžio prasme. Todėl jeigu pastarųjų kompetencija tiesiogiai išplaukia iš tarptautinės teisės, kuri ją garantuoja, federacijos nario kompetenciją nustato federacijos tarptautinė teisė ir ji garantuojama tik vidaus teisinių procedūrų pagalba. Konstitucijos pakeitimas gali bet kuriuo momentu ir galbūt prieš federacijos nario valią išplėsti arba apriboti, ar net panaikinti jo tarptautinę kompetenciją. Jų tarptautinis subjektiškumas tebėra išvestinis iš federacinės valstybės kompetencijos.[...]. Visa tai leidžia padaryti bendrą išvadą, kad valstybės suverenitetas tarptautinės teisės požiūriu negali būti padalintas į federacinės valstybės ir federacijos narių suverenitetą. Lietuvos SSR niekada nebuvo pripažinta tarptautinės teisės subjektu, nors SSRS konstitucijos ir Lietuvos SSR konstitucijos numatė tam tikrus valstybingumo atributus. Lietu-

vos, Latvijos ar Estijos SSR organai niekad nekontroliavo teritorijos, kurioje jie veikė, nei *de jure*, nei *de facto*¹.

Valstybė

Valstybė tarptautinėje teisėje turi turėti šiuos požymius: a) nuolatinius gyventojus; b) apibrėžtą teritoriją; c) vyriausybę; d) galimybę užmegzti santykius su kitomis valstybėmis. [...] valstybės teritoriją riboja valstybės sienos, kurių ribose valstybė vykdo visas savo suverenias teises. [...] Tradiciniai valstybės teritorijos įgijimo būdai yra okupacija, senatis, natūralus teritorijos padidėjimas, teritorijos perleidimas ir nukariavimas. Daugelis jų, pavyzdžiui, okupacija ir nukariavimas, šiandien nesuteiktų teisės į teritoriją. [...] Jau iki II pasaulinio karo, 1928 metų Briano–Kelogo Pakto, uždraudusio agresyvų karą, įtakoje susiformavo draudimas įgyti teritoriją jėga arba grasinant jėga. Šį principą patvirtino 1970 metų Jungtinių Tautų Tarptautinės Teisės principų deklaracija, taip pat 1975 metų Helsinkio pasitarimo Baigiamasis aktas².

Okupacija

Okupacija yra teritorijos įgijimo būdas. Okupuota teritorija buvo laikoma tokia teritorija, kuri buvo kontroliuojama atvirai, nuolat, efektyviai ir taikiai. [...] Praktiškai pakakdavo, kad valstybė užimtą gyvenamą teritorijos dalį ir sukūrusi administracinį aparatą ją veiksmingai išlaikytų³.

Teritorijos perleidimas

Teritorijos perleidimas galimas tik pagal sutartį tarp suinteresuotų valstybių. [...] Pagal 1919 metų Versalio sutartį Vokietija sąjungininkų naudai atsisakė Klaipėdos, kuri vėliau pagal 1923 m. sąjungininkų Ambasa-

dorių konferencijos nutarimą ir paskesnę 1924 m. Lietuvos ir sąjungininkų sutartį buvo perleista Lietuvai. Lietuva neteko Klaipėdos vėlgi pagal sutartį, bet jau su Vokietija 1939 metais. Tačiau tai tebuvo tik *de facto* netekimas, nes sutartis dėl Klaipėdos krašto perdavimo buvo sudaryta Vokietijai grasinant panaudoti jėgą prieš Lietuvą. 1946 metais Niurnbergo Tarptautinis karinis tribunolas Klaipėdos atplėšimą nuo Lietuvos savo nuosprendyje lakoniškai kvalifikavo kaip Versalio sutarties pažeidimą [...]⁴.

Valstybės iširimas

Iširimo atveju buvusi valstybė neišlieka, nes jos vietoje susikuria naujos valstybės. [...] Valstybės išnykimas reiškia jos kaip teisės subjekto išnykimą [...]. Federacinės valstybės, sudarytos iš keleto įvairių vienetų, egzistavimas iš esmės pakertamas, kai daugelis šių vienetų, kurie apima didesnę dalį gyventojų ir teritorijos, pasidaro nepriklausomomis valstybėmis ir tuo pačiu federalinė valdžia faktiškai ten nebegali būti vykdoma. Nors vienos valstybės pripažinimas iš kitų valstybių pusės turi deklaratyvų pobūdį, šis pripažinimas [...] liudija apie šių valstybių įsitikinimą, kad tokiu būdu pripažintas politinis vienetas yra tikrai ir jam pagal tarptautinę teisę priklauso tam tikros teisės ir pareigos.

Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga *de jure* egzistavo nuo 1922 metų, kai Rusijos SFSR, Ukrainos, Baltarusijos ir Užkaukazės SSR sudarė sąjungos sutartį, kuri teisiškai pakeitė tarptautinėje arenoje Rusiją. Sovietų Sąjunga nepripažino savęs Rusijos imperijos teisių ir pareigų tęsėja. [...]. 1990 metais Lietuva atkūrė savo nepriklausomybę. 1991 m. gruodžio 8 d. Rusijos SFSR, Ukrainos ir Baltarusijos SSR vadovai pasirašė Minsko (Belovežo) susitarimą, kuriuo paskelbė Sovietų Sąjungą nebeegzistuojant. [...] 1991 m. gruodžio 24 d. Rusijos prezidentas laiške Jungtinių Tautų Ge-

neraliniam sekretoriui pareiškė, kad Rusija tęsia SSRS teises ir pareigas.

Baltijos valstybės, būdamos SSRS neteisėtai okupuotos ir aneksuotos, teisiškai SSRS nepriklausė, iš jos neišstojo, o atkūrė savo nepriklausomybę, kurios *de jure* nebuvo praradusios, tačiau *de facto* negalėjo vykdyti savo suvereniteto. [...] Tarptautinė teisė nenustato jokio bendro senaties termino, todėl teiginiai apie tai, kad SSRS įgijo kažkokias teises į Baltijos valstybes „laikui bėgant“, yra visiškai nepagrįsti. [...] Prieš Antrąjį pasaulinį karą tarptautinėje teisėje buvo pripažinta, kad teritorijų įgijimas jėga yra neteisėtas. Todėl Sovietų Sąjungos ir Baltijos valstybių santykiuose galiojo bendras teisės principas *ex injuria jus non oritur* (teisės pažeidimas pažeidėjui teisių nesuteikia)⁵.

Neutralitetas

Valstybės neutraliteto teisinį pagrindą gali sudaryti arba jos tarptautinė sutartis su kitomis valstybėmis, arba jos vidaus teisės aktas, dažniausiai konstitucija. Tarptautine sutartimi, pavyzdžiui, gali būti garantuojama šios valstybės nepriklausomybė ir teritorinis vientisumas iš vienos pusės, ir jos neutralitetas, tai yra įsipareigojimas nestoti į karines sąjungas ir nesiimti jokių veiksmų, įtraukiančių ją į karą, iš kitos. [...] Valstybės neutralitetas jokių būdu neapriboja jos suvereniteto, nes neutralitetas nustatomas savanoriškai ir jo galima atsisakyti.

Neutralitetas, nustatytas vidaus teisės aktu, yra politinio, o ne tarptautinio teisinio pobūdžio neutralitetas. Kitos valstybės neturi jokių įsipareigojimų tokios valstybės neutraliteto atžvilgiu⁶.

Nepripažinimas

Nepripažinimas yra gana paplitusi teisinė praktika, paremta tuo, kad valstybė siekia, jog kokią nors neteisėtą, jos manymu, situaciją nebūtų bandoma pateisinti tuo, kad ši

valstybė ją pripažino. JAV, Didžioji Britanija ir kt. Vakarų valstybės nepripažino Baltijos valstybių okupacijos ir aneksijos. Tuo pačiu buvo parodoma, kad sovietinė okupacija yra neteisėta. Minėta pozicija rodė, kad Baltijos valstybės egzistuoja, nors faktiškai ir yra kitos valstybės okupuotos. Kai kurios Vakarų valstybės (Švedija, Olandija) pripažino, kad Baltijos valstybės „įstojo“ į SSRS. [...] Tačiau neteisėtos situacijos pripažinimas nepadarė šios situacijos teisėta⁷.

Nusikaltimai taikai

Agresyvaus karo ruošimas, padėjimas ir vykdymas⁸.

Kariniai nusikaltimai

Karo įstatymų ir papročių pažeidimas, pavyzdžiui, karo belaisvių žudymas ar nežmoniškas elgesys su jais, įkaitų žudymas; užnuodytų ginklų ar kitų ginklų, skirtų sukelti nereikalingas kančias, naudojimas; tyčinis gyvenviečių, miestų ar kaimų naikinimas ar griovimas, nepateisinamas kariniu būtinumu; neginamų miestų, kaimų, būstų ar pastatų užpuolimas, bombardavimas bet kokių priemonių pagalba; įstaigų, skirtų religijai, labdarai bei švietimui, meno ir mokslo, taip pat istorijos monumentų, taip pat meno bei mokslo kūrinių grobimas, naikinimas ar žalojimas; viešo ar privataus turto grobimas ir pan. (1949 m. rugpjūčio 12 d. Ženevos konvencijos 3 straipsnis). Netaikoma baudžiamajo persekiojimo bei bausmės vykdymo senatis⁹.

Nusikaltimai žmoniškumui

Nusikaltimai, įvykdyti prieš civilius gyventojus tiek tarptautinio, tiek vidaus konflikto metu: nužudymas, naikinimas, pavergimas, deportavimas, įkalinimas, išžaginimas, persekiojimas politiniais, rasiniais ar religiniais pagrindais, kiti nežmoniški aktai. Netaikoma baudžiamajo persekiojimo bei bausmės vykdymo senatis¹⁰.

Genocidas

Genocidas reiškia bet kurią iš šių aktų, įvykdytų siekiant sunaikinti, visiškai ar iš dalies, tautinę, rasinę ar religinę grupę kaip tokią: šios grupės narių nužudymą, padarymą sunkių kūno ar proto sužalojimų šios grupės nariams; tyčinį primetimą šios grupės nariams tokių gyvenimo sąlygų, kurios skirtos jos visiškam ar daliniam sunaikinimui; taikymą priemonių, skirtų užkirsti kelią vaikų gimimui šioje grupėje; prievartinį vaikų perdavimą iš šios grupės į kitą grupę (1948 m. Genocido konvencijos II straipsnis)¹¹.

Susitariančios šalys patvirtina, kad genocidas, nepriklausomai nuo to, ar jis vykdomas taikos, ar karo metu, yra pažeidžiantis tarptautinę teisę nusikaltimas, ir įpareigoja užkirsti jam kelią ir už jį bausti (1948 m. Konvencijos dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį I straipsnis)¹².

Šioje Konvencijoje genocidu laikomi veiksmai, kuriais ketinama visiškai ar iš dalies sunaikinti kokią nors nacionalinę, etninę, rasinę ar religinę grupę, būtent:

- a) tokios grupės narių žudymas;
- b) rimtų fizinių ir psichikos sužalojimų padarymas tokios grupės nariams;
- c) tyčinis sudarymas kokiai nors grupei tokių gyvenimo sąlygų, kuriomis siekiama ją visiškai ar iš dalies fiziškai sunaikinti;
- d) priemonių, kuriomis siekiama riboti gimstamumą grupėje, panaudojimas;
- e) prievartinis vienos žmonių grupės vaikų perdavimas kitai (1948 m. Konvencijos dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį II straipsnis)¹³.

Baustina ši veikla:

- a) genocidas;
- b) sąmokslas vykdyti genocidą;
- c) tiesioginis ir viešas kurstymas vykdyti genocidą;
- d) pasikėsinimas vykdyti genocidą;

e) bendrininkavimas genocide (1948 m. Konvencijos dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį III straipsnis).¹⁴

Asmenys, vykdančys genocidą ar kokią nors kitą III straipsnyje nurodytą veiką,

baudžiami nepriklausomai nuo to, ar jie yra pagal konstituciją atsakingi valdytojai, valstybės pareigūnai, ar privatūs asmenys (1948 m. Konvencijos dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį IV straipsnis)¹⁵.

Nuorodos

¹ V. Vadapalas, *Tarptautinė teisė*, Vilnius, 1998, p. 174–177, 222.

² *Ibid.*, p. 202–204.

³ *Ibid.*, p. 204–205.

⁴ *Ibid.*, p. 205–206.

⁵ *Ibid.*, p. 197, 199–200.

⁶ *Ibid.*, p. 209.

⁷ *Ibid.*, p. 222–223.

⁸ *Ibid.*, p. 298.

⁹ *Ibid.*, p. 301.

¹⁰ *Ibid.*, p. 298, 302.

¹¹ *Ibid.*, p. 302.

¹² *Ibid.*, p. 115.

¹³ *Ibid.*, p. 116.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*

Agnė Fabijonavičiūtė

Lietuvių gyventojų pabėgimai ir mėginimai ištrūkti iš Sovietų Sąjungos

ĮVADAS

Straipsnio tikslas – naudojantis Lietuvos ypatingajame archyve surastais dokumentais atskleisti tikrąsias lietuvių pabėgimų iš Sovietų Sąjungos priežastis. Straipsnyje tyrinėjami didžiausią atgarsį pasaulyje sukėlę lietuvių pabėgimai ar mėginimai pabėgti.

Penktojo dešimtmečio pabaigoje Lietuvoje vis stiprėjančiomis represinėmis priemonėmis slopinant rezistencinį judėjimą, taip pat silpnėjant lietuvių pasipriešinimui sovietiniam jungui ir nesulaukus žadėtosios užsienio valstybių pagalbos, dalis Lietuvos gyventojų ėmė brandinti ir puoselėti mintį kada nors ištrūkti iš Sovietų Sąjungos. Pirmieji tokie lietuvių mėginimai pabėgti iš SSRS valstybės saugumo komiteto (KGB) dokumentuose užfiksuoti šeštojo dešimtmečio pradžioje.

Pirmiesiems ir vėlesniems pabėgimams dažniausiai buvo pasirenkami jūros keliai. Išplaukus žvejybiniais laivams žvejoti už Sovietų Sąjungos ribų arba SSRS laivams stovint užsienio valstybių uostuose, buvo mėginama juos palikti tuose uostuose ar pripučiamosiomis valtimis pasiekti užsienio šalių pakrantes. Dažniausiai lietuviai pasirinkdavo Švediją, Olandiją ir Daniją arba šioms valstybėms priklausančias salas. Pavykus pabėgti, lietuviai prašydavo šių šalių vyriausybių suteikti politinį prieglobstį.

Pradėjus organizuoti turistines keliones po socialistinio lagerio valstybes, padažnėjo ir incidentų, susijusių su lietuvių mėginimais pabėgti į užsienį. Turistinių kelionių metu pabėgti nusprendę asmenys palikdavo viešbučius, atsiskirdavo nuo grupės ir pasitaikius progai užsienio valstybių ambasadose (dažniausiai pasirinkdavo Jungtinių Amerikos Valstijų) pasiprašydavo politinio prieglobsčio.

Aštuntojo dešimtmečio pradžioje Sovietų Sąjungoje ir pasaulyje nuskambėjo žinios apie tai, kaip lietuviai užgrobdavo lėktuvus. Iki tol nebuvo imtasi tokių drastiškų priemonių savo tikslams įgyvendinti. Anksčiau mėginant pabėgti iš Sovietų Sąjungos būdavo rizikuojama tik savo gyvybe, o užgrobiančiam lėktuvą pavojus grėsė ne tik užgrobiančiam, bet ir keleivių bei įgulos narių gyvybei.

Remiantis Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugomais dokumentais bei negausia literatūra šiame darbe rašoma apie garsiausius lietuvių pabėgimus ir mėginimus ištrūkti iš Sovietų Sąjungos: tėvo ir sūnaus Prano ir Algirdo Brazinskių pabėgimą į Turkiją 1970 m., Simo Kudirkos, Jono Simokaičio ir jo žmonos Gražinos Mickutės mėginimus pabėgti, taip pat mažai kam žinomą Alfonso Sakausko pabėgimą į Švediją 1985 m.

Atskirų mokslo veikalų, nagrinėjančių lietuvių pabėgimus ar mėginimus pabėgti iš Sovietų Sąjungos, nėra, tačiau pavieniai at-

vejai (Brazinskų pabėgimas ir incidentas su S. Kudirka) buvo plačiai nušviesti ne tik tuometinėje sovietinėje, užsienio valstybių ar lietuvių emigracijos, bet ir naujausių laikų Lietuvos spaudoje¹. Paminėtinas dr. Arvydo Anušausko straipsnis, kuriame remiantis LYA išlikusiais dokumentais atskleisti dar nežinoti faktai apie Brazinskų pabėgimą. Be straipsnių spaudoje, Brazinskų, S. Kudirkos ir J. Simokaičio pabėgimai bei mėginimai pabėgti apžvelgiami ir sovietinį Lietuvos istorijos laikotarpį nagrinėjančiose monografijose², tačiau jose nesinaudota pirminiais šaltiniais, t. y. archyvais, todėl pasitaiko netikslumų. Taip pat reikia paminėti, kad šiuo metu A. Brazinskas rašo autobiografinę dokumentinę knygą „Brazinskų penki skrydžiai į laisvę“. Tikėsimės, kad iš šios knygos sužinosime atsakymus į kai kuriuos dar neatsakytus klausimus, susijusius su jų pabėgimu į Turkiją. S. Kudirka išvykęs į JAV 1978 m. kartu su žurnalistu Larry Eicheliu parašė atsiminimų knygą³. Tačiau atsiminimų knygas reikėtų vertinti atsargiai. Jų autoriai visuomet linkę nutylėti jiems nenaudingas įvykių detales, kita vertus, išaukštinami ne tokie svarbūs įvykiai. Todėl atsiminimais galima remtis tik žinant tikruosius faktus iš patikimesnių šaltinių, t. y. dokumentų. 1980 m. pasirodė disertacija apie S. Kudirkos incidentą prie JAV krantų⁴. Disertacijoje remiamasi oficialia JAV pakrantės apsaugos ir kitų komitetų, tyrusių S. Kudirkos atvejį, medžiaga. 1999 m. JAV išleistoje knygoje „Guardians of the sea“, skirtoje JAV pakrančių apsaugos istorijai, taip pat užsimenama apie lietuvių jūrininką S. Kudirką⁵.

Norint nuodugniai išnagrinėti pasirinktą temą, taip pat atskleisti tikrąsias pabėgimų ar mėginimų pabėgti iš Sovietų Sąjungos priežastis, reikia susipažinti su prieinamais dokumentais. Kadangi piliečių, mėginusių pabėgti iš Sovietų Sąjungos, žygiai buvo laikomi tėvynės išdavimu, tai ir jų padarytus

„nusikaltimus“ tirdavo KGB organai. Tad visi dokumentai, susiję su Brazinskų bei A. Sakauskos pabėgimu ir S. Kudirkos bei J. Simokaičio mėginimais pabėgti, yra saugomi LYA (tėvo ir sūnaus Brazinskų pabėgimo dokumentai saugomi LYA K-1 fondo 49 apyraše). Šiame darbe nagrinėjami tik didžiausią rezonansą pasaulyje sukėlę lietuvių pabėgimai ar mėginimai ištrūkti iš Sovietų Sąjungos (kiti mažiau žinomi ir menkai tyrinėti pabėgimai pateikiami priede). Kita vertus, LYA liko tik nedidelė KGB 1-ojo skyriaus (užsienio žvalgyba), tyrusio pabėgimus į užsienį, veiklos dokumentų dalis. S. Kudirka ir J. Simokaitis su žmona G. Mickute buvo sulaikyti mėgindami „išduoti“ tėvynę, todėl yra išlikusios jų baudžiamosios bylos. Jose svarbiausi yra įtariamųjų apklausos protokolai, kuriuose atsispindi visa įvykių eiga nuo pasirengimo iki „nusikaltimo“ padarymo. Ne mažiau svarbūs ir liudytojų apklausos protokolai. Pažymėtina, kad S. Kudirkos atsiminimuose ir jo interviu deklaruojami politiniai pabėgimo motyvai, tuo tarpu pasklaidžius baudžiamosios bylos dokumentus tokių pabėgimo motyvų nerandama. Tačiau ir apklausos protokolus reikia vertinti atsargiai, nes žmogus, kaltinamas tėvynės išdavimu (Baudžiamasis kodeksas už tokį nusikaltimą numatė mirties bausmę), visai stengėsi sušvelninti savo padėtį ir neatskleisti visų padaryto „nusikaltimo“ motyvų. Baudžiamosiose bylose svarbios ir kaltinamosios išvados, kuriose trumpai išdėstomas padarytas nusikaltimas, visa tardymo eiga ir nuosprendis. Aptinkama ir kitų svarbių dokumentų – „Amerikos balso“ radijo biuletenių (S. Kudirkos baudžiamosiose bylose), lietuvių emigracinės ir JAV oficialiosios spaudos pranešimų, susijusių su kaltinamuoju (taip pat S. Kudirkos baudžiamosiose bylose), ar nu-teistųjų laiškų iš įkalinimo vietų, jų skundų (J. Simokaičio ir G. Mickutės baudžiamoji byla), nuotraukų, perimtų laiškų ir kt. Kadangi A. Sakauskas įstengė pabėgti į Švedi-

ją, tai saugoma tik jo stebėjimo byla, liudytojų parodymai, taip pat perimta korespondencija, išrašai iš Švedijos ir lietuvių emigracinės spaudos bei kita informacija.

Temos aktualumą lemia keletas priežasčių: trūksta mokslinių tyrimų minėta tema, be to, netyrinėti ir LYA saugomi dokumentai, susiję su lietuvių pabėgimais ar mėginimais pabėgti iš Sovietų Sąjungos.

Darbo tikslas – susipažinus su LYA saugomais dokumentais objektyviau pažvelgti į kelių dešimtmečių senumo įvykius nepasikliaujant tik jų dalyvių atsiminimais.

I. BRAZINSKŲ PABĖGIMAS

1970 m. spalio 15 d. lėktuvas AN-24B su 45 keleiviais skrido 234-uoju reisų Batumis–Suchumis. 12 val. 40 min. tėvas ir sūnus Pranas ir Algirdas Brazinskai, grasindami ginklu, pareikalavo pakeisti kursą ir skristi į Turkiją⁶. Beprecedentis lėktuvo užgrobimas privertė sovietų valdžią plačiai paviešinti šią istoriją ir panaudoti ją kaip vieną iš įrankių propagandiniame kare prieš Vakarų šalis.

P. Brazinskas gimė 1924 m. Beižonių kaime, Trakų apskrityje. Baigė Beižonių pradinę mokyklą, vėliau – Žiežmarių žemės ūkio mokyklą. Pokario kovos netiesiogiai palietė ir Brazinskių šeimą. 1949 m. gruodžio 21 d. Vytas Grigaravičius-Rytas, vadovavęs „Ėglio“ partizanų būriui, šūviu per langą nušovė Beižonių apylinkės tarybos pirmininką Aleksandrą Sumovą ir atsitiktinai į ranką sužeidė Stasį Brazinską, P. Brazinsko tėvą. Netekęs daug kraujo, S. Brazinskas mirė pakeliui į Vievio ligoninę⁷. Po tragiškos tėvo žūties P. Brazinskas įsikūrė Vievyje ir tapo vidurinės mokyklos ūkvedžiu. Vietinės valdžios padedamas Vievyje jis nusipirko namą ir 1952 m. tapo Vievio kooperatyvo ūkinių prekių sandėlio vedėju. 1955 m. už naudojimąsi tarnybinėmis pareigomis (didesnėmis kainomis ir be doku-

mentų pardavinėjo statybines medžiagas) P. Brazinskas buvo nuteistas. Bausmė – vieneri metai pataisos darbų ir atlyginti 1279 rb nuostolį. 1965 m. sausio mėn. P. Brazinskas Aukščiausiojo Teismo nuosprendžiu vėl buvo nuteistas laisvės atėmimu penkeriems metams ir konfiskuoti turta, taip pat turėjo atlyginti 32 305 rb žalą valstybei, tačiau 1965 m. birželio mėn. buvo lygtinai paleistas (panaikintas ir turto areštas) ir nusiųstas dirbti į statybas Tauragėje, vėliau – į Vievio paukštyno statybą. Kalėdamas P. Brazinskas susipažino su Sachadiru Kurbanovu iš Kokando. Šia pažintimi nedelsdamas pasinaudojo ir, išsituokęs su žmona bei pardavęs namą Vievyje, kartu su buvusia Vievio kooperatyvo buhalterė Alina Koreivo išvažiavo į Vidurinę Aziją, į Kokandą. Pradėjęs naują gyvenimą, jis pasikeitė ir pavardę – antrą kartą susituokęs tapo Pranu Koreivo⁸.

Pirkdamas Lietuvoje atsargines automobilių detales, kilimus, šilkinis bei lininius audinius jis pradėjo savo verslą, kuris pagal sovietinius įstatymus buvo uždraustas ir vadinamas spekuliacija. Įvairiais adresais ir pavardėmis siuntiniai vienas po kito keliavo į Vidurinę Aziją – Kokandą, Taškentą, Ferganą ir kitus miestus. Iš vienos siuntos gaudamas 400–500 rb pelno, jis greitai sukaupė, sovietiniais matais matuojant, nemažai pinigų. 1968 m. į Kokandą atsivežė ir trylikametį sūnų Algirdą. Jaunesnė dukra Stasė trumpam atvyko tik per vasaros atostogas. Po dvejų metų, palikęs antrąją žmoną ir kartu su sūnumi 1970 m. rugsėjo 24 d. išskrisdamas iš Kokando į Vilnių P. Brazinskas turėjo apie 8500 rb.

Pasirengimas užgrobti lėktuvą KGB organams tapo mįsle. Manoma, kad ginklą P. Brazinskas įsigijo apie 1950 m. (gal draugai sribai padėjo įsigyti pistoletą savigynai), kad valiutą supirkinėjo vykdamas iš Vidurinės Azijos į Maskvą, Taliną, Leningradą ir Vilnių. P. Brazinskas dar jaunystė-

je tikėjosi, kad, atvykus iš JAV motinos broliui Šeškevičiui, paprašys pasiimti į Ameriką ir jį. Bet dėdė mirė taip ir neapsilankęs Lietuvoje.

Antrosios žmonos brolis, buvęs lenkų kariuomenės karininkas, gyveno Lenkijoje, dažnai išvykdavo į kitas šalis ir 1967 m. lankėsi Vilniuje. A. Koreivo su kitu savo broliu 1945 m. pabaigoje, dar būdama septyniolikmetė, turėdama suklastotus dokumentus mėgino pereiti Lenkijos sieną. Sulaikyti sovietinių pasieniečių, jie buvo įkalinti trejiems metams.

P. Brazinsko žento tėvas, buvęs Lenkijos kariuomenės kareivis, 1944 m. pasitraukė į Vakarų ir apsigyveno Kalifornijoje. Lietuvoje su vaikais likusi jo žmona 1957 ir 1960 m. prašė leidimo išvykti su vaikais gyventi JAV, bet negavo. Nepadėjo ir skundas Nikitai Chruščiovui. Tik 1967 m. ji gavo leidimą išvykti į JAV be suaugusių ir savo šeimas sukūrusių vaikų.

Konkrečią informaciją P. Brazinskas pradėjo rinkti 1969 m. rudenį, kai žento sesuo vyko į JAV pasiuntinybę Maskvoje pasiimti vizos. Jis ją palydėjo ne tik į Maskvą, bet ir į JAV pasiuntinybę. Lankydamas ją grįžusią iš kelionės P. Brazinskas klausinėjo apie gyvenimą JAV. Tebuvo likę keli mėnesiai iki lėktuvo užgrobimo. 1970 m. spalio 7–13 d. paskutinį kartą apsilankęs Vilniuje, jau surinkęs reikalingą informaciją, P. Brazinskas su sūnumi pasiėmė savo bagažą – ginklus, sukauptus dolerius (KGB duomenimis, jie turėjo daugiau kaip 6000 dolerių) ir išskrido į Užkaukazę. Į Batumį atvyko spalio 14 d. ir apsigyvenę viešbutyje pasirūpino bilietais į Suchumį. Vietas gavo pačiame lėktuvo priekyje, priešais bagažo skyriaus duris.

Spalio 15 d. iš Batumio aerodromo pakilo lėktuvas, tarp kurio keleivių buvo tėvas ir sūnus Brazinskai. Kaip jie su ginklais pateko į lėktuvą, iki šiol nėra žinoma, bet techninės apsaugos priemonės tuomet nebuvo

tobulos, ypač mažai dėmesio į jas kreipta, jei tai nebuvo tarptautiniai reisai. 12 val. 40 min. (13 val. 40 min. vietos laiku) Brazinskai, grasindami ginklais, pareikalavo pakeisti kursą ir skristi į Turkiją, juo labiau kad siena buvo čia pat. Stiuardesei Nadeždai Kurčenko buvo įteiktas vokas su dar Vilniuje išspausdintu „Įsakymu Nr. 9“:

1. Įsakau skristi nurodytu maršrutu.
2. Nutraukti radijo ryšį.
3. Už įsakymo nevykdymą – Mirtis.

(Laisva Europa) P. K. Z. C.
Generolas (Krylov)

Ant lapo buvo uždėtas antspaudas, kuriame lietuviškai užrašyta: „... rajono valdybos kooperatyvas“⁹. Nors P. Brazinskas, vilkėjęs paradinę sovietinio kariškio uniformą, turėjo atrodyti „įtikinamai“, stiuardesė atsisakė „Įsakymą“ perduoti lėktuvo įgulai. Įstumta į bagažo skyrių, N. Kurčenko įėjo į įgulos kabiną ir pasilenkusi tyliai lėktuvo vadui pasakė, kas darosi lėktuve. Tuo metu P. Brazinskas išdaužė įgulos kabinos durų stiklą ir dviem šūviais nužudė stiuardesę. Šturmanas Valerijus Fadejevas mėgino perduoti nelaimės signalą, tačiau buvo peršautas. Buvo sužeistas ir borto mechanikas O. Bobajanas. Vienas keleivis (galbūt saugumo darbuotojas) bandė išlaužti uždarytas bagažo skyriaus duris, tačiau iš vidaus ėmė šaudyti jaunesnysis Brazinskas. P. Brazinskas, priėjęs prie lėktuvo vado, įsakė sukti į Turkiją, į Stambulą. Georgijus Čachrakija pasipriešino, todėl buvo sunkiai sužeistas¹⁰. Sužeista lėktuvo įgula (liko nesužeistas tik antrasis pilotas S. Šavizdė) buvo priversta nusileisti Turkijos teritorijoje, Trabzono mieste.

Nusileidusį lėktuvą apsupo policininkai. Pasirodžius turkų kariškiui, į bagažo skyrių laužęsis keleivis pasisiūlė vertėjauti. Turkas, perskaitęs „Įsakymą“, grąžino jį ir paklausė, kieno tas lėktuvas. P. Brazinskas rusiškai atsakė: „Tai mano lėktuvas ir mano belais-

viai¹¹. Brazinskai buvo nuginkluoti ir išvesti. Netrukus jie paprašė politinio prieglobsčio. Lėktuvų užgrobimai dar 1963 m. buvo pasmerkti Tokijo konvencijoje, 1970 m. – Jungtinių Tautų Saugumo Taryboje. Brazinskai buvo įkalinti Trabzono kalėjime. Pagal Turkijos įstatymus jie buvo kaltinami stiuardės nužudymu, dviejų įgulos narių sužeidimu, keleiviams pavojingos situacijos sukūrimu, nelegaliu ginklų įvežimu ir įvažiavimu be vizų.

Sovietų Sąjungoje Brazinskų pabėgimo byla buvo perduota KGB. Kalėjime P. Brazinskas parašė naują biografiją, kurioje jau nebuvo užsimenama apie nukentėjimą nuo „buržuazinių nacionalistų“. Dabar jis teigė, kad už antikomunistinę veiklą 1947 m. su žmona buvo ištremtas į Sibirą, o tėvas nužudytas NKVD kareivių. 1955 m. jis vėl buvo suimtas už „antikomunistinę veiklą“, 1966 m. dėl „politinių priežasčių“ išsituokė su žmona ir, siekdamas išvengti čekistų persekiojimo, pakeitė pavardę. Jis rašė: Uzbekijoje „tęsia antikomunistinę kovą kartu su vietiniais musulmonais ir deportuotais Krymo totoriais, buvau ryšininkas tarp Lietuvos ir Turkestano pasipriešinimo judėjimo bei antikomunistinio judėjimo Turkestane vienas iš koordinatorių“¹². Tuometinėmis sąlygomis ši informacija negalėjo būti patikrinta.

Tokia biografija buvo reikalinga, kad Turkijos teismas priimtų tinkamą sprendimą. Jau 1970 m. spalio 16 d. Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o) pirmininkas Juozas Kęstutis Valiūnas pasiuntė telegramą Turkijos prezidentui su prašymu neperduoti Brazinskų Sovietų Sąjungai. VLIK'o vicepirmininkas Juozas Audėnas iš karto paskelbė, kad „Brazinskų žygdarbis tapo svarbiu tarptautiniu įvykiu didžiojoje laisvojo pasaulio ir sovietų kovoje“. Reikalavimą neperduoti Brazinskų Sovietų Sąjungai palaikė ne tik lietuvių organizacijos, bet ir Prancūzijoje veikianti Lat-

vių sąjunga, Pasaulio estų taryba, Amerikos latvių sąjunga, Prancūzijos piliečių ir žmogaus teisių gynimo lyga, Žmogaus teisių lyga Ženevoje, Pabėgėlių komisariatas, Tarpautinė teisininkų organizacija, dešimtys JAV Kongreso narių ir kt. Brazinskai per metus gavo daugiau kaip 2000 juos palaišančių laiškų ir telegramų. Ginti Brazinskus teisme ėmėsi patyręs advokatas, buvęs Turkijos teisingumo ministras C. Yardimci. Jis dar 1948 m. teisme atstovavo trims rumunų karininkams, kurie, nužudę lakūną, nuskraidino lėktuvą iš Rumunijos į Turkiją¹³.

Buvo siunčiami ir laiškai, kuriuose sovietinės Lietuvos gyventojai reikalavo perduoti Brazinskus Sovietų Sąjungai. Turkijos pasiuntinybė Maskvoje gavo daugybę laiškų: Lietuvos dvasininkų vardu tokį laišką nusiuntė Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bažnyčios kunigas P. Kučinskas, Lietuvos mokslininkų vardu – akademikai Paulius Slavėnas, Adolfas Jucys ir kt. Pasirūpinta, kad sovietinės Lietuvos spaudoje būtų paskelbti Vilniaus valstybinio universiteto Teisės fakulteto dekanas Prano Kūrio, Aukščiausiojo Teismo nario Laimanto Misiūno, APN korespondento Algimanto Čekuolio, Juridinės komisijos pirmininko V. Deksnio, Vievio gyventojų, stiuardesių, darbininkų, reemigrantų, studentų ir įmonių direktorių pareiškimai.

Trabzono apygardos teismas suteikė Brazinskams politinį statusą¹⁴, bet, spaudžiant Sovietų Sąjungai, 1972 m. Turkijos Aukščiausiasis Teismas šį sprendimą panaikino. Iš viso dvidešimt keturis kartus įvairaus lygio Turkijos teismai sprendė Brazinskų likimą ir niekaip negalėjo išspręsti. Tuo tarpu VLIK'as (per kelerius metus bylos sprendimui išleidęs daugiau kaip 20 tūkst. dolerių), Bendrasis Amerikos lietuvių šalpos fondas (BALF'as), siuntęs nedideles lėšas ir spaudą tiesiogiai Brazinskams, toliau mėgino daryti spaudimą Turkijos ir JAV vyriausybėms, kad pabėgę lietuviai nebūtų grąžinti į SSRS. Byla iš esmės tapo politi-

ne, joje buvo keliamas ir Lietuvos suverenumo bei okupacijos klausimas.

1973 m. aštuoniolikmetis Algirdas Brazinskas-Baltas išleido eilėraščių knygelę „Už mylimą Baltiją“, už kurią Algirdas Gustaitis pasiūlė jauną poetą priimti į Rašytojų sąjungą. Tai iš karto krito į akis KGB. Pats A. Gustaitis tapo sekimo objektu. Tam panaudotas Lietuvoje gyvenęs ir su juo susirašinęs agentas Gečas, 1965 m. užverbuotas sekti A. Gustaičio pažįstamą prof. Tada Ivanauską.

1974 m. gegužės 21 d. Turkijos Respublikos 50-mečio proga Brazinskai buvo paleisti iš kalėjimo¹⁵. Tuomet jie įsikūrė Jozgato pabėgėlių stovykloje 300 km nuo Ankaros. Plk. O. Kalugino (būsimasis KGB generolas, atskleidęs daugelį slaptų operacijų) vadovaujama K tarnyba nedelsdama paprašė Lietuvos SSR KGB Užsienio žvalgybos skyriaus pasinaudoti visomis savo galimybėmis ir sužinoti tiksliai Brazinskių galimų kelionių Turkijoje, Europoje ir JAV maršrutus. Visai galimas daiktas, kad O. Kalugino vadovaujama tarnyba rengėsi Brazinskus pagrobti¹⁶.

1976 m. birželio 23 d. Brazinskai slapta atvyko į JAV pasiuntinybę Turkijoje (pasak jų pačių, Turkija ketino juos perduoti Sovietų Sąjungai)¹⁷, tačiau pasiuntinys atsisakė duoti vizas įvažiuoti į JAV. Protestuodamas P. Brazinskas ambasadoje mėgino persipjauti venas, bet sutrukdė ambasadorių saugojęs jūrų pėstininkas.

Slapta vyko derybos tarp Turkijos ir JAV vyriausybių. JAV valstybės departamentas gavo Turkijos valdžios garantijas, kad Brazinskai nebus perduoti SSRS. Į derybas nuo pat pirmųjų dienų aktyviai įsitraukė ir tuometinė BALF'o pirmininkė Marija Rudienė. Brazinskai vėl buvo perduoti Turkijos valdžiai, kuri juos laikė ir saugojo Stambulo ligoninėje. 1976 m. liepos 11 d. M. Rudienė vis dėlto jau turėjo dokumentus, leidžiančius Brazinskams išvykti iš Turkijos. Tai buvo Venesueloje gyvenančių lenkų ben-

druomenės pirmininko Felikso Zubro ir Demokratijos gynimo komiteto pirmininko žurnalisto Felikso Martineso Suarezo pastangomis gauta Venesuelos viza¹⁸.

Visa kelionė, kaip ir Brazinskių pabėgimas iš pabėgėlių stovyklos, buvo slepiama. M. Rudienė gana gerai įsivaizdavo jų padėtį: „Šiandien beveik visas pasaulis yra nusišatęs prieš juos dėl nelaimingų įvykių. Tarptautinės teisės jų neapsaugoja, jų neapgins ir nelaimėje neišgelbės, o įvairių kraštų vyriausybės atsisako juos įsileisti. Tolesnis viešas kalbėjimas ar rašymas, ieškant sensacijų, gali atnešti jiems pražūtį“¹⁹.

Tris savaites praleidę Romoje (čia tikriausiai buvo prisidėjusi ir Šv. Kazimiero kolegija²⁰), trumpai paviešėję Venesueloje (nuo rugpjūčio 5 d., kur juos globojo kunigai), pagaliau rugpjūčio 24 d. Brazinskai skridami į Kanadą išlipo ir pasiliko Niujorke. Kaip pasakojo patys Brazinskai, jie pasiklydo Niujorko oro uoste ir nusprendė nuvykti į Lietuvos konsulatą. Čia jie susitiko S. Kudirką²¹. Pasakui A. Brazinskas nuvyko pas lietuvių mokyklos mokytoją dvidešimtmetę Bernadetą Miliauskaitę, su kuria iki tol trejus metus susirašinėjo, ir rugsėjo 2 d. su ja susituokė.

Dėl nelegalaus atvykimo į šalį JAV imigracijos ir natūralizacijos tarnyba vieną po kito sulaukė abu Brazinskus ir įkalino Bostono kalėjime. Rugsėjo 19 d. už VLIK'o pirmininko J. K. Valiūno pasiūlytą užstatą – 5000 dolerių už kiekvieną – Brazinskai buvo paleisti. J. K. Valiūno namuose sukvies-toje spaudos konferencijoje P. Brazinskas pagarsino savo naująją biografiją ir kelionės į Ameriką detales, o A. Brazinskas paskelbė, kad „Lietuva bus išvaduota politinėmis, o ne kultūrinėmis priemonėmis“. Pagaliau Brazinskai vėl paprašė materialinės pagalbos. Lietuvių išeivijos organizacijos labai stengėsi juos paremti. Jau per pirmąją jų spaudos konferenciją „Laisvės žiburio“ direktorius Romas Kezys įteikė 335 dolerius²². Amerikos lietuvių taryba (ALT) krei-

pėsi į JAV prezidentą Georgą Fordą su prašymu suteikti Brazinskams politinių pabėgėlių statusą. Palaikant šį prašymą buvo pasiųsta šimtai pavienių telegramų. G. Fordo administracija pažadėjo neišsiųsti Brazinskų į Sovietų Sąjungą, su kuria net nebuvo pasirašyta sutartis dėl ekstradicijos.

Brazinskų byla buvo KGB pirmosios vyriausiosios valdybos S valdybos 8-ojo skyriaus žinioje. Lietuvoje vykdomus veiksmus turėjo koordinuoti ir jiems vadovauti LSSR KGB Užsienio žvalgybos skyrius. Jame buvo pradėta byla „Piratai“. Po 1970 m. spalio 15 d. nedelsiant buvo surinkti duomenys apie Brazinskų giminaičius ir jų aplinką, ištardytos žmonos, vaikai, giminės. Jie nebuvo paliekami ramybėje. Ne vieną iš jų mėginta verbuoti tikintis, kad anksčiau ar vėliau Brazinskai bandys užmegzti ryšius su Lietuvoje likusiais giminaičiais, o kai šie mėgins išvykti į JAV, padės nustatyti tikrąją jų gyvenamąją vietą²³.

Labiausiai nukentėjo Kokande likusi P. Brazinsko žmona A. Koreivo: ji buvo suimta, 1971 m. vasario mėn. už „spekuliaciją“ nubausta laisvės atėmimu septyneriems metams ir įkalinta Taškento lageryje (vėliau – Ivanovo srityje).

1974 m. paleistiems iš kalėjimo Brazinskams sekti buvo numatyta panaudoti kelis KGB agentus: Arą („Moscow News“ korespondentas Niujorke, užverbuotas 1968 m.), Močiulį (SSRS konsulato Vašingtone darbuotojas, užverbuotas 1973 m.), Švarčą (gyvenęs VFR, užverbuotas 1957 m. ir 1959 m. išsiųstas į VFR), Sekretorių (rusų kalbos ir matematikos dėstytojas VFR, lietuvių bendruomenės Vokietijoje valdybos narys, užverbuotas 1968 m.), Posredniką (turizmo firmos Sidnėjuje savininkas, užverbuotas 1973 m.) ir kt. Brazinskams išvykus iš Turkijos, į JAV ir Kanadą pirmiausia buvo išsiųsta agentė Eugenija, „Tėviškės“ draugijos Laiškų skyriaus vedėja (užverbuota 1966 m.)²⁴.

KGB aktyviai rinko duomenis apie Brazinskų veiklą ir gyvenimą JAV „galimoms diplomatinėms arba kitoms priemonėms“. „Kitos priemonės“ – tai pirmiausia su Brazinskais bendravusių išeivijos veikėjų kompromitavimas ir aktyvios priemonės (pagrobimas ir pan.) pačių piratų (taip jie buvo vadinami KGB) atžvilgiu. Todėl pirmiausia rinkti duomenys apie slepiamą jų buvimo vietą. Pirmasis gautas adresas buvo 516 Charlton, Willow Springs, Chicago.

Kai 1981 m. Los Andželo teismas svarstė Brazinskų išsiuntimo iš JAV klausimą, buvo pasitelkta keletas JAV gyvenančių patikimų agentų. Tai buvo žurnalistai Vilnelė (užverbuota 1961 m., gyveno Niujorke), Šarūnas (užverbuotas 1971 m., gyveno Čikagoje) ir Blažys („Moscow News“ korespondentas, užverbuotas 1977 m.), Sovietų Sąjungos pasiuntinybės Vašingtone konsulinio skyriaus darbuotojas Vilnius (užverbuotas 1967 m.), Filadelfijos universiteto dėstytojas Omaras (užverbuotas 1967 m., universiteto fakulteto dekanas).

Brazinskų statuso arba deportavimo iš JAV (į Venesuelą) klausimas buvo sprendžiamas daugelį metų. Kalifornijoje apsigyvenęs A. Brazinskas 1977 m. vasarą paskelbė, kad abu susidegins, jeigu JAV prezidentas Jeimsas Carteris neužkirs kelio jų deportavimui. Jis pamėgino kitaip interpretuoti lėktuvo užgrobimo istoriją ir teigė, kad stiuardėsė buvo nušauta per susišaudymą su KGB agentais. Bet šiek tiek anksčiau jo tėvas buvo paskelbęs, kad į stiuardėsę pataikė netyčia per susišaudymą su lėktuvo įgula. Tai buvo reakcija į J. Carterio administracijos atsakymą Brazinskų pagrobto lėktuvo įgulos nariams²⁵. Paaikėjo, kad JAV neketina suteikti Brazinskams politinių pabėgėlių statuso ir jų veiksmus vertina kaip nepolitinius.

Tačiau jie ir toliau gyveno JAV (Kalifornijos valstijoje). Lietuviškų organizacijų parama jiems gerokai sumažėjo. KGB kasmet

sudarydavo vis naujus planus, kaip vien pačiu Brazinskių buvimo faktu kompromituoti lietuvių organizacijas. Svarbiausias tikslas – „Praną Brazinską kompromituoti, išvesti į SSRS teritoriją ir atiduoti į teisingumo rankas“. Tuo tarpu A. Brazinskas mėgino įsitvirtinti Los Andžele, nors žinios apie jo veiklą labai prieštaringos. Neaiški padėtis buvo beveik dešimt metų, kol KGB teko užsiimti kur kas rimtesniais reikalais pačioje Lietuvoje ir dėl geresnių santykių su JAV pamiršti Brazinskių istoriją. Paskutinį kartą Lietuvoje jų istorija prisiminta prieš dešimt metų. „Vilniaus laikraštis“ rašė: „Pranas Brazinskas gyvena Los Andžele, viename mažame, niūriame ir apytuščiame vieno kambario butelyje. Vienišas, su tautiečiais nebendrauja [...], pasirodė, kad jis gyvena neramiai, įsitempęs [...]“²⁶.

2000 m. liepos mėn. žurnale „Ekstra“ po dr. A. Anušausko straipsniu buvo ir redakcijos prierašas, kad daugiau nei po mėnesį trukusių paieškų žurnalui pavyko aptikti Brazinskių pėdsakus JAV ir su jais susitikti. „Ekstra“ sužinojo, kad P. Brazinskas, ištiktas komos, šiuo metu merdi vienoje Los Andželo klinikoje, o jo sūnus A. Brazinskas niekam nežinomas blaškosi po Kaliforniją (atsakydamas į žurnale „Ekstra“ išspausdintą straipsnį, A. Brazinskas parąšė atsišaukimą).

II. S. KUDIRKOS MĖGINIMAS PABĖGTI Į JUNGTINES AMERIKOS VALSTIJAS

1970 m. lapkričio 23 d. S. Kudirka per oficialų plaukiojančiosios bazės „Tarybų Lietuva“, kurioje jis dirbo radijo operatoriumi, ir JAV pakrantės apsaugos laivo „Vigilant“ susitikimą JAV teritoriniuose vandenyse slaptai susitarė su šio laivo įgulos nariu dėl politinio prieglobsčio suteikimo. Peršokęs į JAV laivą, S. Kudirka pasislėpė jo vidinėse

patalpose. Laivo „Tarybų Lietuva“ vadovybei pareikalavus grįžti, jis kategoriškai atsisakė tai daryti ir pareiškė pasiliksis JAV, kur kalbėsias antisovietinio turinio radijo laidose. JAV laivo vadovybei sutikus išduoti S. Kudirką, jis, nors ir priešinosi, buvo prievarta gražintas į plaukiojančiąją bazę „Tarybų Lietuva“²⁷.

Kaip nurodyta baudžiamojoje byloje, S. Kudirka gimė 1930 m. balandžio 9 d. Šakių rajono Griškabūdžio kaime, lietuvis, kilęs iš mažžemių valstiečių, nepartinis, baigė 7 klases, vedęs, anksčiau neteistas. Iki suėmimo dirbo Klaipėdos refrižeratorių laivyno bazės radijo operatoriumi, gyveno Klaipėdoje²⁸.

S. Kudirkai dar paauglystėje teko susidurti su saugumo organais: patėvio broliui Vytui Šulskiui išėjus į mišką partizanauti, buvo reikalaujama išduoti partizanų buvimo vietas, šnipinėti klasės draugus. Prieš S. Kudirką buvo griebtasi fizinės prievartos, jis ne kartą smarkiai sumuštas. Ypač žiaurus buvo Griškabūdžio MGB vyr. leitenantas Kondratovas²⁹.

1949 m. palikęs tėviškę, S. Kudirka išvažiavo į Klaipėdą, norėdamas stoti į laivybės institutą. Jis buvo priimtas į „Tralfloto“ jūreivystės mokyklą. Jau tuomet S. Kudirkos galvoje ėmė bręsti mintis, kad reikia bėgti iš šios absurdo, melo ir prievartos sistemos³⁰. Bet tai padaryti nebuvo paprasta net ir patekus į tolimojo plaukiojimo laivą. Nors tais laikais nebuvo narkotikų kontrabandos, kiekvieną iš Klaipėdos išplaukiantį laivą kratydavo, net vandens rezervuarus geležiniais strypais badydavo. Vis dėlto 1951 m. trims jūreiviams (Lionginui Kublickui, Juozui Grišmanauskui ir Edmundui Paulauskui) pavyko pasprukti į Švediją³¹.

1952–1955 m. S. Kudirka atliko karinę tarnybą sovietinėje armijoje Sevastopolyje, tarnavo armijos statybos batalione. Sąlygos buvo sunkios: menkas maisto davinys, karštis ir alinantis darbas. Prieš jam pradėdant

tarnybą Sevastopolyje buvo sprogęs karinis laivas – karo trofėjus iš Italijos. Žuvo daug jūreivių, tarp jų nemažai ir lietuvių. Tačiau viskas taip ir liko paslapyje³².

Grįžęs iš kariuomenės, S. Kudirka išsikojo teisę plaukioti už SSRS ribų. „1956 m. komunistinį pasaulį sudrebino Vengrijos revoliucija. O mano seneliai iš motinos pusės buvo gyvenę Amerikoje. Ir mama ten gimusi. Komunistai bet kuri turintį laisvės oro įkvėpusių artimųjų laikė potencialiu liaudies priešu, šnipu. Vos ne vos išzyčiau, kad leistų į jūrą, tačiau jūreivio paso man taip ir nedavė. O be jo išlipti į kitos valstybės krantą nebuvo galima. Mėtė mane iš laivo į laivą. Nors gyrė, kad esu pareigingas, darbštus jūreivis“³³.

Nuo tada dirbo laive radistu, radijo stotelę panaudodamas kaip langą į laisvąjį pasaulį. Prasidėjus 1968 m. Čekoslovakijos įvykiams, S. Kudirka klausydavo Goldbergo komentarų iš Londono radijo stoties BBC. „Nebegalėjau ilgiau kęsti viso to melo, ėmiau kalbėti „ką nereikia“ su kitais jūreiviais. Kaip sakoma, mane „užpelengavo“. Klaipėdos KPSS Revizijos komiteto pirmininkas Dutko tada mane mokė sovietinės logikos gudrybių: „Žinok, ką kalbėti, su kuo kalbėti, iki kokios ribos kalbėti ir kur kalbėti“. Tačiau man jau buvo iki soties viso to prisitaikėliškumo“³⁴.

Per tardymą S. Kudirka nurodė keletą savo poelgio priežasčių, viena iš jų – materialinės gyvenimo sąlygos. Nuo 1949 iki 1957 m. jis neturėjo buto, gyveno laivuose ir kitose vietose. Grįžęs iš kariuomenės nuo 1955 iki 1957 m. nuolatinės gyvenamosios vietos taip pat neturėjo. 1957 m. pradėjo lankyti radijo telegrafistų elektroradionavigatorių kursus, ir tada jam buvo paskirta gyvenamoji vieta bendrabutyje. 1959 m. S. Kudirka vedė, bet po vestuvių apie aštuonis mėnesius su žmona gyveno atskirai, nes neturėjo buto. Vėliau, pastačius naują bendrabutį, S. Kudirkos kambario draugai

paliko jam su žmona kambarį sename barako tipo bendrabutyje. S. Kudirka savo buitį nusakė taip: „Aš su žmona gyvenome viename 18 kvadratinį metrų ploto kambaryje. Virtuvė buvo tame pačiame kambaryje. Išskyrus elektros šviesą, jame daugiau jokių santechninių patogumų nebuvo“³⁵. 1960 m. gimė duktė Lolita, o 1966 m. – sūnus Evaldas. Visą šį laiką S. Kudirka stengėsi gauti butą, tačiau visos jo pastangos buvo bevaisės. Dėl to jis kaltino savo viršininkus ir esamą tvarką. Pagaliau 1970 m. jam buvo paskirtas butas, tačiau ir vėl iškiilo nenumatytos kliūtys – S. Kudirkos viršininkas Suroginas jam bandė sutrukdyti gauti orderį. Tik įsikišus aukštesniems viršininkams orderį pavyko gauti³⁶.

Antroji S. Kudirkos nurodyta priežastis buvo ta, kad jam nebuvo suteikta viza, leidžianti įplaukti į užsienio uostus. Neturėdamas tokios vizos, S. Kudirka turėjo materialinių nuostolių, nuolatos buvo kilnojamas iš vieno laivo į kitą. Dirbant laivuose, įplaukiančiuose į užsienio uostus, buvo galima daugiau užsidirbti, nes jūreiviai gaudavo vadinamuosius bonus, už kuriuos užsienio uostuose galėdavo įsigyti įvairių prekių. Kai kurie S. Kudirkos draugai ir bendradarbiai, turėję atitinkamas visas, lankydavosi užsienio uostuose, pirkdavo ten įvairių daiktų, suvenyrų. Patekti į kurią nors užsienio uostą norėjo ir S. Kudirka. „Aš svajojau įsigyti VFR gamybos magnetofoną, nes labai mėgstu muziką, o taip pat dovanų savo šeimai bei artimiesiems. Tačiau man tokios vizos nedavė, ir aš labai dėl to pergyvenau, kad man reiškiamas toks nepasitikėjimas“³⁷. Slėgė ir vadovybės nepasitikėjimas juo.

„Kadangi pagal darbo stažą aš esu senas darbuotojas, skaičiau, kad su manimi elgiamasi neteisingai. Su tokiomis nuotaikomis aš išplaukiau į šį paskutinį reisą. Be jokių rimtų priežasčių mano viršininkas Suroginas neleido man plaukti plaukiojančia baze „Karinė šlovė“, kur aš anksčiau buvau dir-

bęs ir įpratęs prie aparatūros ir kolektyvo. Jis mane pasiuntė į plaukiojančiąją bazę „Tarybų Lietuva“. Plaukdamas „Karine šlove“ aš būčiau daugiau uždirbęs, anksčiau sugrįžęs iš reiso bei pasigaminęs kai kuriuos daiktus savo butui. Plaukiojančioje bazėje „Tarybų Lietuva“ sąlygų pasigaminti tokius daiktus nebuvo“³⁸.

Be išvardytų priežasčių, S. Kudirka per apklausą teigė, kad jam nepatiko biurokratizmas, įstatymų nesilaikymas, darbo užmokesčio sistema, butų klausimo sprendimas, miesto transportas ir kiti vietinių valdžios organų ir gamybinių organizacijų darbo nesklaidumai.

Dėl visų šių priežasčių tik didėjo S. Kudirkos nepasitenkinimas. Būdamas karšto būdo ir ne visada susivaldantis, jis nusprendė, pasitaikius tinkamai progai, pagąsdinti, atsikeršyti savo vadovams, kartu jiems įrodyti, kad yra patikimas ir be reikalo jam nesuteikiama viza, leidžianti lankytis užsienio šalių uostuose.

S. Kudirka atvirai reikšdavo nepasitenkinimą komunistų partijos ir vyriausybės politika kritikuodamas jos klaidas, trūkumus, dėl to su juo kalbėjosi KGB Klaipėdos miesto skyriaus darbuotojas, kuris įspėjo „nutraukti panašaus pobūdžio pasisakymus“³⁹.

Būdamas reisuose, S. Kudirka dažnai klausydavosi užsienio radijo stočių BBC, „Amerikos balsas“, Vakarų Vokietijos radijo stoties „Laisvė“ antisovietinio turinio laidų. Jose kartais būdavo komentuojami sovietinių ir liaudies demokratinių šalių piliečių pabėgimai į kapitalistines šalis. Per apklausą S. Kudirka prisipažino, kad jį domino, kodėl šie asmenys bėga į užsienį. Viską, ką sužinodavo apie pabėgimus, jis užsirašydavo, t. y. vedė savotišką statistiką: kiek asmenų iš kokių šalių ir kokiu būdu pabėgo į užsienį⁴⁰. Čia buvo paminėti atvejai, kai į užsienį pabėgo čekų lakūnas ir lenkų turistai, užsienyje pasiliko Leningrado baleto trupės nariai, Izraelio valstybė neleido Lenkijos

Liaudies Respublikos piliečiams išvažiuoti į užsienį. Be šių duomenų, dar buvo surašytos pastabos iš užsienio radijo laidų apie Staliną, jo dukterį Svetlaną Alilujevą, Aleksandrą Solženicyną, Andrejų Sacharovą, generolą Grigorenką ir t. t.⁴¹

Įdomesnes mintis S. Kudirka užsirašydavo atskiruose popieriaus lapeliuose, vėliau ėmė jas rašyti į kanceliarinės knygos formato sąsiuvinį ir storą 96 lapų mokyklinį sąsiuvinį. Be šių dviejų sąsiuvinų, S. Kudirka buvo sukaupęs daug įvairaus formato palaidų popieriaus lapelių, kuriuose, be kitokių pastabų bei užrašų, buvo pasižymėjęs ir įvairius duomenis iš užsienio radijo stočių antisovietinio turinio laidų. Viename iš tokių lapelių buvo užrašyta A. Sacharovo pareiškimo dalis, duomenys apie sovietinius raketinio ginklo specialistus Egipte, SSRS raketinių įrenginių skaičius ir išlaidos modernių balistinių raketų gamybai, sovietinių karo laivų, tarp jų ir povandeninių, besibazuojančių Viduržemio jūroje, skaičius, taip pat duomenys apie tai, kad daugelyje Egipto, Irako ir Sirijos aerodromų bazuojasi sovietiniai karo lėktuvai, kai kurių užsienio radijo sovietinių laidų stočių perdavimų dažniai ir laikas⁴². Visus šiuos duomenis S. Kudirka susirašė klausydamasis BBC radijo pranešimų.

Tokių minčių ir nuotaikų apniktas S. Kudirka išplaukė į paskutinį savo reisą. Klaipėdos refrižeratorių laivyno plaukiojančioji bazė „Tarybų Lietuva“ 1970 m. lapkričio mėn. iš Klaipėdos uosto išplaukė į Šiaurės Atlanto vandenyną. Užduotis – paimti sužvejotą žuvį. Praėjus maždaug 3–4 paroms po išvykimo iš Klaipėdos laivo „Tarybų Lietuva“ vadovybė gavo pranešimą, kad laive numatomas JAV ir SSRS žvejybinių organizacijų vadovų susitikimas. Radiogramoje, kurią priėmė S. Kudirka, buvo nurodyta ir susitikimo data – lapkričio 21 ar 22 d. Vėliau laivo vadovybė patikslino susitikimo vietą ir laiką. Dar prieš susitikimą į laivą „Tarybų

Lietuva“ atvyko sovietinė delegacija⁴³. Susitikimas turėjo įvykti lapkričio 23 d. JAV teritoriniuose vandenyse (prie Martos Vynuogyno salos Masačusetso valstijoje) netoli Bostono miesto, apie 5 km nuo JAV krantų. Maždaug 10–11 val. vietos laiku prie laivo „Tarybų Lietuva“ priplaukė ir prie dešiniojo borto prisišvartavo JAV pakrantės apsaugos laivas „Vigilant“. Amerikiečių delegacija specialiu tinklu buvo perkelta į laivą „Tarybų Lietuva“. Tuo tarpu lietuviai ir amerikiečiai jūreiviai, stovėdami prie borto, sveikino vieni kitus, keitėsi cigaretėmis, suvenyrais, žurnalais. S. Kudirka rankos mostu pasveikino vieną JAV jūreivį (tai buvo šturmanas).

S. Kudirka jau anksčiau buvo galvojęs apie tokią galimybę, kuri leistų jam įrodyti savo ištikimybę tėvynei, tad nusprendė pasinaudoti proga. Apie 12 ar 13 val. savo kajutėje, niekam nematant, jis ranka parašė raštelį anglų kalba: „Brangus drauge, prašau Jūsų politinio prieglobsčio. Jeigu galima, prašau duoti man signalą. Simas. Aš pereisiu ant Jūsų borto, kai Jūsų delegacija bus Jūsų laive“⁴⁴. Sulankstyta raštelį pakišo po celofaniniu cigarečių „Jūratė“ pakelio apdangalu. Atkreipęs vieno JAV jūreivio dėmesį, S. Kudirka numetė jam pakelį. Amerikietis jūreivis pasirodė praėjus maždaug pusvalandžiui ir gestu davė ženklą, kad S. Kudirkos prašymas patenkinamas. Apie 17–18 val. vietos laiku amerikiečių delegacija sugrįžo į savo laivą. Įsitikinęs, kad ant JAV laivo denio yra amerikiečių jūreivis, kuriam buvo perdavęs raštelį, S. Kudirka peršoko iš laivo „Tarybų Lietuva“ į JAV pakrantės apsaugos katerį „Vigilant“. Jis iš karto buvo nuvestas į vidines patalpas. Po kelių minučių ten atėjęs kitas jūreivis atnešė dvi gelbėjimosi liemenes: viena buvo pripučiamą, kita iš specialios medžiagos. S. Kudirka buvo aprengtas antrąja liemene. Vienas iš amerikiečių jam pasakė, kad jis negalės pasilikti jų laive, tačiau priežasties S. Kudirka

nesuprato, nes, kaip per apklausą prisipažino, prastai mokėjo anglų kalbą⁴⁵.

Amerikietis jūreivis, padėjęs S. Kudirkai apsivilkti gelbėjimosi liemenę, paaiškino, kad reikės lėtai, apie 15 minučių, plaukti tolyn nuo „Vigilant“ borto, o paskui jį paims kitas amerikiečių laivas. Išgirdęs tokius amerikiečių pasiūlymus, S. Kudirka ėmė aiškinti atsisakęs savo sumanymo, nes norįs grįžti į namus, o visas šis žygis buvo reikalingas tik tam, kad savo vadovybei įrodytų lojalumą tėvynei⁴⁶. Amerikiečių jūreiviai nesuprato tokio S. Kudirkos elgesio motyvų. Po kelių minučių pasirodė sovietinės ekspedicijos viršininkas Ivanas Burkalis, pirmasis laivo „Tarybų Lietuva“ kapitono padėjėjas Emilis Gružauskas, anglų kalbos mokytojas vertėjas. Jie ėmė įkalbinėti S. Kudirką grįžti į savo laivą. „Aš jiems sakiau, kad esu daug kartų apgautas, nesurandu niekur tiesos, kad mano šeima nesirūpintų, kad aš 18 metų laukiau buto, kad palengvintų žvejams sąlygas, kad man nėra skirtumo, kur valyti tualetus“⁴⁷. S. Kudirkai nesutikus sugrįžti, I. Burkalis ir su juo buvęs asmenys grįžo į laivą „Tarybų Lietuva“. Po šio pokalbio S. Kudirka pamėgino pats grįžti į savo laivą, tačiau jo bortas buvo aukštesnis nei JAV pakrantės apsaugos katerio. Grįžęs į vidines laivo patalpas S. Kudirka sutiko amerikiečių laivo kapitoną Ralphą E. Eustą su vertėju. Sovietinio katerio kapitonas laivo „Vigilant“ kapitonui buvo pranešęs, kad prieš peršokdamas į amerikiečių laivą S. Kudirka iš laivo pagrobė daug pinigų ir sudaužė radijo aparatūrą⁴⁸. Laivo „Tarybų Lietuva“ kapitonas Popovas savo pranešime teigė, kad S. Kudirka įsibrovė į jo kajutę, atidarė seifą, pagrobė 3000 rb ir peršoko į JAV pakrantės apsaugos katerį. Kapitonas Popovas prašė apieškoti S. Kudirką ir grąžinti jį, be to, pareiškė ir jūrinį protestą⁴⁹. S. Kudirka JAV laivo kapitonui aiškino norėjęs tik įrodyti savo ištikimybę, tačiau padėčiai taip pasikeitus dabar bijąs grįžti į savo laivą. Lai-

vo „Vigilant“ kapitonas S. Kudirkai aiškino, kad vykstant oficialiam susitikimui jis negali šiame laive suteikti politinio prieglobsčio, ir pasiūlė grįžti į savo laivą arba šokti į jūrą ir plaukti į kitą JAV laivą⁵⁰. Kapitoniui nuėjus, vertėjas taip pat pasiūlė šokti per bortą. S. Kudirka atsisakė ir užlipo ant denio, kur pamatė būrelį jūreivių iš laivo „Tarybų Lietuva“, atėjusių jo pasiimti. S. Kudirka greitai grįžo į vidines laivo patalpas, tačiau sovietiniai jūreiviai nusekė iš paskos. Matydamas, kad jie įpykę, S. Kudirka mėgino pasiduoti. Per apklausą jis taip pasakojo apie tolesnius įvykius: „Jie bandė mane surišti, tačiau aš ištrūkau ir puoliau bėgti žemyn. Jie mane sučiupo, tempė žemyn ant pagrindinio denio. Čia man vėl pavyko ištrūkti. Aš puoliau prie borto. Maniau kokiu nors būdu iššokęs užsikabinti už savo laivo. Tačiau mane vėl sulaikė. Tada įsimaišė amerikiečių kažkoks jūreivis ir kažkokiu būdu mus išskyrė. Aš pasijutau laisvas. Truputį palaukęs aš puoliau prie amerikiečių laivo dešiniojo borto. Aš norėjau šokti į jūrą. Kadangi aš buvau labai susijaudinęs, be to, visa tai vyko labai greitai, apie tai, ką daryčiau išokęs į jūrą, negalvojau. Čia aš, peršokęs relingą, stabtelėjau. Prie manęs priėjo amerikiečių jūreivis ir uždėjo ranką ant mano rankos. Tuo laiku priėjo ir mūsų jūreivių grupė. Tada aš peršokau per relingą atgal ir beveik nesipriešindamas nuėjau kartu su mūsų jūreiviais. Tuo laiku amerikiečių laivas staiga atsišvartavo ir nuplaukė nuo mūsų laivo. Amerikiečių jūreiviai mus patalpino į kažkokią patalpą. Praėjus kuriam laikui mane tarybiniai jūreiviai surišo, įdėjo į valtį ir amerikiečių komanda nugabeno mus į „Tarybų Lietuvą““⁵¹.

Peršokęs į amerikiečių laivą S. Kudirka su savimi turėjo užrašų knygutę, standartinio dydžio popieriaus lapą su vokiečių kalbos žodžiais ir du plunksnakočius. Užrašų knygutėje buvo surašyti duomenys apie už-

sienio jūreivių bei radijo darbuotojų atlyginimus, taip pat joje buvo nubraižytos trys schemas: vadinamoji Zunierio schema Morzės abėcėlei mokytis, schema, kaip įjungti dienos šviesos lempą, ir dar viena schema. Be kitų užrašų, buvo duomenų apie JAV kosminių tyrimų „Apolono“ programos įgyvendinimo išlaidas, japonų statomo laivo kainą, komandos sudėtį ir t. t., taip pat keletas frazių iš A. Solženicyno laiško SSRS rašytojų sąjungai. Buvo ir kelios frazės („Urve gimęs žmogus negali suvokti, kas yra laisvė“, „Žmogus, alkęs visą gyvenimą, niekada negali pasisotinti“, „Mirti už laisvę yra verta rizikuoti“) iš B. Pruso knygos „Lėlė“, M. Robespjerro žodžiai, išspausdinti „Naujųjų amžių istorijos“ vadovėlyje, ir iš BBC radijo laidų⁵². Buvo šioje knygutėje ir daugiau duomenų, tačiau jie nesudarė valstybės ar karinės paslapties ir nebuvo antisovietinio turinio. Per incidentą amerikiečių laive ši užrašų knygutė dingo⁵³.

1. „Amerikos balso“ pranešimai apie incidentą su S. Kudirka. Sugražinus S. Kudirką į laivą „Tarybų Lietuva“, Jungtinėse Amerikos Valstijose kilo masinis nepasitenkinimas ir pasipiktinimas amerikiečių pareigūnų veiksmais. Televizijos stotys transliavo specialias programas, o kai kurios radijo stotys savo pranešimus kartojo kas valandą.

Vienas pirmųjų pranešimų apie incidentą nuskambėjo „Amerikos balso“ bangomis. 1970 m. lapkričio 25 d., praėjus kelioms dienoms po to, kai S. Kudirka peršoko į laivą „Vigilant“, buvo perduota pirmoji trumpa žinutė⁵⁴. Laukiant oficialių JAV institucijų pareiškimų dėl incidento, radijo pranešimuose buvo pateikiama vis daugiau informacijos. Lapkričio 29 d. „Amerikos balso“ laidoje pranešta, kad Baltijos tautų kilmės amerikiečiai surengė demonstraciją, protestuodami prieš JAV pareigūnų atsisakymą

suteikti politinę globą jos pasiprašiusiam lietuviui jūrininkui. Protesto demonstracijos vyko Bostone, Filadelfijoje, Klivlende, Niu-jorke, Čikagoje. Pranešime remiantis dienraščiu „New York Times“ buvo teigiama, kad „sovietų jūrininkai sumušė jūrininką Simą iki sąmonės netekimo, prieš sugrąžindami jį į savo laivą. Valstybės departamento atstovas pareiškė, kad jeigu Valstybės departamentas būtų sužinojęs apie minėtą įvykį laiku, jis galbūt būtų paprašęs pakrančių sargybą kitaip pasielgti⁵⁵“.

Jau 1970 m. gruodžio 1 d. „Amerikos balsas“ citavo Baltųjų rūmų sekretoriaus spaudos reikalams pranešimą, kuriame teigiama, kad JAV prezidentas Richardas Nixonas, praėjus kelioms dienoms po incidento apie jį sužinojęs iš straipsnių spaudoje, buvo susirūpinęs dviem aspektais. Pirma, kad JAV nusižengė savo tradicijai suteikti politinę globą tiems, kurie jos siekia, o antra, prezidentas manė, kad Baltieji rūmai apie šį įvykį turėjo būti informuoti „specialiu keliu“. Kai kuriais pranešimais, laivo „Vigilant“ kapitonas prašė Valstybės departamento nurodymų, kaip pasielgti. Per kelias valandas jų nesulaukęs, leido laivo „Tarybų Lietuva“ įgulos nariams suimti pabėgėlį ir susigrąžinti į savo laivą. Valstybės departamentas pareiškė apgailestaujęs dėl šio įvykio ir pažymėjo, kad viskas būtų susiklostę visiškai kitaip, jeigu Valstybės departamentas būtų buvęs informuotas. Šis Valstybės departamento pareiškimas buvo padarytas po to, kai prezidentas R. Nixonas per savo patarėją valstybės reikalams Henry A. Kissingerį paprašė Valstybės departamentą ir Susisieikimo ministeriją ištirti incidentą⁵⁶.

Tęsiant tyrimą išsiaiškinta, kad sprendimą grąžinti S. Kudirką priėmė JAV pakrančių apsaugos pirmojo rajono vadas kontradmirolas Williamas B. Ellisas. Laivo „Vigilant“ kapitonas R. Eustisas, susisiekęs su savo tiesioginiu viršininku W. B. Ellisu Bostone, gavo įsakymą S. Kudirką rusų reika-

lavimu grąžinti į laivą⁵⁷. Amerikos pakrančių sargybos vadovybė pradėjo tyrimą siekdama išsiaiškinti, ar esama pagrindo iškelti bylą kai kuriems karininkams. Iki tyrimo pabaigos trys kariškiai – kontradmirolas, kapitonas ir pakrantės apsaugos katerio viršininkas – laikinai atleisti iš pareigų.

Daugiau paaiškėjus, kas įvyko laive „Vigilant“, per visą kraštą nusirito didžiulė pasipiktinimo banga – Kongrese, spaudoje, per radiją ir televiziją. Demonstracijos persimetė ir į kitus didmiesčius, Čikagą, Niu-jorką bei kt. Daugelio Čikagos ir kitų miestų organizacijų pareigūnai siuntė telegramas prezidentui R. Nixonui, o Lietuvos atstovas Vašingtone Juozas Kajeckas „padarė žygių Valstybės departamente“. Amerikos lietuvių organizacijų vadovybė gruodžio 6-ąją paskelbė tautinio gedulo diena. Į valstybės sekretorių kreipėsi ir Jungtinių Tautų įgaliotinis pabėgėlių reikalams. Pranešant šalies žinias S. Kudirkos tragedijai buvo skiriama itin daug dėmesio. Čikagoje vyko naujos protesto demonstracijos, apie kurių tikslus „Amerikos balso“ korespondentui demonstravusio jaunimo atstovai Audronė Paviečiūtė ir Rimas Šarka pasakė: „Mes norime, kad toks įvykis daugiau neatsitiktų“⁵⁸.

JAV prezidentas šį įvykį pavadino didžiai sukrečiančiu incidentu ir įpareigojo Valstybės departamentą atlikti papildomus tyrimus. R. Nixonas pavedė iš naujo apsvastyti veikiančius nuostatus dėl pabėgėlių ir paskelbė laikinąsias gaires visoms valstybės įstaigoms, susijusioms su pabėgėliais. Gairės pabrėžė seną Amerikos tradiciją suteikti politinę globą jos prašantiems svetimšaliams. Prezidento instrukcijoje nurodyta, kad nuo šiol apie kiekvieną atvejį, susijusį su pabėgėliais, turi būti skubiai pranešama Valstybės departamentui ir kitoms įstaigoms, kurioms tie reikalai rūpi, neaplenkiant ir Baltųjų rūmų. Atsakydamas į Vašingtone esančios Maskvos ambasados priekaištą, kad JAV šia byla siekia propagandi-

nių tikslų, prezidento sekretorius spaudos reikalams pareiškė: „Yra gerai žinoma, tą spauda ir oficialūs pranešimai nurodo, kad jūreivis ieškojo globos Amerikos pakrančių sargybos skuteryje ir kad sovietų jūreiviai, kuriems buvo leista į tą skuterį įlipti, sugrąžino tą jūreivį į sovietų laivą, panaudodami smurtą“. „Amerikos balso“ korespondentai iš Valstybės departamento dar pranešė, kad Valstybės departamento pareigūnas Richardas Deivis išsikvietė SSRS ambasadoriaus pavaduotoją Julijų Varencovą ir jam pareiškė apgailestaujęs, kad grąžinant jūrininką buvo panaudotas smurtas. Visą laiką apie incidentą, kilusį dėl lietuvių jūrininko, „Amerikos balsas“ pranešinėjo įvairiomis kalbomis⁵⁹.

„Amerikos balso“ pranešime pažymima, kad JAV gyvena daugiau kaip milijonas politinių pabėgėlių, gavusių prieglobstį. Vyriausybė užtikrina, kad JAV nėra pakeitusios savo politikos pabėgėlių atžvilgiu. Valstybės departamentas ir Susisiekimo ministerija pabrėžė, kad politinio prieglobsčio siekiantis asmuo tol, kol aiškinamasi, negali būti grąžinamas svetimon žinion. Valstybės departamento SSRS reikalų skyriaus valdininkas pakrančių sargybą įspėjo, kad SSRS ne kartą yra surežisavusi netikrus pabėgimus, siekdama nemalonumų JAV. Bet vis dar neaišku, kodėl laivo „Tarybų Lietuva“ jūrininkai buvo įsileisti ant amerikiečių laivo denio, kur jie sumušė S. Kudirką ir jėga nusivilko jį atgal. Bostone pakrantės apsaugos tarnyba vykdė tarnybinį patikrinimą, kuris galėjo baigtis teismo procesu⁶⁰. Atstovų rūmų užsienio reikalų pakomitečio posėdyje psekretorio pavaduotojas pareiškė labai apgailestaujęs dėl šio incidento ir pabrėžė, kad tradicinė Amerikos politika dėl politinių pabėgėlių nėra pasikeitusi. Jis sakė, jog yra imtasi priemonių užtikrinti, kad nieko panašaus neatsitiktų. Be to, sakė jis, nebuvė pakankamo sutarimo tarp pakrančių ap-

saugos tarnybos ir Valstybės departamento dėl pabėgėlių. Psekretorio pavaduotojas pabrėžė, jog Valstybės departamentas būgštavo dėl galimos provokacijos – netikro pabėgimo, tačiau pažymėjo, kad pakrantės apsaugos tarnybos nutarimas grąžinti lietuvių jūrininką sovietams prieštarauja Amerikos politikai ir praktikai. Vėliau pareigūnas reporteriams pasakė, kad geriausia paslauga, kurią spauda galėtų padaryti, būtų atkreipti pasaulio dėmesį į mėginusio pabėgti lietuvių likimą⁶¹.

„Amerikos balsas“ ne tik nušviesdavo įvykių eigą, bet ir pateikdavo JAV lietuvių bendruomenės atstovų nuomonę. Vienoje laidoje buvo pateiktas interviu su naujuoju ALT pirmininku Kaziu Bobeliu ir buvusiu pirmininku Eugenijumi Bartkumi.

Viename iš paskutinių pranešimų apie S. Kudirką „Amerikos balsas“ pranešė, kad kontradmirolas W. B. Ellisas ir kapitonas Fletcheris W. Brownas, atsakingi už S. Kudirkos perdavimą atgal į laivą „Tarybų Lietuva“, savo noru pasiprašė išleisti į atsargą. Komisija siūlė admirolą ir kapitoną patraukti atsakomybėn, tačiau susisiekimo ministras, kuriam priklausė pakrantės apsaugos reikalai, nutarė patenkinti jų prašymą ir išleisti į atsargą⁶².

2. Oficialiosios JAV ir lietuvių emigracijos spaudos reakcija į incidentą su S. Kudirka. JAV laikraščiai „Chicago Tribune“, „Chicago Daily News“, „The New York Times“, „The Washington Post“, „The Evening Star“, „The Washington News“ ir kiti pirmuose puslapiuose spausdino ilgus straipsnius apie nepateisinamą JAV pareigūnų elgesį, nupasakojo visą įvykio eigą, nuolatos skelbė įvairią informaciją, susijusią su lapkričio 23 d. incidentu. Laikraščiai spausdino ne tik vedamuosius ir savo komentatorių straipsnius, bet ir skaitytojų laiškus. „The Washington News“ 1970 m. gru-

džio 1 d. įdėjo net tris ilgus straipsnius. Pusę puslapio užėmė Johno Herlingo straipsnis „The Cry of Simas. The Boat was silent. Shame was their passenger“. „The Washington Post“ gruodžio 2 d. Smitho Hepstone'o straipsnyje „Simas and the Yellow – tailed Folder Caper“ rašoma: „Simas buvo jo vardas, ir kiekviena Amerikos vėliava turėtų būti ligi pusės stiebo nuleista, kad bent dalinai atsilygintų už padarytą skriaudą jam ir šio krašto idealams, leidžiant šešiams budeliams ateiti į Amerikos laivą, sumušti politinį pabėgėlį ligi suglebimo ir išvilkti jį nežinomam likimui“. Straipsnio autorius rašo, jog pakrantės apsaugos tarnybai, matyt, labiau rūpėjo geltonuodegės plekšnės negu žmogaus gyvybė, o toks jų sprendimas dvokia kaip sušvinkusi žuvis⁶³.

1970 m. gruodžio 2 d. „The New York Times“ straipsnyje „Rytų agentūros tyli“ rašė, kad SSRS ir Rytų Europos spaudos agentūros nė vienu žodžiu neužsiminė apie S. Kudirkos mėginimą pabėgti. Tokios ignoravimo taktikos jos daugiausia laikosi pabėgimų į Vakarus atžvilgiu. Amerikos komentari ir pranešimai apie įvykį buvo skelbiami norint klausytojus įtikinti, kad atsisakymas suteikti prieglobstį yra, kaip pareiškė vienas oficialus asmuo, „nukrypimas nuo teisingo kelio“⁶⁴. Kitame straipsnyje „Prieglobsčio teisė“ cituojami tokie Baltųjų rūmų sekretorius spaudos reikalams Ronaldo Zieglerio žodžiai apie sprendimą grąžinti S. Kudirką į laivą „Tarybų Lietuva“: „Čia, aišku, buvo priimtas klaidingas sprendimas. Tai buvo daugiau negu klaidingas sprendimas, daugiau negu individuali tragedija. Tai jau buvo tikras Ženevos Konvencijos dėl pabėgėlių, kurios iniciatorė yra ši šalis, 33 straipsnio pažeidimas“⁶⁵.

„The Washington Post“ 1970 m. gruodžio 3 d. vedamajame straipsnyje „Simas“ pažymėjo, kad „būtų politiniai ir moraliniai gerai, jei prezidentas tiesiogiai interventuo-

tų Sovietų Sąjungą dėl dviveidiškumo, išgalvojant kriminalinius kaltinimus jūreiviui, kad tuo užkirstų jo pabėgimą“⁶⁶.

1970 m. gruodžio 14 d. laikraštyje „U. S. News and World Report“ išspausdintame straipsnyje „Tarybinis jūreivis ieškojo Jungtinėse Valstijose prieglobsčio, bet nerado“ buvo rašoma, kad Jungtinių Tautų vadovai apkaltino JAV laužant tarptautines sutartis dėl politinių kalinių globos. Jungtinių Tautų sutartys dėl pabėgėlių, kurias pasirašė JAV, bet kurių nepasirašė SSRS, taip apibrėžia pabėgėlius (emigrantus): „Kiekvienas asmuo, kuris pagrįstai bijo, kad bus persekiojamas dėl rasės, religijos, tautybės, priklausymo kokiai socialinei grupei ar dėl politinių pažiūrų, yra už savo šalies ribų ir negali ar dėl tokios baimės nenori naudotis tos šalies globa“. Taip pat išaiškintos šalies, kuri yra pasirašiusi sutartį dėl pabėgėlių, pareigos: „Nė viena sutartį pasirašiusi valstybė jokia būdu neturi išvyti pabėgėlį ar grąžinti jį į šalį, kur gresia pavojus jo gyvybei ar laisvei rasiniais, religiniais, tautiniais sumetimais, dėl priklausymo kokiai socialinei grupei ar dėl politinių pažiūrų“⁶⁷.

Dar daugiau dėmesio S. Kudirkai buvo skiriama lietuvių emigracinėje spaudoje. Lietuvių laikraščiai „Darbininkas“, „Draugas“, „Tėvynė“ spausdino straipsnius, komentarus ir pranešimus apie Amerikos lietuvių organizacijų vykdomas akcijas. Taip pat buvo perspausdinamos Kongreso narių kalbos, jų pareikštos nuomonės ir pan. 1970 m. gruodžio 3 d. „Draugas“ išspausdino straipsnį „Pagerbė laisvės siekusį lietuvių jūrininką“; jame rašoma apie amerikiečių organizacijos – Nacionalinės ekonomikos tarybos surengtą banketą, kuriame dalyvavo ir Lietuvos generalinis konsulas Niujorke Anicetas Simutis su žmona. Bankete buvo prisimintas ir pagerbtas laisvės siekęs lietuvis jūrininkas S. Kudirka. 1970 m. gruodžio 4 d. „Draugas“ išspausdino Atstovų

rūmų nario D. Managano telegramą JAV lietuvių bendruomenės veikėjui dr. P. Vileišiui, kurioje išdėstė savo nuomonę apie incidentą. Laikraštis „Tėvynė“ straipsnyje „Laisvę mylinčios tautos sūnus“ užsiminė apie visai neseniai įvykusį tėvo ir sūnaus Brazinskių pabėgimą į Turkiją ir jų likimą palygino su S. Kudirkos likimu. JAV lietuvių organizacijų ir pavienių asmenų veiksmai siekiant išsiaiškinti visas S. Kudirkos gražinimo aplinkybes plačiai buvo nušviečiami ir spaudoje.

3. Nuosprendis. 1970 m. gruodžio 11 d. Lietuvos SSR KGB Tardymo skyrius, ištyręs gautą pranešimą, kad Klaipėdos refrižeratorių laivyno bazės radijo operatorius S. Kudirka 1970 m. lapkričio 23 d. per oficialų plaukiojančiosios bazės „Tarybų Lietuva“ ir JAV pakrančių apsaugos katerio „Vigilant“ susitikimą JAV teritoriniuose vandenyse iš savo laivo peršoko į amerikiečių laivą ir paprašė politinio prieglobsčio, iškėlė jam baudžiamąją bylą pagal nusikaltimo, numatyto Lietuvos SSR baudžiamojo kodekso 62 straipsnio I dalyje, požymius. Gruodžio 15 d. pristatytas į Klaipėdos uostą S. Kudirka buvo sulaikytas, o gruodžio 16 d. suimtas⁶⁸. Dėl tokio S. Kudirkos poelgio JAV valdantieji sluoksniai bei lietuvių emigrantų organizacijos „pakėlė įžūlią antitarybinę kampaniją, kuri padarė tam tikrą žalą politiniams SSRS interesams“. Teismo posėdyje S. Kudirka neprisipažino padaręs jam inkriminuojamą nusikaltimą. Jis pareiškė, kad „tarybinė santvarka ir jos valdžios atstovai privertė jį bėgti iš Tarybų Sąjungos, nes čia jis neturėjo laisvės ir materialinio gyvenimo sąlygų, buvo nepagrįstai persekiojamas, varžomos jo teisės bei interesai. Todėl jis bėgo į JAV, kur, galvojo, bus užtikrintos visos jo teisės. Be to, jis laikė, kad žmogus turi teisę savo nuožiūra gyventi bet kurioje kitoje šalyje“⁶⁹.

Byloje buvo nurodoma, kad turimi JAV valdžios atstovų, radijo ir spaudos pareiškimai rodo, jog S. Kudirkos poelgį JAV oficialūs asmenys ir lietuvių emigrantų organizacijos panaudojo antisovietinei propogandai, skleistai įvairiomis pasaulio kalbomis. Visa tai padarė tam tikrą žalą politiniams SSRS interesams, todėl nutarta prie bylos pridėti radijo stočių antisovietinių laidų stenogramas, JAV spaudos santraukas ir kitą medžiagą, kaip jo padaryto nusikaltimo padarinius⁷⁰.

Teismas konstatavo, kad S. Kudirka padarė itin pavojingą valstybinį nusikaltimą – išdavė tėvynę, todėl jis, atsižvelgiant į konkrečias nusikaltimo aplinkybes, turi būti nubaustas atitinkamai griežta laisvės atėmimo bausme. Teisminė kolegija nusprendė S. Kudirką pripažinti kaltu padarius nusikaltimą, numatytą Lietuvos SSR BK 62 straipsnio I dalyje (tėvynės išdavimas) ir nubausti jį laisvės atėmimu 10 metų ir konfiskuoti turimą. Bausmę atlikti griežtojo režimo pataisos darbų kolonijose ir jos laiką skaičiuoti nuo 1970 m. lapkričio 23 d. Taip pat priteisti iš S. Kudirkos į valstybės pajamas teismo išlaidas – 216 rb 68 kp. Nuosprendis buvo galutinis ir kasacine tvarka neapskundžiamas⁷¹.

S. Kudirka kalėjo Pskove, Mordovijos lageriuose. Jo motina laiške JAV gyvenančiai savo draugei parašė apie sūnų. Ši vienoje Niujorko katalikų bažnyčioje aptiko dokumentą, liudijantį, kad S. Kudirkos motina yra gimusi Amerikoje. Pagal JAV įstatymus tai reiškia, kad ji yra tos šalies pilietė. Motinai gavus JAV pilietybę, S. Kudirkai, lageryje praleidusiam trejus metus ir devynis mėnesius, 1974 m. buvo leista su šeima išvykti į JAV⁷².

1989 m. rugsėjo 1 d. Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo prezidiumas, susidedantis iš prezidiumo pirmininko Mykolo Ignoto, prezidiumo narių J. Sinkevičiaus, Aristido Pėstininko, Algirdo Valiulio, dalyvaujant

Lietuvos SSR prokuroro pavaduotojui Artūriui Paulauskui, nutarė Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo teisminės baudžiamųjų bylų kolegijos 1971 m. gegužės 20 d. nuosprendį panaikinti ir baudžiamąją bylą prieš S. Kudirką nutraukti nesant jo veikloje nusikaltimo sudėties⁷³.

2000 m. vasarą S. Kudirka su savo 94 metų motina nepastebimai ir tyliai grįžo iš JAV į tėvynę.

III. J. SIMOKAIČIO IR G. MICKUTĖS MĖGINIMAS UŽGROBTI LĒKTUVĄ

J. Simokaitis, susitaręs su savo žmona G. Mickute, 1970 m. lapkričio 13 d. užpuolė lėktuvo IL-14 Nr. 52054, skridusio reisu Nr. 57 Vilnius–Kaunas–Palanga, įgulą. Grausindami padegti išpiltus lėktuve degalus, jie kėsinosi lėktuvą užvaldyti ir nuskraidinti jį į Švediją⁷⁴. Pabėgti užgrobę lėktuvą J. Simokaitis ryžosi po sėkmingo tėvo ir sūnaus Brazinskų pabėgimo. Po to įvykio jis suprato, kad užgrobti lėktuvą kur nors prie pietinių Sovietų Sąjungos sienų bus sunku, todėl nusprendė tai padaryti Lietuvoje – užgrobti lėktuvą, skrendantį į Klaipėdą arba Palangą, ir juo nuskristi į Švediją.

J. Simokaitis gimė 1936 m. Nebuvo SSKP narys, turėjo aukštąjį išsilavinimą. Nuo 1968 m. rugsėjo 6 d. dirbo ansamblio „Lietuva“ administratoriumi. „Apart jo sugebėjimo ir aktyvaus administracinio darbo rezultatų, daugelis kolektyvo narių skundėsi jo grubumu. J. Simokaičio elgesyje jautėsi išdidumo charakteris, diktatoriškas elgesys. J. Simokaitis nuo 1968 m. gruodžio mėn. buvo psichoneurologinėje ligoninėje priverstiniame gydyme. Grįžęs jis pripažino savo klaidas ir prašė padėti jam pasitaisyti ir darbu įrodyti savo elgesį. Mes patikėjome ir manėme, kad nuoširdus prisipažinimas bus laidas į geresnę ateitį“⁷⁵. Tokia „Lietu-

vos“ ansamblio vadovybės charakteristika nėra objektyvi, nes parašyta jau po J. Simokaičio padaryto nusikaltimo. Naujosios Vilnios ligoninėje J. Simokaitis buvo gydytas nuo alkoholizmo dar anksčiau – 1964 ir 1967 m. 1969 m. pavasarį jis susipažino su būsimąja žmona G. Mickute (g. 1949 m.), kuri nuo tų metų buvo „Lietuvos“ ansamblio šokių grupės artistė.

Mėginimas užgrobti lėktuvą IL-14 nebuvo pirmasis J. Simokaičio ketinimas ištrūkti iš Sovietų Sąjungos. 1956 m. jis gavo žinią apie giminaičius, gyvenančius JAV ir Kanadoje – dėdes Mykolą Simokaitį (Čikaga) ir Kazį Simokaitį (Kanada, Brandfordo miestas). Jie buvo J. Simokaičio tėvo broliai, iš Lietuvos išvykę dar 1944 m. J. Simokaičiui kilo mintis išvykti gyventi į JAV, Kanadą ar kurią nors kitą kapitalistinę šalį. Pirmą kartą pabėgti į užsienį jis ketino 1966 m., kai buvo išvažiavęs į Lenkijos Liaudies Respubliką. Čia jis lankėsi savo pažįstamo Leszeko Borowskio, gyvenančio Lodzėje, kvietimu. Kolobžego mieste J. Simokaitis buvo susitaręs su vieno žvejybinio laivo kapitonu, kad šis nugabens jį prie Bronholmo salos, priklausančios Danijai, ir paleis į jūrą. Tam tikslui J. Simokaitis buvo įsigijęs pripučiamąją guminę valtį⁷⁶. Vėliau planavo iš salos ištrūkti į Ameriką ar Kanadą. Rengdamasis įvykdyti šį planą buvo Lenkijos saugumo organų sulaikytas ir perduotas Sovietų Sąjungai. Lietuvos SSR KGB įspėjo J. Simokaitį, ir jis pažadėjo nieko panašaus nedaryti. Baudžiamoji byla tąkart jam nebuvo iškelta⁷⁷.

Vis dėlto J. Simokaitis neatsisakė minties pabėgti į JAV. 1967 m. į Lietuvą kaip turistė buvo atvykusi jo dėdės M. Simokaičio žmona. Susitikęs su ja Vilniuje J. Simokaitis prašė, kad jos vyras arba kitas dėdė, gyvenantis Kanadoje, atsiųstų iškvietimą atvykti nuolat pas juos gyventi. 1967 ar 1968 m. J. Simokaitis gavo tokį iškvietimą ir nuvyko į

Kanados pasiuntinybę tvarkyti dokumentų. Keletą kartų apsilankęs Kanados pasiuntinybėje ir negavęs leidimo išvykti į Kanadą, ėmė galvoti, kaip pabėgti iš Sovietų Sąjungos užgrobus lėktuvą.

Mintis pabėgti į užsienį lėktuvu kilo 1970 m. vasarą. Kaip jis pats teigė, tuomet spaudoje jam dažnai tekdavo skaityti apie atskirų asmenų įvykdytus lėktuvų užgrobimus ir jų nuskraidinimus į norimas šalis. 1970 m. rugpjūčio mėn. apie savo planus pabėgti iš Sovietų Sąjungos lėktuvu J. Simokaitis pasakė savo žmonai G. Mickutei. Iš pradžių ji nesutiko, bet vėliau jam pavyko ją įkalbėti bėgti kartu. J. Simokaitis nusprendė Lietuvoje pagrobti lėktuvą, skrendantį į Klaipėdą arba į Palangą, ir juo nuskristi į Švediją. Kad įgula paklustų jo reikalavimams, sumanė panaudoti kokį nors šaunamąjį ar sprogstamąjį ginklą. J. Simokaitis paprašė savo pusbrolio Juro Romano gauti ginklą⁷⁸, tačiau šis prašymo neįvykdė. Tai, ką padarė Brazinskai, J. Simokaitį paskatino imtis konkrečių veiksmų savo planams įgyvendinti, nes apie šį įvykį buvo daug kalbama visur, taip pat ir J. Simokaičio darbovietėje, kurioje dirbo P. Brazinsko dukters vyras Alfonsas Jasiulionis. Per apklausą J. Simokaitis teigė nesąs radikalių priemonių šalininkas, t. y. nepateisinąs žmogžudysčių, todėl tėvo ir sūnaus Brazinskių veiksmų neteisino, nors pačiam pabėgimui ir pritarė. Pasak jo, jeigu jam būtų pavykę įsigyti ginklą, tai jį būtų panaudojęs tik grasinimui, nebūtų šaudęs. Kalbėdamasis su J. Romanovu J. Simokaitis pasakė, kad organizuoja pabėgimą lėktuvu į Švediją, ir paprašė surasti kelis žydų tautybės piliečius, kuriuos už pinigus jis galėtų pervežti į užsienį⁷⁹. Apie pabėgimą į užsienį J. Simokaitis kalbėjo ir su pažįstamu lakūnu Jonu Kuzminsku, dirbančiu Vilniaus oro uoste. Nuvykęs pas jį į namus, J. Simokaitis jo klausė, kokios yra realios galimybės pabėgti lėk-

tuvu į Švediją, jį užgrobus panašiai, kaip tai padarė Brazinskai. J. Simokaičio žodžiais tariant, „jis mane iškvailino už mano tokį klausimą, pasakė, jog tai yra pavojinga, nes lėktuvo įgula yra ginkluota. Lėktuvo užgrobimo atveju statoma pavojun įgula ir lėktuve esantieji keleiviai. Dar pasakė, kad Leningrade buvo mėginta pagrobti lėktuvą pabėgimo į užsienį tikslu, bet visi buvo sulaukyti vietoje“⁸⁰. Išeidamas J. Simokaitis paprašė sužinoti, kokia dabar lėktuvuose tvarka, padažnėjus lėktuvų užgrobimų.

J. Simokaičio teigimu, mintis panaudoti lėktuvo įgulos grasinimui benzina jam kilo likus trims ar keturioms dienoms iki bandymo pabėgti, tačiau žmonai apie tai pasakė tik pabėgimo dieną. Vyro paprašyta G. Mickutė nupirko ir parnešė į namus apie 3 litrus benzino, kurį išpilstė į butelius.

1970 m. lapkričio 13 d. rytą pasiėmę nusipirktą benzina ir žiebtuvėlius J. Simokaitis ir G. Mickutė nuvyko į Vilniaus oro uostą, iš kur turėjo skristi į Palangą, tačiau dėl prasto oro iki vakaro visi reisai buvo atidėti. J. Simokaitis paprašė žmoną nupirkti dar benzino, nes nupirktojo galėjo būti per mažai. G. Mickutė nupirko 5 litrus žibalo. Vakare, antrą kartą vykdami į oro uostą, J. Simokaitis ir G. Mickutė turėjo metalinį indą su degalais, J. Simokaičio vadinamą „kanistra“, kuris buvo paslėptas ūkiniame krepšyje, ir butelius, sudėtus į portfelį. Norėdama panaikinti degalų kvapą G. Mickutė į portfelį pripylė kvapą sugeriančių grūdelių⁸¹.

Į oro uostą jie atvyko tarp 18 ir 19 val. Juos lydėjo žmonos sesuo Nijolė. Kadangi bilietai į lėktuvą, skrendantį eiliniu reisu į Palangą, buvo parduoti, J. Simokaitis paprašė atsitiktinai sutiktą pažįstamą lakūną padėti gauti bilietus.

Lėktuvui atsukridus į Kauno oro uostą, J. Simokaitis, pasiėmęs tranzistorinį radijo aparatą „Meridian“, nuėjo į bufetą, kuriam tikėjosi nusipirkti butelį konjako, paža-

dėtą lėktuvo įgulos nariams už gautus bilietus. G. Mickutė liko lauke. Kadangi bufetas buvo uždarytas, pasibeldė į tarnybinio įėjimo duris ir jas atidariusios bufetininkės paprašė dviejų butelių konjako ir vieno butelio mineralinio vandens. Kaip užstatą paliko radijo aparatą. Už savo pinigus dar išgėrė stiklinę vyno. Kai sugrįžo į lėktuvą, visos vietos buvo užimtos, ir lėktuvo palydovė juos nuvedė į tarnybines patalpas, esančias lėktuvo priekinėje dalyje. J. Simokaitį ji pasodino palydovės vietoje šalia bagažinės, o G. Mickutę – kairėje pusėje, pilotų kabinoje už pirmojo piloto sėdynės⁸². Durys į tarnybines lėktuvo patalpas buvo uždarytos ir J. Simokaičiui pasibeldus jas atidarė vienas iš lakūnų, kuriam jis ir perdavė konjako butelį. Paskui sugrįžęs į palydovės vietą J. Simokaitis atkimšo antrą konjako butelį ir ėmė po truputį gurkšnoti. Praslinkus kelioms minutėms jis vėl pasibeldė į pilotų kabinos duris ir pasiūlė lakūnams išgerti. Šiems atsisakius gerti, durys į pilotų kabiną liko neuždarytos. Dar po kelių minučių, jau lėktuvui skrendant, J. Simokaitis pasikvietė žmoną iš pilotų kabinos. Jiedu išgėrė konjako ir susitarė, kad J. Simokaitis išpils benzina lėktuvo priekinėje dalyje, o G. Mickutė – kitame keleivių salono gale. Kai ji atnešė portfelį su benzino buteliais, J. Simokaitis vieną išpylė čia pat, bagažinėje. G. Mickutė nuėjo į kitą lėktuvo galą išpilti likusio benzino. Jai J. Simokaitis liepė išsiimti žiebtuvėlį ir, jeigu kas nors prie jos prisiartins, sakyti, kad padegs benzina, tačiau įspėjo, kad tik grasintų, bet jokių būdu nedegtų. G. Mickutei išėjus, J. Simokaitis, paėmęs vieną butelį benzino, dalį jo išpylė prie pilotų kabinos. Vėliau, atidaręs pilotų kabinos duris, kurios nebuvo užsklęstos, perėjo į kitas maždaug pusantro metro ilgio tarnybines patalpas ir pateko į pilotų kabiną. Atsistojęs prie pat pirmojo ir antrojo pilotų sėdynių pakeltu balsu sušuko, kad jie skristų į Švediją, nes priešingu atve-

ju lėktuve bus uždegtas išpiltas benzinas, kad lėktuvas „užblokuotas“, kad kitame lėktuvo gale taip pat yra kam padegti benzina. Per apklausą J. Simokaitis negalėjo tiksliai prisiminti ir paaiškinti tolesnių savo veiksmų. „Nelabai gerai atmenu, ką aš dariau su ta bonka, kurią laikiau rankoje. Gerai neatmenu, kaip aš vėl sugrįžau į savo vietą, bet prisimenu, kaip pasiėmiau antrą bonką su benzinu ir vėl nuėjau į pilotų kabiną. Čia aš pastebėjau tikrai vieną pilotą, sėdintį priekyje kairėje pusėje“⁸³. Vėl pakartojęs grasinimus, J. Simokaitis pradėjo pilstyti benzina. Tuo metu jį iš nugaros kažkas sugriebė už rankų. Jį sulaikiusiam asmeniui J. Simokaitis nesipriešino ir buvo pasodintas pilotų kabinoje. Kaip toliau klostėsi įvykiai, jis neprisiminė. Pasak jo, atsitokėjo tikrai tuomet, kai jį išvedė iš lėktuvo Palangos oro uoste. Lėktuvo kapitono V. Pliasunovo teigimu, kai lėktuvas pakilo Kaune, po 15–20 minučių jis pajuto aštrų benzino kvapą ir įgulos nariui N. Tarasevičiui liepė pažiūrėti, iš kur lėktuve atsirado tas kvapas. N. Tarasevičiui išeinant iš kabinos, prie durų pasigirdo triukšmas. Lėktuvo kapitonas pamatė N. Tarasevičių besigrumiantį su J. Simokaičiu. Liudytojų parodymais, J. Simokaitis, su benzino bakeliu įsibrovęs į pilotų kabiną, pylė benzina ant prietaisų, apipylė lėktuvo kapitoną V. Pliasunovą ir reikalavo skristi į Švediją grasindamas, kad priešingu atveju jis arba jo žmona padegs lėktuvą. J. Simokaitis kabinoje šaukė, kad vis vien visi sudegs⁸⁴. Liudytojas V. Močialinas tą patį patvirtino ir teigė, jog pilotų kabinoje J. Simokaitis kartojo „Švedija, Švedija“ ir grasino, kad visi sudegs, nes jeigu ne jis, tai jo žmona padegs lėktuvą. Per grumtynes pilotų kabinoje J. Simokaitis buteliu sudaužė lėktuvo automatinio valdymo prietaisą, kuris buvo įvertintas 157 rb⁸⁵. Įgulos nariai jį jėga pasodino kabinoje, atėmė žiebtuvėlį. Tuo metu lėktuvo palydovė L. Razumovskaja pranešė, kad kitame salono gale moteris

pila kažkokį skystį. Ten nuskubėjo V. Tarasevičius. G. Mickutė, išpylusi iš bakelio žibala, demonstratyviai uždegė žiebtuvėlį ir keleiviams grasino, kad padegs lėktuvą, jeigu jie trukdys J. Simokaičiui pilotų kabinoje. Liudytojai E. Ažigovas ir T. Marabajevas matė, kaip G. Mickutė iš bakelio pylė kažkokį skystį. T. Marabajevui paklausus, ką ji čia daro, G. Mickutė toliau pylė skystį ir atsakė: „Ramiai“⁸⁶. Sulaikius G. Mickutę ir perdavus ją saugoti keleiviams, liudytojas E. Ažiganovas jai papriekaištavo, kodėl ji norėjo padegti lėktuvą. Į tai G. Mickutė atsakė, kad lėktuvo ji nenorėjusi padegti, tačiau jeigu tektų žūti, tai jai nesvarbu, kad kartu žus daug žmonių.

Lėktuvo IL-14 Nr. 52054 apžiūros protokole rašoma, kad jo salone rasti medžiagos gabalai, persisunkę žibalo, lakūnų kabinoje rastas butelis su benzinu ir sudaužytas automatinio valdymo prietaisas, palydovės patalpose – trys buteliai su benzino likučiais. Be to, iš J. Simokaičio buvo paimtas žiebtuvėlis, o kitas rastas krepšyje⁸⁷. Techninė-cheminė ekspertizė konstatavo, kad dėl šių J. Simokaičio veiksmų lėktuvas galėjo užsidegti. Išpylus benzino lakūnų kabinoje ir prie kabinos, susidarė vietinė benzino ir oro koncentracija, kuri galėjo užsidegti nuo kibirkšties ar įkaitusių lėktuvo prietaisų. Be to, išpiltas benzinas buvo lengvai uždegamas žiebtuvėliu. Užsidegus išpiltiems degalams ir veikiant papildomiems lėktuvo degiams komponentams, lėktuvas būtų sudegęs, todėl dėl J. Simokaičio ir G. Mickutės veiksmų buvo kilusi reali grėsmė 42 keleivių bei lakūnų gyvybei ir lėktuvui⁸⁸.

Per apklausas paaiškėjo J. Simokaičio ir jo žmonos G. Mickutės mėginimo bėgti į Švediją motyvai. J. Simokaitis įrodinėjo, kad nėra priešiška nusiteikęs sovietinės santvarkos atžvilgiu. Pabėgti iš Sovietų Sąjungos norėjęs dėl to, kad troško gyventi kapitalistinėse šalyse, kur egzistuoja kitos moralės normos, užsitikrinti geresnį materialinį gy-

venimą⁸⁹. Ten jis tikėjęsis praturtėti, įsigyti lengvąjį automobilį. Taip pat jis norėjęs užmiršti savo praeitį, kadangi Sovietų Sąjungoje dėl savo elgesio buvo laikomas puolusiu žmogumi. Jei J. Simokaičiui būtų ir nepavykę įgyvendinti užsibrėžtų tikslų, tai pakliuvęs į teisingumo rankas jis būtų atsisveikinęs su savo negarbinga praeitimi⁹⁰.

J. Simokaitis planavo, kad iš Švedijos nuvyks pas giminaičius į JAV ar Kanadą. Iš Švedijos jis ketino skambinti vienam iš dėdžių ir paprašyti, kad šie organizuotų jo išvykimą. Jis turėjo pasiėmęs užrašų knygutę, kurioje buvo abiejų dėdžių adresai ir jų telefonai⁹¹. Daryti kokių nors politinių šmeižikiškų pareiškimų užsienyje J. Simokaitis neplanavo, tačiau, jeigu jam būtų buvę pareikšta, kad bus gražintas į Sovietų Sąjungą, jis būtų prašęs politinio prieglobsčio⁹².

Be to, per apklausą J. Simokaitis teigė, kad jeigu jam nebūtų pavykę įsikurti Švedijoje ar kurioje kitoje kapitalistinėje valstybėje, jis po kurio laiko būtų grįžęs į Sovietų Sąjungą. Tokią mintį jam sukėlė Paulius Normantas (LYA nepavyko aptikti jo baudžiamosios bylos) – J. Simokaičio pažįstamas iš tų laikų, kai jis gyveno ir dirbo Palangoje, „Bangos“ sanatorijoje. P. Normantas ten dirbo sezoniniu fizinio lavinimo instruktoriumi. 1967 m. už mėginimą pabėgti į Turkiją jis buvo nubaustas, vėliau amnestuotas. P. Normantas kalbėdamasis su J. Simokaičiu sakė, kad „jeigu jam būtų pasisekę pabėgti, tai užsienyje jis būtų apsigynęs daktarata ir po kokių penkerių metų grįžęs į Tarybų Sąjungą“. Todėl J. Simokaitis, ruošdamasis pabėgti į užsienį ir suprasedamas, kad Sovietų Sąjungai, kaip valstybei, daro žalą, ateityje, tikėdamas humanišku, manė galėsiąs į ją sugrįžti.

J. Simokaitis pripažino, jog grobdamas lėktuvą ir tikėdamasis juo nusukti į Švediją jis darė žalą Sovietų Sąjungos prestižui, taip pat moralinę ir fizinę žalą lėktuvo keleiviams. Pabėgimas iš Sovietų Sąjungos į ka-

pitalistinę valstybę dėl to, kad buvo nepatenkintas gyvenimo sąlygomis (materialinėmis ir moralinėmis), ir šių priežasčių išdėstymas kapitalistinių šalių valdžios, spaudos organams ar šiaip piliečiams taip pat būtų pakenkę Sovietų Sąjungai. Be to, atvykęs į Švediją, vėliau į JAV, J. Simokaitis neketino išduoti kokių nors politinių ar karinių žinių. Politinio prieglobsčio prašymą jis suprato kaip pareiškimą atitinkamiems valdžios organams, kad Sovietų Sąjungoje jo materialinės ir moralinės gyvenimo sąlygos buvo prastos, kad kapitalistiniame pasaulyje, padedamas savo giminaičių, tikisi gyventi geriau, kad čia jo nevaržys ir tos moralės normos, kurios egzistuoja Sovietų Sąjungoje⁹³.

Iš G. Mickutės parodymų sunku suprasti jos veiksmų motyvą ir pasiryžimą bėgti kartu su vyru. Atsakydama į klausimą „Koks buvo Jūsų bėgimo iš Tarybų Sąjungos į užsienį tikslas ir kokie buvo Jūsų tolesni planai?“ ji teatsakė: „Man asmeniškai tarybinė santvarka nieko blogo nepadare ir aš nieko prieš ją neturiu. Aš asmeniškai viena niekuomet pabėgti iš Tarybų Sąjungos į užsienį nesiruošiau ir net tokia mintis man niekuomet kilusi nebuvo. 1970 m. lapkričio 13 d. aš iš Tarybų Sąjungos į Švediją pabėgti norėjau tikrai savo vyro J. Simokaičio prikalbėta. Tokiu būdu aš norėjau būti jam ištikima žmona, būti visuomet kartu su juo ir vykdyti tai, ką jis nori. Kitokio tikslo aš asmeniškai, norėdama pabėgti kartu su savo vyru J. Simokaičiu į Švediją, neturėjau. Dabar aš puikiai suprantu, kad darydama, savo vyro prikalbėta, tokį žingsnį savo gyvenime, aš buvau silpnavalė, neturinti savo griežto ir tvirto nusistatymo moteriškė, ir dėl to, ką dariau, labai gailiuosi“⁹⁴. Kalbėdama apie žalą Sovietų Sąjungai G. Mickutė teigė, kad tąsyk daugiau galvojo apie lėktuvo tvarkaraščio sutrikimą ir galimą keleivių nepasitenkinimą dėl maršruto pakeitimo. „Kėsindamasi užgrobti lėktuvą ir nuskraidinti jį į Gotlando salą, kuri priklauso Šve-

dijai, aš buvau įsitikinusi, jog šiais veiksmais jokios žalos Tarybų Sąjungai nepadarysiu“. G. Mickutė taip pat negalėjo pasakyti, kaip būtų pasielgusi pabėgusi iš Sovietų Sąjungos. Viskas būtų priklausę nuo to, kaip būtų pasielgęs jos vyras. Jeigu jis būtų paprašęs politinio prieglobsčio, tą patį būtų padariusi ir ji. „Grįžti į Tarybų Sąjungą, palikusi savo vyrą J. Simokaitį užsienyje, aš nesiruošiau“⁹⁵.

Lietuvos SSR KGB Tardymo skyriaus ypač svarbių bylų vyr. tardytojas majoras V. Kažys, išnagrinėjęs J. Simokaičio ir G. Mickutės baudžiamosios bylos Nr. 310 medžiagą, nutarė pareikšti J. Simokaičiui kaltinimą padarius nusikaltimus, numatytus Lietuvos SSR baudžiamosio kodekso 16 straipsnio II dalyje (pasikėsinimas padaryti nusikaltimą) ir 62 straipsnio I dalyje (tėvynės išdavimas) bei 16 straipsnio II dalyje ir 95 straipsnyje (valstybinio turto grobstymas itin stambiu mastu)⁹⁶. Be to, dar buvo nustatyta, kad J. Simokaitis, pažeisdamas valiutos operacijų taisyklės, supirkinėjo užsienio valiutą, už kurią įsigijo įvairių užsieninių daiktų, todėl jam buvo pareikštas kaltinimas ir pagal Baudžiamosio kodekso 87 straipsnio I dalį⁹⁷. Kadangi G. Mickutė šeimos motyvais kėsinosi pabėgti į užsienį ir tuo tikslu siekė užvaldyti lėktuvą, grasindama priemonėmis, kurios kėlė pavojų keleivių ir lakūnų gyvybėms, ji įvykdė nusikaltimus, numatytus Baudžiamosio kodekso 16 straipsnio II dalyje, 82 straipsnio I dalyje (neteisėtas išvažiavimas į užsienį) ir 227 straipsnyje (grasinimas nužudyti)⁹⁸. Teismas konstatavo, kad J. Simokaitis įvykdė itin pavojingą valstybinį nusikaltimą – kėsinosi išduoti tėvynę, ir kitą valstybinį nusikaltimą – valiutos operacijų taisyklių pažeidimą. Jis buvo pabėgimo į užsienį iniciatorius ir įtraukė į nusikaltimą G. Mickutę, taip sudarydamas organizuotą grupę. Be to, J. Simokaitis savo nusikalstama veika sudarė realią grėsmę

42 asmenų gyvybėms ir grasino sunaikinti lėktuvą, t. y. veikė visuotinai pavojingu būdu. Nusikaltimą jis padarė būdamas girtas. Šios aplinkybės pagal įstatymą laikomos sunkinančiomis kaltę aplinkybėmis. Teismas nusprendė J. Simokaitį pripažinti kaltu padarius nusikaltimą, numatytą Lietuvos SSR baudžiamojo kodekso 16 straipsnio II dalyje bei 62 straipsnio I dalyje ir nubausti jį mirties bausme – sušaudymu, taip pat konfiskuoti turtą. Be to, pripažinti kaltu padarius nusikaltimą, numatytą Baudžiamojo kodekso 87 straipsnio I dalyje (valiutos operacijų pažeidimas) ir nubausti laisvės atėmimu trejiems metams. Apibendrinus bausmes paskirti galutinę bausmę – sušaudymą, taip pat konfiskuoti turtą. Pagal Lietuvos SSR baudžiamojo kodekso 16 straipsnio II dalį ir 95 straipsnį J. Simokaitis buvo išteisintas. G. Mickutė pripažinta kalta padarius nusikaltimus, numatytus Lietuvos SSR baudžiamojo kodekso 16 straipsnio II dalyje, 82 straipsnio I dalyje bei 227 straipsnyje, ir, apibendrinus bausmes, nubausta laisvės atėmimu trejiems metams. Iš J. Simokaičio Lietuvos SSR civilinės aviacijos valdybai buvo priteisti 157 rb. Priteistos ir teismo išlaidos: iš J. Simokaičio – 179 rb 10 kp, iš G. Mickutės – 150 rb. Nuosprendis buvo galutinis ir kasacine tvarka neskundžiamas⁹⁹.

1971 m. vasario 5 d. Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo teisminė baudžiamųjų bylų kolegija atmetė J. Simokaičio malonės prašymą¹⁰⁰, tačiau 1971 m. birželio 28 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumas nusprendė pakeisti nuosprendį ir J. Simokaičiui mirties bausmė buvo pakeista laisvės atėmimu penkiolikai metų¹⁰¹.

1973 m. balandžio 9 d. pareiškime LSSR KGB pirmininkui gen. mjr. Juozui Petkevičiui J. Simokaitis skundėsi dėl sunkių kalnimo sąlygų, kolonijoje prieš jį vykdomų provokacijų ir nepagrįstų kaltinimų¹⁰². Pareiškime jis pabrėžė, kad dabar yra atsisakęs

savo ankstesnių siekimų, yra visiškai lojalus, stengiasi būti naudingas, paneigė ne vieną įtikinamą faktą, dominusį saugumą, tačiau ir toliau yra traktuojamas kaip didžiausias priešas.

1990 m. spalio 21 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiojo Teismo sprendimu J. Simokaitis ir G. Mickutė, remiantis Lietuvos Respublikos įstatymu „Dėl asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atstatymo“, buvo reabilituoti¹⁰³. Daugiau žinių apie J. Simokaičio ir G. Mickutės likimą nėra.

IV. A. SAKAUSKO PABĖGIMAS Į ŠVEDIJĄ

A. Sakauskas su savo pažįstamu Ventspilio (Latvijos SSR) tralinio laivyno bazės V. Lenino žvejų kolūkio laivo MPT–K 0606 kapitono padėjėju Vladimiru Šorochovu užgrobė laivą ir neteisėtai išplaukė iš Sovietų Sąjungos į Švediją. A. Sakauskas, V. Šorochovo padedamas, atėjęs į laivą pasislėpė triume po tralu. 1985 m. liepos 30 d. laivas perplaukė SSRS valstybinę sieną ir įplaukė į Švedijos ekonominę žvejybos zoną. Iš anksto susitaręs su A. Sakausku, rugpjūčio 4 d. apie 3 val. V. Šorochovas pakeitė kursą, ir laivas įplaukė į Švedijos teritorinius vandenis Elando salos rajone. Tuo metu A. Sakauskas viela užrišo duris iš laivo antstato į viršutinį denį, o V. Šorochovas užrakino duris tarp laivo antstato ir laivo valdymo patalpos ir raktus išmetė į jūrą. Be to, A. Sakauskas kartu su V. Šorochovu surišo budintį mechaniko padėjėją Tulajevą, o kai laivas užplaukė ant seklumos, A. Sakauskas užrakino duris iš denio į valdymo patalpą, išmetė raktus į jūrą, ir abu paliko laivą. A. Sakauskui pavyko pasiekti Elando salą, o V. Šorochovą sulaukė laivo ekipažo nariai. Švedijoje A. Sakauskas gavo politinį prieglobstį ir dabar gyvena šioje valstybėje¹⁰⁴.

A. Sakauskas gimė 1959 m. gegužės 3 d. Panevėžyje. Jis nepriklausė komunistų partijai, buvo baigęs vidurinę mokyklą, nevedęs ir anksčiau neteistas. Iki pabėgimo į Švediją gyveno Vilniuje. Jau gyvendamas Švedijoje davė interviu Švedijos laikraščiui „Dagens Nyheter“ ir teigė, kad iki pabėgimo dirbo dziudo instruktoriumi¹⁰⁵. Mintis pabėgti iš Sovietų Sąjungos jam subrendo tar naujant sovietinėje kariuomenėje. Čia jam sekėsi neblogai. Būdamas dziudo instruktoriumi, priklausė sportininkų kuopai. Jo neišsiuntė toli už Lietuvos, kaip daugelio kitų. Nemažai teko važinėti į turnyrus.

Grįžęs iš kariuomenės, A. Sakauskas nesunkiai gavo darbą dziudo instruktoriumi, tačiau, pasak jo, Lietuvoje mažai kas pasitenkina tokia alga (apie 200 rb). „Žmonės visai verčiasi, kombinuoja. Pasimokyti iš ko yra: valdžios žmonės gyvena prašmatniai, atskirai aprūpinami. Aišku, ir liaudis mėgina eiti jų pėdomis. Neilgai trukus ir panevėžietis darbininko vaikas pradėjo aukštesnės klasės gyvenimą. Prisdėjo prie dažytojų ir remontininkų, kurie privačiai dirbdami gerai uždirbdavo. Jie atlikdavo darbą gerai ir greitai, ne taip, kaip valdžios atsiųsti darbininkai, kurie viską daro lėtai ir blogai. Uždirbdamas per mėnesį iki tūkstančio rublių, atseit, keturiskart daugiau nei vidutinė alga, A. Sakauskas galėjo patogiai gyventi. Pinigus išleisdavo automobiliui, drabužiams, kelionėms“¹⁰⁶. Uždirbdamas nemažai pinigų, A. Sakauskas daug keliavo, matė tolimiausius SSRS pakraščius – Sachaliną, Kamčiatką, Azijos sritis. Stokholmo dienraščio „Dagens Nyheter“ korespondento Omso Vataneno paklaustas, ar tie kraštai kada nors atrodė esą jo tėvynė, A. Sakauskas lėtai, dvejojdamas patraukė pečiais, tarsi gerai nežinodamas, ką pasakyti. Jį domino tikrai tų kraštų gamta, bet visos Sovietų Sąjungos jis niekada nelaikęs savo tėvyne. Tėvynė – tai Lietuva. Korespondentui A. Sakauskas pasakojo, kaip rusai žiūri į jo respubliką; dau-

gelis rusų jį klausdavo, kodėl lietuviai jų nemėgsta, kodėl jie „tokie fašistai“¹⁰⁷. Būdamas Volgograde A. Sakauskas klausė rusų, kaip jie jaustųsi, jeigu pas juos atkeliavę lietuviai verstų mokytis lietuvių kalbos ir lietuviškai gyventi. Apie pabėgimo aplinkybes Stokholmo dienraščio korespondentui A. Sakauskas pasakojo, kad, užmezgęs ryšius su jūrininkais, susipažino su pirmuoju vairininku, iš kurio laivo vėliau paspruko. Rengdamasis pabėgti susirado darbą baseine ir keletą mėnesių intensyviai treniravosi. Sutartą dieną A. Sakauskas įlipo į žvejų laivą. Draugas (V. Šorochovas) jį pristatė kapitoniui, neva norėdamas jam parodyti laivą, tačiau iš tikrųjų paslėpė jį tinklų patalpoje, kur A. Sakauskas išgulėjo tris paras. Trečią parą prie vairo stovėjo draugas. Visa įgula, išskyrus mechaniko padėjėją Tulajevą, miegojo. Surišę mechaniko padėjėją, abu iššoko į jūrą, tačiau draugas buvo apsirengęs ir su gelbėjimo ratu, todėl neįstengė plaukti. Taip jie apie dešimt minučių plūduriavo netoli laivo. Vėliau ant denio pasirodė du ar trys jūrininkai ir ėmė šaukti: „Ką jūs darote? Sustokite!“ A. Sakauskas gerai mokėjo plaukti, todėl leidosi į krantą. Įgula guminiu laiveliu pasivijo jo draugą ir ištraukė jį iš vandens. Įgulos nariai iš pradžių nesuprato, iš kur dar vienas žmogus atsidūrė vandenyje. To ir užteko, kad A. Sakauskas nuplauktų iki kranto. Rugpjūčio 4 d. jis išbrido į Elando salos krantą su dviem šimtais rublių neperšlampame maišelyje permirkusiose kelnaitėse. Rubliai „buvo visiškai beverčiai“, bet svarbiausia, kad „aš jau čia“, – savo mintis dėstė A. Sakauskas¹⁰⁸. Jis prisipažino, kad buvo nepatenkintas SSRS propaganda, kuri „kaltino Vakarų karo grėsmę, o pati irgi nebuvo angelas ir ginklavosi“¹⁰⁹. Tačiau propaganda jo neveikė. „Kaipgi amerikiečių raketos galėtų būti grėsmė taikai?“ – klausė jis dienraščio korespondento. Konstitucija garantuoja žodžio laisvę, bet tik tada, jei toji laisvė nenukreipiama prieš socializmą. „Kokia čia lais-

vė?“ – klausė toliau A. Sakauskas. Švedijoje per keletą dienų jis patyrė ir sužinojo daugiau negu per visą savo gyvenimą (kai pabėgo, A. Sakauskui buvo 26-eri). „Ten jaučiausi tik dantračio dalele, niekas“¹¹⁰.

1985 m. rugpjūčio 5 d. Latvijos SSR KGB Tardymo skyrius, vadovaudamasis Latvijos SSR baudžiamojo kodekso 78 straipsnio I dalimi, iškėlė baudžiamąją bylą A. Sakauskui dėl neteisėto išvažiavimo į užsienį. Rugsėjo 23 d. jis buvo patrauktas baudžiamojon atsakomybėn šioje byloje pagal to paties straipsnio tą pačią dalį. Tą pačią dieną A. Sakauskui paskirta kardomoji priemonė – suėmimas ir paskelbta jo paieška¹¹¹. Lapkričio 18 d. A. Sakausko baudžiamoji byla buvo išskirta iš baudžiamosios bylos Nr. 44 į atskirą baudžiamąją bylą Nr. 123 ir tolesniam tardymui atlikti lapkričio 27 d. perduota Lietuvos SSR KGB Tardymo skyriui. Toliau tirti baudžiamąją bylą pavesta Tardymo skyriaus vyr. tardytojui mjr. R. Rairniui¹¹². Kad byla būtų išsamiai ir objektyviai ištirta, apklausti liudytojai, asmenys, bendravę su A. Sakausku, surinkta medžiaga apie jo veiksmus ir elgesį užsienyje, parengtinio tardymo terminas baudžiamojoje byloje Nr. 123 pailgintas dviem mėnesiais, t. y. pratęstas iki 1986 m. vasario 5 d.¹¹³ Parengtinio tardymo metu A. Sakauskui buvo parinkta kardomoji priemonė: paskirtas areštas pašto ir telegrafo korespondencijai.

Pasibaigus parengtinio tardymo terminui ir atlikus visus tardymo veiksmus, kuriuos buvo įmanoma atlikti nedalyvaujant pačiam kaltinamajam, taip pat konstatavus, kad jis gyvena už SSRS teritorijos ribų, Švedijoje, Kalmaro mieste, tačiau tikslī gyvenamoji vieta nenustatyta, vadovaujantis Lietuvos SSR baudžiamojo proceso kodekso 218 straipsnio I punktu, parengtinis tardymas baudžiamojoje byloje Nr. 123 buvo sustabdytas, iki atsirastų reali galimybė suimti kaltinamąjį A. Sakauską arba reikės atlikti kitus papildomus tardymo veiksmus¹¹⁴.

IŠVADOS

Penktojo dešimtmečio pabaigoje rezistenciniu judėjimu nepavykus atkovoti Lietuvos valstybės nepriklausomybės ir nenorint paklusti sovietiniam režimui, dalis Lietuvos gyventojų ėmė puoselėti mintis pabėgti iš Sovietų Sąjungos.

Pirmieji sėkmingi lietuvių mėginimai pabėgti LSSR KGB dokumentuose užfiksuoti šeštojo dešimtmečio pradžioje. Pabėgti iš Sovietų Sąjungos buvo mėginama keliais būdais:

- 1) jūros keliu (jūrininkams išplaukus už SSRS ribų, paliekant užsienio uostuose stovinčius laivus);
- 2) turistinių kelionių metu (palikus viešbučius, atsiskyrus nuo grupių);
- 3) nuvarant lėktuvus.

Pavykus pabėgti iš SSRS į kurią nors užsienio valstybę, buvo prašoma tos valstybės vyriausybės suteikti politinį prieglobstį.

Šiame darbe buvo tyrinėti didžiausią atgarsį sukėlę lietuvių pabėgimai ir mėginimai ištrūkti iš SSRS: Brazinskų pabėgimas į Turkiją 1970 m., S. Kudirkos, J. Simokaičio ir jo žmonos G. Mickutės mėginimai pabėgti ir A. Sakausko pabėgimas į Švediją 1985 m.

Tyrinėjant Lietuvos ypatingajame archyve išlikusius dokumentus ir kitą literatūrą, atsiskleidė ir tikrosios lietuvių pabėgimų ar mėginimų pabėgti priežastys. Dokumentuose nerandame politinių pabėgimo motyvų. Tačiau tai nenuostabu, nes asmenys, teisiami už tėvynės išdavimą (už tai grėsė mirties bausmė), stengdavosi sušvelninti savo padėtį. KGB dokumentuose užfiksuoti gyvenimiški pabėgimų motyvai – noras geriau gyventi, įsigyti prabangos prekių ir pan. Sovietinėje visuomenėje požiūris į tokius asmenis buvo neigiamas, jie buvo smerkiami už materialių dalykų troškimą, kad „pasiduodavo kapitalistinio pasaulio įtakai“. Teisiamieji tik užsimindavo apie nepasitenkinimą sovietų valdžia Lietuvoje. Tuo tarpu emig-

racinės lietuvių išeivijos ir užsienio valstybių spaudoje mėginimų pabėgti iš SSRS motyvai buvo dažnai „politizuojami“, ir tai peraugdavo į ideologinę priešpriešą tarp „kapitalistinio ir komunistinio pasaulių“. Kiekvienas mėginimas pasprukti iš Sovietų Sąjungos buvo traktuojamas kaip „didvyriškas“ žygdarbis, visai stengtasi padėti sugebėjusiems pabėgti asmenims (tėvo ir sūnaus Brazinskių atvejis) ar sumažinti sugautųjų kančias (S. Kudirkos atvejis). Tikriausiai perdėtas JAV dėmesys S. Kudirkai ir lėmė palyginti švelnią bausmę (10 metų laisvės

atėmimo), jis greitai buvo paleistas į laisvę ir gavo leidimą su visa šeima emigruoti į JAV. Kita vertus, lietuviai, mėgindami pabėgti iš Sovietų Sąjungos, atkreipdavo pasaulio dėmesį į okupuotą valstybę, dažnai viešumon iškeldavo ir neteisėtos okupacijos bei aneksijos klausimą.

Emigracinės lietuvių išeivijos ir užsienio valstybių spaudoje mėginimų pabėgti iš SSRS motyvai buvo dažnai „politizuojami“, ir tai peraugdavo į ideologinę priešpriešą tarp „kapitalistinio ir komunistinio pasaulių“.

PRIEDAS

1951–1976 m. iš Sovietų Sąjungos pabėgę lietuviai

Nr.	1951 m.
1.	<i>Lionginas Kublickas, gimęs 1929 m. Zarasuose, šturmanas, gyveno Klaipėdoje. Būdamas mažo žvejybinio tralerio MPT-85 „Samum“ kapitonu, 1951 m. birželio mėn. susitaręs su tralerio meistru J. Grišmanausku, jūreiviu E. Paulausku, užrakino kajutėje tris komandos narius ir Švedijos teritoriniuose vandenyse valtimi pabėgo į Elando salą (Švedija). Vėliau, išvykęs į JAV, radijo laidose skelbė antisovietinius pareiškimus. Karo tribunolas už akių nuteisė mirties bausme.</i>
2.	<i>Juozas Grišmanauskas, gimęs 1927 m., kilęs iš Medsednių kaimo, Plungės rajono, lietuvis, tralerio meistras, gyveno Klaipėdoje. Pabėgo kartu su L. Kublicku. Už akių nuteistas mirties bausme.</i>
3.	<i>Edmundas Paulauskas, gimęs 1932 m. Panevėžyje, lietuvis, tralerio jūreivis, gyveno Klaipėdoje. Už akių nuteistas mirties bausme.</i>
1955 m.	
4.	<i>Pranciškus Adomavičius, gimęs 1931 m., kilęs iš Kalnėnų kaimo, Telšių rajono, lietuvis, tralerio jūreivis. 1955 m. balandžio 26 d. iš laivo pabėgo į Daniją. Vėliau buvo perduotas amerikiečių žvalgybos organams Vakarų Vokietijoje, kurie jį naudojo antisovietinio pobūdžio radijo laidose. 1956 m. LSSR Aukščiausiojo Teismo buvo nuteistas už akių.</i>
1956 m.	
5.	<i>Kazimiera Birutė Bilevičiūtė, gimusi 1923 m. Biržuose, lietuvė, Vilniaus pedagoginio instituto dėstytoja, gyveno Vilniuje. 1956 m. rugsėjo 28 d. turistinės kelionės po Europą</i>

metu Stokholme paliko motorlaivį „Pobeda“ ir paprašė Švedijos valdžios politinio prieglobsčio. Pasiliko Švedijoje. Dabar gyvena Kanadoje. Nuteista už akių.

1960 m.

6. *Antanas Algirdas Bartusevičius, gimęs 1940 m. Lazdijų rajone, lietuvis, gyveno Kaune. Tarnaudamas sovietinėje armijoje Vokietijoje 1960 m. birželio 4 d. pabėgo iš karinio dalinio. Gyvena JAV.*

1961 m.

7. *Juozas Miklovas, gimęs 1930 m., kilęs iš Kartenos, Kretingos rajono, lietuvis, buvo geologinės paieškos žvalgybinės ekspedicijos vadovas. Gyveno Vilniuje. 1961 m. kovo mėn. dalyvavo turistinėje kelionėje po Europą. Būdamas Paryžiuje, išėjo iš viešbučio ir negrįžo. Paprašė politinio prieglobsčio. Gyvena Čikagoje, viešai šmeižia sovietinę tikrovę. 1962 m. lapkričio 22 d. buvo nuteistas už akių.*
8. *Jonas Pleškys, gimęs 1935 m., kilęs iš Plungės rajono, lietuvis, karinio jūrų laivyno leitenantas, gyveno Klaipėdoje. Būdamas pagalbinio laivo vadu, 1961 m. balandžio 6 d. išplaukė į jūrą ir balandžio 6 d. naktį į 7 d. pabėgo į Švediją, kur paprašė politinio prieglobsčio. Už akių nuteistas mirties bausme.*

1962 m.

9. *Juozas Algirdas Bružas, gimęs 1942 m., kilęs iš Kretingos rajono, lietuvis, Klaipėdos fabriko „Trinyčiai“ darbininkas, gyveno Klaipėdoje. 1962 m. spalio 29 d. padedamas užsieniečių jūrininkų švedų laivu pabėgo iš Klaipėdos į Olandiją, kur paprašė politinio prieglobsčio. Išvyko į JAV, vėliau į Kanadą.*

1963 m.

10. *Jurgis Ferdinandas Vaitkevičius, gimęs 1932 m., kilęs iš Vilkaviškio rajono, lietuvis, buvo tankerio „Alytus“ Klaipėdos refrežeratorių uosto jūreivis. Gyveno Klaipėdoje. Būdamas Galtfako (Kanada) uoste tankeryje „Alytus“, 1963 m. liepos 18 d. paliko laivą kartu su A. Bibriu ir kreipėsi prašydamas suteikti politinį prieglobstį. Nuteistas už akių 10 m. pataisos darbų.*
11. *Albinas Bibrys, gimęs 1933 m., kilęs iš Klaipėdos, lietuvis, tankerio „Alytus“ jūreivis. 1963 m. liepos 18 d. tankeriui stovint Kanados Galtfako uoste paliko laivą ir kreipėsi į valdžią prašydamas suteikti politinį prieglobstį. Nuteistas už akių 10 m. pataisos darbų.*

1966 m.

12. *Pranas Ulevičius, gimęs 1923 m., kilęs iš Vilkaviškio rajono, lietuvis, ekskavatoriaus mašinistas, gyveno Kaune. Būdamas turistinėje kelionėje Suomijoje, 1966 m. spalio 16 d. Turku mieste atsiliko nuo grupės ir pabėgo į Švediją. Gyvena Anglijoje.*

1968 m.

13. Juozas Gurskas, gimęs 1934 m., kilęs iš Žuraikos, Panevėžio rajono, lietuvis, motorlaivio „Igarkalis“ jūreivis. Gyveno Panevėžyje. 1968 m. spalio 11 d., motorlaiviui stovint Briuselio (Belgija) uoste, negrįžo iš kranto ir paprašė politinio prieglobsčio. Susirašinėja su tėvais iš Niujorko Lingino Džangausko vardu.

1970 m.

14. Pranas Brazinskas-Koreivo, gimęs 1924 m., kilęs iš Beižonių, Trakų rajono, lietuvis, anksčiau teistas, gyveno Kokandoje, Ferganos apskrityje, Uzbekijos SSR. 1970 m. rugsėjo 15 d. su sūnumi Algirdu, gimusiu 1955 m., užgrobė lėktuvą AN-24B, privertė lėktuvo ekipažą nusileisti Turkijoje Trabazono mieste, kur paprašė politinio prieglobsčio.

1972 m.

15. Zigmas Antanas Butkus, gimęs 1937 m., kilęs iš Balnių, Jurbarko rajono, lietuvis, SSKP narys, juridinės konsultacijos vadovas, gyveno Kaune. 1972 m. liepos 4 d. su žmona Danute Butkiene, gimusia 1932 m., kilusia iš Kauno, 2-osios tarybinės Kauno ligoninės gydytoja ir trimis vaikais išvyko į Lenkijos Liaudies Respubliką, paskui per Švediją į JAV.
16. Antanas Monskapetris, gimęs 1945 m., kilęs iš Kauno, statybos projektavimo instituto techninis darbuotojas. Su ansambliu „Rasa“ išvyko į Jugoslaviją, Italiją ir Turkiją. 1972 m. spalio 5 d. Pirėjo (Graikija) uoste nesugrįžo iš pasivaikščiojimo po miestą į laivą. Paprašė vietos valdžios politinio prieglobsčio, greitai išvyko į JAV, kur šiuo metu ir gyvena.
17. Lionginas Morkūnas, gimęs 1927 m., kilęs iš Survelės, Kaišiadorių rajono, lietuvis, SSKP narys, VKB skyriaus viršininkas. Gyveno Vilniuje. 1972 m. spalio 16 d. būdamas turistinėje kelionėje Italijoje, Genujos mieste išėjo iš viešbučio ir paprašė vietos valdžios politinio prieglobsčio. Gyvena JAV.
18. Benjaminas Kliučininkas, gimęs 1938 m., kilęs iš Klaipėdos, lietuvis, SSKP narys, gyveno Vilniuje. 1972 m. gruodžio mėn. stažavosi Lenkijos Liaudies Respublikoje, išvyko į Austriją, iš kur atsisakė sugrįžti į tėvynę.
19. Vytautas Gadliauskas, gimęs 1938 m., kilęs iš Ariogalos rajono, lietuvis, žvejybinio laivo „Višera“ radistas. 1972 m. rugpjūčio mėn. kartu su kitu komandos nariu pabėgo į Graikiją, kur paprašė politinio prieglobsčio.

1973 m.

20. Antanas Janušas Kaniūnas, gimęs 1941 m. Kaune, lietuvis, SSKP narys, aspirantas, gyveno Kaune. 1973 m. liepos 25 d. išvyko į Jugoslaviją ir į SSRS negrįžo. 1974 m. rugpjūčio 14 d. nelegaliai perėjo sieną iš Jugoslavijos į Austriją ir valdžios paprašė leidimo išvykti į JAV. Dabar gyvena Kanadoje.

21. *Eugenijus Mežlaiškis, gimęs 1947 m. Klaipėdoje, lietuvis, Klaipėdos refrežeratorių bazės uosto jūreivis. 1973 m. vasario mėn. tankeriui „Žalgiris“ stovint Kylio (VFR) uoste, negrižo į laivą ir paprašė valdžios politinio prieglobsčio.*

1974 m.

22. *Jonas Stankevičius, gimęs 1946 m. Kaune, lietuvis, Klaipėdos bazėje refrežeratorių uosto radiooperatorius, gyveno Klaipėdoje. 1974 m. rugpjūčio 16 d. laivui „K. Preikšas“ stovint Bulon Siur Mer (Prancūzija) uoste pabėgo iš laivo ir kreipėsi į vietos valdžią prašydamas politinio prieglobsčio. Gyvena JAV.*
23. *Aloizas Jurgutis, gimęs 1939 m. Laukuvos kaime, Šilalės rajone, lietuvis, SSKP narys, Valstybinės konservatorijos dėstytojas. 1974 m. gegužės 16 d., būdamas turistinėje kelionėje Jugoslavijoje, iš kurortinio miestelio Crikovica pabėgo į Italiją, ten paprašė politinio prieglobsčio. Išvyko į JAV.*

1976 m.

24. *Ričardas Daunoras, gimęs 1944 m. Žagarėje, lietuvis, Kauno muzikinio teatro solistas, gyveno Vilniuje. 1976 m. liepos 19 d. būdamas su Vilniaus universiteto ansambliu Prancūzijoje pasiliko užsienyje. Užsienio spauda pranešė, kad 1976 m. liepos 20 d. R. Daunoras paprašė politinio prieglobsčio.*

Lentelė parengta remiantis: Pokario metų tėvynės išdavikų sąrašas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 731, l. 166–170.

Nuorodos

¹ „Balfas Brazinskių reikalų“, *Dirva*, 1976, liepos 29; „Brazinskių kelionė laisvėn“, *Tėviškės žiburiai*, 1976, rugpjūčio 5; J. Statkutė de Rosales, „Brazinskai susitinka lietuvius: Iki teismo, už nelegalų įvažiavimą, paleisti už užstatą“, *Dirva*, 1976, rugsėjo 23; „Brazinskių likimas sprendžiamas“, *Dirva*, 1976, rugsėjo 30; K. R. Jurgėla, „Lietuvos klausimas Washington“, *Dirva*, 1976, spalio 7; P. Keidošius, „Ar tai žmogaus teisių gynimas? Jungtinėse Amerikos Valstijose globojami oro piratai“, *Tiesa*, 1977, balandžio 4; V. Zaikauskas, „Tai mano belaisviai...“, *Vilniaus laikraštis*, 1990, lapkričio 8–14; A. Anušauskas, „Piratai? Nežinomi Brazinskių istorijos puslapiai“, *Ekstra*, 2000, liepos 3–9; „Brazinskių ryžtas nugalėjo KGB profesionalus“, *Lietuvos aidas*, 2000, spalio 7; B. Vyšniauskaitė, „Laiškai namo po trisdešimties metų“, *Ekstra*, 2000, spalio 16–22; „Pagerbė laisvės siekusį lietuvių jūrininką“, *Darbininkas*, 1970, gruodžio 3; „Atstovų rūmų nario D. Managan telegrama „JAV lietuvių bendruomenės“ veikėjui dr. P. Vileišiui“, *Draugas*, 1970, gruodžio 4; „Laisvę mylinčios tautos sūnus“, *Tėvynė*,

1970, gruodžio 11; „Vliko žygis Kudirkos reikalų“, *Draugas*, 1970, gruodžio 18; „Lietuvių delegacija Baltuose rūmuose“, *Draugas*, 1970, gruodžio 11; „Protestai JAV vyriausybei“, *Draugas*, 1970, gruodžio; *New York Times Abstracts*, 1970, December 5; *New York Times Abstracts*, 1971, February 5; M. Kernan, „Jumping ship: A first – rate telling of Simas Kudirka’s tale“, *The Washington Post*, 1978, January 23; B. Gwertzman, „Soldier leaves embassy, declining asylum in U. S.“, *The New York Times*, 1980, September 22; E. Keerdoja, A. Collings, P. Clausen, „Soviet seamen enjoys his liberty“, *Newsweek*, 1980, November 17; B. Weiser, „Lithuanian is acquitted in Soviet embassy protest“, *The Washington Post*, 1980, December 4; A. Jančys, „Beprotiškas šuolis per geležinę užtvarą į laisvę: Prieš 30 metų triukšmingai pabėgęs į Vakarus, Simas Kudirka tyliai grįžo į Lietuvą“, *Ekstra*, 2000, liepos 10–16.

² T. Remeikis, *Opposition to the Soviet rule in Lithuania*, Chicago, 1980; A. Liekis, „Antisovietinis po grindis ir Lietuvos nepriklausomybė“, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, Vilnius, 1993; V. Tininis, *Sniečkus: 33 metai valdžioje*, Vilnius, 2000; C. Andrew, V.

Mitrokhin, *The Mitrokhin archive: The KGB in Europe and the West*, London, 1999.

³ S. Kudirka, L. Eichel, *For those still at sea: The defection of Lithuanian sailor*, New York, 1978.

⁴ J. G. Heydenreich, *The Kudirka incident, 23 November 1970 – Asylum denied*, U. S. Naval War College, 1980.

⁵ R. E. Johnson, *Guardian of the sea: History of the United States Coast guard, 1915 to the present, USA*, 1999.

⁶ A. Anušauskas, op. cit.

⁷ P. Keidošius, op. cit.

⁸ A. Anušauskas, op. cit.

⁹ V. Zaikauskas, op. cit.

¹⁰ A. Anušauskas, op. cit.

¹¹ V. Zaikauskas, op. cit.

¹² A. Anušauskas, op. cit.

¹³ Ibid.

¹⁴ P. Keidošius, op. cit.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ „Brazinskių ryžtas nugalėjo KGB profesionalus“, *Lietuvos aidas*, 2000, spalio 7.

¹⁷ *Darbininkas*, 1976, rugsėjo 20.

¹⁸ „Brazinskai sutinka lietuvius“, *Dirva*, 1976, rugsėjo 23.

¹⁹ „Brazinskių kelionė laisvėn“, *Tėviškės žiburiai*, 1976, rugpjūčio 5.

²⁰ P. Keidošius, op. cit.

²¹ „Brazinskių likimas sprendžiamas“, *Dirva*, 1976, rugsėjo 30.

²² *Darbininkas*, 1976, rugsėjo 20.

²³ A. Anušauskas, op. cit.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

²⁶ V. Zaikauskas, op. cit.

²⁷ 1970 m. gruodžio 24 d. nutarimas patraukti kaltinamuoju, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, baudžiamoji byla Nr. 313, t. 1, l. 39.

²⁸ Baudžiamosios bylos Nr. 313 kaltinamoji išvada, ibid., t. 2, l. 280–289.

²⁹ A. Jančys, „Beprotingas šuolis per geležinę užtvarą į laisvę“, *Ekstra*, 2000, liepos 10–16.

³⁰ Ibid.

³¹ Pokario metų tėvynės išdavikų sąrašas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 731, l. 166.

³² A. Jančys, op. cit.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Įtariamojo S. Kudirkos 1970 m. gruodžio 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, baudžiamoji byla Nr. 313, t. 1, l. 29–33.

³⁶ Ibid., l. 30.

³⁷ Įtariamojo S. Kudirkos 1970 m. gruodžio 18 d. apklausos protokolas, ibid., l. 23.

³⁸ Įtariamojo S. Kudirkos 1970 m. gruodžio 22 d. apklausos protokolas, ibid., l. 31.

³⁹ Ibid., l. 33.

⁴⁰ Įtariamojo S. Kudirkos 1970 m. gruodžio 18 d. apklausos protokolas, ibid., l. 24.

⁴¹ Įtariamojo S. Kudirkos 1970 m. gruodžio 23 d. apklausos protokolas, ibid., l. 35.

⁴² Įtariamojo S. Kudirkos 1971 m. vasario 11 d. apklausos protokolas, ibid., l. 79–86.

⁴³ Įtariamojo S. Kudirkos 1970 m. gruodžio 16 d. apklausos protokolas, ibid., l. 14.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid., l. 15.

⁴⁶ Ibid., l. 16.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid., l. 17.

⁴⁹ Laivo „Tarybų Lietuva“ kapitono Popovo 1970 m. lapkričio 23 d. pranešimas Nr. 35 amerikiečių žvejybos delegacijos vadovui ir JAV pakrančių apsaugos katerio kapitonui, ibid., kontrolinė stebėjimo byla Nr. 313, l. 59.

⁵⁰ Įtariamojo S. Kudirkos 1970 m. gruodžio 17 d. apklausos protokolas, ibid., baudžiamoji byla Nr. 313, t. 1, l. 22.

⁵¹ Įtariamojo S. Kudirkos 1970 m. gruodžio 16 d. apklausos protokolas, ibid., l. 18.

⁵² Įtariamojo S. Kudirkos 1971 m. sausio 4 d. apklausos protokolas, ibid., l. 56.

⁵³ Įtariamojo S. Kudirkos 1970 m. gruodžio 23 d. apklausos protokolas, ibid., l. 37.

⁵⁴ „Amerikos balso“ 1970 m. lapkričio 25 d. radijo biuletėnis, ibid., t. 2, l. 67.

⁵⁵ „Amerikos balso“ 1970 m. lapkričio 29 d. radijo biuletėnis, ibid., l. 69.

⁵⁶ „Baltųjų rūmų pranešimas apie įvykį su lietuvių jūrininku“, „Amerikos balso“ 1970 m. gruodžio 1 d. radijo biuletėnis, ibid., l. 70.

⁵⁷ „Apie incidentą su lietuvių jūrininku teritoriniuose Amerikos vandenyse“, „Amerikos balso“ 1970 m. gruodžio 6 d. radijo biuletėnis, ibid., l. 72.

⁵⁸ Ibid., l. 74.

⁵⁹ Ibid., l. 75.

⁶⁰ „Apie incidentą su lietuvių jūrininku“, „Amerikos balso“ 1970 m. gruodžio 8 d. radijo biuletėnis, ibid., l. 77.

⁶¹ Ibid., l. 78.

⁶² „Lietuviškoji apžvalga“, „Amerikos balso“ 1970 m. gruodžio 27 d. radijo biuletėnis, ibid., l. 88.

⁶³ „Visos Amerikos vėliavos turėtų būti pusę stiebo nuleistos“, *Draugas*, 1970, gruodžio 8, ibid., l. 48.

⁶⁴ „Rytų agentūros tyli“, *The New York Times*, 1970, gruodžio 2, ibid., l. 36.

⁶⁵ „Prieglobsčio teisė“, *The New York Times*, 1970, gruodžio 2, ibid., l. 38.

⁶⁶ „Visos Amerikos vėliavos turėtų būti pusę stiebo nuleistos“, *Draugas*, 1970, gruodžio 8, ibid., l. 48.

⁶⁷ „Tarybinis jūreivis ieškojo Jungtinėse Valstijose prieglobsčio, bet nerado“, *U. S. News and World Report*, 1970, gruodžio, *ibid.*, l. 38–41.

⁶⁸ 1971 m. kovo 17 d. kaltinamoji išvada, *ibid.*, l. 280.

⁶⁹ 1971 m. gegužės 20 d. nuosprendis, *ibid.*, t. 3, l. 99–105.

⁷⁰ 1971 m. kovo 4 d. nutarimas, *ibid.*, t. 2, l. 254–255.

⁷¹ 1971 m. gegužės 20 d. nuosprendis, *ibid.*, t. 3, l. 105.

⁷² A. Jančys, *op. cit.*

⁷³ LSSR Aukščiausiojo Teismo prezidiumo 1989 m. rugsėjo 1 d. nutarimas, LYA, f. K–1, ap. 58, baudžiamoji byla Nr. 313, t. 3, l. 132–134.

⁷⁴ 1970 m. lapkričio 24 d. nutarimas (pareikšti kaltinimą), *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 310, t. 1, l. 103–104.

⁷⁵ Liaudies ansamblio „Lietuva“ 1970 m. lapkričio 20 d. charakteristika, *ibid.*, l. 69.

⁷⁶ Kaltinamojo 1970 m. lapkričio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 106.

⁷⁷ Įtariamąjo 1970 m. lapkričio 16 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 92–93.

⁷⁸ Kaltinamojo 1970 m. lapkričio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 107.

⁷⁹ Įtariamąjo 1970 m. lapkričio 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 98.

⁸⁰ Kaltinamojo 1970 m. lapkričio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 110.

⁸¹ Nuosprendis, *ibid.*, kontrolinė stebėjimo byla Nr. 310, l. 63.

⁸² Kaltinamojo 1970 m. lapkričio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 310, t. 1, l. 108.

⁸³ *Ibid.*, l. 109.

⁸⁴ Nuosprendis, *ibid.*, kontrolinė stebėjimo byla Nr. 310, l. 67.

⁸⁵ *Ibid.*, l. 64.

⁸⁶ *Ibid.*, l. 68.

⁸⁷ Lėktuvo IL–14 Nr. 52054 apžiūros protokolas, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 310, t. 1, l. 14.

⁸⁸ Nuosprendis, *ibid.*, kontrolinė stebėjimo byla Nr. 310, l. 69.

⁸⁹ Įtariamąjo 1970 m. lapkričio 16 d. apklausos protokolas, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 310, t. 1, l. 95.

⁹⁰ Įtariamąjo 1970 m. lapkričio 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 96.

⁹¹ *Ibid.*, l. 97.

⁹² Kaltinamojo 1970 m. lapkričio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 106.

⁹³ Kaltinamojo 1970 m. gruodžio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 121.

⁹⁴ Įtariamąjo 1970 m. lapkričio 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 170.

⁹⁵ Įtariamąjo 1970 m. gruodžio 5 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 218.

⁹⁶ 1970 m. lapkričio 24 d. nutarimas (pareikšti kaltinimą), *ibid.*, l. 103–104.

⁹⁷ 1970 m. gruodžio 6 d. nutarimas (pareikšti kaltinimą), *ibid.*, l. 136.

⁹⁸ Nuosprendis, *ibid.*, kontrolinė stebėjimo byla Nr. 310, l. 71.

⁹⁹ *Ibid.*, l. 73.

¹⁰⁰ LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1971 m. vasario 5 d. nutarimas, baudžiamoji byla Nr. 310, t. 5, l. 354.

¹⁰¹ SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1971 m. birželio 28 d. nutarimas, *ibid.*, l. 369.

¹⁰² J. Simokaičio 1974 m. balandžio 9 d. pareiškimas LSSR KGB pirmininkui gen. mjr. J. Petkevičiui, *ibid.*, l. 387–388.

¹⁰³ Lietuvos Respublikos Aukščiausiojo Teismo 1990 m. spalio 21 d. sprendimas, *ibid.*, kontrolinė stebėjimo byla Nr. 310, l. 79.

¹⁰⁴ 1985 m. gruodžio 4 d. nutarimas pailginti parengtinio tardymo terminą, *ibid.*, ap. 43, kontrolinė stebėjimo byla Nr. 284, l. 3–4.

¹⁰⁵ Straipsnio „Drama tarybiniame laive“ iš Švedijos dienraščio „Dagens Nyheter“ vertimas į lietuvių kalbą, *ibid.*, b. 272, t. 4, l. 47.

¹⁰⁶ „Svarbiausia – aš jau čia!“, *Tėviškės žiburiai*, 1985, lapkričio 5, *ibid.*, l. 58.

¹⁰⁷ *Ibid.*

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ Straipsnio „Drama tarybiniame laive“ iš Švedijos dienraščio „Dagens Nyheter“ vertimas į lietuvių kalbą, *ibid.*, l. 47.

¹¹⁰ „Svarbiausia – aš jau čia!“, *Tėviškės žiburiai*, 1985, lapkričio 5, *ibid.*, l. 58.

¹¹¹ 1986 m. vasario 5 d. nutarimas sustabdyti parengtinį tardymą, *ibid.*, l. 88.

¹¹² 1985 m. lapkričio 27 d. nutarimas priimti bylą savo žinion, *ibid.*, kontrolinė stebėjimo byla Nr. 284, l. 2.

¹¹³ 1985 m. gruodžio 4 d. nutarimas pailginti parengtinio tardymo terminą, *ibid.*, l. 3.

¹¹⁴ 1986 m. vasario 5 d. nutarimas sustabdyti parengtinį tardymą, *ibid.*, l. 6.

Agnė Fabijonavičiūtė

CASES AND EFFORTS TO ESCAPE FROM THE SOVIET UNION BY LITHUANIANS

Summary

The work depicts the efforts of Lithuanians to escape from the Soviet Union during the 1970s. Just in 1970 there were three attempts to run away from the USSR. That year the father and the son Brazinskai hijacked a plane and managed to escape to Turkey. During the incident the crewmembers were injured, and the stewardess was killed. After 6 years of trials in Turkey, Brazinskai emigrated to the USA. The KGB initiated the case called "Piratai" ("Pirates"), seeking to get them back to the Soviet Union. The case of Brazinskai was used for ideological struggle with the West.

Another case, investigated in the work, is the defection of Lithuanian sailor S. Kudirka during official meeting near the USA coast. However, he was returned to the Soviets,

and sent to prison for ten long years. After six years S. Kudirka was released and emigrated with his family to the USA. J. Simokaitis and his wife G. Mickutė also tried to hijack a plane and escape to Sweden, but were arrested and sent to prison. J. Simokaitis was sentenced to death, but later the sentence was changed to 15 years imprisonment. The last case investigated in the work is the escape of A. Sakauskas to Sweden. A. Sakauskas succeeded and lives now in Sweden.

All these cases demonstrated to the world the problems existing in Lithuania, disclosed the attempts of Soviet propaganda to present life in the SSRS as devoid of hardships. The research is supplemented with the material from the KGB archive.

1941 m. Birželio sukilėliai – tautos didvyriai ar nacių agentai? (1941 m. Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys. Sudarė Valentinas Brandišauskas. Lietuvos gyventojų genocido rezistencijos tyrimo centras, Vilnius, 2000, 380 p.)

Antisovietinis 1941 m. Birželio sukilimas – vienas kontraversiškesnių naujausių laikų Lietuvos istorijos įvykių. Sovietmečio autoriai sukilimą nutylėdavo arba įvardydavo sukilėlius kaip „buržuazinių nacionalistų gaujas“, „penktąją hitlerininkų koloną“, siekusią susigrąžinti prarastus turtus, privilegijas, atkurti Lietuvoje „buržuazinę santvarką“¹. Laikantis neosovietinių pozicijų parašyti straipsniai apie Birželio sukilimą skelbiami žurnale „Gairės“². Perdėm blogos nuomonės apie sukilimą žydų autoriai. Pasak aukštą postą NKVD–NKGB sistemoje užėmusio Aleksandro Slavino³, nebuvo sukilėlių, buvo tik abvero (hitlerinės Vokietijos karinės žvalgybos) agentai⁴. Panašiai mano ir 1941–1944 m. įvykių liudytoja bei dalyvė, pati patyrusi holokaustą Sara Ginaitė⁵. Ką tik lietuvių kalba pasirodęs žinomo Izraelio istoriko Dovo Levino veikalas daro skaitytojui įspūdį, kad sukilimas pirmiausia buvo susidorojimas su žydais, kad sukilėliai nieko daugiau ir neveikė, tik žudė savuosius judėjų tikybos bendrapiliečius⁶.

Lietuvių tautos nepriklausomybės siekius niekinusiai ir juodinusiai sovietinei istoriografijai atsvarą sudarė mūsų išėivijos autorių darbai, kuriuose Birželio sukilimas buvo heroizuojamas bei mitologizuojamas, neįžiūrint jokių šešėlių. „Ko negalėjo Lietuva padaryti 1940, tą ji padarė 1941 m.“, – tvirtina sukilimo iškeltas Laikinosios vyriausybės (LV) vadovas Juozas Brazaitis (Ambrazavičius)⁷. Pasak jo, sukilimo tiesioginis tikslas buvo pasiektas – Lietuva paskelbta

nepriklausoma, valdoma savos tautinės vyriausybės; politinė sukilimo prasmė – parodyti pasauliui, jog lietuvių tauta pasisako už nepriklausomybę, paneigtas bolševikų melas, kad Lietuva 1940 m. pati pasiprašiusi SSRS globos; moralinė-psichologinė sukilimo reikšmė – tauta atgavo pasitikėjimą savimi, kuris buvo reikalingas naujai okupacijai išverti⁸. Panašiai sukilimą vertino ir buvęs Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) propagandos komisijos pirmininkas Bronys Raila bei pats LAF'o vadas Kazys Škirpa⁹. Herojiškoji sukilimo samprata pratęsta nepriklausomybę atgavusioje Lietuvoje. Edvardas Gudavičius mano, jog Birželio sukilimas, nors ir turėjęs „kelias tamsias dėmes“, yra „vienas didingiausių mūsų istorijos momentų“, „tautos žygdarbis“, nes per kelias valandas Lietuva pakilo ir išsivadavo¹⁰.

Tačiau jau septintojo dešimtmečio pabaigoje išėivijoje pasigirdo balsų, abejojančių sukilimo prasme. Buvusiam diplomatomui Vaclovui Sidzikauskui atrodė, jog sukilimas įvykęs ne laiku ir todėl neturėjęs lemiamos reikšmės Lietuvos laisvės byloje¹¹. Aštraus proto žmogus, skausmingai apmąstęs svarbiausius naujausiosios Lietuvos istorijos įvykius, kun. Feliksas Jucevičius neabejojo kilniais sukilimo vadų tikslais, tačiau „kaip gyvenime, taip ir politikoje neužtenka gerų intencijų“, reikia numatyti ir padarinius, o LAF'o ir LV vyrai to nepadarė. Pasak jo, sukilimas „nedemaskavo rusų melagystės [jog Lietuva 1940 m. savanoriškai įsijungė į SSRS. – L. T.] ir pereito karo analuose yra visai ignoruojamas“. F. Jucevičius nemano,

jog buvo atkurta Lietuvos nepriklausomybė: „jei kas manė, kad Ministrų Kabineto sudarymas reiškia nepriklausomybės atstatymą tuo metu, kai per mūsų žemę milijonai vokiečių žygiavo į Maskvą, tai tas turėjo tikrai savotišką nepriklausomybės ir dar savotiškesnį nacių supratimą“. F. Jucevičius sutinka, jog dėl sukilimo krašto administracija pateko į lietuvių rankas, tačiau primena, kad „lietuviškoji administracija turėjo vykdyti vokiečių direktyvas“ [taip pat ir nusikalstamas. – *L. T.*]. Birželio sukilimą F. Jucevičius lygina su skęstančiojo griebimusi už šiaudo, „o tas šiaudas – tai mitas apie vokiečių išvadavimą. Jis jokių būdu nesirėmė ano meto politinės situacijos rimta analize, o tik iliuzijomis, kurias diktavo mūsų norai. Jei mes turėjome apgailėtiną komunizmo supratimą, tai sukilimas rodo, kad ne geriau pažinojome ir nacius“¹². Tačiau kategoriškiausiai sukilimą vertina Tomas Venclova, kuriam sukilėliai – geriausiu atveju labai naivūs, o blogiausiu – susitepę nusikaltimais žydams, lenkams ir patiems lietuviams žmonės. „Buvo svetimos valstybės agentai. Nacistinės valstybės“¹³. T. Venclova mano, jog Birželio sukilimui įvertinti tinka lenkų publicisto N. Nohnout frazė apie 1944 m. Varšuvos sukilimą: sukilimas buvo politinė klaida, militarinė nesąmonė ir psichologinė būtinybė¹⁴. Kritišką 1941 m. sukilimo bei Laiškosios vyriausybės vertinimą pratęsė ir konkrečia faktine medžiaga pagrindė išėjimo Saulius Sužiedėlis,¹⁵ o Lietuvoje – Valentinas Brandišauskas¹⁶.

Nors apie Birželio sukilimą rašyta jau nemažai, tačiau nuodugnesnių tyrimų turime nedaug; ypač stinga skelbtų šaltinių. Dabar šią spragą bent iš dalies užpildo V. Brandišausko parengtas dokumentų rinkinys, kuriame skelbiami 155 dokumentai, atrinkti iš Lietuvos centrinio valstybės, buvusio Lietuvos visuomeninių organizacijų, Lietuvos ypatingojo archyvų bei Lietuvos mokslų

akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyriaus.

Sukilėliai suvokė įvykių svarbą istorijai, todėl kaupė medžiagą apie sukilimo eigą, lietuviškosios valdžios įstaigų atkūrimą, jų veiklą pirmosiomis karo savaitėmis. Į pirmą rinkinio skyrių sudėti Partizanų biuro, Vidaus reikalų ministerijos bei kt. lietuviškųjų institucijų potvarkiai dėl dokumentinės medžiagos (partizanų būrių veiklos aprašymų, dienoraščių, atsiminimų) rinkimo. Nors pastangų buvo daug, tačiau, konstatuoja rinkinio sudarytojas, medžiagą rinkti sekėsi sunkiai: ne iš visų apskričių ji buvo gauta arba bent neišliko archyvuose (p. 6). Išlikę partizanų veiklos aprašymai sudaro antrą recenzuojamo dokumentų rinkinio skyrių. Dėl objektyvių ir subjektyvių priešasčių atsiminimai, kaip istorinis šaltinis, vertintini itin kritiškai¹⁷. Skelbiami sukilimo aprašymai pranašesni tuo, kad jie rašyti ne po 10–20–50 metų, o tuoj pat, 1941 m. vasarą ir todėl yra autentiški to meto nuotaikų, ideologinių bei politinių pažiūrų, taip pat ir tuometinių mitų atspindžiai. Todėl besąlygiškai pasikliauti negalima ir jais. Pirmiausia tai pasakytina apie tariamai su sukilėliais kovojusius žydus (p. 49, 64, 109). Antai nežinomas autorius rašo, jog birželio 23 d. saugumiečiai žydai, apsiginklavę medžiokliniais šautuvais [nejaugi saugumiečiams trūko kovinių ginklų? – *L. T.*], Jonavoje buvo sulaukę arkivyskupą Skvirecką (p. 89). Tačiau pastarasis savo dienorašty apie tai neužsimena. Manytina, jog žydų nemėgęs ir viską smulkmeniškai aprašinęs arkivyskupas nebūtų nutylėjęs tokio įvykio. Kitas atsiminimų autorius, iš Mažeikių, tvirtina, jog „pradedant nuo 12–13 metų žydukų, baigiant senais žydais ir žydėmis, visi buvę labai gerai apginkluoti“, o pas vieną rasta net bomba, kuria jis rengėsi sekmadienį susprogdinti bažnyčią kartu su visais joje besimeldžian-

čiais žmonėmis (p. 110–111). Tačiau iš rinkinio penkto skyriaus matyti, jog sovietų valdžia nebuvo spėjusi apginkluoti net savo darbuotojų, vadinamojo sovietinio partinio aktyvo, tai ką jau kalbėti apie civilius gyventojus¹⁸. Holokausto Europoje, taip pat ir Lietuvoje, tyrinėtojus stebina kitkas – žydų apatija, visiškas pasyvumas pasitinkant mirtį¹⁹.

Į recenzuojamo veikalo trečią skyrių sudėti, mano manymu, vertingiausi dokumentai – apskrityse ir valsčiuose atsikūrusių valdžios įstaigų susirašinėjimas, raportai, posėdžių protokolai ir pan., t. y. dokumentai apie vietinės lietuviškosios valdžios institucijų kūrimąsi ir veiklą pirmosiomis karo savaitėmis. Savaimė suprantama, griežtos chronologinės ribos tarp antro ir trečio skyrių dokumentų nėra. Pažymėtina, jog dauguma abiejų šių skyrių dokumentų atspindi sukilimą provincijoje; apie tai iki šiol mažiausiai žinojome, nes ankstesnieji autoriai daugiausia rašė apie sukilimą Kaune.

Dažnam skaitytojui gali kilti klausimas, kam reikėjo dėti į rinkinį (ketvirtas skyrius, p. 265–295) Kauno metropolito arkivyskupo Juozapo Skvirecko dienoraštį, kurio autorius pirmąsias karo savaites praleido Linkuvėlėje ir apie įvykius Kaune žinojo tik iš „Į laisvę“ dienraščio straipsnių bei savo aplinkos žmonių pasakojimų. Dienoraštis pirmiausia reikšmingas tuo, jog atskleidžia daugelio to meto lietuvių mentalitetą, požiūrį į įvykius, ypač į prasidėjusias žydų žudynes.

1941 m. Birželio įvykių aprašymu rūpinosi ne tik sukilėliai, bet ir Maskvoje atsidūrusi sovietinės Lietuvos vadovybė; ji 1942 m. paragino pasitraukusius į SSRS gilumą partinius sovietinius aktyvistus rašyti atsiminimus apie jų traukimąsi iš Lietuvos. Ši į penktą rinkinio skyrių sudėta medžiaga papildė antro ir trečio skyrių dokumentus. Ypač vertingas Telšių apskrities vykdomojo komiteto pirmininko Domo Rociaus tekstas apie Rainių žudynes: „šaudymą vyk-

dė raudonarmiečiai. Iš mūsų [civilių pareigūnų. – L. T.] ten buvo vietoje NKGB [Telšių aps. skyriaus. – L. T.] viršininkas Raslanas Petras, oper. įgaliotinis Galkinas, kalėjimo prižiūrėtojas Pocevičius“, na ir, žinoma, pats Rocius. Prie žudynių taip pat prisidėjo Telšių kalėjimo prižiūrėtojas Pranas Žalimas ir LKP Telšių apskrities komiteto antrasis sekretorius Borisas Mironovas (p. 343–344)²⁰.

Klausimas, ar buvo sukilimas, nėra toks paradoksalus, kaip gali atrodyti iš pirmo žvilgsnio. Jo nematė ne tik iš neosovietinių pozicijų rašantis prof. Antanas Balsys²¹, bet ir Algirdas Julius Greimas²², ir Mykolas Rėmeris²³. Beje, ir recenzuojamo rinkinio sudarytojas rašo, jog, turint galvoje „vieningos vadovybės bei centralizacijos nebuvimą, veiksmų spontaniškumą bei pasipriešinimo besitraukiančiai Raudonajai armijai stichiškumą, neatrodo, kad septintojo dešimtmečio pradžioje kilę ginčai dėl pačios „sukilimo“ sąvokos tinkamumo aptariamiems įvykiams buvo visiškai nepagrįsti“ (p. 15). Manychiau, perskaičius rinkinio dokumentus, toks klausimas nekils. Žinoma, sukilimas buvo daugiau spontaniškas, negu iš anksto organizuotas, tačiau autentiškas masinis pakilimas prieš besitraukiantį okupantą ir krašte pasilikusius jo pareigūnus, kolaborantus. Sukilimo autentiškumą liudija ir sovietinių aktyvistų pirmųjų karo dienų aprašymai: Daujėnai (Biržų aps.) – „vietiniai fašistiniai partizanai suiminėja partiečius, komjaunuolius bei aktyvistus“ (p. 296); Papilė (Šiaulių aps.) – „jau 22 d. vakare mus apšaudė banditai“, dar iki vokiečių atėjimo „banditai“ užėmė Kruopius, Vieکشnius, Mažeikius, Akmenę (p. 317). Birželio 25 d. sovietinio pareigūno užklaustas, kokia valdžia miestelyje, alantiškis atsakė: „jokia, žmonės tvarkosi“ (p. 335). LKP(b) CK 1942 m. rugsėjo 14 d. ataskaitoje rašoma: „Beveik vienu metu su karo veiksmų pradžia užnugaryje atsirado vietinių fašistų, buožių ir vo-

kiečių agentų, parašutistų [pastarųjų nebuvo. – *L. T.*] gaujos“. Jau ankstyvą birželio 22-osios rytą daug kur „diversantai“ buvo nutraukę telefono–telegrafo linijas, o Kretingos telefonistė, paskambinus iš CK, atsakiusi: „pas mus jau kiti šeimininkai“²⁴.

Beje, daugelyje vietovių partizanai pradėjo burtis dar esant sovietų valdžiai. Barstyčių (Mažeikių aps.) būrys susiorganizavo dar prieš karą ir laukė, „kad, atėjus laikui, pradėtų veikti“ (p. 13). Panašiai buvo ir kitose Mažeikių apskrities vietovėse – Lūšėje, Pievėnuose, Sedoje, Vieکشniuose (p. 118, 120, 120, 125). Svarbus akstinas pereiti į po grindį ir ginkluotis buvo birželio 14 d. prasidėjusi tremtis. Svėdasuose pasipriešinimą sovietų smurtui „iššaukė tremtinių ašaros ir dejonės; keletas tremiamų šeimų vyrų pabėgo į miškus ir sudarė partizanų branduolį; dar iki birželio 22-osios įvyko keletas susišaudymų su milicija“ (p. 141). Gelažių (Panevėžio aps.) šauliai po birželio 14-osios namuose jau nenakvojo, o 34 vyrai ir 1 moteris įsikūrė Žaliojoje girioje, turėjo radijo aparatą ir buvo ginkluoti (p. 127). Šakių apskrity „išlikusių lietuvių lovos naktimis pasilikdavo tuščios, bet kažkaip paslaptinai šnarėdavo paūgėję rugiai, priglaidami besislapstančius“, kurie pradėjo ginkluotis; įvyko pirmieji susirėmimai su milicija bei sovietų pareigūnais (p. 143). Dusetos po tremties „lyg išmirusios“, naktimis „nė vieno vyro nerasi namuose“ – slapstosi miškuose, ieškoma nuo seno paslėptų ginklų, gyvenama viltimi, jog po dienos kitos prasidėsias karas (p. 180–181).

Tačiau buvo ir tokių vietovių, kur partizanų atsirado tik atėjus vokiečiams (Salanuose, Vepriuose ir kt.). Todėl vėliau buvo neaišku, ką laikyti partizanais. 1942 m. birželį, sukilimo metinių išvakarėse, Kauno partizanų būrių vadai nutarė, jog partizanais gali vadintis: 1) kas juo tapo dar iki vokiečių atėjimo; 2) kas sovietmečiu savo veikla nėra aiškiai pakenkęs lietuvių tautos inte-

resams; 3) kas, būdamas partizanų eilėse, nesuteršė savo garbės svetimo turto grobiu²⁵. Taigi smurtavimas, savavališkos civilių žudynės nebuvo kliūtis išsaugoti partizano vardą.

Birželio 23-iosios Kauno radijo laida buvo signalas pradėti visuotinį sukilimą. Visur iškeliamos metus slėptos trispalvės, skambina bažnyčių varpai (p. 321), su džiaugsmo ašaromis giedamas Lietuvos himnas.

Recenzuojamo rinkinio dokumentai iškalbingai byloja apie sukilėlių veiksmus. Pavandenės partizanai: 4 val. ryto išgirdę patrankų trenksmus, „pašokstam ir pasiskirstom darbais: vieni telefonų laidus gaudinti, kiti sekti rusų kariuomenės judėjimą, treči pradėjo komjaunuolius suiminėti“ (p. 151). Svėdasų partizanai „pirmiausia nutraukė visus telefono ryšius, kad frontas negalėtų kalbėti su užfronte, o miestelio komunistai – išsišaukti pagalbos iš Rokiškio“ (p. 141). Daug kur nupjautais pakele medžiais užverčiami keliai, išardomi didesni mediniai tiltai, nuardomi geležinkelio bėgiai (p. 133). Visur užimamos sovietinės įstaigos, į kurias sugrįžta senieji jų darbuotojai, saugomas nuo išgrobstymo įmonių bei įstaigų turtas, gesinami gaisrai. Visur kuriama lietuvių valdžia: steigiami laikinieji apskričių ir valsčių komitetai, apskričių komendatūros. Kapčiamiesčio (Lazdijų aps.) valsčiaus komitetas jau iki liepos 4 d. suremontavo tris tiltus, išvežė iš miestelio degėsius, palaidojo žmonių ir gyvulių lavonus, įsteigė šalpos komitetą, kuris rinko aukas padegėliams (p. 248). Svėdasuose, nesant ryšio nei su Rokiškio, nei su Kaunu, „aktyvistų štabas pasiėmė sau teisę leisti valsčiaus gyventojams įsakymus, remiantis Laikinosios vyriausybės pranešimais per radiją, pritaikant juos vietos sąlygoms. Padegėliai buvo aprūpinti butais [pabėgusių į Rusiją asmenų. – *L. T.*], miestelio gyventojai – maistu. Tuoju buvo įsteigtos visos įstaigos,

atidaryti kooperatyvai, pradėjo veikti pieno perdirbimo bendrovė, žodžiu, gyvenimas įstatytas į normalias vėžes“ (p. 142–143).

Svarbus partizanų veiklos baras – komunistų ir komjaunuolių areštai, besitraukiančių į Rusiją asmenų (tarp jų buvo daug žydų) gaudynės, pavienių raudonarmiečių nuginklavimas ir jų perdavimas vokiečių kariams. Vėliau, jau liepos mėnesį, partizanai, dažnai kartu su vokiečiais, šukavo miškus, gaudydami juose besislapstančius komunistus, sovietinius pareigūnus, žydus, raudonarmiečius.

Pasaulio spaudą apkeliavo, o 1997–1999 m. Vašingtono valstybiniame Holokausto muziejuje eksponuotoje Kauno geto parodoje, kurią aplankė milijonai žmonių iš viso pasaulio, be perstojo buvo demonstruojami dokumentiniai kino filmai, kaip 1941 m. birželį lietuviai sutiko nacistinės Vokietijos kariuomenę: su šypsenomis ir džiaugsmo ašaromis akyse mojuoja į Rytus traukiantiems šalmuotiems kariams, vyrai vaišina juos cigaretėmis, moterys – pienu. Kyla klausimas – kodėl? Juk dar nuo karų su kryžiuočiais lietuviai nemėgo vokiečių. Liaudies kūryboje velnias dažnai turi vokiečių pavidalą. Senesni žmonės dar gerai atminė sunkią kaizerinės valdžios priespaudą, jos alinančias rekvizicijas Pirmojo pasaulinio karo metais, o visų širdyse dar nebuvo užgijusi žaizda dėl 1939 m. atplėštos Klaipėdos. Tačiau 1941 m. birželį dauguma lietuvių sutiko vokiečius kaip išvadautojus. Apie tai byloja ir recenzuojamo rinkinio dokumentai. Truskavoje (Panevėžio aps.) „moterys ir mergaitės jų [vokiečių. – L. T.] šaunias kolonas tiesiog paskandino gėlėse. Žmonių džiaugsmui ir entuziazmui nebuvo ribų“ (p. 137–138). Ne tik Raguvos (Panevėžio apsk.), bet ir kt. Lietuvos vietovių partizanai bei kiti gyventojai rusams visaip kenkė, o vokiečiams „visokeriopai padėjo tiek įvairiais patarnavimais, tiek pristatant maisto produktus, tiek

apvalant apylinkes nuo bolševikinio elemento“ (p. 135). Todėl vokiečių pulkininkas Kazlų Rūdos gyventojams pareiškė: „mums lengva Lietuvoje kariauti, kad visur jūsų žmonės mums padeda“ (p. 104). Dusetų partizanų veiklos kronikoje rašoma: „vokiečiai kariai akiai pasitiki lietuviais partizanais, nes vaišinas net sargybų nepastatę. Juos saugo dėkingi už išvadavimą lietuviai“ (p. 183).

Tačiau Ablingos, Alytaus ir kt. Lietuvos vietovių vardai byloja, jog sutiktuvės ne visur buvo idiliškos²⁶. Tačiau „meluotų tas, kuris tvirtintų, kad vokiečiai nebuvo laukiami, – rašo savo atsiminimuose buvęs Šiaulių burmistras liberalas Jackus Sondeckis. – Niekas tiksliai nepasakys, kuri gyventojų dalis jų laukė, bet tokių buvo dauguma“²⁷. Į atėjusius vokiečių karius buvo žiūrima kaip į sąjungininkus ir jų nurodymai besąlygiškai vykdomi. „Tiek Zarasuose, tiek provincijoje glaudžiai bendradarbiaujama [bendradarbiavimas gana vienpusiškas. – L. T.] su vokiečių kariuomenės vadovybe“ (p. 178). Birželio 27 d. į Antalieptę atvykęs vokiečių dalinys partizanų „būriui davė kai kurių instrukcijų, taip pat įsakymą sutvarkyti žydus“ [kol kas uždaryti į getą. – L. T.] (p. 179). Lazdijų sukilėlių valdžia (birželio 23 d. suorganizuojęs laikinasis apskrities komitetas) pirmiausia paprašė įgaliojimų vokiečių komendantą ir, jam leidus, suorganizavo pagalbinę policiją, o tik po to nutarė prašyti Laikinąją vyriausybę formalių įgaliojimų ir nurodymų tolesnei veiklai (p. 240–243).

Manychiau, dokumentų rinkinio sudarytojui derėjo „Ižangoje“ paaiškinti skaitytojams, kodėl jų tėvai ar seneliai laukė karo ir džiūgavo atėjus nacistiniams vokiečiams. Trumpai priminsiu tai, ko nepadarė V. Brandišauskas. Nemažos dalies lietuvių 1940 m. vasaros iliuzijas greitai išsklaidė sovietinio gyvenimo tikrovė. Miestų gyventojus labai prablaivino maisto produktų ir pramonės prekių kainų šuolis 1940 m. rudenį, dėl ku-

rio smuko gyventojų perkamoji galia. Be to, parduotuvių lentynos kasdien tuštėjo, nes Lietuvos įmonių produkcija buvo išvežama į „plačiąją tėvynę“. 1941 m. pavasarį – negirdėtas Lietuvoje dalykas – pradėjo stigti maisto produktų, ypač mėsos, kai kuriuose miestuose buvo normuojama duona. Smarkiai padidintas žemės ūkio mokestis ir naujos prievolės, vadinamosios pyliavos (natūrinė duoklė) sunkia našta prislėgė ūkininkus, kurie tuomet sudarė pagrindinę krašto gyventojų dalį. 1941 m. pavasarį Lietuvos kaimiečiai išgirdo naują grėsmingą žodį – sabotazas. Prasidėjo „buožių demaskavimo“ kampanija. Už „piktybinį vengimą“ atlikti prievolės 1,1 tūkst. ūkininkų buvo perduoti teismui, nemažai jų uždaryta į Pravieniškių darbo stovyklą. Lietuvius, ypač kaimiečius, tuomet labiausiai baugino du žodžiai – „Sibiras“ ir „kolchozai“. 1941 m. pavasarį buvo akivaizdu, jog nepavyks išvengti nei vieno, nei kito²⁸. Masiškas rusakalbių valdininkų siuntimas į Lietuvą, prasidėjęs lietuvių kalbos išstūmimas iš valdžios įstaigų bei visuomeninio gyvenimo, krašto rusinimas, Bažnyčios suvaržymas – visa tai skaudžiai užgavo tautinius-religinius jausmus, žemino lietuvių orumą. Areštai, prasidėję pirmosiomis okupacijos savaitėmis, nuo rudens tapo masiniai. 1941 m. birželio 10 d. vienuolikoje LSSR kalėjimų buvo 5900 kalinių, kurie tardymų metu buvo žiauriai kankinami, net žudomi²⁹.

Visiškai pritarčiau Liūtui Mockūnui, jog 1941 m. birželio 14 d. prasidėjęs masinis trėmimas buvo paskutinis lašas, perpildęs žmonių kantrybę³⁰. Po visą pasaulį keliaujančiams šių dienų lietuviams sunku įsivaizduoti, kokį slogų įspūdį birželio 14-oji padarė tuomet retai savo parapijos ribas peržengusiems kaimiečiams. Birželio 15-ąją, sekmadienį, bažnyčiose sukniubę žmonės verkė, tarytum atėjus paskutiniojo teismo dienai. Žinomas sovietmečio disidentas Antanas

Terleckas, kurio šeima 1940 m. vasarą gana palankiai sutiko naująją valdžią (kaip mažžemiams, Terleckams sovietinė žemės reforma prirėžė 3 ha „buožės“ žemės), prisimena: „1941 m. įvyko lūžis mano gyvenime. Birželio 14-ąją suėmė ir išvežė į Sibirą motinos brolio šeimą [...]. Kitas dėdė buvo išvežtas 1946 m. [...]. Nuo tada pajutau nepykantą komunizmui ir nekeičiau pažiūrų“³¹. Pasak F. Jucevičiaus, lietuviai perprato raudonuosius rusus tik 1941 m. birželio tremties dienomis, o galutinai praregėjo prie Pravieniškių, Rainių, Červenio. „Sakoma, kad tik mirties akivaizdoje žmonės susidaro teisingą vaizdą apie žmones, įvykius ir daiktus. Atrodo, kad tai galioja ir tautoms“³². Tad ar reikia stebėtis, jog Lietuvos kaimiečiai „kaip manos iš dangaus“, anot L. Mockūno, laukė vokiečių karo su rusais, nes, nestokodami blaivaus proto, suvokė, jog „permainą“ gali atnešti tik karas. „Lietuvių tauta tiek iškankinta, kad sau išlaisvinimo laukia tik per karą, per kruviną viską naikinantį karą“, – sakoma Dusetų partizanų veiklos kronikoje (p. 181).

Džiaugsmingas nacistinių vokiečių sutikimas Lietuvoje atsako į klausimą, ar gali klysti tauta. Beje, lietuviai greitai praregėjo. Laikinosios vyriausybės paleidimas, žydų žudynės, ūkinė bei kutūrinė nacių politika parodė, jog krienas ne saldesnis už ridiką. Jau 1941 m. vasaros pabaigoje Lietuvoje buvo galima išgirsti sakant: vienas okupantas išėjo, kitas atėjo.

Dokumentų rinkinio skaitytojų neturėtų stebinti lietuvių, eilinių partizanų emocijos 1941 m. vasarą, jų trumpalaikės iliuzijos: jiems nebuvo žinomi didžiosios politikos užkulisiai, kolonizaciniai nacių planai, jų rasistinė politika. Kur kas sunkiau suprasti provokiškąją LAF'o vadų ir LV ministrų orientaciją, tuo labiau jog kai kurie jų daugelį metų praleido Vokietijoje ir turėjo galimybę patys stebėti nacizmą.

LAF'as buvo įkurtas su Berlyno žinia ir pritarimu³³. Laikinosios vyriausybės vadovas Juozas Ambrazevičius 1941 m. rugpjūčio 5 d. įteiktame Lietuvos generalinės srities komisarui Adrianui von Rentelniui memorandumė rašė, jog sukilėliai „pagal sutartą su vokiečių karo vadovybe planą įvykdė jiems nurodytus uždavinius“³⁴. Kad sukilėliai rėmė vokiečių kariuomenę, rodo ir recenzuojamo veikalo dokumentai. Dar iki karo aktyvistai, būsimieji sukilėliai rinko ir perdavinėjo vokiečių žvalgybai žinias apie Raudonosios armijos aerodromus, štabus Lietuvoje, kariuomenės dalinių dislokavimą, jų apginklavimą (p. 139). Viena Kauno aktyvistų grupė birželio 21 d. buvo gavusi uždavinį išžvalgyti III ir IV fortų apylinkėse buvusių zenitinių baterijų išdėstymą (p. 34). Alytaus apskrities viršininkas ir policijos vadas kapitonas Audronis (Antanas Krasnickas) 1941 m. liepos 16 d. policijos nuovadų viršininkų suvažiavime drožė tiesiai šviesiai: „Vokietijos interesai – mūsų interesai. Kas priešas Vokietijai – tas priešas ir mums [...], turime, kuo tik galime, padėti vokiečių armijai ir šventai vykdyti visus vokiečių įsakymus“ (p. 198–200).

Mainais už satelito statusą³⁵ sukilimo vadovai du kartus, Kaune ir Vilniuje, siūlėsi vokiečių karinei vadovybei organizuoti tautinį lietuvių korpusą, kuris dalyvautų žygyje prieš bolševizmą³⁶. Net ir po to, kai vokiečiai paleido Laikinąją vyriausybę, J. Ambrazevičius rugpjūčio 5 d. išreiškė A. von Rentelniui „lietuvių tautos pasiryžimą ir toliau bendradarbiauti su Didžiąja Vokietija“; jis sakė, kad „dėl to bendradarbiavimo būdų ir formų laukiame Jūsų autoritetingo žodžio“³⁷.

Dievo malonė ir mūsų laimė, jog pasipūtę naciai nepriėmė Laikinosios vyriausybės siūlymo. Nelegalus lietuvių antinacinės rezistencijos laikraštis „Nepriklausoma Lietuva“ 1943 m. klausė: „Kas būtų atsitikę, jei

vokiečiai, tik jiems atvykus Lietuvon, nebūtų pasididžiavę ir būtų priėmę mūsų kai kurių tuolaikinių politinių vadovų net du kartus pasiūlytą Lietuvos vyrų mobilizaciją? [...] kiek šiandien bebūtų gyvo mūsų jaunimo, kiek bebūtų jo Lietuvos žemėje?“³⁸ Taip pat turbūt nereikia įrodinėti, jog karas prieš bolševizmą būtų reiškęs ir karą prieš antihitlerinę koaliciją, prieš demokratinį Vakarų pasaulį, į kurį mes šiandien norime patekti. Gavus satelito statusą, 1941 m. gruodį būtų tekę kartu su Vokietija skelbti karą Jungtinėms Amerikos Valstijoms, kaip tai padarė Slovakijos ir Kroatijos „valstybės“. Ne be reikalo JAV FTB vadovas Edgaras Hooveris 1942 m. klausė savo patarėjų, ar Laikinoji lietuvių vyriausybė, reiškusi stiprias simpatijas Vokietijai, buvo paskelbusi karą Jungtinėms Valstijoms³⁹. Didelis lietuvių tautos bičiulis, aštraus proto žmogus, išvalgus politikas, bendravęs su aukščiausio rango Vakarų pasaulio veikėjais, Lietuvos Respublikos garbės konsulas Kanadoje G. L. P. Grant-Suttie 1941 m. gruodžio 8 d. memorandumė prezidentui Antanui Smetonai rašė: „Taip vadinamas sukilimas prieš rusus 1941 m. vasarą Lietuvoje buvo organizuojamas bei vykdomas pritariant ir sutinkant Vokietijos vyriausybei. Teigti kitaip – ne tik nenaudinga, bet ir žalinga. Bandymai nuslėpti praeitos vasaros įvykių tikrąją prigimtį labai pakenkė Lietuvos reikalams [jos prestižui Vakarų pasaulyje. – L. T.]. Sąjungininkai žino faktus“⁴⁰.

Mūsų istoriografijoje giliai išsisknijusi nuomonė (mitas, anot F. Jucevičiaus), jog Antrojo pasaulinio karo metais nacistinė Vokietija buvusi mažiau pavojinga Lietuvai (priešas Nr. 2) negu Sovietų Sąjunga (priešas Nr. 1). Net Lietuvos diplomatijos šefas Stasys Lozoraitis buvo įsitikinęs, kad „bolševikų okupacijos pakeitimas vokiškąja mums yra didelis žingsnis pirmyn“⁴¹. Edvardas Gudavičius linkęs pateisinti LAF'o ir

LV kompromisą su naciais, nes tą patį dariusios ir Anglija, ir JAV, sudarydamos sąjungą su Sovietais⁴². Tačiau „mažesnio blogio“ teorijos gynėjai ignoruoja esminį dalyką: kas laukė lietuvių tautos, naciams laimėjus karą?⁴³ Juk Lietuva būtų virtusi vokiečių kolonizacijos erdve, kurioje buvo numatyta palikti tik 15–20 proc. germanizuoti tinkamų lietuvių, o visi kiti būtų iškeldinti į Rytus arba sunaikinti fiziškai⁴⁴.

Kitas tamsus sukilimo šešėlis („dėmelė“, anot E. Gudavičiaus) – partizanų smurtas, civilių žudynės. Sukilėlių įniršis buvo išliejamas ant eilinių KP narių, komjaunuolių, sovietinių darbuotojų arba net niekuo dėtų žmonių, neretai suvedinėjant asmenines sąskaitas, nes aukštieji sovietų pareigūnai jau buvo spėję pasprukti į „plačiąją tėvynę“. Tiesa, sukilimo vadovybė bandė kontroliuoti padėtį. Birželio 24 d. Laikinoji vyriausybė Kaune, o liepos pradžioje piliečių komitetas Vilniuje griežtai uždraudė suvedinėti asmenines sąskaitas, patiems vykdyti bausmes, nes „visi asmenys, kurie nusikalto lietuvių tautai, bus nubausti teismo sprendimu“⁴⁵. Tačiau daugybė recenzuojamo rinkinio dokumentų rodo, jog smurtui nebuvo užkirstas kelias. „Sauvalė buvo norma, o ne išimtis, – tvirtina L. Mockūnas. – Nemažai žmonių tapo linčo teismo aukomis“⁴⁶. Vėliau lietuviškosios antinacinės rezistencijos spauda rašė, kad „atsiskaitymo valandos“ pareikalavo per 5 tūkst. lietuvių gyvybių⁴⁷.

Žinoma, daugiausia nuo sukilėlių smurto nukentėjo žydai. Iš rinkinio dokumentų matyti, jog daugelis partizanų buvo labai priešiški žydams: birželio 22-ąją, kilus karui, „Šančių gyventojai neramūs. Žydai, lyg nujausdami savo galą, dar neramesni. Jų svingūnais ir česnakais smirdančiuose butuose verda darbas – šlama pakuojami daiktai, ruošiamasi ilgai kelionei“ (p. 44). Žydai sukilėliams – vientisa masė, blogio ir visų Lietuvos nelaimių įsikūnijimas: jie trėmė lietu-

vius birželio 14-ąją, iš pasalų šaudė į sukilėlius ir vokiečių karius pirmosiomis karo dienomis. Žydas – komunisto sinonimas: „žydiškasis Kremlius“, „žydiškoji [sovietų. – L. T.] vyriausybė“ (p. 46), „žydbernis Molotovas“ (p. 44), „žydiškasis smurtas“ (p. 143), „žydiškasis jungas“ (p. 147), „žydiškasis teroraras“ (p. 94). „Nors žydai ir bolševikai yra vienas ir tas pats, tačiau Vilniuje žydams iki šiol [liepos 13 d. – L. T.] parodyta per daug švelnumo. Jiems gailėtasi kulku į kaktas [...]“ (p. 91).

„Žydų tvarkymas“ buvo svarbus sukilėlių ir jų sudarytų valdžios įstaigų veiklos baras. Prie laikinųjų apskričių bei valsčių komitetų buvo steigiamos žydų reikalams tvarkyti komisijos (p. 252). Pirmiausia žydams buvo uždrausta verstis prekyba, pramone bei amatais, vaikščioti šaligatviais, išeiti iš namų nakties metu, naudotis „arijų“ patarNAVIMais, įsakyta nešioti Dovydo žvaigždę. Daug kur žydai buvo naudojami priverstiniam darbams – pvz., turėjo rinkti ir užkasti lavonus, taip pat dirbti laukų ir viešuosius darbus. Kad žydai uoliau vykdytų įsakymus, jie buvo apdėti kontribucijomis, pvz., Joniškyje per tris valandas (ne dienas, o valandas!) įsakyta sumokėti 20 tūkst. rb ir sulaiKYTA 12 įtakingiausių bendruomenės narių, kol bus įmokėta reikalaujama suma (p. 258–259). Nesivaržant buvo imami žydų baldai aktyvistų štabams, policijai, apskrities lietuvių įstaigoms, taip pat „nukentėjusiems nuo karo piliečiams“ (p. 258). Nuo liepos vidurio Laikinosios vyriausybės nutarimu Kaune, o vietos valdžios iniciatyva provincijos miestuose bei miesteliuose pradėta žydus izoliuoti getuose⁴⁸. Liepos 16 d. Alytaus miesto policijos nuovados viršininko teiginys, jog „vietos gyventojai pageidauja, kad tautinės mažumos būtų apgyvendintos atskirame miesto kvartale“, matyt, atspindėjo nemažos lietuvių dalies nuotaikas (p. 205). Getoizacijai iš esmės pritarė net Katalikų

Bažnyčios hierarchai. Liepos 11 d. arkivyskupas J. Skvireckas savo dienoraštyje išreiškė ne tik savo, bet ir vyskupo Vincento Brizgio nuomonę: „savaime suprantama, kad ne visi žydai kalti, bet kaltieji užtraukė lietuvių visuomenės neapykantą bendrai visiems žydams. Žydai šiuo momentu turėtų suprasti, kad jiems nėra išskaičiavimo būtinai brautis į lietuvių tarpą, kad jiems bus geriau, jei ramiai pasiliktų šalia lietuvių jiems skirtose vietose“ (p. 282). Panašios nuomonės laikėsi ir krikščionims demokratams Laikinojoje vyriausybėje atstovavęs finansų ministras Jonas Matulionis⁴⁹. Daugiausia dokumentų apie getoizaciją išliko Alytaus apskrityje (p. 189–228).

Tačiau rinkinio sudarytojas daro šiurkščią klaidą, interpretuodamas to meto dokumentuose pasitaikančius pasakymus „išvalyti“, „apvalyti“ vietovę nuo žydų, „sutvarkyti“ žydus, kaip fizinių jų sunaikinimą (p. 8). Antai informacijoje apie pirmąjį karo mėnesį Kudirkos Naumiestyje (šiuo dokumentu remiasi V. Brandišauskas) rašoma, jog policija ir partizanai „išvalė apylinkes nuo žydų, komunistų ir SSRS karių gaujų“ (p. 145). Yra žinoma, jog Kudirkos Naumiesčio žydai buvo sunaikinti tik rugsėjo 16 d.⁵⁰ Tad terminas „išvalyti“ reiškė išgaudyti miškuose bei kaimuose besislapstančius asmenis. Liepos vidury Alytaus apskrities policijos vadas užklausė policijos nuovadų viršininkus apie padėtį jiems patikėtuose valsčiuose, taip pat apie mažumas (žydus). Atsakymai buvo tokie: Alovė – „mažumų klausimas neaktualus, nes jie sutvarkyti“ (p. 209); Druskininkai – „žydams liepos 16 d. įsteigtas žydų kvartalas ir ten jau apgyvendinti“ (p. 213); Jieznas – „žydai ženklus nešioja, į darbus varomi“ (p. 215); Marcinkonys – „mažumų klausimas tvarkomas“ (p. 216); Merkinė – „mažumas tvarko vietos komendantas“ (p. 217); Mirolavas – „žydai visi ženklus nešioja“ (p. 220); Seirijai – „žydų klausimas su-

tvarkytas“ (p. 223); Simnas – „mažumų klausimas pilnoj tvarkoj“ (p. 224). Nė viename minėtų Alytaus apskrities miestelių liepos vidury žydai dar nebuvo naikinami. Antai Seirijų žydai išžudyti rugsėjo 11 d.⁵¹ Ką reiškė pasakymas „žydų klausimas sutvarkytas“, aiškiai matyti iš Alytaus apskrities viršininko A. Audronio liepos 17 d. rašto vidaus reikalų ministrui apie padėtį apskrityje: „mažumų klausimas išspręstas ta prasme, kad visi žydai turi nešioti Dovydo žvaigždę ant pečių ir krūtinės su raide „J“. Be to, nustatytas vaikščiojimo bei pirkimo laikas ir vieta“ (p. 202). Prie šios A. Audronio frazės dar reikėtų pridurti, jog visur buvo įsteigti arba steigiami getai.

Į itin svarbų klausimą, ar jau pirmosiomis sukilimo dienomis, t. y. iki vokiečių atėjimo į Lietuvą, buvo žudomi žydai už tai, kad jie žydai, kaip teigia žydų istoriografija, recenzuojamo rinkinio dokumentai aiškiau ir tvirto atsakymo neduoda. Ankstyvojo laikotarpio dokumentuose daugiausia kalbama tik apie žydų, dažniausiai komunistų bei sovietinių pareigūnų, areštus (p. 56–59, 85, 106, 132). Tačiau vargu ar galima visiškai pasikliauti dokumentais: partizanai aiškiai vengė žodžio „žudyti“. Išsamioje Dusetų partizanų veiklos kronikoje rašoma, kad kartu su raudonarmiečių grupe į nelaisvę paimtam civiliui žydui „padaromos atitinkamos išvados“ (p. 184). Jeigu ne arkivyskupo J. Skvirecko dienoraštis (p. 270–272), iš palyginti gausių Kauno partizanų dokumentų taip ir nesužinotume apie prasidėjusias nuo birželio 26 d. masines žydų žudynes mieste⁵².

Ar troško lietuviai žydų kraujo? Antižydiškos nuotaikos labai sustiprėjo ketvirtajame dešimtmety pirmiausia dėl itin skaudžių ekonominės krizės padarinių ir iš Berlyno sklidusios rasistinės propagandos. Radikaliausios antisemitinės jėgos reikalavo „sulietuvinti“ miestus, t. y. eksproprijuoti žydų buržuaziją. Pirmuoju sovietmečiu dėl dau-

gybės priešasčių antisemitizmas krašte peraugo į naują pakopą. Nuo 1940 m. pabaigos radikaliausieji antisemitai neįsivaizdavo lietuvių gyvenimo greta žydų, todėl LAF'as savo programoje atšaukė svetingumo teisę žydams, o atsišaukimuose ragino juos kraustyti iš Lietuvos į Rusiją⁵³. Daugeliui lietuvių norėjosi „žydėlius“ „pamokyti“, „pastaityti juos į savo vietą“⁵⁴. Todėl ir 1941 m. vasarą jie net nesisielėjo, ar net pritarė, kai žydai prisisiuvo prie savo drabužių Dovydo žvaigždę, kai užleido lietuviams šaligatvius (patys ėjo gatvės grindinio pakraščiu), netgi kai buvo izoliuojami getuose ir verčiami dirbti „naudingą“ darbą. Bet, manyčiau, ne daugiau! Žydų „sutvarkymas“, jų pažeminimas patenkino net radikaliausius, labiausiai antisemitiškai nusiteikusius lietuvius. Birželio pabaigoje Walterio F. Stahleckerio tarnybos inspiruotoms žydų žudynėms nepritarė ir Bažnyčios hierarchai (p. 272).

Nepatyrusiam skaitytojui gali susidaryti vaizdas, jog birželio pabaigoje – liepos mėnesį „žydų reikalus“ tvarkė vienos lietuvių institucijos – LAF'o vietos skyriai, apskričių bei valsčių laikinieji komitetai, savivaldybės policija, nes vokiečiai dirigavo iš užkulisių ir dokumentuose tai dažniausiai neatsispindi. Juk yra žinoma, kad birželio 25 d. su pirmaisiais vokiečių kariuomenės daliniais į Kauną atvyko ypatingosios operatyvinės „A“ grupės vadas brigadefiureris W. Stahleckeris, kuris inspiravo pirmuosius žydų pogromus. Birželio 25 d. Lazdijų apskrities laikinasis komitetas, vokiečių karo komendantui „pageidaujant“, nutarė „pavojingiausiuosius viešajai tvarkai“ žydus apgyvendinti barakuose (p. 242). O birželio 27 d. atvykęs į Antalieptę (Zarasų aps.) vokiečių dalinys pirmiausia įsakė vietos partizanams „sutvarkyti“ žydus (p. 179). Birželio 28 d. vokiečių kariuomenės lauko komendantas instruktaavo, ką reikia daryti, Utenos apskrities lietuvių komendantą kpt. Kaletką (p. 263).

Europietiškoji visuomenė, kurios dalimi norime tapti, yra atvira visuomenė, atvira tiek supančiai aplinkai, pasauliui, tiek praeičiai, t. y. istorijai. 1941 m. vasaros įvykiais vakariečių nenustebinsim: jie seniai žinomi ne tik tyrinėtojams, bet ir platesniems visuomenės sluoksniams. Stebiname kitkuo: savo užsispyrimu slėpti ir neigti nemalonus praeities įvykius, įsitikinimu, jog dėl visų mūsų nelaimių kalti buvo priešai – rusai, sovietai, lenkai, vokiečiai (ar netaps jais ir amerikiečiai?), kas tik nori, bet ne mes patys. Idealių tautų, kaip ir žmonių, nėra. Net demokratiškiausios šių dienų tautos, amerikiečių, praeityje – indėnų genocidas, negrų vergovė, ilgalaikis Lotynų Amerikos tautų engimas, nešvarus karas Vietname. Lietuviai naujausiais laikais beveik visą laiką buvo valdomi svetimųjų, todėl daugiau buvo engiami ir mažiau turėjo galimybių skriausti kitus. Tačiau tai nereiškia, jog esame tik didvyrių ir kankinių tauta. Netolimoje mūsų praeityje – ne tik unikalus XIX a. vidurio blaivybės sąjūdis, ne tik jokių šešėlių neturinti XIX a. antrosios pusės ir XX a. pradžios kova dėl lietuviškosios spaudos, mokyklos, katalikų tikybos, ne tik šaunios 1918–1920 m. nepriklausomybės kovos, ne tik viso pasaulio dėmesį patraukęs (geriausia prasme) 1988–1991 m. Sąjūdis, bet ir gėdingų ketvirtojo dešimtmečio pabaigos kapituliacijų virtinė, prieštaringi 1941 m. vasaros įvykiai ir dar kai kas. Tačiau kad ir kiek besišvalgytume į savo praeitį, neišvysime ten nei Stalino, nei Hitlerio.

Savikritiškumas – tai ne saviplaka, kaip kai kas mano, o žmogaus ir tautos dvasinio bei pilietinio brandumo rodiklis. Todėl reikia tik sveikinti Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centrą, kuris ryžosi išleisti V. Brandišausko parengtą dokumentų rinkinį, svarbų ne tik istorikams, bet ir visuomenės pilietiškumo ugdymui.

Nuorodos

¹ *Lietuvos TSR istorija*, t. 4, Vilnius, 1975, p. 86–87; *Istorija Litovskoj SSR*, Vilnius, 1978, p. 451.

² A. Balsys, „Tautos sukilimas ar tautos suskilimas“, *Gairės*, 1994, Nr. 6; Tas pats, „Žaidžiame vyriausybę“, *ibid.*, Nr. 7; Tas pats, „Žmonės, kurie žino tautos norus“, *ibid.*, Nr. 8; Tas pats, „Apie tautos garbę ir gėdą“, *ibid.*, 1998, Nr. 6, 7.

³ Žr.: L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, Vilnius, 1999, p. 348–349.

⁴ A. Slavinas, *Gibel Pompeji. Zapiski očevidca*, Tel-Aviv, 1997.

⁵ S. Ginaitė-Rubinsonienė, *Atsiminimų knyga*, Vilnius, 1999, p. 35–59.

⁶ Antai D. Levinas rašo: „Pirmuoju laiko tarpsniu (nuo 1941 m. birželio 23 d. iki liepos pradžios) šie „partizanai“ daugiausia veikė gaudydami ir žudydami žydų jaunuolius ir merginas, priekabaudami, jog šie žydai priklausė komunistinėms organizacijoms arba tarnavo sovietinės valdžios įstaigose. Jie taip pat piktavališkai elgėsi su „kaltųjų“ šeimomis, įkalindavo jų giminaičius, grasindami reikalavo pinigų, prievartavo moteris ir žudė vyrus“; žr.: *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius, 2000, p. 167–168.

⁷ J. Brazaitis, „Rezistencija 15 metų fone“, *Raštai*, t. 6, Čikaga, 1985, p. 497.

⁸ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, Vilnius, 1990, p. 68–70.

⁹ K. Škirpa cituoja 1951 m. B. Railos rašyto straipsnio mintis, kurioms LAF'o vadas besąlygiškai pritaria: „lietuvių tauta įrodė savo pasiryžimą ir valią gyventi nepriklausomai [...]. Trys prieš tai pamečiui tekę sunkūs smūgiai – 1938 m. kovo mėnesio lenkų ultimatumas, 1939 m. kovo mėnesio vokiečių ultimatumas dėl Klaipėdos ir 1940 m. birželio 14 d. sovietų ultimatumas – buvo bepalaužią lietuvių pasitikėjimą savo jėgomis ir sunkiai pažeidę tautos garbę. Birželio sukilimas tapo vaizdžiausiu įrodymu, kad lietuvių tauta nėra linkusi tik bejėgiškai priimti kiekvieną ultimatumą, bet kad ji turi galios ir valios žūtbutinei kovai už valstybės laisvę [...]. Tarptautiniu požiūriu Birželio sukilimas buvo labai ryškus Lietuvos nepriklausomybės bylos atnaujinimas ir priminimas visam pasauliui, jog mūsų tauta nori nepriklausomai gyventi [...]. Birželio sukilimas buvo nuostabus gyvybinio elekšyro išvirkštis mūsų tautai. Jis grąžino ne tik pasitikėjimą, savigarbą ir viltį, bet kartu neapskaičiuojamai sustiprino mūsų valstybingumo sąmonę ir sukėlė atkaklią rezistencijos nuotaiką [...]. Ir pagaliau Birželio sukilimas – tai didysis ir šventas mūsų rezistencijos testamentas, kurio tolesnį vykdymą perėmė dabartiniai laisvės kovotojai Tėvynėje (pokario partizanai)“; žr.: *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Washington, 1973, p. 564–565.

¹⁰ E. Gudavičius, „Esu istorijos juodintojas“, *Tiesa*, 1994, sausio 6, p. 12.

¹¹ Cit. pagal: S. Žymantas, „Birželio testamentas“, *Į laisvę*, 1971, Nr. 52(89), p. 19.

¹² F. Jucevičius, *Tauta tikrovės ir mito žaisme*, Putnam, 1970, p. 100–101.

¹³ T. Venclova, „Kodėl lietuviai nesibijo vokiečių“, *Lietuvos aidas*, 1993, sausio 15, p. 2. Plg. taip pat: T. Venclova, „Klaidų sakralizavimas“, *Lietuvos aidas*, 1993, birželio 17, p. 8.

¹⁴ T. Venclova, „Penktieji laisvės metai“, *Metmenys*, 1994, Nr. 65, p. 35. Kitoje vietoje T. Venclova tvirtina, jog LAF'o bei LV vadovų siekis su reicho pagalba atkurti nepriklausomą ir demokratinę Lietuvą „buvo lygiai tokia pati – politikui neatleistina – aklybė, kaip Paleckio ir kitų (kurį laiką net Vinco Krėvės) tikėjimas, jog su sovietų pagalba galima sukurti gražesnę negu smetoninė, liaudišką ir klestinčią Lietuvą“ („Apie porą diskutuotinų dalykų“, *Akiračiai*, 1996, Nr. 5, p. 15).

¹⁵ S. Sužiedėlis, „1941 m. sukilimo „baltosios dėmės““, *Akiračiai*, 1991, Nr. 9, 10; 1992, Nr. 1; Tas pats, „Penkiasdešimčiai metų praėjus“, *Metmenys*, 1991, Nr. 61; „Istoriko ir dvasininko pasikalbėjimas apie mūsų istoriją“, *Šiaurės Atėnai*, 1998, vasario 7.

¹⁶ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940. 06–1941. 09)*, Vilnius, 1996.

¹⁷ Antai sukilimo dalyvis ir vienas jo vadovų Pilypas Žukauskas po keliasdešimties metų rašytuose atsiminimuose prezidento Smetonos vardinių (antininių) 1940 m. šventimą supainiojo su 1939 m. spalio 11 d. Kaune įvykusia komunistine demonstracija (P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941 m. Lietuvos nepriklausomybei atstatyti*, Oaklawn, Illinois, 1994, p. 90).

¹⁸ Tiesa, 1975 m. pasirodžiusios „Lietuvos TSR istorijos“ V tome (p. 85) ir 1978 m. išėjusiame „Lietuvos TSR istorijos“ rusų kalba vientomyje rašoma, jog, kilus karui, LKP(b) CK įsakymu kovai su „banditais“ buvo apginkluota apie 10 tūkst. sovietinių partinių aktyvistų, kurie labai padėję Raudonajai armijai (p. 451). Manytina, jog tai yra daugiau sovietinės istoriografijos fantazija, nes 1942 m. rugsėjo 14 d. LKP(b) CK rengtos ataskaitos VKP(b) CK viename variantų rašoma, jog CK telegrama daugelio partinių komitetų nepasiekė. Be to, „vietose [apskrityse ir miestuose. – L. T.] nebuvo ginklų, todėl sudaryti, kad ir mažus [originale „neznačitelnyje“. – L. T.] būrius kovai su sovietinių buožių ir fašistų gaujomis sekėsi labai sunkiai, išskyrus Kauną, kur aktyvas buvo apginkluotas vietinio arsenalo ginklais (Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 5, b. 48, l. 31–32).

¹⁹ R. Hilberg, *Nusikaltėliai. Aukos. Stebėtojai*, Vilnius, 1999, p. 184; S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias*, Vilnius, 1998, p. 260.

²⁰ Plg.: A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 124–125.

²¹ Tuomet Ariogalos valsčiuje gyvenusiam ir 11 metų turėjusiam A. Balsiui „neteko matyti nei „di-

dingo sukilimo“, nei narsių sukilėlių. Žmonės šnekėjo, jog kažkur prie Dubysos besitraukiančius sužeistus raudonarmiečius apšaudė partizanai“ (*Gairės*, 1994, Nr. 6, p. 26).

²² A. J. Greimo manymu, „Lietuvių Fronto aktyvistai be reikalo išgarbino tas „nepriklausomybės kovas“ [...]. Į LAF buvau užverbuotas kovo mėnesį [...]. Apie šį pagrindį daugiau nieko negirdėjau iki tol, kol vokiečių kariuomenė užėmė Šiaulius [...]. Taigi jokio sukilimo išvis nebuvo“ (A. J. Greimas, „Apie 1941 metus Lietuvoje“, *Akiračiai*, 1992, Nr. 6, p. 6). Tačiau 1941 m. liepos 6 d. pradėjęs eiti Šiaulių savaitraštis „Tėvynė“ savo 1-ajame numeryje rašė, jog partizanų štabas Šiauliuose susikūrė birželio 26 d., t. y. dvi dienos iki vokiečių atėjimo; birželio 27 d. nukautas partizanas Mykolas Levinskas, o dar vienas buvo sužeistas.

²³ Prof. M. Rémeris birželio 23 d. savo dienorašty rašė, jog atėjęs į universitetą rado tik prof. Jurgutį, „kuris atėjo paskirtą valandą egzaminuoti ir nerado nė vieno studento. Pasikalbėjęs su juo, grįžau namo“. Apie sukilimą – nė žodžio (*Kultūros barai*, 1991, Nr. 9, p. 78). Tačiau neginčijamas sukilimo Vilniuje liudytojas – 24 žuvusių sukilėlių kapai Rasose.

²⁴ LYA, f. 1771, ap. 5, b. 48, l. 31–32.

²⁵ „Kas laikomas lietuvių partizanų?“, *Į laisvę*, 1942, birželio 16, p. 2.

²⁶ Žr.: A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, Vilnius, 1998, p. 69–70.

²⁷ J. Sondeckis, *Gyvenimas Lietuvai*, Šiauliai, 1993, p. 195. Tokios pat nuomonės ir Kazimieras Skebėra: „1941 metais bolševikinę maskoliškąją okupaciją pakeitė kita – vokiška nacionalsocialistinė. Prekė toji pati, tik maišas kitas [...]. Bet reikia būti teisingam – 1941 m. birželio 22-ąją ir kelias savaites [gal net mėnesius. – L. T.] po to Lietuva džiūgavo ir buvo laiminga“ (K. Skebėra, *Reikėjo mūsų kančių*, Vilnius, 1990, p. 8).

²⁸ Apie socialinę-ekonominę sovietų valdžios politiką 1940–1941 m., pasirengimą žemės ūkio kolektyvizacijai žr.: L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Vilnius, 1995, p. 86–88; „Lietuvos valstiečių kolektyvizavimas“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1988, Vilnius, 1989.

²⁹ Žr.: A. Anušauskas, op. cit., p. 48–61, 111.

³⁰ L. Mockūnas, *Pavargęs herojus*, Vilnius, 1997, p. 61.

³¹ „Riteris veidmainybės mugėje!“, *Politika*, 1990, Nr. 9, p. 19.

³² F. Jucevičius, op. cit., p. 99.

³³ K. Škirpa, *Sukilimas*, p. 110–116. Dar atviriau LAF'o vadas 1941 m. gruodžio 28 d. rašė Vokietijos ginkluotųjų pajėgų vyriausiosios vadovybės štabo viršininkui generalfeldmaršalui Keiteliui: „ši organizacija [LAF'as. – L. T.], su vokiečių įstaigų žinia ir pritarimu dar prieš vokiečių–rusų karą mano įkurta, veikė pagal bendrą planą, kurį aš 1941 m. sausio 25 d. buvau įteikęs Vyriausiajai kariuomenės vadovybei

(Apsig. sk. – Abw. Akt.) ir vykdė uždavinius pagal mano drauge su OKW Abw. Abteilung išdirbtą vykdomąją instrukciją bei pagal atskirus vokiečių karinės vadovybės nurodymus fronte“ (Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-739, ap. 1, b. 2, l. 6–7).

³⁴ K. Škirpa, *Sukilimas*, p. 496.

³⁵ 1941 m. liepos 19 d. instrukcijoje J. Ambrazevičiui K. Škirpa nurodė: jokiu būdu neatsisakant nepriklausomybės principo, „maksimali riba, iki kurios, mano nuomone, mes galėtume pasitarimuose su vokiečiais eiti, tai sutartis dėl bendros užsienio politikos bei jos vieningumo su Reicho užsienio politika, karo sutartis, glaudūs ūkiniai santykiai, sutartis dėl glaudžių santykių susisiekimo srityje ir kultūros sutartis, kaip draugiškų santykių su Vokietija papuošalas“ (*Sukilimas*, p. 456). Kas tokiu atveju būtų likę iš Lietuvos nepriklausomybės? K. Škirpa buvo pasiryžęs eiti toliau negu 1917–1918 m. Berlyno Lietuvos Tarybai bruktos „4-urios konvencijos“ (plg.: P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius, 1992, p. 191–200).

³⁶ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 421; A. J. Greimas, „Apie 1941 metus Lietuvoje“, *Akiračiai*, 1992, Nr. 6, p. 7; L. Mockūnas, op. cit., p. 70.

³⁷ J. Ambrazevičiaus kalbos tekstas, LCVA, f. R-496, ap. 1, b. 5, l. 2.

³⁸ „Po konferencijos“ (vedamasis), *Nepriklausoma Lietuva*, 1943, balandžio 15, Nr. 6(18).

³⁹ A. E. Senn, K. Škirpa, „Lietuvos nepriklausomybės sutemos“, *Akiračiai*, 1997, Nr. 2, p. 16.

⁴⁰ *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 219.

⁴¹ Ibid., p. 165.

⁴² *Sukilimas, 1941 m. birželio 22–28 d.*, d. 2. Parengė A. Martinionis, Vilnius, 1995, p. 224–225.

⁴³ Paradoksalu, bet iš visų Lietuvos politikų geriausiai suvokė nacizmo esmę ir jo keliamą grėsmę lietuvių tautai senamadiškasis prezidentas, „fašistas“, anot sovietinių autorių, A. Smetona. 1940 m. vasarą jis rašė: „jie [vokiečiai. – L. T.] Herrenvolk, o kiti Sklavenvolk. Šiame skaičiuje ir mes, lietuviai“. O opo nuodamas K. Škirpos pirštam „Slovakijos variantui“ prezidentas rašė: „p. Škirpos politinė orientacija, einant iš dabartinių davyčių, yra reali ir loginga, ir ligi tam tikro laipsnio įtikinama. Tik va klausimas, ar toje logikoje visos premisos teisingos ir patikrintos? [...] Ar Vokia norės daryti iš Lietuvos Slovakiją? Ar, jeigu ji sutriuškintų Didžiąją Britaniją, nesumanytų daryti iš Lietuvos Ansiedlungsgebiet?“ (*Antano Smetonos korespondencija*, p. 7–8).

⁴⁴ SS šefas Heinrichas Himmleris 1942 m. Generaliniame plane (Generalplan Ost) numatė deportuoti beveik 50 proc. estų, visus latgalius (kaip labai sumišusius su slavais ir todėl netinkamus germanizuoti), daugiau kaip 50 proc. kitų latvių ir 85 proc. lietuvių (R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės. Priklausomybės metai*, Vilnius, 1992, p. 55). 1942 m. lapkričio

11 d. tvarkos policijos vadas prie SS ir policijos vado Lietuvoje žandarmerijos plk. Hansas Hachtelis, remdamasis H. Himmlerio nurodymu, pasirašė slaptą aplinkraštį visų lietuvių policijos batalionų ryšių karininkams vokiečiams: atrinkti iš lietuvių batalionų asmenis, išoriškai panašius į rasinius vokiečius (šviesūs plaukai, žydros akys ir kt.), tinkamus SS daliniams. 1942 m. gruodžio 21 d. Vyriausioji reicho saugumo tarnyba įsakė atrinkti 2 tūkst. „rasės atžvilgiu tinkamų“ lietuvių bei latvių policininkų ir perduoti juos vokiečių SS policijos batalionams. Iki 1943 m. vasario 23 d. patikrinus 5010 lietuvių policininkų, tinkamų buvo rasta 1093, t. y. šiek tiek daugiau negu 20 proc. (P. Stankeras, *Lietuvių policija nacių okupacijos metais*, 2000 m. spalį Vytauto Didžiojo universitete apgintos daktarinės disertacijos tekstas, p. 91).

⁴⁵ „Šaulių ir partizanų žiniai“, *Į laisvę*, 1941, birželio 24; „Vykdėti teismus savo nuožiūra draudžiama“, *Naujoji Lietuva*, 1941, liepos 7.

⁴⁶ L. Mockūnas, op. cit., p. 68. Tokios pat nuomonės buvo ir tuometinis Šiaulių apygardos teismo prokuroras Matas Krygeris: *Rūstūs prisiminimai*, Kaunas, 1994. Pirmųjų karo savaitių psichologinę atmosferą atskleidžia Šakių apskrities viršininko 1941 m. birželio 24 d. įsakymas: „Tuoju suimti komunistus ir pasodinti daboklėn [...]. Sovietinius lietuvius ir rusus stengtis patiems suimti. Suimti žydus [...]. Išaiškinti per seniūnus veikusių su komunistais pavardes, aktyvesnius suimti“.

Bausti gandų (kad vokiečių armija bus sumušta) skleidėjus, „geriausiai sušaudyti tiek gandų skleidėjus, tiek jų sumanytojus. Patikimus gimnazistus panaudoti sekimui, ką veikia jų apylinkėje nepalankūs elementai“ (LYA, f. 3377, ap. 58, b. 453, l. 24).

⁴⁷ „Slidus kelias“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1942, Nr. 11–12, p. 5; „Dėl atsiskaitymo valandų“, *ibid.*, 1943, Nr. 15–16, p. 3.

⁴⁸ L. Truska, min. str. Plg. su recenzuojamo rinkinio Alytaus apskrities ir Joniškio aktyvistų dokumentais (p. 189–228, 251–261).

⁴⁹ A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000, p. 13.

⁵⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944: Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius, 1965, p. 111.

⁵¹ *Ibid.*, p. 135.

⁵² Išimtis – „Metalo“ fabriko gynimo grupės dienoraštis, kuriame rašoma, jog smogiamosios partizanų grupės Šančiuose „likvidavo daugelį žydų bei komunistų“ (p. 40).

⁵³ L. Truska, „Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes. Apie holokaustą Lietuvoje 1941 m.“, *Kultūros barai*, 1999, Nr. 5, 6.

⁵⁴ Daugelį, o gal daugumą lietuvių ypač erzino tai, kad 1940–1941 m. žydai dirbo valdžios įstaigose; to nebuvo „smetoninėje“ Lietuvoje, kai darbas valstybinėse bei savivaldybių įstaigose buvo vienų lietuvių monopolis.

Liudas Truska

2-asis savisaugos batalionas. Faktai ir šmeižtai (Arūnas Bubnys, „Lietuvių policijos 2-asis (Vilniaus) ir 252-asis batalionai (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2(8))

Tenka apgailėti, kad rimtas žurnalas „Genocidas ir rezistencija“ priima straipsnius, kurie pagrįsti KGB ir panašių archyvų duomenimis. Suimti ir kankinami iš bataliono pabėgę kariai pateikė tokius liudijimus, kokių KGB tardytojai panorėjo, svarbiausia – apkaltinti lietuvių batalionus holokausto nusikaltimais.

Šio straipsnio autorius turėjo progos apklausti buvusius šio bataliono karius Kanadoje, Anglijoje ir Australijoje, taip pat kuopos, kuri saugojo karo belaisvių stovyklą netoli Liublino miesto, karius.

1941 m. birželio 28 d. Vilniuje lietuviai sudarė iš 29-ojo Raudonosios armijos korpuso 1-ąjį, 2-ąjį ir 3-įjį Lietuvos kariuomenės batalionus, kiekviename po 800 vyrų. Šie batalionai neturi ryšio su siunčiamu į Lenkiją 2-uoju pavadintu batalionu, nes jie performuoti keletą kartų. 2-asis batalionas sudarytas iš dviejų kuopų, atsiųstų iš Trakų, ir vienos – iš Naujosios Vilnios, kur jie saugojo didžiules buvusias lenkų kareivines. Tai įvyko spalio mėn., tad kaip bataliono kuopa galėjo dalyvauti rugpjūčio mėn. žydų sargybose? Atrodo, kad straipsnio autorius painioja su 251-uoju batalionu, kuris vėliau priskirtas prie 2-ojo bataliono, bet 95 proc. jo karių dezertyravo.

Atvykus batalionui į Lenkiją, viena kuopa paskirta eiti sargybas prie didžiulės SS karo belaisvių stovyklos, prie kurios gulėjo krūvos sušalusių belaisvių lavonų. Kasdien išmesdavo keliasdešimt naujų. Lietuviai tokių žiaurumų neištvėrė. Svarbiausia priežastis, kodėl batalionas po 10 mėnesių nuginkluotas ir uždarytas kariuomenės koncentracijos stovykloje prie Ukrainos sienos, buvo oficialus lietuvių atsisakymas darbe mušti rusų belaisvius.

Atvykus koncentracijos stovykla buvo tik pradėta statyti. Joks lietuvis karys niekad ten neįkėlė kojos. Ją saugojo tik vokiečiai SS smogikai. Lietuviai saugojo tik karo belaisvius, kurie daugiausia dirbo SS fronto tiekimo sandėliuose ir daržuose (vasarą). Karių liudijimu, trumpai prieš bataliono nuginklavimą į geležinkelio stotį darbui atvedavo ir politinių kalinių (tarp jų žydų) komandas, kurias saugojo SS smogikai ar ukrainiečiai. Lietuvių būrys stovėjo išorinėse sargybose ir nieko bendro su darbo komandomis neturėjo. Ar už tai privailoma visam batalionui prikišti holokausto nusikaltimus?

Skaičiau mažą knygelę, kurią išleido KGB. Iš bataliono pabėgęs eilinis Stankevičius pila šmeižtus ir prasimanymus apie bataliono veiklą. Tai mielai priima istorikas Arūnas Bubnys. Ir dabartinės Lietuvos oficialūs sluoksniai tai priima kaip tiesą. Uždarymas į koncentracijos stovyklą žurnale pavadintas poilsiu. Iš stovyklos išgelbsti SS gen. ltn. Nebe. Pasak jo, jaunos vyrus galima pasiųsti į Rytų frontą.

Neteisingai aprašomi bataliono karių pabėgimai prieš išsiunčiant į Rytų frontą. Pabėgo veik visi į 2-ąjį batalioną paskirti 251-ojo bataliono kariai. Iš 2-ojo pabėgo tik šeši. Pagal Himmlerio štabo įsakymą po bėgimų batalionas turėjo būti išrikiuotas ir kas trečias paimtas sušaudyti. Išgelbsti tas pats SS gen. Nebe, kuris vėliau pats dalyvavo sukilime prieš Hitlerį ir buvo sušaudytas.

Klaidingai aprašomi bataliono, pasiųsto į Sebežo–Opočkos sritį, uždaviniai. 20-oji rusų armija pralaužė vokiečių fronto ruožą ir susijungusi su 30 tūkst. rusų teroristų (vad. partizanais) veržėsi Latvijos link.

Dalis 20-osios vokiečių pėstininkų motorizuotosios divizijos su priešlėktuvine, prieš-tankine ir lauko artilerija, latvių, estų ir vienas lietuvių batalionas (2-asis) su 1-osios oro divizijos bombonešiais įsiveržimą sunaikino. Batalionas keletą kartų buvo įveltas į kautynes. Žuvo j. pusk. Kondratavičius ir eilinis Pragulbickas. Sužeistieji išvežti lėktuvais į Latviją. Lietuviai nedalyvavo jokiose civilių gaudynėse. Tai atliko specialiosios SS ir vermachto komandos.

Bataliono kovos su rusų ir lietuvių bolševikų formuotėmis aprašytos paviršutiniškai, beveik nieko nepasakyta. Praleisti visi sunkūs susirėmimai ir atakos. Bataliono vyrai daugiau kaip 50 kartų dalyvavo pasalose ir ginkluotuose susirėmimuose. Vien Lietuvos pasienio Adutiškio kapuose liko amžiams gulėti 30 vyrų. Jų kapus sunaikino lietuvių bolševikai. Iš viso kautynėse žuvo daugiau kaip 50 karių ir kas antras trečias bataliono karys nešiojo juodus sužeidimo ženklus – tai reiškė, kad jie buvo sužeisti kautynėse ir paguldyti į karo ligonines.

Sunkios kautynės vyko Antanų miške. 1944 m. gegužės 1 d. dvi bolševikų brigados iš Kazėnų miškų puolė Vasiūnuose 2-ąją kuopą. Priešas buvo atmuštas. 3-iosios kuopos atsparos punktą Petručiuose (netoli Lentupio) didvyriškai gynė eilinis D. Po padegtu namu bunkeryje, žuvus kulkosvaidininkui ir skyrininkui, kitus 2 sunkiai sužeidus, jis nuo angos prie angos bėgdamas šaudė ir išsilaukė dvi valandas prieš Sovietų Sąjungos didvyrės Anuškos vadovaujamą ru-

sų brigadą, kuri atvažiavo 50 rogių. Pasak gyventojų, bolševikai nusivežė 19 rogių sužeistų ir užmuštų. Bolševikai pabėgo, išgirdę j. pusk. V. būrio šaudymus ir kylančias į dangų raketas.

2-asis lietuvių batalionas, sudarytas iš Lietuvos kariuomenės būtiniosios tarnybos karių (taip pat 29-ojo šaulių korpuso), tapo elitiniu kovos daliniu. Už pasižymėjimą kovose jam suteiktas „F“ (fronto) bataliono vardas. 19 vyrų apdovanoti Geležiniais ir karo nuopelnų kryžiais su kardais.

Batalionas niekad nedalyvavo civilių gaudynėse. 1943 m. spalio mėn. vokiečių, latvių ir estų daliniai gaudė jaunus žmones darbams į Vokietiją. Bataliono štabas paslėpė apie 40 jaunų lietuvių, kuopų bunkeriuose buvo dvigubai tiek kuopų vyrų, net ir lenkų ir gudų jaunimo. Vokiečiams tai buvo žinoma, bet jie nedrįso užkabinti.

Apgailiu, kad žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ bendradarbis Arūnas Bubnys vartoja bolševikų nukaltus savisaugos dalių pavadinimus. Didelė dalis batalionų kovojo vermachto ir liuftvafės lauko pėstininkų divizijose. Protestuoju, kad jūsų bendradarbis bando įgrūsti 2-ąją batalioną į karo nusikaltėlių eiles. Šie vyrai, prievarta palikti karinėje tarnyboje, vyko, kur aukštieji karininkai juos siuntė. Jokių karinių nusikaltimų jie nevykdė.

Henrikas Kudreikis,
buvęs Antrojo pasaulinio karo
oficialus korespondentas

ATSAKYMAS PONUI H. KUDREIKIUI

Ponas H. Kudreikis pateikė įdomios ir naujos informacijos apie 2-ojo policijos bataliono veiklą Antrojo pasaulinio karo metais. Ypač tai pasakytina apie šio bataliono kovas su sovietiniais partizanais 1943–1944 m. Už tai esu p. H. Kudreikiui dėkingas. Istorikai nėra visažiniai ir visagaliai. Atlikdami tyrimus jie remiasi išlikusiais archyviniais dokumentais, įvykių liudytojų prisiminimais, istorine literatūra. Jei savo straipsnyje neaptariau kokių nors įvykių ir faktų, tai padariau ne iš blogos valios, o dėl to, kad apie juos man nepavyko surasti jokios informacijos. Ko istorikas nežino, to jis ir negali parašyti. Istorikams svarbūs visi informacijos šaltiniai. Man svarbūs ir p. H. Kudreikio nemėgstami KGB archyviniai dokumentai. Jei pastarieji nebūtų išlikę, mūsų žinios apie pokario partizanų pasipriešinimą, KGB terorą, taip pat apie policijos batalionų veiklą būtų daug skurdesnės. Pono H. Kudreikio pateikta informacija taip pat būtų kur kas patikimesnė, jeigu jis būtų įvardijęs šios informacijos šaltinius, o nesirėmęs anonimių buvusių 2-ojo bataliono kariškių pasakojimais. Norint su kažkuo viešai diskutuoti, reikia atskleisti turimos informacijos šaltinius: šiuo atveju įvardyti buvusių kareivių pavardes, vardus, laipsnius, tarnybos batalione laiką ir t. t. Tik tokio pobūdžio informaciją galima tikrinti kitais informacijos šaltiniais ir bandyti nustatyti tiesą. Dabar gi belieka tikėti arba netikėti p. H. Kudreikio pateiktomis žiniomis.

Autorius ne su visais p. H. Kudreikio pateiktais faktais ir teiginiais sutinka. Pvz., p. H. Kudreikis teigia, jog 1941 m. birželio pabaigoje buvo suformuoti trys batalionai (tarp jų ir 2-asis), kurie esą neturėjo jokio ryšio su išsiųstu į Liubliną 2-uoju batalionu. Pats p. H. Kudreikis čia pat rašo, jog 1941 m. birželio mėn. suformuoti batalionai buvo kelis kartus performuoti. Ma-

no žiniomis, 2-ojo bataliono užuomazgos siekia 1941 m. liepos vidurį, kai vokiečių komendanto plk. ltn. Adolfo Zehnpfennigo nurodymu buvo suformuotos Vilniaus atstatymo tarnybos (VAT) saugos, tvarkos ir darbo tarnybos (žr.: LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 223, l. 2–3). Jau tuo metu tvarkos tarnybos kuopų vadais buvo kpt. Aleksandras Kazakevičius ir ltn. Ignas Račkus. Kiek vėliau pirmasis tapo 2-ojo bataliono vadu, o antrasis – to paties bataliono kuopos vadu. 1941 m. rugpjūčio 1 d. VAT tvarkos tarnyba buvo pavadinta 2-uoju batalionu. Pirmuoju 2-ojo bataliono vadu tapo gen. št. plk. ltn. Petras Vertelis (žr.: *ibid.*, b. 261, l. 175). 1941 m. rugpjūčio 18 d. įsakyme Nr. 6 Vilniaus atstatymo tarnybai nurodyta, kad VAT tvarkos tarnybą sudaro 4-oji kuopa (vadas kpt. A. Kazakevičius), kurioje buvo 119 žmonių, ir 5-oji kuopa (vadas ltn. I. Račkus), kurioje buvo 110 žmonių (žr.: *ibid.*, b. 226, l. 119–146). Tai gi 1941 m. rugpjūčio viduryje 2-ojo bataliono branduolys jau egzistavo. Galutinai 2-asis batalionas buvo suformuotas 1941 m. spalio mėn., kai į jį buvo įtrauktas iki tol Naujojoje Vilnioje stovėjęs kpt. Antano Mėšliaus vadovaujamas dalinys. Dėl to p. H. Kudreikio teiginys, kad 2-asis batalionas negalėjo dalyvauti varant žydus į Panerius 1941 m. rugpjūčio mėn., kadangi jo dar nebuvo, nėra tikslus. Pono H. Kudreikio minimas 251-asis batalionas 1941 m. vasarą dar neegzistavo. Jis buvo suformuotas tik 1942 m. vasarą ir prie 2-ojo bataliono prijungtas tik 1943 m. vasario pradžioje (žr.: *ibid.*, b. 236, l. 1). Šį kartą painiojasi pats p. H. Kudreikis, o ne straipsnio autorius. Masinės žydų žudynės Paneriuose prasidėjo jau 1941 m. rugpjūčio 12 d. Tiesiogiai žydus dažniausiai šaudė vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys, tačiau į žudynes buvo įtraukti ir kai kurie Vilniuje tuo metų buvę lietuvių policijos batalionai, tarp jų ir 2-asis batalionas. Net keliolika

nuteistų buvusių šio bataliono kariškių patvirtina faktą, kad batalionas dalyvavo konvojuojant žydus iš Lukiškių kalėjimo į Panerius. Dalies nuteistųjų liudijimu, tarp bataliono kareivių atsirado savanorių, padėjusių ypatingojo būrio budeliams šaudyti mirčiai pasmerktus žydų vyrus, moteris ir vaikus. Buvęs bataliono kareivis Stasys Gričius apklausos metu paliudijo, kad 1941 m. rugpjūčio ar rugsėjo mėn. beveik visas batalionas buvo nuvestas prie Lukiškių kalėjimo. Iš kalėjimo buvo išvaryta apie 1000 žydų vyrų ir moterų. 2-ojo bataliono kareiviai konvojavo žydus į Panerius. Miške buvo iškastos dvi didelės duobės. Atvarytiems žydams buvo įsakyta sugulti vienoje duobėje. Duobę apsupo bataliono kareiviai. Kuopos vadas ltn. I. Račkus paklausė kareivių, ar yra norinčių šaudyti žydus. Iš kuopos atsirado keletas savanorių. Jie buvo nuvesti prie kitos duobės, kurioje turėjo vykti šaudymas. Prieš šaudymą kareiviams buvo duota išgerti degtinės. Savanoriai bataliono kariai padėjo ypatingojo būrio nariams šaudyti žydus. Žudynės truko kelias valandas. Visi iš Lukiškių kalėjimo atvaryti žydai buvo sušaudyti (žr.: S. Griciaus 1969 m. gruodžio 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1847, l. 83–86). 2-ojo bataliono dalyvavimą žydų žudynėse Paneriuose patvirtina ir šio bataliono kuopos vadas kpt. Antanas Mėšlius (jį p. H. Kudreikis turėtų gerai pažinoti). A. Mėšliaus liudijimu, 1941 m. spalio pabaigoje iš savisaugos dalinių vadovybės buvo gautas įsakymas skirti grupę kareivių ypatingam uždaviniui vykdyti. Šiam reikalui buvo skirta 2-ojo bataliono 3-ioji kuopa ir dalis kareivių iš kitų dviejų kuopų, iš viso apie 200 kareivių. Jie buvo nuvesti prie Lukiškių kalėjimo ir sustatyti dviem eilėmis prie kalėjimo vartų. Iš kalėjimo buvo išvaryta apie 2000 žydų: vyrų, moterų, vaikų ir senelių.

Batalionas konvojavo žydus į Panerius. Kareiviai suvarė pasmerktuosius į didelę duobę ir juos saugojo. Į Panerius atvažiavo apie 20 ypatingojo būrio vyrų, kuriems vadovavo A. Mėšliaus pažįstamas j. ltn. Balyš Norvaiša. Ten pat buvo ir keli vokiečiai. Žydai grupėmis po keliolika žmonių buvo vedami į kitą duobę, ten nurengiami, iškraunami ir sušaudomi. Šaudė ypatingojo būrio nariai. Po pietų A. Mėšliui nepažįstamas asmuo pasiūlė kuopos kareiviams dalyvauti šaudant žydus. Iš A. Mėšliaus kuopos atsirado apie 10 savanorių. Jie šaudė žydus kartu su ypatingojo būrio nariais. Žudynėms pasibaigus, batalionas sunkvežimiais sugrįžo į kareivines (žr.: *ibid.*, l. 194–196). Panašių liudijimų apstu.

2-ojo bataliono dalyvavimą žydų žudynėse Vilniuje liudijo ne tik KGB, bet ir autentiški to laikotarpio vokiečių dokumentai. Štai apsaugos policijos (*Schutzpolizei*) majoras ir tvarkos policijos vadas Vilniuje Maximilianas Stötzelis 1941 m. spalio 24 d. informavo savo viršininką SS ir policijos vadą Vilniuje apie čia esamas vokiečių ir lietuvių policijos pajėgas. M. Stötzelis rašo, kad Vilniuje šiuo metu yra penki policijos batalionai, tarp jų ir 2-asis batalionas, kuriame tarnauja 18 karininkų ir 450 kareivių. Šalia įvairių sargybų visi šie batalionai yra naudojami beveik kasdien vykstančioms ypatingoms akcijoms (*für die fast täglich stattfindenden Sonderaktionen (Juden)*). Žr.: LCVA, f. R-658, ap. 1, b. 1, l. 15–18.

Taigi mano nuomonė šiuo klausimu lieka tokia pat kaip ir anksčiau. 2-asis lietuvių policijos batalionas 1941 m. buvo įtrauktas į masines Vilniaus žydų žudynes ir padėjo naciams vykdyti genocido nusikaltimus. Ateityje patarčiau p. H. Kudreikiui kuo mažiau protestuoti, bet daugiau argumentuoti.

Arūnas Bubnys

Konkurso „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorijos“ nugalėtojų rašiniai

Š. m. kovo 17–18 d. Vilniuje įvyko „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorijos“ rašinių konkurso ir viktorinos finalinis turas. Kad atsispindėtų platesnės tematikos klausimai, konkursas „Lietuvos laisvės kovų ir kančių istorija“ ir viktorina „Ką žinai apie Lietuvos kariuomenę“ buvo sujungti į vieną konkursą pavadinimu „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorijos“. Jo nuostatus patvirtino LGGRT Centras, Krašto apsaugos, Švietimo ir mokslo ministerijos. Konkursas vyko trimis etapais: I etapas (rugsėjo–lapkričio mėn.) įvyko bendrojo lavinimo mokyklose, II etapas (gruodžio–sausio mėn.) – mieste arba rajone. Finalinio etapo metu pateikti 82 rašiniai iš 48 rajonų Švietimo skyrių. Vertinimo komisija atrinko po tris geriausius istorijos ir literatūros rašinius. Į viktorinos finalinį turą pateko 56 geriausiai pasirodę II ture moksleiviai, iš kurių buvo atrinkti nugalėtojai.

Už istorijos rašinius 1-oji vieta paskirta Agnei Kadzevičiūtei (rašinys „Negandų paženklinta žemė“, Švenčionių Zigmo Žemaičio gimnazija, 4 Hb kl., mokytoja E. Kadzevičienė); 2-oji vieta – Ingai Čepėnaitei (rašinys „Sausio 13-oji – Lietuvos dvasios per-

galė“, Kauno r. Noreikiškių vidurinė mokykla, 10 a kl., mokytojos L. Šimkienė, G. Miknevičienė); 3-ioji vieta – Giedrei Dambrauskaitei (rašinys „Tavo siela – mums tvirtovė“, Kėdainių Juozo Paukštelio gimnazija, 4 Ha kl., mokytoja D. Muzikevičienė).

Už literatūros rašinius 1-oji vieta paskirta Agnei Petrauskaitei (rašinys „Priesaika gyventi laisvai“, Varėnos „Ažuolo“ vidurinė mokykla, 10 b kl., mokytoja J. Kavaliauskienė); 2-oji vieta – Kristinai Garalevičiūtei (rašinys „Vėliava“, Kelmės J. Graičiūno gimnazija, 2 H kl.); 3-ioji vieta – Mildai Navickaitei (rašinys „Mano gyvenimo žvaigždė“, Šilalės r. Kvėdarnos vidurinė mokykla, 11 H kl., mokytoja J. Beržinienė).

Viktorinos finalinis etapas ir nugalėtojų iškilmingas apdovanojimas įvyko KASP štabe. Moksleiviams buvo įteikti diplomai, knygos ir vertingi prizai. Nugalėtojus sveikino ir apdovanojimus įteikė LR Seimo Pirminkas Artūras Paulauskas, LGGRT Centro generalinė direktorė Dalia Kuodytė, KASP vadas Vytautas Čepukas, KAM viceministras Jonas Gečas.

Toliau spausdinami konkurso nugalėtojų literatūros rašiniai, praeitame numeryje buvo paskelbti istorijos rašiniai.

Priesaika gyventi laisvai

Lėtai lėtai žingsniuoju miesto gatvėmis ir stebiuosi, kodėl praeiviai tokie prislėgti, susirūpinę. Nejaugi jie nors retkarčiais nesugeba pamiršti savo problemų? Ko jums, man nepažįstami žmonės, stinga? Būkite laimingi, juokitės kaip tie maži vaikai, kurių šypsenos nušviečia ūkanotą žiemos dieną it miniatiūrinės saulutės. Šias aš atpažįstu net apsuptyje sniego senių, kurių šalti, nors ir linksmi veidai neatstos šilumos ir meilės, spinduliuojančios iš žmogaus vidaus... Su pavydu žvelgdama į mažylių džiaugsmą, pati panūdau pasidžiaugti žiema. Todėl didelėmis didelėmis raidėmis ant balto, žemę klojančio patalo užrašau:

LIETUVA LAISVĖ KOVA

Pati nustembu: kodėl būtent šie žodžiai? Lietuva – tai mano ir visų mane supančių žmonių Tėvynė, kurioje gimėme, augome, pasensime ir mirsime. Čia mielas kiekvienas žemės lopinėlis, kiekvienas žemės sprindis, nes jis aplaistytas lietuvių krauju, prakaitu ir ašaromis. Laisvė – ji lydi mus visą gyvenimą, suteikia jėgų, įkvepia noro kažko siekti, leidžia giliai giliai, pilna krūtine pajusti savo tėviškės kvapą, alsavimą. O kova? Kova neatsiejama nuo pirmųjų žodžių – tai už Lietuvą, jos laisvę privalome kovoti, stengtis, aukotis...

Tačiau snaigės nesustodamos sukasi, staisosi, plazdena, kol pagaliau nutupia ant žemės. Joms nė motais mano užrašas ant snie-

go: akimirka viena, antra, trečia ir – žodžių lyg nebūta. Trumpam nusimenu, bet vėl nusišypsau radusi išeitį. Žiema per silpna mane nugalėti: paimu baltą, gal net už sniegą baltesnį popieriaus lapą ir vėl išraitau tuos tris nepaprastus žodžius, kurių nesunaikins snai-gės. Jos bejėgės prieš DOKUMENTĄ.

Istorija yra atminties gaivintoja. Ji liudija, kas iš tikrųjų vyko praeityje, ir moko suprasti, kodėl vienu ar kitu metu susiformuoja vienokia ar kitokia pasaulėžiūra, psichologinė būsena ar tautos dvasia. Net jei istorija – šturpi teisybė, negalima jos atidėlioti ateičiai, užversti našta tiems, kurie gyvens po mūsų. Dabar, ir nė akimirkos vėliau, reikia pažinti savo tautos istoriją, kuri – ne mitai, nuogirdos ar legendos. Ji – tikri faktai, apie kuriuos byloja rašytiniai šaltiniai – dokumentai.

Nors 1944–1953 m. laikotarpio dokumentų išliko mažai, tačiau retas nėra girdėjęs apie kovą po Antrojo pasaulinio karo. Šios kovos dalyviai – partizanai, kilnios sielos, stiprios valios ir drąsūs žmonės. Jie ilgai ir narsiai kovojo dėl Lietuvos laisvės, kuri buvo aukščiausias bei svarbiausias tikslas. Nepriklausomybė – tik ją jausdami partizanai pripažino gyvenimą, o egzistencijos be jos pajusti nė vienas netroško. Jau geriau pasukti pasipriešinimo okupacijai keliu...

Ir šis partizanų pasirinkimas buvo teisingas. Jei ne miškuose besislapstančių karių pasiryžimas, kažin ar dabar žinotume žodžio LAISVĖ prasmę. Tikriausiai vegetuotume po Sovietų Sąjungos „sparneliu“...

O juk partizanai galėjo gyventi kitaip: neatsisakyti asmeninių interesų, neaukoti

šeimos, svajonių ir idealų. Jie galėjo tylėti, sutikti su primesta vergove ir pamiršti laisvės polėkį. Tačiau patriotas savęs apgaudinėti nemoka: geriau žūti, bet nepripažinti okupantų, neatsisakyti galimybės laisvai dirbti, mokytis, mylėti...

Ar mes kada nors iš tiesų suprasime, kokia didelė partizanų, tremtinių ir kitų, nepabūgusių kovos dėl savo krašto, auka? Lietuvai jie atidavė viską – save, todėl drąsiai

galime teigti, kad laisvė – ją gynusių tautiečių siela. Tačiau mums nepriklausomybė – kasdienybė, todėl nesugebame širdimi pajusti Tėvynės laisvėje plakančios partizano ar tremtinio širdies...

Mums reikia kelrodės žvaigždės, kuri parodytų taką dėkingumo, sampratos, atminimo link. O ta žvaigždė – dokumentai, liudijantys, kokios kainos prieš pusę amžiaus pareikalavo mūsų turima laisvė.

Padėkos dokumentas¹

Lietuvos karininko Juozapavičiaus vardo partizanų būrio vadas A. Siaubūnas

Vardo dienos proga partizanui A. Giržiniui pareiškiu padėką už drąsą ir sumanumą mūsųose su okupantais ir jų pakalikais sribais. Dalyvavusiam mūsųose Kudrėnų vietovėje, Panaros kaime, Barzdžiūnų kaimo gale, Kibyšių miško stovykloje, Živulciškės pakrašty.

Už nuopelnus paskiriu partizaną A. Giržinį partizanų grupės vadu Šiaulėnų apylinkėse.

1945 m. birželio 13 d.

Siaubas

...Už lango šviečia saulė. Visomis vaivorykštės spalvomis žėri nuo stogų nutįsę varvekliai. Purus sniegas dengia kiekvieną namą, medį – visą žemę. Rodos, kad šį grožį nutapė talentingo dailininko teptukas. Bet čia vienintelė menininkė – žiema, kuriai padėkoju už galimybę matyti žodžiais neapsakomą gamtos vaizdą.

Kai žmogų supa nuostabūs, įspūdingi dalykai, jo širdyje gimsta begalinis džiaugsmas. Aš taip pat panorau visam pasauliui sušukti, kokia laiminga, nes gyvenu. Tačiau ištariau „ačiū“ tik savo tėvams, kurie man dovanojo gyvenimą. Gyvenimą be skausmo, ašarų, vergovės ir kančių... Bet tu, kuriems turėjau išreikšti didžiausią padėką už tai, kad esu laiminga, t. y. laisva, nepaminėjau. Ne dėl to, kad pamiršau, ne. Paprasčiausiai jaučiuosi per menka, nieko nenuveikusi. O gal maniau, kad žodžių per mažai? Juk trumpame „dėkui“ nesutalpinsi viso to, ką stuksi širdis...

Tačiau prieš 55 metus Lietuvos karininko Juozapavičiaus vardo partizanų būrio vadas Antanas Grušauskas-Siaubas deramai

išreiškė padėką savo būrio kariui A. Giržiniui ir jį paaukštino. Tai liudija PADĖKOS DOKUMENTAS, kuriame nėra perdėtų, vadui netinkamų emocijų, tačiau pagyrimų negailima, o tai labai svarbu paprastam kovotojui dėl Lietuvos laisvės.

Kitaip ir būti negali. Juk paskatinimas, pritarimas, kad pasielgta teisingai, daug reiškia. O siekis atgauti nepriklausomybę, pasiryžimas viską paaukoti – ne klaida. Tai gražus ir kilnus troškimas, netgi ne troškimas – būtinybė, mat žmogus nepakenčia jokių suvaržymų. Ypač primestų įsibrovėlių okupantų, kurie nepajėgė suprasti laisvės svarbumo. Atėmę nepriklausomybę, jie iš lietuvių širdies išplėšė tai, ką šis labiausiai puoselėjo ir brangino... Todėl jeigu mes jaustumės dėkingi komunistams, būtume savo Tėvynės išdavikai ir niekintojai. O tokių „išverstaskūrių“ laisvės kovų laikais pasitaikydavo. Jie tikra priešingybė tauriems partizanams, dėl to buvo, yra ir bus neverti lietuvių vardo. Ne veltui partizanų vadas Siaubas dėkojo savo bendražygiams už pasipriešinimą tiems, ku-

rie išsižadėjo Lietuvos. Tą patį turime padaryti ir mes, laisvi naujos kartos vaikai, nes už

tai, ką turime, esame skolingi JIEMS – NEPRIKLAUSOMYBĖS GYNĖJAMS...

Persivertėlių dokumentas²

Visiškai slaptai

Vidaus agento Vasario charakteristika

Kalanta Kazys, Mato s., g. 1925 m. Lazdijų r., Leipalingio vls., Degėsių k., iš valstiečių vidutiniokų, išsilavinimas 5 kl., gyvena ten pat ir dirba privačiame tėvo ūkyje.

Vokiečiams okupavus Lietuvos SSR, jis gyveno gimtinėje. 1944 m. vokiečių išvežtas į Vokietiją (Vakarų zoną), kur išbuvo iki 1947 m. kovo.

Po repatriacijos grįžo į tėvynę, gyveno su tėvais, dirbo žemės ūkyje.

1948 m. rudenį užmezgė ryšius su Dainavos apygardos Šarūno banditų rinktinės dalyviais ir pradėjo teikti jiems aktyvią pagalbą. Vėliau, kaip raštingas žmogus, buvo pervestas dirbti banditų laikraščio „Laisvės varpas“ korespondentu, kur spausdino savo eilėraščius ir straipsnius slapyvardžiu Kovas, dėl to įgijo populiarumą pogrindyje.

1949 m. spalį, sunaikinus gaują, su kuria palaikė ryšius, buvo areštuoti keli banditai ir paimiti dokumentai, liudijantys apie jo ryšius su banditais.

Bijodamas, kad bus demaskuotas ir areštuotas, Kalanta gyveno nelegaliai ir slapstėsi Varėnos r., Druskininkų valsčiaus teritorijoje.

Įsitikinęs, kad jo padėtis beviltiška, 1949 m. gruodžio pradžioje Kalanta parašė laišką Druskininkų vls. MGB skyriaus viršininkui, apgailestavo dėl nusikalstamos veiklos ir žadėjo savo kaltę išpirkti naudingu darbu Sovietų valdžiai.

Per numatytus žmones 1949 m. gruodžio 15 d. jam buvo paskirtas slaptas susitikimas, kuriame jis teisingai papasakojo apie savo nusikalstamą veiklą praeityje.

Už atvirumą ir norą išpirkti savo kaltę Kalanta buvo užverbuotas agentu, pseudonimu Vasaris, ir pasiūstas užmegzti ryšių su banditų pogrindžiu.

Vykdydamas mūsų užduotį pagal parengtą legendą, agentas po ilgo ir kruopštaus banditų patikrinimo buvo priimtas į gaują.

Per trijų mėnesių buvimo gaujoje laiką Vasaris įgijo banditų ir Šarūno banditų rinktinės vado Diemedžio pasitikėjimą, tad šio jis buvo patvirtintas rinktinės štabo agitacijos ir propagandos skyriaus viršininko pareigoms.

Vasariui esant gaujoje, įvyko keturi susitikimai, kurie buvo įvykdyti per jo rekomenduotą seserį, užverbuotą jam ryšininkę – Kvietkas.

Darbe su mumis Vasaris charakterizuojamas teigiamai, raštingas, apsiskaitęs žmogus, turi polinkius literatūriniam darbui.

Perspektyvus – drąsaus ir ištvermingo charakterio, nuovokus, išradingas. Greitai ir sumaniai orientuojasi naujoje aplinkoje.

Sumanus, turi regimą atmintį. Užduotis perpranta greitai ir teisingai. Pareigingas.

Per darbo su mumis laiką Vasaris nurodė 12 bunkerių vietas, kuriuose slepiasi iki 15 rinktinės štabo dalyvių ir jo apsaugos būrio banditų. Išvardijo apie 10 aktyvių banditų ir ryšininkų ir papasakojo apie jų priešišką veiklą.

Agento Vasario duomenis patvirtina agentų Danko ir Žvaigždės pateikta medžiaga.

Palaiko nuolatinį ryšį su apskrities MGB skyriaus viršininku. 1950 m. balandis

LSSR Varėnos apsk. MGB skyriaus viršininkas Pulkininkas (Vukolovas)

...Žmogus per savo gyvenimą patiria daugybę nusivylimų. Tačiau kiekvieną jų sukelia labai skirtingi dalykai: neteisingas pasirinkimas, nepasiektas tikslas, neišsipildžiusios svajonės... Bet aš manau, jog labiausiai nusivilia žmogus, patyręs, kad jo draugas – dviveidis.

Pamenu, turėjau nuostabią draugę, jai išliečiau širdį: guosdavausi užklupus nesėkmei, pasidalydavau džiaugsmu į duris pabeldus laimei, patyrusi kažką skaudaus, paramos ieškojau jos draugijoje... Laikui bėgant ėmiau draugei taip atvirauti, kad išsipasakojau slapčiausias svajones, nė nenujausdama, kuo ši už parodytą pasitikėjimą atsilygins. O sulaukiau ne tylėjimo ar supratimo, ne, o tokios žinios, kuri mane pribloškė ilgam: būdama mano geriausia drauge, ji geriausia draugė buvo dar vienam žmogui, kuriam pasakydavo viską, ką aš jai patikėdavau nuo A iki Ž...

Tai man buvo skaudžiausias smūgis, patirtas iš žmogaus, tačiau pasirodė menkniekis, kai išanalizavau PERSIVERTĖLIŲ DOKUMENTĄ. Šis byloja apie tikrąjį dvi-veidį, kuris nevertas vadintis žmogumi. Juk protaujanti, jaučianti ir mylinti būtybė nesugebėtų apsimitinėti.

Tačiau Kazys Kalanta sugebėjo. Paragavęs karčios partizano duonos, jis lyg ir suprato laisvės kovos svarbą, tačiau tapti didžiavyriu neturėjo jėgų. Mat jo asmeniniai interesai buvo aukščiau už Lietuvą, o su tuo nesutiktų nė vienas miškuose besislapstęs karys, nes jis išties visa esybe tikėjo nepriklausomybe alsuojančiu visaverčiu tautos ir Tėvynės gyvavimu.

Tokių apgavikų persivertėlių – vienetai, bet prieš penkiasdešimt metų jų daroma ža-

la kur kas labiau žlugdydavo. Juk ne vienas narsus laisvės gynėjas iškeliavo Anapilin taip ir neatlikęs to, ką padaryti buvo pasiryžęs. O kiek dorų partizanų morališkai paveikė žinia, jog vienas iš bendražygių – sukčius, pardavęs draugus. Ir tik tam, kad išsaugotų savo gyvybę, patogų gyvenimą. O gal tai tik silpnavališkumo aktas. Susvyravai, išsigandai kankinimų ir tapai kagėbistų vergu...

Bandau ieškoti atsakymo, kodėl ne visiems lietuviams buvo brangi Tėvynės ir jos žmonių laisvė. Gal einantys per pasaulį kija kjon su apgaule – kvaili, negabūs, tušti?.. Nusivyliau supratusi, kad daugelis galėjo būti ištikimi patriotai, sugebantys prisitaikyti prie aplinkybių, aplink pirštą apsukti priešą. Tačiau jis nusprendė stengtis savo, o ne Lietuvos labui... Skaudu... Bet gal jiems kagėbistų suteiktas „nepaprastas protas ir nuovokumas“ atstojo širdį, jausmus ir sąžinę, kuri jokia būdu nepritartų persivertėlio veiklai...

Štai į partizano dvasią giliai šaknis suleido laisvės daigas. Gal dėl to Tėvynė Lietuva, jos nepriklausomybė, kova dėl savo tautos bei kalbos galėjo būti vienintelė saulė, šildanti mažytį žalią lopinėlių prie Baltijos jūros pasaulio žemėlapyje.

Nors partizanai neskirstė žmonių į patriotus ir šiaip visokius savo krašto nemylinčius tipelius, aš manau, kad vietos nei tarp Dzūkijos girių, nei Suvalkijos lygumose, nei prie Aukštaitijos ežerų ar Žemaitijos upių persivertėliui neturėjo atsirasti... Tapdamas nedoru okupantų padlaižiu, jis atsisakė visko, kas tauru ir kilnu patriotams. Jo atsižadėta laisvos Lietuvos vizija, nepaisant okupantų ir persivertėlių pastangų, tapo tikrove. Nesvarbu, kad tik po pusės amžiaus...

Vaikų veiklos dokumentas³

1948 metai

Einam, sniegas girgžda po kojomis. Naktis pasiutiškai tyli ir šviesi, sąlygos mums nepalankios, bet laukti nėra kada. Einam vienas antram nieko nesakydami, nenorim pasirodyti, kuris bailesnis. Priėjom prie pat lango. Aplink stalą susėdę žmonės kalbasi. Mes skaičiuojame: vie-

nas, tu, trys, keturi... ir viena po kitos abi granatos atsiduria tarp kalbančiųjų. Nė nepajutau, kaip atsidūriau namuose. Atsiguliau ir galvojau: nejaugi iš tiesų aš tą granatą mečiau? [...] Vėliau tą dieną teko nuo žmonių išgirsti: „Čia padarė ne vaikai, čia padarė didvyriai“. Man girdint šiuos žodžius taip lengva ir gera buvo krūtinėje, kad negaliu net apsaityti. Rinkimai praėjo blogoje nuotaikoje, nes dzūkai pakrikštijo ir savo deputatą drg. Drobnį. Mūsų žygis pavyko. Aiškiai buvo parodyta raudonajam slibinui, kaip Dainavos šalis atsiliepia į jų skelbiamus laisvus rinkimus. [Užrašė Vytautas Kudarauskas-Varpas, g. 1929 m. Gudakiemio kaime.]

...Aš nesu pilnametė, todėl manimi rūpinasi suaugusieji. Tačiau jie negali teigti, kad neturiu valios atsakyti už savo veiksmus. Aš tai sugebu, nes stoviu ant slenkčio tarp vaikystės ir suaugusiųjų pasaulio. Žinoma, su vaikyste atsisveikinti nesinori, bet juk taip magą pažinti kito, didesnio ir naujo pasaulio įdomybes. Tik žeidžia tai, kad peržengus slenkstį ir akis į akį sutikus suaugusiųjų gyvenimą, senbuviams dar ilgą laiką liksi vaikas. Bet kartais mažas žmogus gali daug ką nuveikti...

Gal šiais laikais to pripažinti nenorima, tačiau prieš pusę amžiaus vaikas buvo lygiavertis suaugusiajam. Juk tyra širdis, dar nepnuodyta gyvenimo blogybių, junta meilę, atsidavimą, ištikimybę Tėvynei, tautai, kalbai, laisvei. Tai įrodo iš partizanų pasipriešinimo laikų išlikęs **VAIKŲ VEIKLOS DOKUMENTAS**. Jame atsiskleidžia jaunųjų patriotų nuotaikos, vyravusios prieš pusšimtį metų.

Vaikus jaunaisiais patriotais pavadinau ne veltui, mat jie taip pat nepripažino okupantų ir stengėsi Lietuvos laisvės žygyje dalyvauti aktyviai. Ir visai nesvarbu, kad atlikdami užduotis jie bijojo. Juk baiminosi ne dėl savo gyvybės, o dėl galimos nesėkmės. Be to, net suaugusysis pašiurptų, jei nakčia tektų sėlinti prie pat priešų būstinės, kur laukia nežinia... Tačiau siekiant užsibrėžto tikslo tiek partizanams, tiek jų pagalbininkams reikėjo įveikti baimę ir abejones. Ne išimtis ir kovotojai vaikai, kurie mūšį su komunistais pradėdavo atsišaukimus platindami, ryšininkų užduotis atlikdami, o pratėdavo su ginklu partizanų gretose.

Vaikai su ginklais rankose ir su meile Lietuvai širdyse, patys to nepastebėdami, tapdavo suaugę. Pasikeisdavo ne išvaizda, o subrėsdavo dvasia. Taip nutinka tada, kai savanaudiškumas, troškimas sau gero užleisti vietą vilčiai, kad tauta gyvens sotesnį, laisvą gyvenimą. O to tikėjosi visi, pasirinkę sunkią partizano kovotojo dalį. Čia jokios reikšmės neturi amžius. Juk vaikai, kaip ir suaugusieji, skatinami proto ir širdies, stengėsi išstumti okupantus iš savo gimtųjų vietų. Vardan to išlieta daug kraujo ir ašarų, todėl laisvė ir lietuviai – du natskiriami dalykai. Juos sieja partizanų kovos, kuriose dalyvavo tiek vaikai, tiek subrėdę vyrai, ešelonai, jungiantys šalį, skaliaujamą Baltijos, su įšalo žeme – Sibiru, ir penkiasdešimt vergovės, okupacijos ir kolaboravimo metų. Tokia XX a. antros pusės Lietuvos istorija – kaip kietai suveržtas mazgas...

Tačiau mes vėl laisvi ir gyvename visavertį gyvenimą, nesusimąstydami, ar turėtume tiek drąsos kaip partizanai, net besipriešinę vaikai... Sudreba ranka, laikanti **VAIKŲ VEIKLOS DOKUMENTA**, kai giliai širdy suvoki, kad narsos neužtektų. Bet negalima pamiršti vieno: meilė ir tikėjimas žmogų paverčia kovotoju. Todėl reikia tik karštai mylėti tėvynę, tikėti nepriklausomybe ir laukti, ką patars protas, kaip pasielgti lieps širdis. O prieš pusę amžiaus būtų vienintelis patarimas: kovok, siek laisvės, jei lemta, žūk... Ir jis nepriklausytų nuo to, ar tu vaikas, ar ne. Lietuvos ir nepriklausomybės paunksmėje lygūs visi...

*Atsakomybės dokumentas⁴***Iš Antano Grušausko-Siaubo sūnaus Sigito prisiminimų**

Perkūnas ir Vėjelis kėlėsi per Nemuną ties Levūnais, o tėvas ties Živuleiške. Man pasakojo buvęs sribas Barzdaitis, jis jau pasikoręs. Sako: „Mes apsupom, šaudėm, šaudėm, bet neprišileidžia artyn. Tada atsitraukėm ir klausom – pokšt iš brauninko. Taigi jis pats nusišovė. Jam buvo pakirstos kojos“. Kai priėjom, pasakojo tas sribas, tai radom jo rankom išsikastą duobelę ir kraujo prileistą. Tai toj duobelėj, savo kraujyje, jis dokumentus sumirkė, kad negalėtų perskaityti.

Ilgai šiose apylinkėse netilo Siaubui skirta daina:

*Tyliai banguoja Nemunas galiūnas
Ir girios ošia tyliai neramiai
Tave priglaudė žalia panemunė
Ir apraudojo medžiai milžinai.*

Žmogus – individuali ir nepakartojama asmenybė. Tačiau ji – ne vieniša, bendrauja su kitomis gyvomis būtybėmis. Laikui bėgant žmones pradeda sieti tam tikri ryšiai: draugystė, meilė, užuojauta. Ir jie tampa atsakingi vienas už kitą.

Partizanus vienijo bendra kova, tikslai, viltis. Tik man kyla klausimas: ar nepriklausomybės gynėjai juto atsakomybę už savo bendražygius? O gal stengėsi apsaugoti tik save? Atsakymą radau ATSAKOMYBĖS DOKUMENTE.

Taip, partizanai labai rūpinosi saviškių likimu, buvo vienas už kitą atsakingi. Aišku,

pasitaikydavo ir tokių, kurie išdavinėjo, siekdami išnešti savo kailį. Tačiau jie – ne partizanai, nes tikras laisvės karys – ne sukčius, labiau už viską vertinąs save. Toks žmogus – it kadagys ažuolyne, kuris, žiūrėk, dar ir prisitaiko: auga, veši...

O ažuolai – partizanai – kaip Antanas Grušauskas-Siaubas. Jis, sutikdamas mirtį, pagalvojo ir apie savo kovų draugus: kad šių nesusektų pagal dokumentus, kuriuos turėjo, jis rankomis iškasė duobelę, prileido savo kraujo ir sumirkė popierius, kad sribai ir kagėbistai neperskaitytų. Jeigu Siaubas šito nebūtų padaręs, mirčiai būtų pasmerkęs ne vieną partizaną...

Ar tai ne geriausias atsakomybės pavyzdys? Laisvės kovotojai iš tiesų buvo kilnūs žmonės, rūpinosi saviškiais. Jie jautė atsakomybę netgi už tai, kad Lietuva buvo okupuota. Į širdies kertelę nustumę asmeninius dalykus, partizanai išėjo kovoti. Išėjo žūti...

Pasityčiojimo dokumentas⁵

Pasakoja Česius Bumeika:

1946 m. balandžio 14 d. žuvo Kėkštas, mano brolis. Tą naktį partizanai, sugrįžę kažkur iš Prienu miškų, apsistojo prie Bestraigiškės miško Žvikelių kaime. Netoliese gyvenęs šnipas pranešė Veisiejų saugumui. Iš Alytaus atvažiavo 10 sunkvežimių enkavedistų ir apsupo kaimą. Partizanai nė nepajuto, kaip prasivėrė trobos durys ir pasirodė kareiviai. Kareiviai šoko atgal, o partizanai puolė prie lango. Žiūri, kad lauke guli rusas su kulkosvaidžiu. Jie tą rusą nukirto, o patys pro langą, ir bėgt... Tik už kokio puskilometro Kėkštui peršovė kojas. Tada jis nusišovė. Kiti aštuoni partizanai atsišaudydami pasitraukė. Paėmė Kėkšto lavoną, atpažino, areštavo tėvą ir išvežė į Seirijus. Jau netoliese miestelio Kėkšto lavoną išmetė ant kelio, pririšo prie mašinos ir taip per miestelį vilko iki sribyno. Po poros dienų sribai išsivedė tėvą ir dar kelis

vyrus iš rūšio, davė kastuvus ir nurodė vietą duobei iškasti. Kai duobė jau buvo iškasta, stribas atsivedė tėvą prie sūnaus lavono, prie kojų jam buvo pririšta virvė. Stribas sako tėvui: „Trauk savo šunį“. Bet vienas vyras, kitas, su kuriais kasė duobę, ir tėvas paėmė lavoną už kojų, už rankų, nunešė ir paguldė į iškastą duobę. Tėvui liepė sūnų apkasti. Apkasė...

...Per savo trumpą gyvenimą, vos 16 metų, esu prisiklausiusi daugybės smurto, neteisybės faktų. Skaičiau ne vieną skaudžią istoriją, pasakojančią apie šio pasaulio blogybę – šmeižtą, drebiamą į žmogaus vidų. O išsigramdyti, pamiršti reikia pačiam... Tačiau dar niekad neįsivaizdavau tokių niekšybių, apie kurias sužinojau iš PASITYČIOJIMO DOKUMENTO.

Kitaip Česiaus Bumeikos užrašytų prisiminimų apie brolio partizano Kėkšto žūtį pavadinti neįmanoma. Tai siaubingas pasityčiojimas iš žmogaus, o tie niekšai – nehumaniški, žemos moralės, neturintys idealų ir svajonių enkavėdistai. Už ką „bandito“ Kėkšto lavoną, pririštą prie sunkvežimio, tempė per Seirijų miestelį iki stribyno? Ko jie siekė šitaip niekindami jau mirusio žmogaus kūną? Gal norėjo pasirodyti visagaliai ir viską išmanantys? Tačiau tik dar labiau smuko ir taip jų nekenčiančių lietuvių akyse... O gal norėjo pagąsdinti okupuotuosius savo jėga ir įtaka? Bet pasirodė esą silpni, kvaili ir nejautrūs atėjūnai iš Rusijos...

Bailiai – štai kas tie niekšai enkavėdistai. Jie bijojo partizanų ne dėl ginklų, o dėl karšto troškimo atgauti laisvę. Pirmą kartą komunistai savo kelyje sutiko tautą, branginančią ne turtus, valdžią, o nepri-

klausomybę, kalbą, tautybę ir viską, kas susiję su Lietuva. Maištininkus, kurie šitos meilės savam kraštui nepažino, okupantai nuslopinti mokėjo. Bet kaip nutildyti tuos, kurie tik savo Tėvynės himną giedoti moka? Kuriems prisitaikymo ir padlaižiavimo „dainelė“ nepriimtina?.. Reikėjo visus lietuvius, kurie nepritarė kolaborantams, paskelbti nusikaltėliais, banditais, teisingų bei gerų komunistų skriaudikais ir bausti. Tik kaip elgtis, kai nuteisus vieną maištininką, jo vieton ateina kitas? Visų lietuvių juk neišnaikinsi. Ir tada okupantai bei jų pakalikai sumanė tyčiotis iš partizanų dėl jų idealų: Tėvynės, laisvės, tautos, kalbos. Taip pat tremti, kankinti ir morališkai žlugdyti kovotojų šeimas...

Lietuvių širdyse pamažu ėmė gesti viltis atgauti nepriklausomybę. Atbukinti matytų pasityčiojimų, tremties ar skausmo dėl netekties, prisitaikė ir primiršo laisvą gyvenimą. Egzistencija ir vegetacija... Penkiasdešimt metų... Ir vėl laisvė... Vėl troškimas būti tikru žmogumi, savo noru dirbančiu, visa krūtine įkvepiančiu ir iškvepiančiu laisve kvepiančių orą... Tik žaizdos širdyje ir sieloje kraujavo, kraujuoja ir kraujuos karta po kartos, nes PASITYČIOJIMO DOKUMENTAS joms užgyti neleis...

Provokacijos dokumentas⁶

1948 metai

Pasakoja Vytautas Kudarauskas:

Aš kadaise buvau girdėjęs apie tas kombinacijas, bet tuo metu iš galvos išėjo. Visiškai patikėjau, kad čia partizanai. Vežė mane jau iš Varėnos. Ten išbuvau dvi ar tris dienas. Na, ir veža. Mašinėlė atvira. Lengva, bet toks kėbuliukas. Sėdi penki sargybiniai, aš – ant grindų, jie iš šonų. Na, ir važiuojame. Buvo gal balandžio 21 diena. Jau apie vakarą, prieš temstant. Na, ir ką... Šūviai. Maždaug apie Eišiškes. Kareiviai dingo, ir aš bėgti. Kaip žinot... parsivedė mane į mišką, visi uniformuoti, kuo puikiausiai kalba lietuviškai. Su jais ir anryt buvau. Paskui

į vakarą man užrišo akis ir veda. Veda, bet vėl šūviai, mane per sprandą, veidas kruvinas, pasirodo rusai. Tie dingę, ir vėl rusai. Atveža mane į Vilnių, o mano kišenės pilnos prikimštos proklamacijų. Vilniuje mane labai mušė. Kai duoda su kabeliu per sumuštas vietas, tai nugriūvi. Tada man buvo devyniolika metų...

...Balsiai perskaičiau:

– Provokacijos dokumentas.

Įdomu, kas jame rašoma. Gal išprovokuotas ginčas ar barnis? Pasirodo, ne. Dokumentas byloja apie rimtesnius ir svarbesnius dalykus: partizanų kovų tikslus.

Enkavėdistai visaip suko galvas, kaip apkaltinti, nubausti ar nukankinti partizaną, kovotoją dėl Lietuvos laisvės. Juk okupantams nesuvokiamas troškimas būti nepriklausomiems, meilė Tėvynei, ištikimybė kalbai, pasididžiavimas tautybe, prisirišimas prie gimtųjų vietų...

Vytautas Kudarauskas – ne pirmas ir ne paskutinis pakliuvęs į komunistų pinkles: išprovokuoti žmogų prisipažinti, kad padėjo partizanams arba jiems bent jau simpatizavo, sužinoti kuo daugiau faktų apie „banditus“.

Tik nesuprantu vieno: kaip okupantai drįso apsimesti partizanais? Juk jie taip skiriasi, kaip juoda nuo balto. Kovotojai buvo dori, kilnūs idealistai, o įsibrovėliai – gyvenimo gadintojai, žemės šliužai, nematantys toliau savo nosies. Ne jiems lygiuotis su laisvės gynėjais... Ir ne jiems narsiuosius lietuvių karius suprasti...

Norėdami apšmeižti partizanus, apjuodinti tautos laisvės sąjūdį, enkavėdistai apsi-rengdavo Lietuvos kovotojų uniformomis ir žudė kaimo žmones. Kad nepasitikėtų partizanais, kad jų neremtų, kad prakeiktų. Tai buvo tikras psichologinis karas: įvartyti baimės, sukiršinti žmones, auginti nepasitikėjimo ir išdavystės baubą. Apie kagėbistų sąžinę ar žmoniškumą kalbėti neverta. Jiems nebuvo nieko kilnaus ir švento. Tik teroras ir prievarta, tautų naikavimo sistema...

Gimnazistų dokumentas⁷

1949 metai

Pasakoja Danutė Gaidytė:

Aš tuo metu mokiausi Alytaus gimnazijoje. Pirmiausiai mokiausi Leipalingyje, paskui Druskininkuose ir galiausiai Alytuje. Kai mano brolis buvo areštuotas, tai mane enkavėdistai vis tardė: „Pasakyk, mes tau nieko nedarysime ir tu galėsi mokytis toliau“. Aš tai papasakojau mokyklos direktoriui. Jis man ir sako: „Žinai, vaikeli, geriau palik Druskininkus“. Tada persikėliau į Alytaus gimnaziją, bet ten mokiausi du ar tris mėnesius. „Tavęs, vaikeli, ieško“, – taip man pranešė auklėtojas. Aš pėsčia parėjau iš Alytaus į namus. O tada buvo pats vežimas žmonių Sibiran. Ką daryti? Su Klevo seserimi Lione išėjome į mišką pas partizanus. Žaliamiškyje buvo palapinė, padaryta iš medžių, o šalia jos – bunkeris. Prisimenu, kai atbėgęs žmogus pranešė mums: „Rusai!“ Gal prasidėjo ablavos, o gal kas išdavė? Partizanas Bajoras mums sako: „Mergaitės, jūs bėkite į vieną pusę, o mes – į kitą“. Galvojo, kad juos nuo mūsų nuvilios. Bet jie ėmė vytis mus. Mes palindome po tokia eglaitė, susiglaudėme ir matome, kad netoli kareivis ir savo aziatiškom akim žiūri į mus. Ir nieko nesakęs: nei „stoj“, nei „ruki verch“, staiga patraukė iš automato. Lionę nušovė, o mane sužeidė, man tik karšta pasidarė ir apalpau. Tada žuvo ir vienas partizanas Vaiduoklis – Česlovas Kristapavičius. Iš Leipalingio. Iš Guobinių kaimo atvažiavo su vežimais pavartyti žmonės, mane įkėlė į vieną vežimą, o tą mergaitę su žuvusiu partizanu – į kitą, ir, pagalvokite, juos abu išniekintus vežė į Merkinę ir ten gatvėje

paguldė. Mane nuvežę uždarė rūsyje. Prisimenu, kaip toks sribas mane spardė ir rėkė: „Kur bunkeriai?“ Paskui, truputį apibintavę mano žaizdas, nuvežė į Alytaus ligoninę, kur gydytojas Kudirka padarė operaciją. Po kiek laiko leido mano tėvui parsivežti mane į namus. Kai pasveikau, vėl padėjau partizanams: iš tokio Panaros Lipavičiaus parnešiau partizanams šovinių. Kartą beeinančią iš Liškiavos mane sulaikė rusai, uždėjo antrankius, nuvežė į Leipalingį, paskui Marijampolę, dar vėliau į Vilnių, kur mane nuteisė Karinis tribunolas 25-riems metams lagerio ir išvežė į Irkutską...

Kodėl nė vienas partizanas, ryšininkas ar tremtinys neprisimena nė vienos šviesios akimirkos iš tų kovos ir pasipriešinimo okupantams dienų? Išskyrus laisvos Lietuvos idėją, viskas, kas supo kovotojus dėl Tėvynės nepriklausomybės, buvo purvina, niekinga ir žema. Ką jau kalbėti apie įsibrovėlių enkavedistų moralę, jeigu jie kankino, persekiojo jauną gimnazistę, kuri turėjo išduoti brolių, kad pati liktų sveika. Ar žmoniška versti rinktis vieną iš dviejų: arba tavo, arba brolio kančios?..

Tačiau mergina savo drąsa ir ryžtu įrodė komunistams, kokia tvirta ir vieninga lietuvių tauta. It didelė šeima, kurios prasmingiausias, vienintelis tikslas – sugražinti savo kraštui nepriklausomybę...

Okupantus turėjo priblokšti žmogaus gebėjimas įveikti save, nuslopinti dvejonę, pamiršti mirties baimę... Ypač tada, kai tam ryžtasi jaunas žmogus... Bet kito pasirinkimo nebuvo. Ir negalėjo būti, nes tikro patrioto širdis liepė kautis, ir jis kovojo. Kovojo su tais, kurie mūsų žmonių idealus sutrypė, apdrabstė purvais... Nors partizanams ir jų pagalbininkams laisvės susigražinti nepavyko, bet tie dešimt kruvinų pasipriešinimo metų po Antrojo pasaulinio karo nebuvo beprasmė auka. Tai įrodymas, kokia didelė ir kilni nepriklausomybės gynėjo asmeny-

bė... Jai niekada neprilygs išdaviko ar okupanto, pakaliko sieliūkštė.

Stebina dar tai, kad partizanų pagalbininkai „nepasimokydavo“ išėję kankinimų, išniekinimų bei raudonųjų grasinimų mokyklą. Grįžę dar narsiau pagelbėdavo partizanams ir dar tvirčiau tikėdavo savo misija – kovoti. Kovoti ir aukotis dėl laisvės, tautos – Lietuvos. O vėl sučiupti sribų nepasiduodavo pakartotiniams grasinimams, nes, kartą pasiryžę siekti nepriklausomybės, savo pasirinkimo atsisakyti net neketindavo. Net jeigu priešintis tektų iki mirties. O ta mirtis tave, kovotojau, pasiglemš gal po valandos, dienos, mėnesio ar metų...

Taip dar vienas jaunas Lietuvos sūnus, dukra po žeme atsidurdavo. Tik šįsyk ne bunkeryje, o kape...

Partizanų pagalbininkei Danutei Gaidytei, kaip reta, pasisekė. Savo pasiaukojimo ir kovos kelią atradusi dar gimnazijoje, nežuvo, tremty turėjo jėgų išverti sunkią dalį, grįžo į Lietuvą ir sulaukė, kada ši atgavo laisvę. O kiek tokių, kurie taip ir neišvydo, kaip jų Tėvynę nušviečia nepriklausomybės aušra?.. Tačiau partizanai, tremtiniai, žuvę nuo žiaurios okupanto rankos, gyvi mūsų prieš vienuolika metų atgautoje laisvėje, nes pamatus jai pastatė, įdėdami širdį, sielą ir gyvybę...

Pasipriešinimo dokumentas⁸

Pasakoja Vytautas Kaziulionis:

Per 14 nelaisvės metų už „dyką“ plačiosios „tėvynės“ keliais, upėmis ir jūromis teko sukarti daugiau kaip 40 tūkstančių kilometrų. Daugiau nei pusė metų pragyventa ant ratų apšarמושiuose arba tvanka alsuojančiuose vagonuose, priplėkusiųose triumuose, kratytasi atvirų

sunkvežimiu kėbuluose, neretai – 40 laipsnių šaltyje... Kas gali suskaičiuoti, kiek etapuose mirė kalinių, kiek jų išmėtyta pakelėse? Kiek kūnų pasiglemžė rūsčios Sibiro upės, Ledyniuotasis vandenynas?

Papasakosiu apie išskirtinę kelionę, panašią į dešimtis tūkstančių kitų, kurių pabaigą čekistai buvo numatę Jenisejaus ar Karos jūros dugne. Apie tai liudija ypatingai slapti dokumentai, rasti Krasnojarsko krašto KGB archyvuose.

1952 m. iš Krasnojarsko persiuntimo lagerio Jenisejumi į Dudinkos uostą (Taimyro pusiasalį) atplukdė apie 1200 politinių kalinių, jaunų vyrų iš Pabaltijo ir Vakarų Ukrainos. Tarp jų nemažai senbuvių iš Karagandos lagerių, juos už neramumus iš karštų Kazachstano stepių atvėsinti vežė į amžino įšalo žemę. Manau, kad po metų užsiliepsnojusio Norilsko politinių kalinių sukilimas prasidėjo plaukiant 2000 km žemyn Jenisejaus upe. Karagandiečiai, tarp jų buvo daug lietuvių, pradėjo organizuoti pasipriešinimo grupes. Pabaltijiečiai, buvę pogrindininkai, partizanų pagalbininkai, nepalaužti tardymų izoliatoriuose, sutiko tęsti kovą, patikėjo senų kalinių ryžtingumu ir patirtimi.

Dudinkos uoste išlaipinę kalinius iš baržos, išrikiavo prie ilgo siauro geležinkelio vagonėlių sąstato. Padalinę sausą davinį keturiems (kepaliuką duonos ir pašvinkusios žuvies), įsakė lipti į vagonus. Kelionė neilga: nuo Dudinkos uosto iki Norilsko – 100 km. Tačiau kaliniai lipti į vagonus atsisakė, pareikalavo pakeisti dvokiančią žuvį. Čekistams tai buvo staigmena. Pirmą kartą fašistai (taip vadino politinius kalinius) nepakluso jų įsakymams. Sumetę, kad nėra ko terliotis, pradėjo šaudyti virš galvų ir į kojas. Užpjudę šunimis, švaistydami automatu buožėmis, sulaipino į vagonus. Iš anksto sutarę, vagonuose susėdome prie šoninių sienų. Ešelonui pajudėjus, pagal komandą pradėjome siūbuoti vagonėlius. Įkinkyti keli garvežiukai trūkčiojo – buksavo vietoje, nepajėgdami įveikti išcentrinių jėgų. Čekistai tartum įgelti nušokinėjo nuo specialių platformų, keikdamiesi ėmė iš automatų pliekti į vagono palubes. Suaižytų lentų atplaišos ir nuo metalinių sijų atšokusios, subliuškusios kulkos kapojo ant grindų sukritusius kūnus. Gal tai ir buvo pirmas atviras kalinių pasipriešinimas Taimyro pusiasalyje...

...Stoviu stotyje. Štai atidunda manasis traukinys. Nežinau kodėl, bet šovė į galvą mintis, kiek žmonių tilptų šioje ilgoje vagonų virtinėje. Kiek žmonių keliauja ten pat, kur ir aš?

Paprastai kelionių nemėgstu, bet dardėjimas traukiniu kažkuo ypatingas. Tikriausiai vilioja už lango pralekiantys vaizdai, o gal monotoniška ratų daina?.. Sėdi sau apsupta bendrakeleivių, tačiau jų nepastebi, nes esi per daug įsigilinusį į savas mintis, kurias skatina nepaliaujamas bildesys: KO-VO-TI, KO-VO-TI, KO-VO-TI...

Tiesa, visas gyvenimas – amžina kova, tačiau tai mes darome kitaip, negu darydavo partizanai ar jų pagalbininkai prieš penkiasdešimt metų. Ir netgi išstremti tokiais pat traukiniais – ešelonais gyvuliniuose vago-

nuose laisvės gynėjai kovojo; tai byloja PASIPRIEŠINIMO DOKUMENTAS.

Pasipriešinimo? Kam? Ogi tiems, kurie nepripažįsta nepriklausomos Lietuvos, pagaliau – laisvės idėjos. O ką jau kalbėti apie žmogaus humaniškumą ir individualumą... Nors okupavo valstybes prie Baltijos jūros su šūkiu lūpose, jog visi lygūs, lygybės nepripažino, kai skirstė tautą į įsibrovėliams pritariančius ir juos niekinančius. Pastarieji (partizanai, tremtiniai ir kiti juos suprantantys lietuviai) buvo žemiau (visų komunistų, čekistų vertinimu). Tačiau mano, panašų į mane žvilgsnis – tik skatinantis, remiantis ir gerbiantis.

Koks didis turi būti žmogus, kad netgi tremtyje kovotų dėl savo įsitikinimų, nepamirštų pasirinkto pasiaukojimo kelio, savo

sielą, savo „aš“ įdėtų į naujos, nors okupuotos, tačiau viltimi atgauti laisvę gyvuojančios Lietuvos kūrimą. Juk partizanai, besislapsstantys bunkeriuose, jų ryšininkai, bandantys suteikti kuo daugiau pagalbos, tremtiniai, nenutraukę pasipriešinimo netgi amžino išalo žemėje, iš mažų dalelyčių sulipdė Lietuvą tokią, kokią turime dabar. O tos dalelytės – meilė, pasiaukojimas, tikėjimas, ryžtas, narsa ir... viltis. Bei kiekvieno, Tėvynės laisvei išdrįsusio atiduoti gyvybę, siela...

Dar kartą mintimis grįžtu prie PASIPRIEŠINIMO DOKUMENTO. Ir vis giliau suvokiu, kaip svarbu buvo nepriklausomybės šalininkams nepalūžti, priešintis iki paskutinės akimirkos. Nes tik tai galėjo pagelbėti laisvės daigui, kad šis nenuvystų...

O pasipriešinimui reikėjo daug, neįsivaizduojamai daug pastangų ir išmonės, vienybės ir užuojautos tokio pat likimo broliams. Sujungus savo jėgas, planus, tikėjimą į vieną – PRIEŠINTIS, buvo galima ne tik neleisti pajudėti iš vietos ešelonui, bet ir duoti pradžia per tremties vietas vėliau nuvilnijusiems sukilimams. Tiksliau – atviram pasipriešinimui, nes tremtinio širdis plakti himno laisvei ir Lietuvai niekada nepaliovė... Net tuos ilgus penkiasdešimt metų...

Kareivio likimo dokumentas⁹

Išlikęs Onos Valiukevičiūtės iš Paliūnų kaimo laiškas, rašytas 1949 m. liepos 21 d. Genei Labėnaitei į Sibirą su epigrafu „Pavasarių paukščiai į tėviškę grįžta“. Jame tarp žiedų ir paukščių užfiksuota partizanų žūties tragedija.

Dabar, Genute, kaip klausiate, kur ją nuskynė, tai aš to kaimelio nei žinau, tik žinau, kad už Seirijų, tenai, kur netoli Alytaus, kažkur netoli Nemuno, tamsiame namelyje, kur nebuvo nė vieno langelio, žydėjo penki gražūs žiedai, tai niekšo ranka juos visus nuskynė, prakeiktasis išdavikas pagailėjo jiems gyvenimo. Tai tokiems žmonėms kerštas mumyse dega per amžius. Dabar tai taip: šiandien atskrido penki gražūs balandėliai į mūsų sodą, čiulbėjo jie man, taip jų balselių klausyčiaus dieną ir naktį, tai man visa ramybė ir viltis. Kalbėjo taip netoli Alytaus miške, tamsiame namelyje, žydėjo šeši žiedai ir visus nuskynė, kartu jie pamatė Alytaus purvinas gatves, kietus akmenis...

...KAREIVIO LIKIMO DOKUMENTAS – tai vienas lapas iš žuvusių partizanų knygos, kurią galėtume pavadinti „Mirti už laisvę“. O gal tiksliau būtų pasakyti: nepriklausomai Lietuvai gyvybę atiduoti? Žodžiu, kad ir kaip beįvardytume, aišku viena – tie, kurie nusprendė pasiaukoti Tėvynei, atidavė viską, ką žmogus labiausiai brangina, mažiausiai tausoja ir, atėjus lemiamai akimirksniai, uoliausiai stengiasi išlaikyti. Tačiau laisvo gyvenimo, o ne beprasmės egzistencijos ir bevaisės vegetacijos gynėjai nesibaimino mirties. Taip, jie saugojo savo gyvybes, tačiau ne tam, kad kuo ilgiau išliktų, o tam, kad galėtų dar daugiau savo tėviškės, žmonių labai nuveikti.

Tikrieji Lietuvos kareiviai, kurių kareivinės – miškai ir bunkeriai, išeidami į pasiaukojantį kovos kelią žinojo savo likimą, tokią, kokį aprašo Ona Valiukevičiūtė laiške tremtinei Genei Labėnaitei. Retas kuris išliko gyvas be sukčiausių planų nežūti pradžiant kitus. Tačiau šie „kombinacijų“ mėgėjai – ne narsūs laisvės kariai, o kirminai, pasiryžę įsiknisti į purvą tik tam, kad išsaugotų savo menką gyvavimą palyginti su nepriklausomybės žydėjimu...

Ne veltui partizanai šifruotame laiške vadinami gražiausiais tautos žiedais, tyriausiais balandėliais. Juk patriotams širdį drasko, kartus gumulas įstringa gerklėje, kai mato, kaip Lietuva, nepriklausomybė sprūsta

iš rankų. Prarasti tai, kuo buvai užaugintas, ko buvai mokomas – nepakeliama, todėl ėjo jauni vyrai slapstytis ir kovoti, kad neišsektų Lietuvai atsidavusių karių gretos...

Bet jos seko. Okupantai gražiausius žiedus, tauriausius idealistus skynė išdavikų padedami. Niekada jums neatleisiu. Neat-

leis ir visa mano karta, nes jūs mirčiai pasmerkėte tuos, kurie neturėjo mirti. Išdavikai, jums pasistengus, laisvės gynėjo, dėl jūsų nepriklausomybės kovojusio kareivio likimas nutrūkdavo kaip ir kitų, atskirų, tačiau savo tikslais vienodų karių. Ten pat. Ant mirties slenksčio...

Vilties dokumentas¹⁰

1952 metai

Pasakoja Vytautas Kaziulionis:

...Kelionė traukiniu baigėsi prie Ramiojo vandenyno, Vanino uoste. Svyruojanti klipatų kolona, baksnojama kareivių durtuvų ir pjudoma šunimis, pasiekė naujai pastatytą lagerį. Į rytus už 70 km saulėtomis dienomis matėsi žemės juosta – Sachalino sala, kurią skalavo Medžiotojų jūros vandenys. Nedidelė lagerio zona buvo aptverta trimis eilėmis spygliuotų vielų tvora. Viduje simetriškai rikiavosi trimis eilėmis 12 barakų. Arčiau tvoros stovėjo du lauko tualetai, po kuriais buvo išraustos gilios duobės. Šios duobės tikriausiai ir paskatino rengtis masiniam pabėgimui. Tualetą pasirinkome stovintį vakarinėje zonos dalyje apie 20 metrų nuo tvoros, už kurios dunksojo bekraštė Tolimųjų Rytų taiga. Tualetas buvo erdvus, 10-ties „sėdimų“ vietų. Užblokavus duris pradėta intensyviai kasti tunelį. Iš lentelių sukalta dėžutė prie abiejų galų pritvirtintomis virvėmis sparčiai keliavo: tuščia į tunelį ir pakrauta žemių – į tualetu duobę. Kasimo „mašiną“ aptarnavo trys vyrai. Vienas tunelyje dėžutę prikasdavo, dviese vilko į tunelio duobę. Pamainos keitėsi dažnai. Kareivis iš bokštelio nieko neįtarė, nes vaikščiojimai į tualetą atrodė normalūs.

Po kelių dienų apie 40 metrų tunelis buvo baigtas, liko tik išrausti vertikalią olą į viršų. Zonoje sujudimas. Vieni nekantravo laukdami nakties, ruošėsi bėgti. Kiti, abejodami sėkme, nutarė pasikliauti Dievo valia. Tačiau įvykiai pakrypo savo linkme. Jeigu iš dvylikos apaštalu atsirado Judas, tai iš devynių šimtų juo labiau. Į pavakarę iš taigos išniro kelios dešimtys automatais ginkluotų kareivių, kurie žirklėmis ėmė karpyti aptvaro vietas. Po kelių minučių kareiviai apsupo tualetą. Keli šimtai kalinių apsupo kareivius, kurie keikdamiesi iš automatų pliekė virš mūsų galvų. Iš tunelio išvilko paskutinius kasėjus, tarp jų ir lietuvį Vytautą Bukiną, šiuo laiku gyvenantį Kaune. Vytautas nepasimetė, palengvėle prislinkęs arčiau kalinių žiedo krašto, žaibiškai kirto dviem kareiviams per automatus ir keliais šuoliais atsidūrė kalinių būry. Kitus du kasėjus įsiutinti kareiviai nešė išnešė už zonos.

Sunerimę čekistai nutarė kuo greičiau atsikratyti jiems nepalankaus kontingento. Jau kitą dieną sulaipino į krovininio laivo „Vitebsk“ triumus...

...Vartydama VILTIES DOKUMENTĄ, pagalvoju:

*Viltis it jūra – didelė, galinga.
Maža lyg lašas krentančio lietaus...
Viltis negėsta. Ir vilties nestinga
Širdy kovojančio ar išstremto žmogaus...*

Iš tikrųjų viltis partizanų tragiškoje kovoje buvo vienintelis spindulys, praskaidrinantis liūdną realybę. Tremtinio gyvenimo (gal tiksliau – egzistencijos) lageryje vienintelė paskata stengtis išlikti buvo ta pati viltis. Ir netiesa tarp žmonių paplitęs posakis, jos viltis – kvailio motina... Negi partizanai, tremtiniai ir ki-

ti tautiečiai, laisvę iškėlę ant kovos pjeDESTALO, buvo kvailiai? O jie tikėjosi, vylėsi... Todėl dabar esame nepriklausomi ir galime didžiulis savo senelių, tėvų, brolių ar vyrų išterme bei ryžtu, atėjus lemiamai akimirkai, nedvejojant stoti į Lietuvos gynėjų gretas.

Ir netgi toli nuo Tėvynės, toli nuo tiesioginio pasipriešinimo jų neapleido tikėjimas. Juk VILTIES DOKUMENTAS atsirado prieš penkiasdešimt metų tik todėl, kad tremtiniai su oru įkvėpdavo, su vandeniu gaudavo dar vieną lašą vilties. Sudėjus kiekvieno širdyje glūdintį nedidelį tikėjimą, viltis tyvuliudavo jūra. Dėl to per kelias dienas Rusijos užkampyje įvairių tautų kaliniai iškasė tunelį, kuriuo į laisvę būtų pabėgę ne tik jie, bet ir jų viltis...

Tikėjimas išlikti, savyje atrasti jėgų priešintis, dar išvysti gimtąją Lietuvos žemę, neaplaistytą krauju, o sugėrusią ir spinduliuojančią laisvę – štai kas telkėsi lietuvių širdyse, ir tam ženklo „Stop“ nebuvo. Vilčiai kliūčių nebuvo, nėra ir nebus, tik, atsiradus išdavikui, Judo sekėjui, pabėgti į laisvę tremtiniais nepavyko...

Kai kurie išsvajotosios laisvės nepajuto. Tačiau jų esmę sudariusi viltis kartu su žmonėmis nemirė. Į kitą gyvenimą išėjusiųjų tikėjimą pasiglemžė Rusijos tolybių žemė. Tačiau viltis grįžo į Lietuvą kartu su palaikais, gyvųjų prisiminimais ir prieglobstį rado mūsų Tėvynės nepriklausomybėje... Juk viltis ir laisvė – neatsiejamos...

Brolybės dokumentas¹¹

1951 metai

Pasakoja Vytautas Kaziulionis:

...Kažkodėl man prisiminė pagyvenusio ūkininko nuo Merkinės – Vinco Skemiškio pasakyti žodžiai: „Pakliuvus čekistams į nagus, svarbiausia išlaikyti pirminę karšykla ir moglius (vilnos apdoravimo būdai). Neatlaikė, apdoros kaip šiltą vilną“.

Nutaisę abejingumo kaukes, čekistai įsakė sėstis ir susipažinti su popieriais. Ant stalo gulėjo draugijos įstatai ir programa, keli mano laišakai, siųsti į Lietuvą, ir keletas egzempliorių laikraščio „Toli nuo Tėvynės“. Dar buvo rusiškai parašyta ekspertų tyrimo išvada, kad laišakai ir vedamieji laikraščio straipsniai rašyti to paties asmens. Peržvelgęs viską pajutau palengvėjimą, nuo krūtinės nukrito slegiantis akmuo. Supratau, kad tardomas daug kartų netekęs sąmonės nieko neprasitariau, suvokiau, kad pirminę karšykla išlaikiau. Čekistams nieko neliko, kaip tik daiktiniais įrodymais priremti prie sienos...

...Painias mintis nutraukė plačiai atsivėrusios kabineto durys. Kareiviai nešė įnešė K. Jankauską akistatai. Prieš areštą užkritęs rąstas jam sulaužė koją. Ji buvo beveik sugijusi. Matyt, čekistai kaip reikiant pasidarbavo tardydami, nes koja buvo sugipsuota. Pasodinę atokiau nuo manęs, įsakė atsakinėti tik į pateiktus klausimus. Pradžioje pasiteiravo: kas sugalvojo draugijos pavadinimą ir kas parašė įstatus ir programą? Kazimieras atsiliepė, kad visa tai pradėjo jis. Kieno pasiūlymu pradėtas leisti laikraštis? Aš pasakiau, kad mano. Kazimieras pertarė, atseit tai jo sumanymas. Čekistai suriaumojo, nes toks atsakymas jų netenkino: „Tai ką jūs mat... mat... abudu kartu surikote?“ Atrodo, jie suprato, į kur lenkiame tardymo eigą. Viską priimti sau. Gal tik dėl to akistatą staigiai nutraukė...

...Po kelių mėnesių, pasibaigus tardymui, kiekvienam leido susipažinti su visų dvylikos sumintųjų bylomis. Mūsų grupėje nė vienas nieko neišdavė. Vienintelis neaiškumas, kaip čekistams pateko keli laikraščio egzemplioriai. Galbūt Paljanovui pavyko užverbuoti mūsų nepastebėtą agentą. Visi penki grupės nariai buvo suimti pagal rašytinius daiktinius įrodymus...

...Esu vienturtė savo tėvų dukra, gal dėl to nežinau, ką reiškia turėti brolių. Tačiau Lietuva turi daug vaikų, sūnų ir dukterų, todėl tautos atžvilgiu kiekvienas lietuvis – mano brolis. O Tėvynė – mūsų visų motina...

Ką reiškia su savo tautiečiais sietis nenutrūkstamais ryšiais, byloja BROLYBĖS DOKUMENTAS. Jame aiškiai perskaitome, jog pasipriešinimas, kova dėl savo Tėvynės laisvės netgi vėliau, tremtyje, žmones sujungia į vieną monolitą.

Geriausias to įrodymas, kurį lėmė partizanų ir jų deportuotų bendražygių tvirtas pasipriešinimas, 1991 m. sausio 13-oji. Prie televizijos bokšto tūkstančiai lietuvių, susipybę rankomis ir dainomis, stovėjo it gyva siena. O jos plyta – vienas mūsų Tėvynės žmogus. Ir tas plytas į vieną, nepralaužiamą savo tikėjimu sieną sulipdė laisvė – jungiamoji grandis...

Tikri patriotai, gyvenantys laisvės, Lietuvos idėja, buvo broliai, todėl išduoti viens kito nesugebėtų. Geriau kaltę prisiimti sau, kad tokio paties likimo sulaukęs, bet nenusipelnęs išvengtų kankinimų, izoliatorių, čekistų žvėriškumo.

O šie buvo tikri gyvuliai, jų kietos širdys nepažino nei pasigailėjimo, nei užuojautos. Todėl ne jiems suprasti, kokie artimi tampa vyrai, einantys tuo pačiu pasipriešinimo prievartai keliu. Jų narsios ir karių (iš tiesų jie ir buvo kariai, savo Tėvynės kariai) širdys greitai pajusdavo brolišką meilę bei prisirišimą... Todėl ne okupantams ar jų pakalikams laikyti rankoje BROLYBĖS DOKUMENTĄ. Aš neleisiu, komunistai, neleisiu jūsų purvinoms rankoms tepti (kaip sakote paniekinamai) popiergalio, bet mums – svarbaus Lietuvos istorijos lapo, bylojančio pasišventimą Tėvynei, nepriklausomybei, tautai...

Taip, jūs to nesuprasite. Atsižadėję tėvynės (ji ten, kur galima plėsti, niokoti, kankinti), asmeninės laisvės (ne jūsų galvoms suvokti ir gimtojo krašto nepriklausomybės prasmę), tautos ar šeimos savigarbos (Stalino išauklėti pionieriai pavlikai morozovai išduodavo tėvus, bolševikai rusai šaudė savus – rusus), nesugebėtumėte suvokti, koks svarbus ir gilus brolybės jausmas. BROLYBĖS DOKUMENTAS... Mums juo būtina kaip ramentu pasiremti šiandienos darbuose...

Išdavystės dokumentas¹²

AKTAS

1949 m. lapkričio 6 d. Cimaniūnų k.

Mes, žemiau pasirašę Lazdijų aps. MGB skyriaus viršininko pavaduotojas, Leipalingio valsčiaus MGB skyriaus operatyvinis įgaliotinis jaun. leitenantas Nikonovas, MGB kariuomenės bataliono vadas majoras Kovalenka šią dieną surašėme šį aktą dėl to, kad suimto bandito Ažuolo duomenimis buvo žinoma, jog banditai Karvelis ir Berželis slepiasi bunkeryje, esančiame Cimaniūnų k., už 200–300 metrų nuo Antano Dabravolsko ūkio.

Šiame rajone įvykdžius operaciją buvo rastas gerai užmaskuotas bunkeris su pasislėpusiais banditais, kurį parodė Milišauskas.

Bunkeryje buvo rasti ir nukauti banditai, kurių slapyvardžiai Karvelis ir Našlaitis, paimtas gyvas banditas slapyvardžiu Berželis. Iš banditų paimti:

- 1. Du kulkosvaidžiai.*
- 2. Trys vokiški ir vienas rusiškas šautuvai.*
- 3. Du pistoletai ir 500 vnt. šovinių.*
- 4. Įvairi banditų susirašinėjimo medžiaga ir asmeniniai bandito Milišausko dokumentai.*
- 5. 20 gaujos dalyvių fotonuotraukų.*

Bunkerio vietą parodė Milišauskas.

...Nesupratau ir tikriausiai niekad nesuvoksiu, kodėl Lietuvos žemė, o ir visas pasaulis, nešioja išdavikus. Juk jie – Judo sekėjai, nežina kitokio gyvenimo – be išdavysčių, padlaižiavimo, persivertėliškumo...

Tačiau labiausiai mūsų Tėvynei pakenkė partizanų kovų laikais partizanavę išdavikai. Aukų buvo daug. Štai išverstaskūriams žinomas bunkeris – geriausia paskata dirbti savo niekingą darbą. Juk įskusti liežuvius niežti... Mano nuomone, pakasyti galėjo juos tik kulka.

Dieve, kokios žiaurios mano mintys, tačiau negaliu ramiai skaityti IŠDAVYSTĖS DOKUMENTO. Aš ne tokia kilni kaip partizanai, matau pasaulį nudažytą tik juoda ir balta spalvomis: jeigu nebuvai miškuose besislapstančio kario pagalbininkas, okupacijos šešėliui nuslinkus, negiedok giesmelės apie išsipildžiusią tavo laisvos Lietuvos viziją.

Kaip partizanus buvo galima išduoti? Juk jie kovojo dėl visų (tiek savo, tiek tautiečių, netgi niekšų) nepriklausomybės. Kitas jų vietoje taip nesielgtų... Tačiau... Mes klystame. Tėvynės gynėjai negalėjo skaldyti ir taip į visas puses pabirusios tautos, tiksliau – tautos likučių. Antraip būtų išnykusi Lietuva... O kam aukotis, žūti, jeigu nebūtų ko ginti...

Okupacijos laikais, atvirkščiai, reikėjo vienytis, kad nenutrūktų kova dėl laisvės. Ir išdavikų neturėjo būti... Bet buvo. Kartais visai čia pat, partizanų būryje. Juk derlingoje žemėje išaugęs gražiausias žiedas – idealistai – puiki terpė daugintis, keroti visokioms silpnybėms...

Negi Lietuva tokia menka, jog verta ją išduoti? Nesutinku. Mano, mūsų Tėvynė – pats nuostabiausias dalykas, kurį mums suteikė gyvenimas. Tuo labiau, kai joje gyva žuvusių partizanų dvasia... Bet ne išdavikų. Ne...

Žūties dokumentas¹³

1951 m. iš agento Levinskio Lazdijų MGB skyrius gavo pranešimą, kad Giraitės miške yra bunkeris, kuriame slepiasi Mindaugo būrio partizanai.

Iš agento Straigio buvo gauti patvirtinantys dokumentai, kad netoli Armanavičiaus sodybos yra bunkeris.

Gruodžio 28 d. buvo įvykdyta čekistinė karinė operacija, jos metu rastas bunkeris, kuriame priešindamiesi žuvo partizanai:

Kūkalis – Vytautas Bražinskas, g. Ežerėlių k.

Eimutis – Vytautas Saliklis, g. 1930 m. Staidarų k.

Svajūnas – Romualdas Talandis, g. 1933 m. Giraitėlių k.

Vikruolis – Feliksas Stepulevičius, g. Laibgalių k.

...Sudreba rankos ir ant žemės nutupia lapas – ŽŪTIES DOKUMENTAS. Akys prisipildo ašarų, bet aš neverkiu, ne. Kai viduje, kažkur giliai giliai, skauda ir tas skausmas toks aštrus, jog, rodos, žmogus plyši per pusę, jėgų verkti nėra.

Tokia sumaištis mano sieloje dėl to vieno ŽŪTIES DOKUMENTO. Keturios gyvybės, keturios dar plakusios širdys žuvo.

Tai labai skaudina, ypač kai žinai, jog partizanai pasiaukojo, kad aš, tokie kaip aš būtume laisvi...

O tokių ŽŪTIES DOKUMENTŲ – ne vienas ir ne du... Šimtaiėjo į miškus, tik sugrįžo vienetai. Rankų pirštų per daug, kad suskaičiuočiau man žinomus gyvus partizanus, kurie kartu su žuvusiaisiais tautai dovanėjo nepriklausomybę...

Mano Tėvyne Lietuva. Kiek tvirtų, paprastų ir tyrų žmonių paaukojo tau savo gyvybes. Tikiu: iškilus būtinybei, tiek pat stočių į kovą su priešais. Nesvarbu, kad ramybės neduoda politikų rietenos, jaunimas išsisklaido po užsienį, o kaimas lėtai lėtai nyksta... Nesvarbu. Atsirastų žmonių, kurie pasuktų pasiaukojimo keliu...

Neseniai maščiau, kad bijau mirties. Bet dabar tvirtai žinau – savo gyvybė nėra didžiausias turtas, kai iš Lietuvos bandoma išplėsti laisvę. Ji – svarbiausias dalykas, ku-

rį labiausiai brangina tauta. Nuo jauniausio iki seniausio... Juk nuostabu išgirsti ką tik gimusio vaiko klyksmą. Taip jis praneša apie save: „Aš gimiau nepriklausomas“. O senas, ligotas, pavargęs žmogus svajoja apie greitą, ramią mirtį. Jis žino, kad ramybę atras laisvėje, jeigu mirs nepriklausomas...

Laisvė – tai jungtis, pagrindinė jungtis gyvenimo grandinėje, siejanti gimimą ir mirtį. Galimybę išvysti pasaulį laisvam ir laisvam iš jo išėiti...

*Priesaikos dokumentas*¹⁴

Aš prisiekiu Visagalio Dievo akivaizdoje, kad nesigailėdamas savo jėgų ir gyvybės ginsiu Lietuvos valstybės ir tautos garbę ir nepriklausomybę nuo visų jos priešų, sąžiningai vykdysiu Lietuvos išsilaisvinimo siekiančios Lietuvos Partizanų Vadovybės ir jai priklausančių savo viršininkų įsakymus, šventai laikysiu visas patikėtas man paslaptis. Lietuvos priešams jokių žinių neteiksiu ir visa, ką tik apie juos sužinosiu, tuoj pranešiu savo viršininkams. Žinau, kad už priesaikos sulaužymą gresia man Dievo bausmė ir partizanų teismo skiriama mirtis. Taip man, Dieve, padėk.

...Stoviu su krūva dokumentų prie širdies ir galvoju, kaip greitai subręsta žmogus gilindamasis į Tėvynės istoriją. Jaučiu: subrendau ir aš, tačiau augti, tobulintis galima iki pat mirties, jeigu laikui bėgant neužmiršamos svarbiausios gyvenimo idėjos... Be garso krutinu lūpas:

AŠ VISOS SAVO KARTOS VARDU PRISIEKIU, KAD MUS SUPANTI LAISVĖ RAS UŽUOVĖJĄ MŪSŲ ŠIR-

**DYSE. LAISVĖS MES NIEKADA NE-
ATSIŽADĖSIME, NEPAMIRŠIME, PA-
BUSIME IR UŽMIGSIME SU ŽODŽIU
„LAISVĖ“ LŪPOSE. IT SU MALDA.
ATĖJUS MIRČIAI LAISVĖS NEIŠNE-
ŠIME KARTU, JĄ LYG TESTAMENTĄ
PALIKSIME PO MŪSŲ EINANTIEMS,
NES JI – SVARBIAUSIA – RAKTAS Į
AMŽINYBĘ...**

**TEGUL ŠIE ŽODŽIAI BŪNA TAU-
TOS PRIESAIKA GYVENTI LAISVAI.**

Šaltiniai

¹ B. Kašelionis, *Dainavos partizanai: Šarūno rinktinė* (dokumentai ir prisiminimai), Vilnius, 1999, p. 319.

² Ibid., p. 386.

³ Ibid., p. 200.

⁴ Ibid., p. 335.

⁵ Ibid., p. 330.

⁶ Ibid., p. 204.

⁷ Ibid., p. 242–243.

⁸ V. Kaziulionis, *Kruvina kelionė į šėtono karalią* (prisiminimai, rankraštis).

⁹ B. Kašelionis, op. cit., p. 160.

¹⁰ V. Kaziulionis, op. cit.

¹¹ V. Kaziulionis, *Kaip mes buvome šaudomi* (prisiminimai, rankraštis).

¹² B. Kašelionis, op. cit., p. 353–354.

¹³ Ibid., p. 296.

¹⁴ Ibid., viršelis.

Vėliava

Suskambėjo skambutis. Visi linksmai suklego, susidėjo vadovėlius į kuprines ir kaip bitės iš avilio pradėjo veržtis pro duris. Pamačiusi paskutiniųjų nugaras, sujudau ir aš. Vangiai pakilau iš suolo ir išėjusi prigludau prie vėsios sienos mūro.

Buvo saulėta spalio diena. Žiūrint į giedrios nuotaikos apimtus draugus, buvo nelinksma. Kamavo nerimas, kažkokia bloga nuojauta. Neramu dėl draugų, dėl artimų žmonių, dėl mokyklos. Pati sau nieko negalėjau paaiškinti. Kasdien miestelyje sklandė gandai, kad rusų valdžia padarė tą ir aną, ir dar kažką ketina padaryti. Gyventojai negalėjo žinoti, tai bus gerai ar blogai. Kas laukia miestelio gimnazijos – niekas negalėjo pasakyti.

– Kodėl tokia susimąščiusi? Atsitiko kas? – Krūptelėjau išgirdusi Aldonos balsą.

– Ne, nieko, šiaip galvojau, – atsidususi tariu. – Nelinksma, ir tiek.

– Dėl ko? Dėl šitų? – ir parodė žvilgsniu į kartu einančius Alfonsą ir Algirdą. Neseniai jie įstojo į komjaunimą, tapo „komsomolecais“, taip juos vadino miestelio gyventojai. Kodėl jie įstojo, daug kam buvo neaišku. Gal tikėjo tuo, ką sakė rusų valdžia, o gal bijojo dėl savo ateities. Gimnazistai žiūrėjo į juos kiek pašaipiai, bet šitas jų poelgis neatrodė smerktinas. Juo labiau kad naujoji valdžia leido moksleiviams dalyvauti šokiuose iki paryčių, vaikščioti mieste ir po dešimos vakaro, gimnazijoje nebuvo dėstoma tikyba, nebereikėjo mels-tis prieš pamokų pradžią. Daug kam tai patiko.

– Norėjau tau pasakyti, kad šį rytą buvau sutikusi Beną. Sakė, jog šeštadienį buvo šokiuose, o ten rado beveik visą gimnaziją. Išsiskirstė tik paryčiais.

– Jeigu jiems smagu...

– Kas tau yra? Ko tokia paniurusi? Nepatinka, kad kiti į šokius vaikšto? – klausinėjo Aldona.

– Ne, žinai, nesmagu ir tiek. Aldut, man neramu, jaučiu kažką negero.

– Na, kas gali atsitikti? Pašoks ir viskas. Tu manai, kad taip yra tik tau vienai? Visiems nesmagu dėl to, ką ruskiai čia išdarinėja. O jaunimas nueina į šokius, pasilinksmina, vis lengviau bent vieną vakarą.

Skambutis į kitą pamoką. Bus Krauso pamoka – vokiečių kalba. Keista, bet šis dalykas gimnazijoje tebedėstomas. Daug kas manė, kad vietoj jo bus mokoma rusų kalbos, bet ne, paliko. Kalbama, kad rusai dabar geri draugai su vokiečiais, gal todėl šį dalyką paliko. Gal todėl ir Krausas jautėsi kiek laisviau negu kiti mokytojai. Pastarieji tapo uždaresni, tarsi kokį šydą nešiojo slėpdamiesi nuo mūsų žvilgsnių ir juoko.

– Guten Tag! – pasisveikino įėjęs į klasę ir visiems nusišypsojo.

Pamoka buvo įprasta. Trumpai aptarėme temą ir užduotis. Kalbėdamasis su mumis, mokytojas nepastebimai užvedė gramfoną ir uždėjo plokštelę. Kurį laiką klasė dar šurmuliavo, bet staiga visi nuščiuvo ir ėmė klausytis. Vokiškai dainavo lietuvišką dainą „Eina našlaitėlė keleliu verkdamą“. Klasėje buvo tylu, ir ta tylą išreiškė tai, ką mes jau-tėme, kokie esame pasimetę ir įskaudinti.

*Eina našlaitėlė,
Keleliu verkdama,
Stovi, stovi žalia liepa
Šalia vieškelėlio,*

*Vai liepa liepele,
Liepele žalioji,
Ar nebūtai, žalia liepa,
Man už motinėlą?*

*Neturiu kojelių,
Nei baltų rankelių,
Aš neturiu, žalia liepa,
Nei meilių žodelių.*

Ta diena iš tikrųjų buvo kitokia. Ne tokia, kaip mokslo metų pradžios diena. Tą kartą mus pribloškė tai, kad vietoj įprastos „Tautiškos giesmės“ reikėjo užtraukti „Internacionalą“. Taip sužinojome du dalykus: kad Lietuvos himnas pakeistas kitu ir kad jį giedoti moka tik Taiba Kelcaitė. Mus tai nustebino, ir per ceremoniją daugiau klausėmės ir žiūrėjome, kaip Taiba, pritariant gramofoniam orkestrui, viena gieda rusišką himną.

Pabudau. Rytas galėjo būti įprastas, jei ne tai, kad išaušo lapkričio 7-oji. Rusų revoliucijos metinės. Gimnazijoje buvo rengiamasi paminėti mums visai svetimą šventę, visi tai suprato ir ruošėsi jai be didelio entuziazmo.

Miestelyje buvo jaučiama šiokia tokia šventinė nuotaika. Kažkur plyšojo garsiakalbis, buvo grojami rusiški maršai ir dainos. Kai kuriuose namų languose buvo iškabinėti Stalino portretai, papuošti raudonais kaspinais. Miestelio centre plevėsavo raudono audeklo gabalas, ant kurio baltomis raidėmis rėkė užrašas, kad šiandien yra minimos revoliucijos 23-iosios metinės.

Klasėje visi tylėjome. Lionė žiūrėjo pro langą. Bronius ir Jurgis apie kažką pašnibž-

domis kalbėjo. Staiga visi sužiuro į prasivėrusias duris lyg į išsigelbėjimą nuo neįtikios tylos. Į klasę įžengė auklėtojas Senikas. Jis mums liepė eiti į lauką, į aikštę priešais gimnaziją. Pakeliui iš pakabintų ta proga paveikslų mums šypsojosi Leninas, Stalinas, o plakatai mus kvietė eiti į šviesų rytojų. Kie-me bandėme išsirikiuoti, o prieš mus stovintys gimnazijos mokytojai sekė mūsų veiksmus nė kiek nesijaudindami dėl pernelyg ilgai užsitęsusio šurmulio.

Triukšmas dar sustiprėjo. Iš pradžių ne labai supratau, kas vyksta, bet mano žvilgsnis užkliuvo už gimnazijos stogo. O ten... Dieve! Plevėsuoja Trispalvė! Sutrikę mokytojai negalėjo suprasti, kodėl kilo erzelynė, bet mūsų entuziazmas, vėliavos link ištiesotos rankos privertė ir mokytojus pažvelgti į mokyklos stogą. Tai, ką jie pamatė, buvo galima išskaityti veiduose. Juose buvo ir džiaugsmo, ir skausmo, ir nuostabos, ir išgąščio. Kas dabar bus? Vieni šypsojosi, kiti sunkiai gaudė orą, vis dar negalėdami patikėti tuo, ką mato. Po kurio laiko kažkas ėmė mus rikiuoti į koloną ir vedė į miestelį, bet mūsų galvos vis dar buvo nukreiptos į gimnazijos pusę, kur ant stogo plevėsavo mūsų trispalvė vėliava.

Gandas apie iškeltą vėliavą akimirksniu pasklido po miestelį. Deja, žmonės, užsimanę ją pamatyti, gavo nusivilti – labai greitai ją nukabino. Visi svarstė, kas galėjo tai padaryti. Nuomonių buvo visokių. Gimnazistams taip pat rūpėjo, kas iš mokinių, o gal ir mokytojų, galėjo tai padaryti.

Aš, Aldutė, Lionė, Irena ir Bronė sėdėjome ant suoliuko priešais gimnaziją. Atrodo, perkratėme visus mokinius ir mokytojus, šiaip pažįstamus. Atbėgo klasės draugas Maušas Baneris. Atrodė labai susirūpinęs.

– Žinot, ką aš išgirdau? – pranešė. – Mokytojai spėja, kad tai Mockienės darbas.

Į gimnaziją buvo atėję milicininkai ir dar keli nematyti žmonės, kiekvieną mokytoją tardė.

Judita Mockienė buvo mūsų istorijos mokytoja. Nelabai galėjome patikėti tuo, ką Maušas sakė. Mockienė visada buvo santūri, rami moteris, nors kartais pasakydavo apie naująją valdžią tokių žodžių, kad dažnam per nugarą nubėgdavo šaltukas. Prisiminėme mokslo metų pradžioje ištartus jos žodžius šokių metu: „Tai ką, palaidojot Tėvynę su džiaugsmu ir triukšmu, kaip kadaise romėnai?! Šį vakarą, lietuvaitės, šoksit Lietuvos laidotuvėse!“ Tą vakarą ji buvo susijaudinusi, o Stefos Baldauskaitės, vienos geriausių ir gerbiamų mokinių, prašė, kad pakalbintų draugus ir paprašytų neiti tą vakarą į rengiamus šokius.

Visa tai prisiminus, tapo neramu.

– Jeigu tai tiesa, jūs tik pagalvokit, kas jai gali būti! Už tokį poelgį gresia dideli nemalonumai.

Vėliau gyvenimas tekėjo įprasta vaga. Mokytoją Mockienę ir keturis berniukus, kuriuos įtarė iškėlus vėliavą, valdžia, atrodė, pamiršo. Bet gruodžio šeštąją mokykloje nepasirodė keturi įtartieji gimnazistai – Vytautas Butkus, Liudas Karpis, Eugenijus Merkys ir Pranas Jokubauskas. Kaip paaiškėjo vėliau, naktį jie buvo suimti ir išvežti į Raseinių kalėjimą.

Sausio pradžioje mokyklą paliko mokytojas D. Petrauskas, o vasario 17 dieną – ir A. Krausas. Petrauskas išvyko į kitą miestą, o Krausas – į Vokietiją.

Vasario mėnesį sužinojome, kad mes, 9 s klasė, laikysime egzaminus su 10 s klase. Ėmiau mokytis stropiau. Tai man padėdavo užsimiršti ir nebe taip jautriai reaguoti į tai, kas vyksta Kelmėje ir aplink ją. Europoje siautėjo karas... Mūsų laukė dvylika egzaminų.

Birželį suėmė ir išvežė mokytoją Juditą Mockienę.

Šviesi birželio naktis. Paskutinis susitikimas su klasės draugais. Devyneri mokslo metai, nutrintas mokyklos suolas, juoda lenta jau liko tik atmintyje, o mūsų laukė nežinia.

Nepaisydami sunkumų ir draudimų, padarėme išleistuves,ėjome pasitikti aušros.

Kvietėme ir mokytojus, bet atėjo tik auklėtojas Juozas Senikas, mokytojai Kipras Ivanovičius ir Jonas Vadeikis. Susirinkome pušyne už miesto, padainavome, pasidalijome prisiminimais, pakalbėjome apie ateitį. Kažkam kilo idėja užrašyti mūsų planus ir svajones, įdėti popieriaus lapą į butelį ir užkasti po medžiu.

Jau buvo visai šviesu, kai pakilome eiti namo. Iki miesto keliavome drauge, susikibę už rankų kaip broliai ir seserys. O ten, toli, už miško, kažkas dundėjo ir žaižaravo.

Dieną mus užklupo karas.

Šis pasakojimas paremtas tikrais faktais. Tai įvyko Kelmėje 1940 metais. Trispalvė tikrai buvo iškelta ant Kelmės gimnazijos (dabar – Kelmės miesto savivaldybės pastatas) stogo. Keturi jaunuoliai, kurie įtarti tai padarę, buvo uždaryti į Raseinių kalėjimą. Prsidėjus karui, jau kitą dieną iš Raseinių vežami į Šiluvą, V. Butkus ir L. Karpis pabėgo, slapstydami grįžo į Kelmę. Apie E. Merkį nuo to laiko niekas nieko negirdėjo. P. Jokubausko likimas taip pat nežinomas. Po karo V. Butkų vėl suėmė, ir jis kalėjime mirė.

Mokytoja Judita Mockienė 1941 m. birželio 14 d. kartu su vyru ir trimis mažamečiais vaikais buvo ištremta į Sovietų Sąjungos gilumą, į Komiją, Syktyvkarą. Ten šeima patyrė daug vargo. Po karo pas tuberkulioze sergančią mokytoją nuvyko Kelmės pradinės mokyklos mokytoja Petronėlė

Laugalytė ir slapčia parsivežė visus tris jos vaikus. Po kelerių metų nelegaliai į Lietuvą grįžo ir pati J. Mockienė. Apsigyveno Kaune, kur 1950 metais mirė.

Mokytojas A. Krausas karo pradžioje repatriavo į Vokietiją. Gyvenimo audros jį nubloškė į Argentiją, ten jis ir mirė.

Mokytojas J. Senikas karui baigiantis pasitraukė į Vakarus, vėliau gyveno JAV. Ten jį lankė buvęs mūsų herojų klasės draugas V. Radavičius. Mokytojas geru žodžiu minėjo buvusius auklėtinius.

Garbaus amžiaus mokytojas K. Ivanovičius karo metais mokytojavo gimnazijoje, bet 1949 metais kartu su šeima buvo ištremtas į Sibirą. Ten mirė.

Mokytojas J. Vadeikis ilgai mokytojavo Kelmėje, vertė K. Majaus romanus. Jo vardu pavadinta viena miesto gatvė.

Pasakojimo herojė Zofija Kančiauskaitė-Kuprienė karo metais baigė Šiaulių prekybos technikumą, vėliau dirbo ir gyveno Anykščiuose. Mirė 1994 metais Anykščiuose.

Mano gyvenimo žvaigždė

Rašinyje remiausi savo močiutės Angelės Julijos Valentaitės-Lazdauskienės atsiminimais ir išgyvenimais

Vaikystė. Seniai jau nuplasnojo jos margaspalviai drugiai į praeitį, seniai nuskambėjo jos ragelių raliavimas į užmarštį, bet kai kurie vaizdai ir garsai vis dažniau atgyja ir ima kutenti sielą maloniu jauduliu.

Pamenu žiemą su giliomis sniego pusnėmis, apšerkšnijusius medžius, vinguriuojantį kelią per mišką, mamą su tėčiu, sėdinčius rogėse, ir mus, vaikus, suguldytus į patalus po pirties. Arkliukas iš lėto traukia roges, mama su tėčiu ramiai aptarinėja ūkio reikalus, o mes žiūrime į dangų, nusėtą daugybės žvaigždžių. Kiekvienas išsirenkame po savo žvaigždę ir karščiuodamiesi įrodinėjame, kad ji pati gražiausia. Štai ir namai. Žvaigždžių pasaka baigėsi, o mes, pavargę po maudynių tetos pirtelėje, krentam į lovas. Dar noriu pasakyti, kad mano žvaigždėlė žiūri tiesiai į mane pro langą, bet liežuvis nebeklauso, ir aš jau keliauju į sapnų karalystę.

Tai buvo paskutinis maloniausias atsiminimas iš vaikystės gimtineje, nes tos nakties ramybę (tai buvo 1946 metų vasario 16-oji) sudrumstė smarkus beldimas į duris, kuris pakeitė visų mūsų gyvenimus.

Kai pabudau, nesupratau, kas darosi. Mama, tėtis, vyriausioji sesuo lyg pakvaišę lakstė po kambarius, griebdami tai vieną, tai kitą daiktą. Kažkokie svetimi vyrai burbuliavo nesuprantama mums kalba, o jų kepurėse raudonavo penkiakampės žvaigždės. Aš žiūrėjau į jas ir lyginau su savo žvaigž-

dele. Manoji buvo šviesi, skleidė džiaugsmą, o šios – aštriais kampais – nešvietė, dvelkė šalčiu, atrodė tarsi krauju pasrūvusios.

Apsirengėme, pasiėmėme kelis ryšulius. Mama vis tyliai klausė: „Už ką?“ Mes, vaikai, nesupratome, kas darosi, tačiau nujautėme kažką negera... Kai susodino į sunkvežimį, pravirkome. Mama tyliai apkabino mus ir vis ramino: „Neverkit, mes sugrįšime“. Ašarotose akyse žvaigždės susiliejo, ir tą naktį jos vienos mūsų gailėjosi ir lydėjo į nežinią.

Din da, din dan... vis tolyn ir tolyn. Gyvuliniuose vagonuose sugrūsti žmonės dušo. Nebuvo kuo kvėpuoti. Nebuvo kur atsigulti. Nebuvo ko valgyti. Mes žiūrėjome tarsi stiklinėmis akimis ir nieko nematėme. Viena mintis sukosi – duonos. Sustojus traukiniui, mama ėmė belsti į duris. Sargybinis jas atidarė ir ėmė šaukti, kad visus iššaudysias, jei taip triukšmausime. Mama rusiškai aiškino, kad vaikai jau kelinta diena alkani, kad mirsią iš bado. Atnešė kepalėlį duonos. Nieko skanesnio gyvenime nebuvau valgiusi.

Din da, din dan – atbildėjome tiesiai pragaran. Po aštuoniolikos dienų išlaipino mus Šiaurės Urale. Apgyvendino barako „kambarėlyje“ su keliais gultais ir „buržuika“. Atsivežti patalai ir pora pagalvių tuoj buvo išmainyti į kibirą bulvių, mamos skarelė, kuria ryšėdavo tik eidama į bažnyčią, – į stiklinę kruopų. Ir vėl badas. Tėvas prašė darbo, bet jį išvadino fašistu ir išvarė. Po poros mėnesių gimė sesutė. Dar viena alkana burnelė.

Pavasariį mama ėjo į laukus rinkti sušalusią bulvių. Atėjus vasarai, vyriausioji se-

suo ėmė dirbti šachtoje, o mes, mažieji, skynėme įvairias žoles: balandas, rūgštynes, lėkdavome rinkti grybų, uogų, ir taip pramitome.

Žiema atėjo nelauktai, staiga. Vėl badas žvelgė savo juodomis akiduobėmis į mus. Vos aštuonių mėnesių sulaukusi, užgeso pati mažiausioji. Iškankintoje mamos sieloje nebeliko aimanų – vien paklaikęs žvilgsnis.

Tėvams nėra nieko skaudesnio už vaikų mirtį. Tačiau savo kaulėta ranka juodoji giltinė jau glostė tėvą. Nešdamas vandeni, jis griuvo ant ledo. Porą dienų pragulėjo ant gultų, paskui pradėjo kosėti krauju. Paguldė į ligoninę. Kitą dieną dar kvėpuojantį išvežė į lavoninę. Ten ir mirė. Mama viena ant rogučių išvežė tėvelį į kapines. Pustė, sniegas dilgino veidą. Du broliai Tunylai buvo pažadėję mamai iškasti duobę, tačiau įstengė su laužtuvu prakapsyti tik metrą. Mama dar pati, kiek pajėgė, pagilino duobę ir viena palaidojo savo brangiausią žmogų.

Aš gulėjau barake su ištinusiomis nuo bado ir šalčio kojomis ir norėjau tik miego. Mano sąmonė atsiskyrė nuo kūno. Buvo lengva ir šilta. Girdėjau angelų balsus ir jaučiau tikrą palaimą. Mačiau sesutę, tėtį, jie kvietė atskristi. Siekiau savo žvaigždės ir būčiau pasiekusi, tačiau pajutau, kad kažkas mane laiko, neleidžia ištiesti rankų. Supykau. Tada išgirdau balsą: „Angele, Angeliuk, kelkis, prabusk, nepalik manęs, vaikeli!“ Šilta ašara suvilgė mano skruostą. Staiga prisiminiau mamą ir pramerčiau akis. „Kambaryje“ buvo tamsu, tik kaip žvaigždės spindėjo ašarotos mamytės akys. „Aš sugrižau“, – tariu ir švelniai ją apkabinau.

Tai įvyko Šv. Kalėdų naktį. Betliejaus žvaigždė aplankė mane ir dovanojo antrą gyvenimą.

Duotą žodį sugrižti į Lietuvą mama ištesėjo. Po vienuolikos metų kančios, laukimo, mes grįžome (1957), tačiau gimtųjų namų neberadome. Liko tik tas pats žvaigždėtas dangus, o jame ir mano gyvenimo žvaigždė.

Ji visą laiką lydi mane.

Didžiosios Kovos partizanų apygarda*

Kalbėsime apie Musninkų miestelyje ir jo apylinkėse esančias vietas, menančias laisvės kovas šioje Širvintų rajono dalyje.

Musninkų miestelio centre, priešais bažnyčią yra didelė aikštė. Joje buvo niekinami Musninkų apylinkėse žuvę partizanai. Aikštėje sovietiniais laikais buvo pastatytas paminklinis akmuo „tarybinių aktyvistų ir liaudies gynėjų“ atminimui. Šiuo metu paminklinis akmuo tebestovi, tačiau atminimo lentelė su įrašais nuimta.

Miestelyje išlikę trys pastatai, kuriuose buvo kalinami ir kankinami Musninkų miestelio bei jo apylinkių gyventojai. Raudonų plytų pastatas stovi pačiame miestelio centre. Jame gyveno sribų ir enkavėdistų viršininkai, vadovavę čekistinėms karinėms operacijoms prieš partizanus – tardymo skyriaus vadai Chiminas ir Batalovas. Šiame pastate vienu metu buvo NKVD būstinė ir tardymo kabinetai. Vėliau jame gyveno Musninkų milicijos viršininkas Ryžkovas. Šiuo metu pastate įsikūręs Taupomojo banko Širvintų skyriaus filialas.

Kiti du pastatai yra Gelvonų gatvėje. Viename iš jų – dabartinės Musninkų mokyklos pagalbiniame pastate – Smetonos laikais buvo kalėjimas. Pokario metais čia buvo įrengta NKVD areštinė ir kalinami žmonės.

Kitas pastatas priklausė Musninkų viršaičiui Jonui Bareikai. Baigiantis karui J. Bareika su šeima pasitraukė į Vakarus, o pastate 1944 m. įsikūrė sribai, vadovaujami Petro Stankevičiaus. Dabar čia veikia miestelio vaikų darželis.

Visi sribai, žuvę mūšiuose su partizanais, buvo iškilmingai laidojami naujosiose

Musninkų kapinėse. Jose pastatytas paminklas su tokiu įrašu: „AMŽINA ŠLOVĖ LIAUDIES GYNĖJAMS“, virš kurio puikuojasi penkiakampė žvaigždė. Prie kiekvieno kapo – paminklinės plokštės su iškaltais pavardėmis. Skaitydami sužinome, kas buvo tie, kurie slopino Lietuvos partizaninį judėjimą, suiminėjo, kankino ir trėmė žmones į Sibirą ir lagerius: Edvardas Baronas, Česlovas Cesiūnas, Adolfas Motiejūnas, Jonas Zdanuskas, Juozas Mečkauskas, Vladas Stankevičius, Jonas Janušis, Juozas Dimševičius, Juozas Zdanuskas.

Šių kapinių centre palaidoti Lietuvos savanoriai, žuvę 1919–1920 m. Jų kapas apvertas metaline tvorele, viduryje pastatytas teraco paminklas ir 8 savanorių kryželiai. Pagrindinėje paminklo dalyje iškalta įrašas: „ČIA ILSISI / NEPRIKLAUSOMYBĖS KOVOSE ŽUVĘ / 4 P. P. EILINIS JONAS VILAS 1919 / KAIŠIADORIŲ KOM. KARREIVIS / J. RAČINSKAS 1919 XI.15 / ATS. BAT. EILINIS J. TROCKIS 1919

Paminklas 1919–1920 m. žuvusiems Lietuvos nepriklausomybės kovų savanoriams naujosiose Musninkų kapinėse

* Pradžią žr. žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ 1998 m. 1(3) ir 2001 m. 1(9) numeriuose.

IX.15 / 4 P. P. KAREIVIS J. KAZLAUSKAS 1920 XI.16 / 4 P. P. EILINIS KAZYS MURKA 1920 XI.22 / 4 P. P. KAZYS MONKA 1920 XII.16 / I P. P. KAREIVIS K. MASIULIS 1919 / LIETUVOS KARIUOMENĖS / NEŽINOMAS KAREIVIS 1919 / 4 P. P. KAREIVIS / JUOZAS KIRDULIS 1920 XII. 16“.

Kitos – senosios – kapinės padalytos į dvi dalis: dešinėje anksčiau buvo ir dabar laidojami Musninkų miestelio ir jo apylinkių gyventojai, kairėje palaidoti Pirmajame pasauliniame kare žuvę vokiečių kareiviai. Ši kapinių dalis labai apleista. Iš po žemės matomos tik antkapinių kryželių viršūnės. Šioje kapinių dalyje pokario metais buvo užkasti žuvę Didžiosios Kovos apygardos partizanai:

Juozas Norkus-Kerštas. Gimė 1905 m., gyveno Pigonų k., Musninkų vlsč. Dirbo Musninkų pradžios mokyklos vedėju. Prasiėjęs antrajai sovietinei okupacijai, aktyviai įsitraukė į partizaninį judėjimą, tapo būrio

Juozo Norkaus-Keršto, žuvusio 1945 m. kovo 14 d., kapas senosiose Musninkų kapinėse

vadu. 1944 m. rugsėjo 1 d. buvo suimtas, tačiau pabėgo iš areštinės ir grįžo vadovauti partizanų būriui. 1945 m. kovo 10 d. J. Norkus su partizanais Feliksu Jakiūnu ir Justinu Vilkevičiumi užėjo į našlės Sakalauskiėnės sodybą Kaimynėlių kaime. Nespėjęs partizanams net atsisėsti, pasigirdo beldimas į duris. Partizanai pasislėpė ant namo aukšto. Sodybą puolė Musninkų sribai, vadovaujami Chimino. Jie ėmė ieškoti partizanų. Stribams lipant ant aukšto, partizanai atidengė ugnį. Užvirė kautynės. Partizanai buvo gerai ginkluoti. Negalėdami jų pasiekti, sribai padegė namą. Partizanai atsišaudydami bandė išsigelbėti nuo ugnies. Mūšyje buvo nušautas J. Norkus, sužeistas F. Jakiūnas. Partizanui J. Vilkevičiui pasisekė pabėgti. Žuvusiojo J. Norkaus-Keršto palaikai buvo išniekinti, vėliau užkasti anksčiau minėtose kapinėse. 1989 m. buvęs tremtinys Juozas Motiejūnas savo lėšomis pastatė antkapinį juodo šlifuoto granito paminklą šio partizano atminimui. Paminkle iškaltas įrašas: JUOZAS / NORKUS / MOKYTOJAS PARTIZANAS / ŽUVĘS 1945.03.14“.

F. Jakiūnas buvo atvežtas į Musninkų NKVD areštinę. Vėliau nuteistas ir išvežtas į lagerį.

Julius Garbatavičius-Šaltis. Gimė 1914 m., gyveno Pigašių k. Dirbo Vileikiškių kaime pieno priėmimo punkte. Pokario metais tapo Didžiosios Kovos apygardos partizanų būrio vadu. 1945 m. gruodžio 8 d. J. Garbatavičius užėjo į Gatelių sodybą Pigašių kaime. Tuoju apie tai buvo pranešta stribams, ir jie pradėjo supti kaimą. Tuo metu J. Garbatavičius buvo daržinėje. Kilus kautynėms, buvo nukautas vyr. seržantas Podkovyrovas. J. Garbatavičius, pasinaudojęs tarp sribų kilusia panika, šoko iš daržinės ir puolė bėgti Širvintos upės link. Čia susidūrė su kita sribų grupe. Partizanas atidengė ugnį, tačiau kautynių metu buvo sužeistas. Nenorėdamas pasiduoti gyvas, susisprogdino. Jo palaikai buvo atvežti į Musninkus, išniekinti

Juliaus Garbatavičiaus-Šalčio, žuvusio 1945 m. gruodžio 8 d., kapas senosiose Musninkų kapinėse

ir užkasti. Prasidėjus Atgimimui partizano J. Garbatavičiaus žmona kapinėse simboli-
nėje kapavietėje pastatė antkapinį juodo šli-
fuoto granito paminklą, kuriame iškaltas įra-
šas „GARBATAVIČIAI / JULIUS 1914–
1945“. Tikrąją užkasimo vietą žymi pasodin-
tas ąžuoliukas ir 1997 (ar 1998 m.) pastaty-
tas metalinis juodai dažytas kryžius, kuriame
baltomis raidėmis užrašyta „AtA / Partiza-
nas / Julius / Garbatavičius / ~ 1945.12.08“.

Savanorių ir partizanų kapai prižiūrimi
ir tvarkomi, tačiau susidaro įspūdis, kad bu-
vusių „liaudies gynėjų“ kapai kur kas labiau
globojami.

Aplankėme Musninkų miestelį ir važiuo-
jame link Kaimynėlių kaimo, kur žuvo par-
tizanas J. Norkus-Kerštas. Šiuo metu tai
krūmais ir medžiais apaugusi vieta.

Iš Kaimynėlių kaimo sukame į Pigašių
kaimą. Vieta nepaprastai graži. Mažose, ty-
liose kapinaitėse pastatytas teraco paminklas

čia palaidotiems partizanams. Tai DKA
J. Norkaus-Keršto būrio partizanai, žuvę
1944 m. gruodžio 8 d. netoli Prienų ežero mū-
šyje su dviem šimtais kareivių ir sribų būriu:

Vytautas Rinkevičius, g. 1919 m., Narvy-
diškių k. gyventojas, partizanas nuo 1944 m.
spalio mėn.

Vytautas Naidzinavičius-Barzdyla,
g. 1920 m., Narvydiškių k. gyventojas, par-
tizanas nuo 1944 m. pab.

Stasys Šatas, Antano, g. 1923 m., Nar-
vydiškių k. gyventojas.

Paminkle yra žuvusių partizanų nuotrau-
kos. Po jomis – atminimo lentelė su įrašu:
„RINKEVIČIUS / VYTAUTAS 1919 /
NAIDZINAVIČIUS / VYTAUTAS 1920 /
ŠATAS / STASYS 1923 / ŽUVO 1944 UŽ
TĖVYNĖ“. Antkapinį paminklą pastatė žu-
vusių partizanų seserys Karolina Naidzina-
vičiūtė-Kupčiūnienė ir Zosė Rinkevičiūtė-
Vaitulevičienė.

Paminklas Pigašių kapinėse Juozo Norkaus-Keršto būrio partizanams, žuvusiems 1944 m. gruodžio 8 d.

Kartu su minėtais partizanais žuvo dar keturi partizanai, iš jų du – vokiečių kareiviai. Jų palaikai buvo palaidoti mūšio vietoje, tačiau paminklo čia užkastų partizanų atminimui nėra.

Paliekame ramias kaimo kapinaites ir važiuojame į Vindeikių kapines. Jos taip pat labai gražioje vietoje, pušyne. Tik įėję pro vartus, kairėje pamatome gražų paminklą. Tai rausvo lauko akmens ir metalinio kryžiaus kompozicija čia palaidotiems DKA apygardos Žalio Velnio rinktinės Šerno būrio partizanams. Metalinėje atminimo lentelėje – visų čia palaidotų partizanų pavardės.

Paminklą 1990 m. liepos 21 d. pašventino Musninkų parapijos klebonas Leonas Smalinskas.

1945 m. vasario 4–5 d. naktį didelis DKA partizanų būrys apsistojo Pigių kaime. Apie tai buvo pranešta Musninkų stribams, kurie tuoj pat apsupo kaimą. Kilus mūšiui žuvo J. Misiūno-Žalio Velnio žmona Ona Misiūnienė, trys partizanai buvo sužeisti. Mūšyje žuvo devyni stribai, tačiau jų vadas Petras Stankevičius buvo pasislėpęs ir liko gyvas. Po mūšio jis nubėgo į Musninkus ir visus enkavėdistus sukėlė ant kojų. Buvo iškviesta įgula iš Širvintų. Apie du šimtai kareivių ir enkavėdistų, vadovaujami Musninkų NKVD viršininko Chimino, išvyko į Pigių kaimą, tačiau ten jau nieko nebuvo, todėl visi pasuko atgal į Širvintas Vindeikių ir Družų kryptimi. Tą dieną buvo labai bjaurus oras, Vindeikių kaimo partizanai, vadovaujami Juozo Naraškevičiaus-Šerno, penkiese ramiai tarėsi Naraškevičiaus troboje. Staiga pro langą pamatė einančius kareivius ir enkavėdistus. Partizanai bandė bėgti, manydami, kad per šlapdribą jų niekas nepastebės. Deja, jie buvo pastebėti ir visi žuvo. Jų palaikai buvo išniekinti prie Vindeikių kaimo mokyklos. Po kelių dienų kaimo gyventoja Emilija Jankūnaitė, būdama šluba, išdrįso nueiti į Musninkus pas NKVD viršininką Chiminą prašyti leidimo palaidoti žuvusiuosius. Chiminas leidimą davė ir partizanai buvo palaidoti Vindeikių kaimo kapinėse.

Juozo Naraškevičiaus-Šerno būrio partizanų, žuvusių 1945 m. vasario 6 d., kapas Vindeikių kapinėse

1945 m. vasario 6 d. žuvo:

Juozas Naraškevičius-Šernas, g. 1894 m. Vindeikių k. Buvo Lietuvos savanoris, dalyvavo kautynėse dėl Lietuvos nepriklausomybės. Nuo 1944 m. J. Misiūno-Žalio Velnio būrio partizanas. Vėliau paskiriamas partizanų būrio, veikusio Musninkų apylinkėse, vadu.

Česlovas Aniūkštis-Karvelis, g. 1923 m.

Ignas Adomavičius-Tauras, Jono, 30 metų amžiaus, Vindeikių k.

Juozas Naraškevičius, Motiejaus, g. 1921 m. Vindeikių k.

Petras Bereznauskas-Liūtas, g. 1922 m. Kaimynų k.

Kitame numeryje keliausime į Zibalų seniūniją ir aplankysime Rubikonų kaimą, Šešuolių ir Kiauklių kaimo kapinaites.

Rūta Trimonienė

Šaltiniai

¹ Lietuvos gyventojų genocidas, t. 1, LGGRTC, 1999.

² V. Alekna, *Už žalia giria*, LGGRTC, 1999.

³ Lietuvos ypatingojo archyvo medžiaga.

⁴ St. Abromavičius, *Didžioji kova*, Kaunas, 1999.

Su pokario istorija jaunimas susipažįsta stovyklose

Pusė amžiaus skiria mus nuo pokario kovų. Atslūgus politiniams potvyniams, tų dienų įvykiai iškyla lyg užmirštos istorijos salos. Iš per pastarąjį dešimtmetį išleistų leidinių visuomenė sužino, kokias paslaptis saugojo Dzūkijos šilai ir Žemaitijos gojai. Istorijos aimana sklinda iš po Lietuvos pokario slenksčių ir užverstų šulinių. Praeitis beldžiasi į nūdienos gyvenimą tremtinių ir Laisvės kovotojų prisiminimais. Prasideda skaudus amžių dialogas, kuriame dalyvauja visos kartos, kuriame negali likti abejingų.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC) savo veikla inicijuoja įvairias to dialogo formas. Viena iš jų – pažintinės vasaros poilsio stovyklos pagal LGGRTC programą „Pokario istorija jaunimui“. Šios programos tikslas – perteikti jaunimui istorines žinias apie rezistenciją, jos ideologiją, struktūrą, apie sudėtingą pokario laikotarpį. Pagal šią programą 2000-aisiais Molėtų rajone, Alantoje veikė pažintinė vasaros poilsio stovykla „Vytauto apygarda“. Šių metų liepą tokia stovykla, supažindinanti su Dainavos apygardos partizanų veikla, pakvietė jaunimą į Merkinę Varėnos rajone. Rugsjūčio mėnesį Tauragės rajone, Sakalinėje LDK Kęstučio motorizuoto pėstininkų bataliono teritorijoje surengta pažintinė vasaros poilsio stovykla „Kęstučio apygarda“. Iš esmės abiejų šių stovyklų programa buvo panaši – susitikimai su Laisvės kovų dalyviais, diskusijos, viktorinos, partizanų bunkerų, mūšių ir žūties vietų lankymas, sporto varžybos ir kt.

Panašūs ir stovyklautojų atrankos principai – visi moksleiviai yra rašinių konkurso „Lietuvos kovų už Laisvę, kariuomenės ir netekčių istorija“ dalyviai ir nugalėtojai.

Taigi Merkinėje stovyklavo Alytaus, Druskininkų, Lazdijų, Varėnos rajonų bei Vilniaus miesto mokyklų jaunimas, o Sakalinėje – Tauragės, Raseinių, Jurbarko ir Vilniaus miesto moksleivija.

Stovyklose dalyvavo ir jaunųjų šaulių atstovai iš Alytaus bei Tauragės rinktinių. Abiem stovykloms vadovavo Jaunimo integracijos galimybių centro specialistai.

Į renginius buvo atvykę Lietuvos Respublikos Seimo narys Algis Kašėta, Pasaulio lietuvių bendruomenės atstovas Lietuvoje Gabrielius Žemkalnis, Lietuvos šaulių sąjungos vadas Juozas Širvinskas, Adolfo Ramanausko-Vanago duktė Auksė Skokauskienė, KASP RTG Varėnos štabo vadas Dainius Polekauskas.

Kartu su jaunimu partizaniškas dainas dainavo liaudies dainų atlikėja Veronika Povilionienė. Paskaitas apie NATO skaitė Krašto apsaugos ministerijos lektorius Marius Alekna. Didelio susidomėjimo sulaukė ir pulkininko Stasio Levulio paskaita „Šauktinis karys šiuolaikinėje Lietuvos kariuomenėje“.

„Dainavos apygardos“ stovykloje moksleiviai bendravo su dabartiniu „Dainavos apygardos“ partizanų vadu Kazimieru Savičiumi, Laisvės kovų dalyviais Vytautu Nenartoniū, Vytautu Kaziulioniū, Juozu Jakavoniū. Surengė išvykas į Perloją, Liškiavą, Druskininkus, lankėsi Dainavos apygardos vadavietėje Kasčiūnuose, Panaros mūšio vietoje, Merkinės kryžių kalnelyje, Laisvės kovų ir kančių muziejuje, kitose atmintinose vietovėse.

„Kęstučio apygardos“ stovyklautojai turėjo progos susitikti su dabartiniu Vakarų srities partizanų vadu plk. Leonu Laurinsku, rezistencijos dalyviais Nina Nausėdai-

„Dainavos apygardos“ stovyklautojų susitikimas su dainininke Veronika Povilioniene

Juozas Jakavonis, kurio sodyboje buvo A. Ramanausko-Vanago vadavietė, su „Dainavos apygardos“ stovyklautojais

Iškilminga rikiuotė „Kęstučio apygardos“ stovyklos atidarymo metu

te, Ona Leščinskaite-Švediene, Juozu Nociumi, Pranu Rindoku, Vladu Meškausku.

Kartu su kovotojais moksleiviai aplankė partizanų kapus Eržvilko kapinėse, uždegė žvakeles prie atminties memorialų Tauragės

ir Skaudvilės krašto rezistentams, padėjo gėlių prie P. Paulaičio paminklinės lentos Jurbarkė, lankėsi Kęstučio apygardos Žalagirio (Butageidžio) rinktinės partizanų žūties vietoje Stirbaičiuose.

Istorikas Vytenis Almonaitis ekskursijos po atmintinas „Kęstučio apygardos“ vietas metu visus supažindino su Tauragės krašto Laisvės kovų paminklais Upynoje, Žygaičiuose, Žvingiuose, papasakojo apie partizaninių kovų eigą ir veikusias organizacines struktūras.

Iš Jaunimo integracijos centro specialistės Kamilės Karpytės atliktos sociologinės apklausos galima spręsti apie stovyklų renginius, jų populiarumą bei vertinimą. Stovyklautojus ypač sudomino Genocido aukų muziejaus parengtos parodos apie Lietuvos kariuomenę ir partizanų kovų apygardas. Visiems patiko partizanų dainų vakarai prie laužo, istoriniai vaidinimai „Gyvi nepasiduosime“. Jaunimas galėjo dalyvauti orientaciniuose žaidimuose „Mėnulis mano saulė“ ir „Taškų taškai“. Merkinėje trasas parengė ir su orientacinio sporto pagrindais supažindino alytiškis sporto meistras Antanas Pauža. Sakalinėje naktinį orientacinį žygį padėjo suorganizuoti kariškiai. Moksleiviai buvo supažindinti su karinės ginkluotės ir ekipuotės parodomis, dalyvavo Laisvės kovų krepšinio, tinklinio ir futbolo čempionatuose.

Galutiniais apklausų duomenimis, tiek „Dainavos apygardos“, tiek „Kęstučio apygardos“ vasaros poilsio stovyklos sulaukė teigiamo dalyvių įvertinimo – jaunimas pailsėjo, naudingai praleido laiką ir susipažino su pokario istorija.

Stovyklų uždarymo metu LGGRTC Generalinė direktorė Dalia Kuodytė padėkojo visiems vadovams, organizatoriams bei rėmėjams ir įteikė jiems atminimo medalius, o patiems stovyklautojams – LGGRTC sertifikatus.

Ona Suncovienė

MŪSŲ AUTORIAI

JUOZAPAS ROMUALDAS BAGUŠAUSKAS

*humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos ypatingojo archyvo
LKP dokumentų skyriaus vedėjas*

ARŪNAS BUBNYS

*humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto vyresnysis mokslinis bendradarbis*

AGNĖ FABIJONAVIČIŪTĖ

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto magistrantė

LAURYNAS JONUŠAUSKAS

istorijos mokslų magistras

NATALIJA LEBEDEVA

*istorijos mokslų habilituota daktarė, Rusijos mokslų akademijos
Visuotinės istorijos instituto vyresnioji mokslinė bendradarbė*

PETRAS STANKERAS

humanitarinių mokslų daktaras

RIMANTAS ZIZAS

*humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto mokslinis bendradarbis*

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ autorių dėmesiui

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnio tekstas turi būti Word 95 formato, raidžių dydis – 12, tarpai tarp eilučių – 1,5, atstumai iš kraštų – po 2 cm.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,

LT-2001 Vilnius

Lietuva

Adresas internete: www.tdd.lt/genocid/

Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt

Faksas: (370-2) 791 033

Telefonai: (370-2) 791 036, (370-2) 791 038

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2001, 2(10)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Rima Dulkinienė*
Tekstą rinko *Rūta Rutkauskaitė*
Maketavo *Nijolė Juozapaitienė*

SL 2015. 2001 10 15. 13 sp. I. Užs. Nr. 1926
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-2001 Vilnius
Spausdino UAB „Sapnų sala“, Moniuškos g. 21,
LT-2004 Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Natalija Lebedeva

LENKIJOS IR
BALTIJOS ŠALIŲ
GYVENTOJŲ TRĖMIMAS Į
SSRS 1939–1941 M.:
PANAŠUMAI IR
SKIRTUMAI

Petras Stankeras

AUKŠČIAUSIOJI
VOKIEČIŲ SS IR POLICIJOS
VADOVYBĖ LIETUVOS
GENERALINĖJE SRITYJE
1941–1944 M.

Rimantas Zizas

VIETINĖ SAVISAUGA
(SAVIGYNA) LIETUVOJE
NACIŲ VOKIETIJOS
OKUPACIJOS METAIS
(1941–1944)

Juozapas

Romualdas Bagušauskas

UŽSIENIO RADIJO LAIDOS
TAUTOS KOVOJE
DĖL LAISVĖS
SOVIETINIO REŽIMO
METAIS

